Bacchus en Christus. Twee lofzangen van Daniel Heinsius

Daniël Heinsius

editie L.Ph. Rank, J.D.P. Warners en F.L. Zwaan

bron

Daniël Heinsius, *Bacchus en Christus. Twee lofzangen van Daniel Heinsius* (eds. L.Ph. Rank, J.D.P. Warners en F.L. Zwaan). W.E.J. Tjeenk Willink, Zwolle 1965

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/hein001lphr01_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren

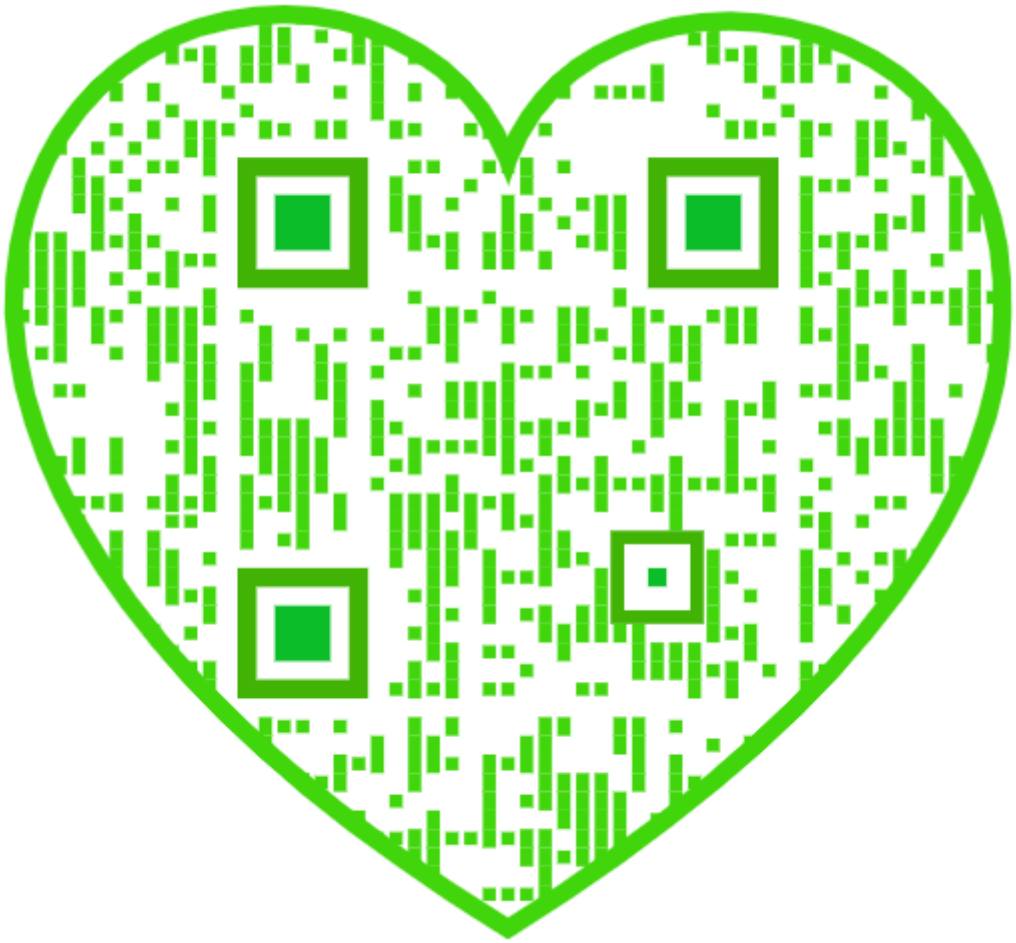

Voor de jongste Daniel, *P. Daniel Warners*

Voorwoord

Dit boek is ontstaan uit een mij door de Minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen verstrekte opdracht: de voorbereiding van een heruitgave van Daniel Heinsius' lofzangen op Bacchus en Christus. Deze voorbereiding hield mij twee jaar bezig. Voor de uitgave kreeg ik van hetzelfde Departement een subsidie, waarvoor ik hier gaarne zeer hartelijk dank.

Behalve de twee genoemde hymnen leek het zinvol de opdrachten van Scriverius aan Iacob van Dyck en het betoog van Heinsius tot Scriverius gericht aan de hymnen te laten voorafgaan, zoals ook het geval is in de uitgave, die ik uit de verschillende edities koos.

Mijn samenwerking met Dr. F.L. Zwaan bracht mij er toe hem te vragen de verklarende aantekeningen voor zijn rekening te nemen. Hij stelt er echter prijs op, te verklaren dat door de reeds grote omvang van het boek hij genoodzaakt was zich in zijn aantekeningen sterk te beperken en alleen de noodzakelijkste toelichting te geven. Dr. L. Ph Rank las met mij mijn commentaar door en wees me op een groot aantal plaatsen, die mijn aandacht ontsnapt waren, terwijl hij ook de indices samenstelde. Het leek me juist hun beider namen mede op de titelpagina te vermelden.

Het boek ziet er nu aldus uit: na mijn inleiding komen de teksten. Op de linkerpagina de gedichten van Heinsius, met daaronder de commentaar van Scriverius, precies zo gedrukt als in de uitgave, die hier een herdruk beleeft. Op de rechterpagina mijn doorlopende commentaar, die bedoelingen en inzichten van Heinsius en Scriverius, alsmede hun bronnen, zo goed mogelijk wil belichten. De cijfers in de commentaar verwijzen naar de versregels van Heinsius' gedichten, de cijfers tussen haakjes verwijzen naar het commentaar van Scriverius. Onder deze commentaar de verklarende aantekeningen van collega Zwaan, met daartussen ook nog wel korte mededelingen, die niet in de commentaar een plaats konden vinden.

Hoe moet de lezer dit ingewikkelde patroon volgen? Naar mijn mening doet zij of hij het beste Heinsius' gedichten eerst in hun geheel te lezen. De 17^{e}- en 20^{e}-eeuwse commentaar kunnen daarna wellicht hun diensten doen.

Allerlei zaken kon ik in deze uitgave geen plaats meer geven. Ik had heel graag reeds in deze uitgave Heinsius' literaire bronnen van klassieke of renaissancistische oorsprong uitvoeriger willen behandelen, maar er was geen ruimte voor dat doel. Een enkele maal verwijs ik naar Ronsard. Binnen niet te lange tijd hoop ik elders een comparatistische studie aan deze boeiende zaak te wijden.

Een moeilijke kwestie is de vraag: welke bijbelvertaling(en) gebruikten Heinsius en Scriverius? Zeker is het dat ze de vertaling van Marnix kenden, eveneens staat het vast dat de Vulgaat hun zeer bekend was. Ik veronderstel dat de geleerde ‘dichter en schrijver’ zich ook vaak van eigen vertalingen bedienden.

Over de gravures die in de lofzang van Bacchus te vinden zijn het volgende: de maker is Jacob Matham (1571-1631), die een goed deel van zijn leven in Haarlem woonde (Zie: F.W.H. Hollstein: Dutch and Flemish Etchings, Engravings and Woodcuts, 1450-1700, Vol. XI, p. 236, Amsterdam, z.j.). Het lijkt me dat zeker niet alle afbeeldingen voor de lofzang van Heinsius gemaakt zijn: sommige komen duidelijk niet overeen met de tekst.

In de door mij gebruikte uitgave signaleerde ik een aantal drukfouten. Voor de meeste van deze heb ik een andere lezing voorgesteld. Enkele fouten heb ik stilzwijgend verbeterd, terwijl ik een aantal afkortingen aanvulde, zonder daarvan rekenschap af te leggen.

In de loop der jaren heb ik vaak hulp gehad van vakgenoten en theologen. Twee wil ik met name noemen: Professor P. Smulders S.J. uit Maastricht die me een dag lang de weg wees in Migne, en Professor Dr. C.W. Mönnich, die ik op de onmogelijkste uren per telefoon mocht raadplegen.

Professor Dr. W.A.P. Smit dank ik voor zijn altijd aanwezige belangstelling, Professor Dr. J.C. Brandt Corstius voor de ‘ruimte’ die hij mij verschaft.

Het laatste woord van dank is voor haar, die er het allermeeste recht op heeft.

J.D.P. WARNERS

Inleiding

I. Daniel Heinsius

Het is overbodig om bij een nieuwe uitgave van de twee omvangrijkste Nederlandse gedichten van Daniel Heinsius uitvoerig stil te staan bij het leven van deze geleerde dichter, over wie elders, hetzij in de handboeken, hetzij in een afzonderlijke biografie de lezer zich kan laten inlichten[1]. Men zou kunnen aanvoeren dat de biografie van Ter Horst verbetering behoeft: de auteur staat zeer negatief tegenover zijn object, maar wij zouden er op kunnen wijzen dat in deze biografie een grote hoeveelheid gegevens aan de lezer geschonken worden, evenals vele citaten uit Heinsius' werk. Onze bedoeling is het, aan de hand van de twee grote hymnen, tot een voorlopig en partieel oordeel te komen.

De Nederlandse gedichten van Heinsius zijn jeugdwerk en derhalve behoeven wij onze aandacht niet te richten op des dichters latere leven. Hier volgen slechts enkele opmerkingen over de jonge Heinsius, voorzover ze biografisch en met het oog op de te behandelen hymnen van betekenis zijn.

Daniel Heinsius is op 9 juni 1580 te Gent geboren. Zijn vader, Nicolaas Heinsius, was griffier bij de Raad van Vlaanderen, protestant van geloof en voorts bewonderaar van Erasmus. Al spoedig na de geboorte van Daniel werden de omstandigheden der protestanten steeds slechter en Daniel wordt naar veiliger streken overgebracht, eerst naar Veere. Later vertrekken ouders en zoon naar Londen, maar heel spoedig daarop keert de familie terug, nu naar de noordelijke Nederlanden, eerst naar Delft, dan naar Rijswijk. Te Vlissingen doorloopt Daniel de Latijnse School, vervolgens gaat hij op zestienjarige leeftijd (?) naar Franeker om aldaar rechten te studeren. De voorkeur van de jonge student gaat overigens uit naar de letterkundige studie, natuurlijk naar die der klassieke letteren, en in het bijzonder naar het Grieks. In 1598 wordt hij ingeschreven als leerling van de Leidse Hogeschool. Spoedig is hij een befaamd student,

1 D.J.H. ter Horst, Daniel Heinsius, Utrecht, 1934. Zie ook Gesch. v.d. Letterkunde der Nederl., IV, 19 vv., 's-Hertogenbosch-Brussel, z.j. Voorts: W.A.P. Smit, De dichter Revius, p. 44 vv., Amsterdam, 1928.

in hoog aanzien bij Janus Dousa, de curator van de Academie; ook de wereldberoemde classicus J.J. Scaliger heeft grote waardering voor zijn kennis. In 1600 verschijnt het eerste wetenschappelijke werk: een uitgave van Silius Italicus' Punica, terwijl in 1601 aantekeningen op deze auteur het licht zien. In deze uitgave publiceert Heinsius enige Latijnse poëzie, benevens een Latijnse vertaling van een Grieks anacreonteum van eigen maaksel. In hetzelfde jaar volgt een uitgave van enige dialogen van Seneca, een werkje dat althans vermoedelijk aan Heinsius toegeschreven kan worden.

In 1602 ziet zijn tragedie Auriacus, waarvan de moord op Willem de Zwijger het onderwerp vormt, het licht.

Blijkbaar is dit en nog enig ander werk voldoende geacht om Heinsius tot docent aan de Leidse Academie te benoemen. Toen hij 23 jaar oud was volgde zijn benoeming tot ‘extra-ordinaris Professor Poeseos’, terwijl in 1605 een bevordering volgt: hij wordt ‘extra-ordinaris Professor Linguae Graecae’.

In zijn eerste hoogleraarsjaren is de geleerde in enkele amoureuze affaires gewikkeld: in zijn gedichten leren we een Rossa en een Thaumantis kennen, meisjes waar we verder niets van weten maar die de jonge professor tot een zeer directe liefdespoëzie brengen[1].

Intussen publiceert Heinsius zeer veel, zowel op literair als wetenschappelijk gebied. In 1603 verschijnen Latijnse gedichten en een Hesiodusuitgave! Boeiend en kenmerkend is het dat onze dichter Homerus boven Vergilius stelt; er bestond namelijk een humanistenstrijd, van vroeg uit de renaissance stammend, tussen de Homeristen en de Maronisten (Vergiliusaanhangers), een strijd die literair hierop neerkomt dat de Maronisten voor het zo gecultiveerde werk van de Latijnse hofdichter kozen, terwijl de Homeristen de natuurlijke menselijkheid van Homerus ver boven het te gemaniereerde van Vergilius stelden.

Nog in hetzelfde jaar gaf Heinsius zijn Theocritus uit; deze oudst bekende Griekse pastorale dichter (3de eeuw voor Chr.) genoot zijn bijzondere voorkeur en liefde: Heinsius heeft in zijn jeugd onder het pseudoniem Theocritus gedicht. Deze voorkeur hoeft niet alleen afgeleid te worden uit de keuze van dit pseudoniem; veel aardiger is het dat de hebreeuwse naam Daniel en de griekse naam Theocritus eenzelfde betekenis hebben: de door God te oordelen mens.

In 1605 verschijnt zijn Laudatio Funebris Jani Dousae; in 1606 een nieuwe druk van zijn Poemata, opgedragen aan Cornelis van der Mijle. In het volgende jaar is Heinsius benoemd tot bibliothecaris. Na de dood van Scaliger (1609) wordt hij gewoon hoogleraar in het Grieks. Hij

1 Zie Georg Ellinger, Gesch. der Neulat. Lyrik in den Niederl., III, 1, 17 vv.

heeft, in het bijzonder in de aanvang, een zeer groot gehoor tot zich getrokken: van alle zijden kwamen Nederlanders en buitenlanders naar zijn levendige, inspirerende colleges luisteren.

Belangrijk voor onze verdere onderzoekingen is nog een uitgave van 1610: een commentaar van Cunaeus (1586-1638) op het 48 boeken omvattende werk van de dichter Nonnus, de ‘Dionysiaca,’ verschijnt met een verhandeling van Heinsius over de dichter. Nonnus leefde in de 5de eeuw na Chr. en op diens werk wordt in de lofzang op Bacchus bij voortduring gezinspeeld. Al heeft Heinsius later erkend dat Nonnus een weinig gevarieerd dichter is geweest, in zijn jeugd was hij duidelijk een andere mening toegedaan. Het is zeker ook een opmerkelijk feit dat Nonnus, naast zijn groot epos op Dionysus een parafrase in hexameters gemaakt heeft van het Johannesevangelie. Aldus had Heinsius Nonnus als literaire voorganger: naast zijn breedvoerig wijngod-epos schreef ook hij namelijk een Christusleven, de twee gedichten die ons hier bezig zullen houden[1]. Heinsius gaat op deze opvallende parallellie niet uitvoerig in; het is voor ons dus niet nodig daar nu en hier over uit te weiden.

In 1610 houdt Heinsius zich met een Poetica bezig. Dit blijkt onder meer uit zijn Horatius-uitgave, waarin ook de befaamde dichter-voorschriften te vinden zijn. In 1611 volgt de publikatie van zijn bekende werk De Tragoediae Constitutione, benevens een editie van Aristoteles' Poetica. Tenslotte vermelden we nog een uitgave van Seneca's tragedies in datzelfde jaar.

In mei 1617 treedt de geleerde schrijver in het huwelijk met Ermgard Rutgers, een feestelijkheid die huwelijksgedichten uitlokte, o.a. van Grotius en Anna Roemer Visscher.

Tenslotte willen we een ogenblik onze aandacht wijden aan het jaar 1618, toen de strijd tussen remonstranten en contra-remonstranten zijn hoogtepunt bereikte. Heinsius kiest voor de contra-remonstranten en wordt tot ‘secretaris van de Polityken’ benoemd, dat is van de commissarissen, de gedeputeerden der Staten-Generaal. In hoeverre Heinsius een oprecht contra-remonstrant geweest is, is moeilijk te beoordelen. We zullen bij de behandeling van de twee hymnen zien of een nauwkeurige lectuur ons tot een nader oordeel zal kunnen brengen.

Daar alle Nederlandse gedichten van Heinsius, verzameld onder de titel Nederduytsche Poemata voor 1618 geschreven zijn, is het overbodig des dichters verdere leven hier na te gaan.

1 De eerste en enige poging Nonnus' Metabole te becommentariëren vindt men bij Heinsius in zijn Aristarchus sacer, Lugd. Bat. 1627; zie Migne, P.G. 43, 941 vv.

II. Petrus Scriverius

We mogen veronderstellen dat de Nederlandse gedichten van Heinsius het daglicht niet gezien zouden hebben, als zijn vriend Petrus Scriverius zich niet beijverd had, achter de rug van de dichter om, een uitgave voor te bereiden. Scriverius heeft bovendien de door ons te behandelen gedichten voorzien van zeer uitvoerige commentaren, zodat het goed is ook even aandacht aan deze uitgever-commentator te besteden.

Scriverius is in 1576 te Haarlem geboren als zoon van een welvarende koopmansfamilie. In 1579 vestigden zijn ouders zich te Amsterdam, terwijl de zoon onder de hoede van een oom en tante in Haarlem achterblijft en daar de Latijnse school doorloopt. Hij krijgt les van de befaamde rector Cornelius Schonaeus (1541-1611), die enkele stichtelijke stukken geschreven heeft en aldus de bijnaam van ‘Terentius Christianus’ verwierf.

In 1593 gaat Scriverius naar Leiden om daar rechten te studeren. Maar ook zijn liefde gaat allereerst naar de Letteren uit: ‘Te vergeefs tragteden zyne vrienden hem van deze oefeningen af te brengen door de geringe voordeelen van een Dichter te vergelijken met de ryke winsten van een Advocaat’, zegt Simon Doekes in een korte biografie, die voorafgaat aan een uitgave van Scriverius' gedichten[1].

Ook Scriverius was een gezien student en leerde spoedig Heinsius kennen. Na een zesjarige studie blijft Scriverius in Leiden wonen, trouwt in 1599 met Anna van der Aar, een meisje uit een voornaam geslacht. Hoewel hem meerdere malen ere-ambten zijn aangeboden, wenste hij als een vergeten burger en als man van wetenschap zijn leven te slijten.

In 1612 verschijnt zijn Beschryving van Oud Batavien. Voor ons is het van belang te weten dat in het jaar 1614, nauwkeuriger: op Vastenavond, Heinsius hem zijn Hymne op Bacchus toezond, ‘met verzoek om dit gedicht der vlamme op te offeren, zo hy 't niet goed vond voor zich zelfs alleen te houden, van welk onbarmhertig vonnis onze Schryver zich beriep op de nuttigheid van 't gemeen; en ten einde ook de Nederlanders dit weergaloos vernuft zouden kennen, helderde hy dezen lofzang met zyne aanteekeningen op, schreef eenige uitleggingen op eenen anderen lofzang van den zelven Dichter, maar van ernstiger stoffe[2], en gaf die nevens deszelfs overige Nederduitsche Gedichten, in den jaare 1616 in het licht, met twee voorafspraken aan den Heere Jacob van Dyck,

1 Amsterdam, 1738, inl. p. 8/9.
2 Zie inleiding op Bacchus-Hymne.

Afgezand van Gustaaf de II. Koning van Zweden aan den Staat der Verenigde Nederlanden, een man van uitmuntende verdiensten, die een Hollander van geboorte zynde, onder andere wetenschappen ook behartigde den opbouw van zyn moederspraak, in welkers lof de Dichter by die gelegenheid breedsprakig uitweid, en met opmerking verdient gelezen te worden', aldus vermeldt de biograaf Simon Doekes.

Over de godsdienstige gezindheid van Scriverius komen wij van dezelfde biograaf meer te weten: 'Wat zyne gezindheid omtrent het geloove, en den Godsdienst aangaat, hy schynt niet vreemt geweest te zyn van het gevoelen der Remonstranten: immers men vind gewach gemaakt van een vergadering van die broederschap ten tyde der vervolging tegens dezelve in het begin der voorgaande eeu aan zyn huis te Haarlem door den Schout gestoort, met wien hy het ter zaake van 't leenen van zyn huis en de boeten van al de toehoorders afmaakte voor vierhonderd guldens: daarenboven spreekt zyn oordeel over het vonnis by de Synode te Dordrecht tegens de leere van Arminius gevelt, geen duistere taal: Ik weet voorwaar niet zegt hy, hoe het mag bykomen, dat alle, die de Synoden hebben beroepen, en beleidt, altyds hebben getriumpheert, en de beroepenen hebben moeten onderleggen. Maar Godt weet alle dingen.'[1].

Scriverius heeft steeds bekend gestaan als een aanhanger van de remonstranten, Heinsius was, naar we zagen, een aanhanger van de contra-remonstranten. Merkwaardig lijkt het nu dat een remonstrant aantekeningen maakt bij een lofzang op Christus, door een contraremonstrant vervaardigd. Men zou vele conclusies uit dit gegeven kunnen trekken, zonder te weten welke de meest juiste is. Bijvoorbeeld: het verschil tussen deze twee groeperingen was minder groot dan men meestal aanneemt, als men zijn blik richt op geleerden, die aan het actuele politiek-godsdienstige leven weinig of geen deel hadden. Wellicht was het verschil tussen remonstrant en contra-remonstrant niet zo groot, als men gematigden van beide richtingen met elkaar vergelijkt. Ook is het natuurlijk mogelijk dat Heinsius minder contra-remonstrant was dan hij soms deed voorkomen. Maar tegen dit standpunt strijdt het zeer rechtzinnig getuigenis van Heinsius in zijn hymne op Christus, waarvan we niet graag zouden willen aannemen dat het een werkstuk is zonder diepere waarde en betekenis.

1 p. 37-38.

III. Heinsius' Nederduytsche poemata. De vroegste uitgaven

De eerste uitgave van de Nederduytsche Poemata is, zoals we reeds schreven, van 1616. Het lijkt niet wenselijk om deze uitgave als grondslag te gebruiken voor een herdruk, daar in deze uitgave fouten gemaakt zijn, die we in een Aen den Leser aldus omschreven vinden: Het oude spreeckwoordt segt, Daer de man niet selfs komt, daer werdt het hooft niet wel gewassen. Het selfde, ionstige Leser, is ons hier wedervaeren. Want alsoo dese *Poëmata* gedruckt sijn in een ander stadt[1], daer wy altijdt niet over ofte by en hebben konnen wesen; soo is over all onse sin ende meeninge niet te recht gevat, ofte gevolgt. Onder andere hebbe ick u dit willen vermaenen: De *Emblemata van minne* sijn by den Drucker sonder eenich onderscheyt achter een vervolgt tot het getall van 48 toe: daer nochtans maer alleenelijck de eerste 24 (namentlick het Ambacht van Cupido) van des Auteurs vernuft ende vindinge sijn: soo inde beelden, als de gedichtselen. De volgende 24, te vooren tot meermalen ende op verscheyden plaetsen gedruckt, sijn van andere. Dees hadde een seker liefhebber soo uyt den hoochgeleerden Mr. Hadriaen de Ionge[2], als andere schrijvers, by een vergadert, ende in koper doen snijden: om deur den druck gemeen te maecken. Dan alsoo dit maer stomme beelden waeren, soo is de soetvloeyende tong van onse Poëet daer toe geleent. die al spelende de selfde over veel jaeren Nederlandts heeft doen spreken. Hier hebt ghy op te letten: ende voort dese misstellingen te verbeteren.....'. Hierop volgen dan enkele verbeteringen van drukfouten.

In deze zelfde uitgave komt, met een nieuwe paginering aan het slot van de bundel, ook de Hymnus van Bacchus voor, echter niet de Lofzang op Christus. Ook deze hymne wordt gevolgd door een naschrift van Scriverius, waaruit we citeren:

'Alsoo dese Poëmata gedruckt sijn in een ander Stadt, ende in mijn afwesen: soo sal de Leser voor al daer op gelieven te letten, datter eenige woorden somwijlen anders sijn gespelt, als den Auteur van gewonte is te doen.....

.... Andere diergelijcke meer sal den Leser by hem selven wel vinden, ende goetwillichlick verbeteren. Als mede de dolingen en de misrekeninge van cyfers, die voor de veersen in den Hymnus op de kant staen. Inde Wtleggingen is van gelijcken niet over al mijn wille

1 Amsterdam.
2 Hadrianus Junius (1511-1575), arts o.a. te Haarlem. Zijn emblemata verschenen te Antwerpen 1565 (1569).

ende meninge gevolcht. Waer van het meerendeel wel licht te mercken is: het ander door haesticheyt verschoont moet werden.....'

Op deze gronden lijkt een herdruk van deze uitgave niet juist. Naast deze druk van 1616 bestaat er een andere druk, die op de titelpagina eenzelfde jaar van uitgave mededeelt en waarin de grootste fout, de samensmelting van de twee groepen emblemata, hersteld is. De hierboven geciteerde pagina's met verbeteringen en omschrijving der drukfouten zijn niet meer aanwezig. Het jaartal van uitgave is misleidend: we hebben te maken met een herdruk van 1618. Bovendien is in deze herdruk wel de Lofzang op Jezus Christus te vinden en derhalve is deze uitgave dus volledig. Naast deze druk bestaat er een nauwkeurig eendere uitgave, waarvan de titelpagina het jaartal 1618 draagt.

Tenslotte is er nog een uitgave van 1618, met dezelfde tekst, maar met een andere paginering (de grootte van het papier wijkt af), die het eenvoudigst te verkrijgen is. Al deze drukken zijn uitgaven van dezelfde boekdrukker: Willem Janssen te Amsterdam. De laatstgenoemde uitgave hebben we voor onze herdruk uitgekozen[1].

IV. De 'voorreden' van Petrus Scriverius

Hoewel deze 'voorreden' een inleiding vormt tot de gehele bundel Nederduytsche Poemata, lijkt het zin te hebben Scriverius in grote lijnen te volgen: we leren aldus doende het klimaat van dichter en inleider zeer goed kennen.

Scriverius richt zich tot Iacob van Dyck, 'Ambassadeur ordinaris / uyt den name ende van weghen des Doorluchtichsten en Grootmachtichsten Heer ende Koninck Heer GUSTAEF, den II van dien name, der Sweden, Gothen, Wenden Koninck ende erff-Vorst, Groot-Vorst in Finlandt, Hertoch tot Esthen ende Westmanlandt: / residerende by de Hooge Mog. Heeren de Staten Generael der Vereenichde Nederlanden'.

Van Dyck, in 1567 te Haarlem geboren, studeerde rechten en vestigde zich als advocaat te 's-Gravenhage. Terwille van een financiële opdracht ging hij naar Zweden. Het Zweedse hof stelt veel vertrouwen in hem en Van Dyck krijgt de titel hofraad, terwijl hij bovendien Zweeds gezant in de Nederlanden wordt. In 1620 verleent Gustaaf Adolf hem een adellijke titel. Ook Van Dyck telt onder remonstranten vrienden, o.a. Hugo de Groot en Scriverius. Ook Heinsius behoort tot zijn vrienden: de dichter draagt zijn lofzang op Christus aan hem op; uit

1 Voor de bibliografie van H.'gedichten zie W.A.P. Smit, o.c., p. 263 vv.

het opdrachtsgedicht van de laatstgenoemde hymne blijkt dat Heinsius het gedicht op nieuwjaarsdag 1616 aan hem voorgelezen heeft.

Scriverius' voorwoord is naar onze mening dus interessant genoeg voor een nadere beschouwing: in meerdere opzichten zouden we dit werkstuk als een programma van de nationale renaissance kunnen beschouwen.

Het uitgangspunt vindt de auteur in de oudheid: de dichter Horatius, van wie bekend is dat hij zijn land- en tijdgenoten waarschuwde voor een al te grote belangstelling voor het Grieks, had ook aan deze modegril geleden, maar in een nacht verschijnt Romulus, ‘den eersten vader ende oorspronck der Romeynen’ hem in een droom en deze waarschuwt hem schertsend de toch al talrijke schare van schrijvers in het Grieks niet nodeloos te willen vergroten (Sat. I, 10, 31 vv).

Met dit klassiek voorbeeld voor ogen keert Scriverius zich tegen zijn landgenoten die soms de Grieken, en vaker de Romeinen dusdanig navolgen, dat hun spreek- en schrijftrant zich zó wijzigen, dat men ze haast niet meer kan verstaan, waardoor ze belachelijk worden: de eigen taal die ze van hun ouders geleerd hebben kennen ze in het geheel niet meer.

Maar in Italië is een wending ten goede gekomen: daar zijn ware geleerdheid en de in verval geraakte taal der Romeinen tot nieuwe bloei gekomen. Er is een nieuw ontluiken der wetenschap te bespeuren, de liefde voor het klassiek Latijn is groeiende, maar daarnaast hebben de Italianen hun eigen taal niet vergeten.

Drie eminente voorbeelden van deze trouw aan het eigene passeren de revue: allereerst natuurlijk de grote Petrarca (1304-1374), die zoveel in schoon Latijn geschreven heeft, maar die zijn grootste roem verwierf met zijn gedichten in de landstaal. Daarna volgen Poliziano (1454-1494) en Sannazaro (1456-1530), de gelijke van Vergilius, die in zijn moedertaal zijn befaamd pastoraal werk geschreven heeft.

Heel in het kort en zeker niet voor de eerste maal is daarmee het dubbel aangezicht van de renaissance geschetst: de herontdekking van de klassieke, romeinse oudheid en de nationale tendenzen wat de taal betreft.

Vervolgens komt Frankrijk ter sprake. Onder de vele belangrijke dichters noemt Scriverius allereerst Ronsard (1524-1585) en wat hij over diens leven vertelt, brengt ons weer midden in de problematiek der renaissance. Twaalf jaar zou Ronsard besteed hebben om het Grieks wel te leren verstaan, het Grieks, ‘van waer alle gheleertheyt ende wetenschap ontspruyt: maer insonderheyt de Poësy haeren eersten oorspronck, konste, aerdt ende soeticheyt ontleent.’

Deze zware studie heeft Ronsard ondernomen om, aldus onderricht, in zijn eigen taal te kunnen schrijven en de Muzen zo naar zijn vaderland te lokken. Dat wil dus zeggen dat hij Grieks geleerd heeft om de mogelijkheden die in die taal aanwezig zijn te leren onderscheiden en kennen, om vervolgens dit onderscheidingsvermogen toe te passen op de eigen taal, en aldus voorbereid te zijn deze taal als instrument voor de hoogste menselijke uitingen te gaan bespelen.

Toen Ronsard in het Frans ging schrijven waren de Franse geleerden als betoverd en zijn roem was zeker even groot als die welke hij verworven zou hebben met geschriften in het Latijn. Het Frans is dus zeker niet minder dan het Latijn!

Naast Ronsard noemt Scriverius Du Bartas (1544-1590), die ‘by velen niet min en wert ghepresen, sonderlinghe in het aensien van zijn gheleertheyt ende de heylighe ende hooghe stoffe die hy verkosen heeft.’

Deze karakteristiek is fundamenteel voor het renaissance-oordeel: Scriverius prijst allereerst de geleerdheid van Du Bartas, zonder welke waarlijk dichterschap in het oog der geleerden niet tot ware bloei kon komen: de ‘poeta doctus’ is de dichter bij uitstek. Daar komt nog bij dat Du Bartas ‘hoge’, verheven stof voor zijn dichterlijke werken koos, een ander criterium van de ware dichter: bijbelse en mythologische stof stonden in hoog aanzien. Daarbij komt nog, hier niet expliciet onder woorden gebracht, maar uit de con-tekst te lezen, zijn taalkeuze: het Frans.

In het voorbijgaan noemt Scriverius nog de Spaanse renaissance om dan tot het eigen land te komen. Dan eerst klinkt de nationale toon op volle kracht door. In ons land is de landstaal veracht geweest; zij werd slechts gebruikt door hen die ‘blindt en onwetende’ waren: de onontwikkelden, terwijl de geleerden het Latijn gebruikten. Gelukkig komt nu een diepgaande verandering, al worden er in den beginne nog al wat fouten gemaakt tegen de eigen taal, zoals ook de Fransen gemaakt hebben, ‘niet lettende op den toon ende mate van de woorden, die zy merckelicken ghewelt doen.’ Wat de Nederlanders betreft: ‘Gelijck oock meest de onse, die tot noch toe eenigh gedicht in haer moeders tale gheschreven ende uytghegheven hebben.’

Het komt dus hierop neer, dat de moderne dichters de nieuwe dichtstijl en het voorschrift van de nieuwe regels nog niet goed onder de knie hebben. De ‘toon en mate’ doen ze geweld aan, en aldus wordt de eigen nationale taal op onjuiste wijze gebruikt.

Vervolgens krijgen we een antwoord op de vraag, welke eigenschappen de ware dichter dient te hebben. Allereerst moet hij ‘hemelsch ende

vol viers' zijn, dat wil zeggen: de dichter zij een gedrevene, hij zij hoog en verheven. Maar de dichter dient ook in de wetenschappen ervaren te zijn, in het bijzonder dient hij een humanistische scholing doorlopen te hebben en de klassieke talen te kennen; want de geleerdheid zal de dichterlijke geest in de goede richting stuwen en hem ervan weerhouden de perken te buiten te gaan. De ware dichter is de 'poeta doctus'.

Ziehier de voortreffelijke introductie van Scriverius, zijn vriend Heinsius toebereid: alle eigenschappen die de dichter waarlijk een dichter maken, zijn in hem aanwezig. Over zijn geleerdheid valt niet te twisten, over zijn zeer eigen dichterlijke toon evenmin: zijn verschillende dichterlijke mogelijkheden kan men in de bundel Nederduytsche Poemata aantreffen: een volkse en een nationale toon, de klank van de liefdespoëzie, de wat gedrongen emblematische toon en de klank van zijn twee hymnen.

Op een psychologisch juist punt breekt Scriverius nu deze inleiding op de moderne poëzie af: daar de uitgave van deze bundel poëzie niet door de dichter gewild is, past een woord van verontschuldiging, nu de inleider iets gedaan heeft waar de dichter geen toestemming voor gegeven had, en hij wil Heinsius verzoeken, 'dat hy 't ten besten wil houden, dat zijne Duytsche vruchten, die van hem self nauwelicken in 't licht te verwachten waren, hem door een soete dieverije....afhandich ghemaeckt sijnde, aldus nu voor den dach komen.'

Het slot van de opdracht richt zich tot Iacob van Dyck, die waardig gekeurd wordt deze bundel aan zijn naam verbonden te zien: alhoewel hij ambassadeur in vreemde dienst is, heeft hij zich in Holland gevestigd en staat hij bekend als beschermer van geleerdheid.

V. Tweede opdracht in dichtvorm

De tweede, rijmende, opdracht is weer van Scriverius en eveneens gericht tot Iacob van Dyck. En we kunnen er aan toevoegen: ook de behandelde themata zijn min of meer gelijk aan die van de prozaopdracht.

r. 1-16

Het begin is een aanspraak tot de Nederlandse poëzie, die niet de mindere is van de Griekse en de Romeinse. Zij wordt aangespoord, nu Daniel Heinsius haar vleugels gegeven heeft, zich naar 's-Gravenhage te spoeden, waar Van Dyck woont, die weer 'voesterheer' der Nederlandse poëzie genoemd wordt. Van Dyck, vermoeid van staatszaken,

zal zeker gaarne in zijn vrije uren Nederlandse poëzie lezen, ondanks het feit dat hij, vele vreemde talen kennende, zeer goed buitenlandse poëzie zou kunnen lezen.

r. 17-28

Vervolgens zingt Scriverius de grote lof van de zoete Nederlandse taal:

> Tael onghelooflick soet, princes van alle taelen,
> Gheboren om de croon van anders hooft te haelen:
> Vol sins, vol defticheyts, vol luysters, lanck en ruym,
> En die wel missen kont het over-zeesche schuym.
> Tael rijck en onvermenght: tael om ten toon te draghen:
> Godin, die niet behoeft een woort te loopen vraghen,
> En halen tot uw hulp, tael van gheluckich slach,
> Die gansch Europa door de taelen trotsen mach.
> Schier d'outste diemen vindt: niet om te wederlegghen:
> Hy booghe van de zijn, die wil: wy sullen segghen
> Dat onse tael de haer soo ver te boven gaet,
> Als van de swarte nacht de helder sonne staet.[1]

Deze regels behoeven geen toelichting, daar ze voor zichzelf spreken: het Nederlands behoeft geen vreemde woorden te gebruiken; het is één van de oudste talen ter wereld, een mening die we in de humanistenwereld vaak tegenkomen (b.v. bij *Goropius Becanus* e.a.).

r. 29-45

De dichter trekt nu een parallel tussen taal en taalsituatie in Frankrijk en ons land. Frankrijk verwijt hij dat men daar een taal spreekt, die oorspronkelijk niet de eigen taal geweest is, de taal van ‘vreemt ghespuys’. De Fransman is afgeweken van het rechte pad, van de ‘Duytsche tael’, en hij heeft zijn hoofd moeten buigen voor het ‘Roomsche juck’. Zo is er door geweld en overheersing een nieuwe, maar vreemde taal ontstaan.

Onze taaloorspronkelijkheid en de slaafse afhankelijkheid van de Fransen zouden op zichzelf al reden genoeg zijn om onze superioriteit boven de Fransen te bevestigen. Ziehier een typisch staaltje van renaissancistische nationaliteits- en meerderwaardigheidsgevoelens.

Tegenover dit Franse verraad staat de Nederlandse trouw aan de eenvoudige en oprechte Nederlandse taal. De Fransen denken er niet aan waarom ze de naam Walen dragen:

> Ist niet, om dat haer spraeck by minsten ende meest
> Gewisselt en verwaelt wel eertijdts is geweest?
> O Galli sonder gall, ghy liet u soo manieren!

1 Voor woordverklaringen in de citaten zie men de verklaringen bij de afgedrukte tekst.

r. 46-90

Nu volgt een lofzang op de vrije Nederlanden, waar vrije Batavieren wonen, die geen dienstbaarheid kennen. Op vrije bodem spreekt men een vrije taal. En in dit verband komt nu ook de naam van Daniel Heinsius naar voren, die met zijn bekende bijnaam de Gentse nachtegaal genoemd wordt. Zoals zo vaak in de renaissance wordt de dichter met een schoonzingende vogel vergeleken, wat steeds twee dingen inhoudt: hij zingt prachtig en vliegt hoog; zijn werk is welluidend en verheven; hij verheft zich, wat vorm en inhoud betreft, ver boven deze wereld en ziet vanuit zijn hoog standpunt neer op het gewone, het alledaagse, het kleine en lage. Op de vergulde wagen van de Faam (en dit is een tweede beeld dat zich door het eerste heenslingert) rent de dichter door de wolken, eveneens een symbool van de verhevenheid:

> De Gentsche nachtegael die sal wel sorge dragen,
> Die daer verheven sit op s' Faems vergulde wagen,
> En rent de wolcken door, tot daer de Son opstaet,
> En wederom te bed met zijne peerden gaet.

Over Heinsius lezen we in de volgende regels nog meer: hij weet alles van Griekenland en Rome, die hij beziet vanuit de hoogte, en vanuit zijn verworven wijsheid deelt hij nu ruimschoots mee aan hen die daar naar verlangen. Hiermee kunnen zijn studenten bedoeld zijn, die uit alle windstreken naar hem kwamen luisteren, maar ook allen, die zijn filologische geschriften en zijn latijnse poëzie hebben gelezen.

Natuurlijk zit in deze plaatsbepaling van Heinsius een poging hem tot bovenaardse grootheid te doen uitgroeien, en deze positie wordt nog eens onderstreept door hem de meerdere te noemen van de schenker der goden, een mens weliswaar maar tegelijkertijd meer dan een mens: een vriend der goden.

Ja, Heinsius is zelfs meer dan der goden boden:

> O, die ver overtreft den schencker van de Goden:
> In 't schaffen meer alleen als all des Hemels boden.

En om zijn situatie nogmaals duidelijk voor ogen te stellen, voegt Scriverius er het volgende aan toe:

> Self 't Nectar is veracht, en 't gaet soo niet in swanck,
> Als Heinsi nieuwe melck end' aengename dranck.[1]

1 Zie Lofzang vs. 545 vv.

Merkwaardig syncretisme van mythologische beelden, die zeer reëel opgevat dienen te worden, en de nationalistische bedoelingen, die de grondslag ervan vormen.

Als men zich Heinsius in deze bijzondere positie voorstelt, dus als nationaal dichter, zijn ook de volgende regels aannemelijker dan ze wellicht op het eerste gezicht lijken:

> Als hy zijn snaren roert, Homerus moet het geven:
> En de Thebaensche swaen, al siet men hem hooch sweven
> In 't blaeuw gesterde velt: Alcaeus met zijn luyt,
> Laet maer ons nachtegael beginnen, heeft oock uyt.[1]

De Thebaanse zwaan is Pindarus, die in de zelfde hoge sferen vliegt als de Gentse nachtegaal, en die in de renaissance steeds bewonderd wordt als de meest duistere dichter uit de oudheid, maar die tevens als de verhevenste wordt beschouwd. Ook Alcaeus is een bekend Grieks lyricus (6de eeuw).

Welbeschouwd overtreft Heinsius, volgens deze regels van Scriverius, de drie beroemde Griekse dichters. Hierin ligt voor het modern oordeel een grenzeloze overschatting en een gebrek aan begrip voor gradaties in kwaliteit. Want wie is Heinsius in vergelijk met Homerus? Wie een dergelijke moderne interpretatie van deze regels laat gelden, zal nimmer de geest van onze renaissance kunnen benaderen. Is deze grootspraak, waarvan de zeventiende eeuw meer dan vol is, dan nog iets anders dan laffe lof en droeve vleierij? Zonder enige twijfel. Heinsius is voor zijn vriend Scriverius inderdaad ongeveer wat hij hier voorgeeft. Ik kan hier niet uitvoerig over spreken, maar heel in het kort dienen we deze regels als volgt te begrijpen: Homerus en Pindarus worden in de dagen van Heinsius weer, na eeuwen, voor de eerste maal op hun zeer excellente dichterlijke waarde geschat, zij het dan ook dat de zeventiende eeuwse maatstaf nog al wat verschilt van de moderne; de Griekse dichters worden weer bestudeerd, vertaald en vooral ook nagevolgd. Dat behoeft natuurlijk geenszins in te houden (alweer voor onze moderne begrippen), dat de Nederlandse vertalers en navolgers hen ook inderdaad overtreffen. Maar voor een zeventiende-eeuwer liggen de zaken principieel anders dan voor een modern mens; wie de klassieke Griekse dichters in zijn eigen taal laat zingen en navolgt, stelt een nationale daad, die grandioos genoemd mag worden. Luister naar de volgende regels:

> In 't kort, der Griecken trots kan hy alleen neersetten,
> End' haer, als 't komt te pas, self gheven nieuwe wetten.

1 Zie Lofzang vs. 557 vv.

Welke wetten hier bedoeld zijn is niet met zekerheid vast te stellen. Natuurlijk kan men denken aan de bekende toneelwetten, waarover Heinsius uitvoerig schreef in zijn Aristoteles- en Horatiusuitgaven. Maar het is ook mogelijk te denken aan het hele net van poëtische voorschriften, dat in de renaissance gold. De Grieken hebben de andere volkeren barbaren gevonden; het is de ironie van de geschiedenis, dat op hun beurt de renaissance-dichters en -geleerden meenden de Grieken voorbij te kunnen streven, hun de loef te kunnen afsteken. We kunnen ons nog steeds niet bij benadering voorstellen, wat deze eerste ontsluiting van de oudheid voor een enthousiasme en overdreven optimisme heeft voortgebracht, maar in de stad Leiden was dit alles tijdens Heinsius' leven meer dan indrukwekkend. Dat hun interpretatie van de oudheid voor de moderne mens weer enigszins belachelijk lijkt, doet aan dit feit niets af.

Als Heinsius' plaats ten opzichte van de Grieken zo superieur is, valt het niet te verwonderen dat hij ook de Romeinen de loef afsteekt: Heinsius is de meerdere van Vergilius; Catullus en Ovidius zijn ‘met zijn lieffd' bevangen’. En temidden van deze Romeinse dichter-vrienden treedt ook Martialis naar voren, die zoveel eerbied voor de Nederlandse dichter heeft dat hij hem wel ‘vallen wil te voet’. Maar dat is te veel eer voor Heinsius; het is hem genoeg als hij mede mag zitten aan de tafel van de Romeinse groten:

> Mijn Martiael[1] bekent met all zijn trecken soet,
> Dat hy hem vallen wil (soo hy 't gedoocht) te voet.
> Maer sijne sedicheyt en wilt dat niet gehengen:
> En 't is hem eers genoech, als hy zijn sanck mach mengen,
> En sitten aen haer disch.

Maar als Heinsius in dit eervol gezelschap zoveel eer ontvangt, onttrekt hij zich aan de vriendenkring, wanneer daar zijn geest verrijkt en gesterkt is, want hij heeft een andere roeping te vervullen: zijn nationaal-dichterlijke taak.

r. 91-109

De grote geleerde-dichter acht het namelijk een schande, dat men zich in ons land zo weinig aangetrokken heeft van de moedertaal.

En

> Het overschot van tijdt dat hem de Goden gaven,
> Dat heeft hy hier besteet.

1 Scriverius' jarenlange studie van Martialis resulteerde tenslotte in de uitgaven van 1619 en 1621. Na Hadrianus Junius was S. de tweede Haarlemmer die Martialis uitgaf.

Het gaat Heinsius niet om eer of gewin, maar hij wil zijn vrije tijd goed gebruiken; dat doet hij liever dan zijn tijd door te brengen met dobbelen of balspelen[1]:

> Den Hemel volcht hy naer.

Dat wil zeggen dat hij het hoogste zoekt voor de eigen taal! Hij beurt haar uit het slijk omhoog. Hij keert zich tegen de taal der rederijkers en rijmers, die zozeer onder Franse invloeden stonden. Van deze rederijkers zegt Scriverius in een geestig woordspel:

> Een volck dat veel tijdt is ontbloot van alle reden,
> Onmatich, onbesuyst, wanschapen, onbesneden:
> In treurspels bly van sin, en weer oubollich gram.

In deze regels eert Scriverius zijn vriend als kenner van het ware klassieke treurspel en als auteur van latijnse drama's en van de theorie daarvan.

r. 107-118

Eerbetoon aan de Amsterdamse rederijkers!

De enige stad waar de rederijkerij, naar Scriverius' mening, een bepaald positieve invloed heeft, is Amsterdam. En de grootste lof die aan de kamers toekomt, is dat ze ‘de konst, die was verloren’ weer in ere hersteld hebben. Zonder enige twijfel doelt Scriverius hier op het herleven van de klassieke tragedie in Amsterdam. In een overigens gangbaar woordspel zinspeelt hij op P.C. Hooft, één van de steunpilaren van de Oude Kamer. Het is wel niet zo dat het ideaal al bereikt is, maar wat er nog aan ontbreekt zal mettertijd wel komen, of met de woorden van het gedicht:

> Den wech hebt ghy ghesien. en datter aen mach faelen,
> Dat sult ghy metter tydt van Helicon gaen haelen.

En met deze Helicon bedoelt de dichter hier de stad Leiden, waar Heinsius resideert. Op de Helicon is de beroemde bron Hippocreen, die ontstaan is door de hoefslag van Pegasus, derhalve de hengstebron genoemd, op de Leidse Helicon is weliswaar geen ‘hengst’, maar wel ‘Heynst’, als groot inspirator voor de dichters:

> Van 't Helicon, dat hier een ander *Heynst* doet op,
> En met een groot gemoet den ouden geeft de schop.

1 Over dobbelen en balspelen, zie Heinsius' *De Tragoediae Constitutione* Cap. I in fine, waar dezelfde kritiek geuit wordt.

r. 119 tot het slot.

We zullen over de tweede helft van dit gedicht kort moeten zijn, hoeveel wetenswaardigs er ook nog in te lezen is, en hoeveel daaruit ook te leren is, dat echter voor ons directe doel van minder betekenis geacht kan worden.

Achtereenvolgens passeren verscheidene van Heinsius' gedichten de revue, die in onze studie buiten beschouwing worden gelaten. De grondtoon van dit laatste fragment is overigens wel weer typerend voor de renaissance. Het herdenken van onze nationale helden, die een rol spelen in de oorlog tegen Spanje, heeft tot gevolg dat deze helden ‘bevrijdt van alle sterflickheydt’, voortleven in de herinnering der lezers: zij zullen steeds in Heinsius' vers herrijzen.

Het is steeds de heilige overtuiging van de renaissance geweest dat dichter en bezongene in de duizenden gelegenheidsgedichten door middel van het gedicht de eeuwigheid hebben beërfd. Het eeuwig herrijzen in het vers is niet alleen een opvatting van Kloos geweest, maar is ook reeds de mening van een Jonker Jan van der Noot, en daarvóór van Franse dichters als Ronsard[1]. Men kan dit geloof in de poëzie natuurlijk het eenvoudigst verklaren uit de zekerheid, dat een bezongen held inderdaad langer in de memorie van het nageslacht zal blijven voortbestaan, althans zolang de gedichtenbundels gelezen zullen worden. Maar veel dieper ligt de mening, dat het Woord, dat ook in goddelijke vorm in den beginne aanwezig was, waardoor de dingen der aarde hun aanschijn kregen, alles en iedereen onttrekt aan de vergetelheid, en hen juist tot aanschijn roept, doordat ze bij name genoemd zijn. Hieruit spreekt die, naar mijn mening, zo typisch protestantse overtuiging van de kracht en laatste betekenis van het Woord, zoals die het schoonst omschreven is door de doopsgezinde en katholieke Vondel.

We lezen tenslotte nogmaals een eerbetoon aan de eigen taal, die door de uitvinding van de boekdrukkunst tot ver over de grenzen bekend en bemind is kunnen worden[2].

1 Men zou reeds Horatius kunnen citeren: Od. III, 30, 6:

non omnis moriar

2 Het Haarlems patriottisme komt om de hoek kijken:

Tot Haerlem is gebroeyt..... (Scriv. vs. 254-255)

VI. De Bacchushymne

De proza-inleiding van Heinsius, gericht tot P. Scriverius

Dit breed opgezette gedicht van Daniel Heinsius werd geschreven voor en op de vastenavond van het jaar 1614. Hij is dan 34 jaar oud, en reeds elf jaren docent en hoogleraar aan de Leidse Academie. Het is op één na het laatste Nederlandse gedicht dat hij schreef: het zal nog slechts gevolgd worden door de lofzang op Christus, die wij hierna behandelen. De snelle opeenvolging van twee, naar hun onderwerp zo uiteenlopende hymnen heeft meer dan eens het vermoeden doen rijzen, dat de calvinistische Heinsius een zeer merkwaardig man geweest moet zijn: wie zal een dergelijk plan volvoeren? Wie zingt ter ere van deze, volgens onze hedendaagse opvattingen, zo uiteenlopende figuren twee zeer overeenkomstige hymnen? Wie haalt het in zijn hoofd de wijngod en de Verlosser der wereld, al was het maar schijnbaar, met elkaar op één lijn te stellen en aan beiden even veel aandacht te schenken? Het is niet verwonderlijk dat tijdgenoten zich reeds aan zulk een buitenissige combinatie gestoten hebben. Als we daarbij bedenken, dat op het persoonlijke leven van de hoogleraar wel wat aan te merken geweest is en reeds tijdgenoten in pamfletten een weinig fraai oordeel over Heinsius onder woorden gebracht hebben, is daarmee een fundament gelegd voor een bolwerk van kritiek en wantrouwen, van minachting en onderschatting. Van Es[1] schrijft over de lofzang op Bacchus: ‘In flagranten strijd met de Christelijke levensopvatting is de verheerlijking van Bacchus als den god der vreugde, die den mensch van aardsche zorgen bevrijdt en in samenwerking met Venus de animale driften wekt tot onderhouding van het leven.’ En: ‘Intusschen stelt dit lied van zinnelijken hartstocht ons voor een moeilijk probleem, wanneer we daar tegenover zien het loflied op Christus’.

Wij kunnen minder makkelijk dan Van Es spreken over *de christelijke levensopvatting*, terwijl we menen iets meer te kunnen zeggen over de zinnelijke hartstocht. De voorrede van Heinsius zal daarbij in eerste instantie onze leidster zijn.

In deze inleiding wordt, zoals zo vaak in de zeventiende eeuw, een theoretisch-aesthetische uiteenzetting gegeven, die slechts zeer ten dele met de praktijk van het gedicht overeenstemt. We zullen op de discrepantie van theorie en praktijk later nog terugkomen.

1 Dr. G.A. van Es: Barokke Lyriek van Protestantsche dichters in de zeventiende eeuw, Groningen, 1946, p. 6 vv.

Zonder enige twijfel is een dergelijke theoretische inleiding zowel geschreven om de lezers nader kennis te laten maken met de bedoelingen van de dichter, als ook om een apologie in christelijk Nederland te geven van een opzet, waarbij een mythologische en heidense god in het centrum der aandacht wordt geplaatst: een apologie die zich richt tot eventuele bestrijders, die men voornamelijk te zoeken heeft in een niet of minder renaissancistisch-humanistisch milieu: de calvinisten, de dopers, de ongeletterden, de eenvoudige christenen. In de zeventiende eeuw hebben vele christenen treurnis gevoeld om de opleving van oudheidsstudiën, de voorkeur voor een heidense letterkunde, het gebruiken van namen van heidense goden. De kring van lieden, die de renaissance en het humanisme (een woord dat de liefde voor de klassieke oudheid wil weergeven, maar dat in de zeventiende eeuw nog niet gebruikt werd) een goed of zelfs een zeer warm hart toedroegen, was betrekkelijk beperkt, zelfs in de letterkunde. Naast het Leidse renaissancemiddelpunt: de universiteit, naast zekere kringen te Amsterdam, is er eigenlijk alleen maar sprake van een min of meer belangrijke renaissance-invloed in het algemeen, vermengd met allerlei godsdienstige opvattingen. Figuren als Grotius, Vossius, Heinsius en Vondel zijn tenslotte maar weinig talrijk.

De beginregels van Heinsius' inleiding zijn dan ook onmiddellijk van het allergrootste belang voor de vroegere of hedendaagse lezer van de Bacchushymne: ‘In het lesen van de schriften, die de Heydenen ons naegelaten hebben, en vinde ick niet dat meer te verwonderen is, dan de groote blintheyt daer in zy geweest sijn: soo verre komende te lesten, dat zy hare gebreken den hemel toegeschreven, hare sonden aengebeden hebben.’

We hebben deze regels nauwkeurig zo te lezen, als ze er staan: Heinsius, en zijn medegeleerden en zijn tijdgenoot-renaissancedichters, althans in Nederland, hebben nooit één moment ook maar geloofd, in welke vorm dan ook, in de klassiek-heidense godsvoorstellingen; zij waren christenen, die wellicht vele aanvechtingen het hoofd hebben moeten bieden, maar volstrekt onontvankelijk bleven voor elk heidens geloof. De tegengestelde mening, die men nog wel eens verdedigd ziet, berust op een formidabele en weerlegbare vergissing. Iedereen kan zich deze zaken reeds helder voor ogen stellen door een nauwkeurige lezing van Heinsius' woorden: de heidenen hebben in blindheid geleefd, het licht zal eerst stralen als Christus gekomen is. Wat zijn de goden, inclusief Bacchus, dan wel? - Menselijke eigenschappen, sterker: menselijke gebreken, die door de mensen tot goden vervormd zijn en die door dezelfde mensen aanbeden werden, zodat de paradoxale toestand ont-

staat dat de mens zijn eigen gebreken heeft aanbeden. Menselijk, al te menselijk zijn de goden. Op zichzelf is deze mening helemaal niet zo wonderlijk: goden zijn beeldvormingen van menselijke eigenschappen, veelal kwade menselijke eigenschappen; b.v. Mars als de menselijke oorlogszucht, Venus soms als al te menselijke liefde, enz.

Ook psychologisch is een dergelijke interpretatie van de mythologie geenszins onverdienstelijk. Voor ons is de algehele afwijzing van het klassieke veelgodendom het belangrijkste.

Om deze verhouding tot de mythologie duidelijker en gefundeerder te maken, beroept Heinsius zich nu op twee groepen getuigen: klassieke schrijvers en oud-christelijke auteurs; hij begint met de chronologisch laatste groep en noemt dan Justinus de Martelaar, een vroeg Grieks apologeet (gestorven ongeveer 165), Clemens van Alexandrië, de eerste christelijke geleerde (gestorven 215), de Carthagers Tertullianus (ong. 160-ong. 220) en Cyprianus (gestorven 258), de boven allen bekende Augustinus (354-430), de tijdens Diocletianus levende Lactantius, de zogenaamde christelijke Cicero, Cyrillus van Alexandrië, een bisschop uit de vijfde eeuw, en Theodoretus van Kyrrhos, eveneens bisschop (5de eeuw). Aan deze namenreeks is een zeer belangrijke opmerking toegevoegd; ‘die wy van joncks aen byna meer als de boecken van de Heydenen ghelesen hebben.’ Deze mededeling is van een ongemene importantie voor de plaatsbepaling van een geleerd dichter als Heinsius en voor vele van zijn renaissancebroeders; zij hebben van jongsaf aan de oud-christelijke auteurs schier meer gelezen dan de klassiek-heidense. Wie een slechts oppervlakkige blik werpt in een catalogus van zestiendeen zeventiende-eeuwse drukken van klassieke en oud-christelijke schrijvers zal tot zijn verbazing zien dat Heinsius volkomen gewettigd was deze opmerking te maken: de kerkvaderlijke en oud-christelijke letterkunde blijkt in het middelpunt van de belangstelling gestaan te hebben en het zou me niet verwonderen als heel veel van de renaissancekennis bij nader inzien niet uit de klassieke, maar uit de vroeg-christelijke letterkunde is geput. We zouden het eigenlijk nog wel sterker willen zeggen: de renaissance in Nederland ontdekt de oudheid voor een zeer groot gedeelte op indirecte wijze: in de oud-christelijke letterkunde.

Deze veronderstelde stand van zaken kan hier slechts in het kort en zeer in het algemeen besproken worden. Er is een zeer belangrijk punt dat oud-christelijke auteurs en renaissancedichters en -geleerden met elkaar gemeen hebben: hun liefde, openlijk of bedwongen, voor de klassieke oudheid. Beide groepen waren christenen, beide waren, ondanks hun christelijk geloof, uitermate geïnteresseerd in klassieke cultuur.

Vele oud-christelijke auteurs waren in de heidens-klassieke wijsheid grootgebracht en op later leeftijd tot het christelijk geloof bekeerd; de oude cultuur, waarin ze opgegroeid waren, konden of wilden ze nimmer geheel loslaten, ook al bestreden ze enthousiast het heidendom op vele of op bijna alle fronten. Hun geschriften zijn vervuld van citaten uit heidense schrijvers en hoezeer ze ook door het nieuwe geloof gegrepen zijn, bewust of onbewust hebben zij de kennis aangaande de klassieke oudheid in de eerste eeuwen van het christendom overgeleverd en aldus doen voortleven. Dit in christelijk denken voortlevend, ondergronds voortbestaan van de heidense oudheid heeft onze renaissancisten op een onmetelijke wijze geboeid. Zij immers waren ook christenen, ook zij waren gefascineerd door de oudheid, ook hun werd vaak verweten dat ze zich met heidense lectuur afgaven. En op deze wijze ligt het voor de hand dat ze in de oud-christelijke letterkunde auteurs ontmoetten van in wezenstrekken gelijk gerichten. Dat het gezamenlijk christelijk standpunt het nodig maakte, dat ze op bijzondere, op een hun eigen wijze de oudheid benaderden, ligt voor de hand en zal ons zo straks bezig houden. Terloops zij alleen nog opgemerkt, dat er een grote invloed door de oud-christelijke auteurs op de renaissance uitgeoefend is: bij hen wordt de oudheid herontdekt en beschouwd als één groot reservoir van wijsheid, waardoor het mogelijk was de beminde klassieken, met behulp van een allegorische verklaring, te behouden en te aanvaarden.

Als Heinsius nu zegt dat hij deze schrijvers bijna evenveel gelezen heeft als de klassieken, is dit geen frase, geen overbodige en onoprechte buiging naar het christendom en geen voetval voor zijn criticasters, maar de eerlijke waarheid. Heinsius bezorgde een uitgave van Clemens van Alexandrië met eigen latijnse vertaling in 1616. Deze Clemens beijverde zich bijzonder christendom en heidendom, twee inadaequate grootheden, met elkaar te verzoenen.

Het waren overigens niet alleen christenen die de dwaasheid der heidenen doorzagen; de classicus Heinsius heeft nog een andere pijl op zijn boog: het heidens Griekenland zelf verschafte hem getuigen, die zijn oprechte afkeer van de inhoud van de mythe en van het heidens geloof staafden en steunden; Socrates en Euripides: ‘maer oock de wyse Socrates, ende degene die zijne wijsheyt op het tooneel placht te brengen, Euripides. Van welcke, den eenen dickwils by den grooten Plato van de Goden soo spreeckt, dat hyse prijsende genoech schijnt te belacchen. Gelijck Bion openbaerlick gedaen heeft, met meer andere, die haer werck daer af gemaeckt hebben, ende worden over sulcks van Clemens ende de vaders gepresen ende hooch geroemt: niet om dat zy de waerheyt

kenden, maer de dwaesheyt sagen, die voor yeder openbaer was, ende in den put van Democritus niet en lach begraven[1].'

Het tweemanschap Socrates en Euripides, met als nadere verklaring dat de tweede de filosofie van de eerste op het toneel bracht[2]. Voor beiden geldt de mening dat ze eigenlijk helemaal niet in de traditionele goden geloofd hebben. Socrates leerde zúlke zaken aan de jeugd, dat hij de gifbeker moest drinken, terwijl zeer vaak van Euripides beweerd is wat we hier lezen: in het geheim bespotte hij de goden in zijn toneelstukken. Ook Bion, de cynische filosoof uit de derde eeuw voor Christus, kon niet als een waar gelovige beschouwd worden.

Deze wending in het betoog van Heinsius is weer van zeer groot belang: de onverzoenlijke tegenstelling heidendom-christendom die voor een renaissance-geleerde natuurlijk niet bestaan kan, wordt er mee doorbroken: aan Heinsius' kant staan niet alleen de oud-christelijke auteurs, maar evenzeer de bloem van het klassieke Griekenland. Nu wijzigen zich de fronten: de tegenstelling christen-niet-christen is opgeheven en een schier eindeloze traditie van inzicht en waarheid treedt aan het daglicht en doorsnijdt de geschiedenis op geheel nieuwe manier: wijze Grieken, wijze oude christenen, wijze jonge renaissancegeleerden vormen één keten. En laten nu de tegenstanders van de renaissance maar in het geweer komen: de argumentatie ter verdediging is ondoorbreekbaar en geadeld door ouderdom en inzicht.

De genoemde Clemens van Alexandrië heeft een dergelijk betoog gehouden als Heinsius hier. In zijn Προτρεπτικὸς πρὸς Ἕλληνας (cap. II) lezen we, dat de goden een vormgeving zijn van de menselijke emoties. In cap. VI treedt Socrates op als de bestrijder van het veelgodendom en in cap. VII is Euripides een leerling van de Socratische school. Bion wordt in cap. IV genoemd als bestrijder van de Olympische goden.

In de laatste zin van ons Heinsius-citaat staat nog iets van belang. De heidenen, die de goden bestreden of uitgelachen hebben, kenden weliswaar de waarheid niet, die eerst later in het christelijk geloof bekend zou worden, maar zij zagen wel de dwaasheid van hun geloof in, en daarmee zijn ze halverwege de waarheid genaderd. Maar nogmaals: de positieve betekenis van het verworpen heidendom komt later ter sprake.

1 Heinsius maakt hier een grapje, want in de put van Democritus lag alleen de waarheid begraven. We denken hier aan de uitspraak van Democritus zelf: ἐν βυθῷ ἡ ἀλήθεια de waarheid ligt onderop de bodem (Diels, V.S.[8], II, 166, regel 4). Deze uitspraak van D. vindt men terug bij Cicero, Ac. Pr. I, 12, 44; II, 10, 32, waar nog geen sprake is van een put. Voor de put: Lactantius, Inst. div. III, 30, 6.

2 Het essentiële over de betrekkingen van beiden en een opsomming van passages uit Euripides' oeuvre, die een weerslag zijn van socratische beschouwingswijze, vindt men bij Schmid-Stählin, Gesch. Gr. Lit. I, 3 (1940), p. 275 en de noten 1 en 2; 316, 7; 324, 1; 461, 5; 824, 5.

Over Euripides is Heinsius nog geenszins uitgesproken, want deze dichter heeft in zijn Cycloop zo overtuigend de goden bestreden, dat hij op deze plaats voor Heinsius te belangrijk is om slechts en passant geciteerd te worden. En hij vertelt over dit stuk: Als Ulysses op het eiland van de Cycloop Polyphemus gestrand is, tracht hij zich veilig te stellen door de Cycloop dronken te voeren, daarbij de kracht van de wijngod Βαχχίον, 'dat is het wijntjen, ofte het lieve Bacchusien' prijzende. 'Waer op de groote Polyphemus, die geen goden kende ofte vierde, soo de Griecken seyden, sat ende vol sijnde, van boven als de boeren plegen, wat laet vliegen ende rispt hem in de mont, seggende:

Ἐρυγγάνω γοῦν αὐτὸν ἡδέως ἐγώ[+]

[+](Vs. 523)

Dat is:

Ick voel' het: want o grooten sot,
Ick rispe wel van desen God.

Ende een weynich daer nae:

Θεὸς δ᾽ἐν ἀσκῷ πῶς γέγηθ᾽ οἴκους ἔχων;[+]

[+](vs. 525)

Wat is het voor een God, die leeft,
En in de fles zijn wooning' heeft?

En de conclusie: "Gevende de Griecken heymelick daer mede te kennen, dat de volckeren die geenen God en hadden, soomen meynde, wyser waren als die sulcke dienden."

Ook de cynicus Antisthenes citeert Heinsius, in navolging van Clemens, en in dit citaat, althans in deze vertaling, klinkt dezelfde toon door als in Heinsius' betoog: Praat me niet van Venus, die vele degelijke vrouwen bedorven heeft, d.w.z. door de liefde zijn vele vrouwen op het verkeerde pad gekomen en Cupido "is oock niet als een recht gebreck van de natuere: van de welcke dit ellendich volck overwonnen sijnde, seggen dat de sieckte een God is."[1]

Ook de conclusie, uit het voorafgaande getrokken, is zeer belangrijk: Waer uyt ende meer ander diergelijcke spreucken, soo van oude philosophen als poëten, men ghenoech bemercken kan, wat ghevoelen dat zy selve van die Godts-dienst ghehadt hebben, al ist dat zy de gemeyne sotheyt dickwils te gemoet gegaen sijn. Ander hebben dat bedectelicker gedaen, ende schrijvende de lof van de Goden, der selver schanden ende leelickheden ontdeckt, als ick meyne dat wy oock gedaen hebben.'

Het lijkt dat Heinsius bij deze uitlatingen de bekende driedeling in de

1 Cl. Alex., Strom II, 20, § 107, 2-3.

godenleer van Varro voor ogen gestaan heeft, een theorie die de oudchristelijke schrijvers met graagte overgenomen hebben, in het bijzonder Augustinus (De Civ. Dei, VI, 5 o.a.). Varro maakt een onderscheid tussen de godsdienst der dichters, die van het volk, en die van de filosofen. De godsdienst der dichters, die zich in de mythen openbaart, is een verzinsel zonder grond of betekenis, indien men de verhalen letterlijk zou geloven. Heinsius' afkeer van deze verhalen zonder meer is hierboven toegelicht. Toch kan dit geloof niet geheel gemist worden, terwille van het volk, en derhalve zijn dichters en denkers, die van oudsher één categorie vormen (Euripides is op het toneel de spreektrompet van Socrates!), genoodzaakt tot het volk af te dalen en vast te houden aan die godenverhalen, die geen slechte invloed kunnen uitoefenen op het minder ontwikkelde deel van de bevolking: zij zijn ‘de gemeyne sotheyt dickwils te gemoet gegaen’, d.w.z. zij hebben gedaan alsof ze in dit bijgeloof geloofd hebben. Over de derde mogelijkheid, de godsdienst der filosofen, handelt Heinsius in het volgende gedeelte en het is niet te verwonderen dat Heinsius' eigen opvattingen daar te vinden zijn: de geleerde interpretatie der mythen.

We zagen reeds dat Bion de goden openlijk bestreed, en dat Euripides meer verborgen te werk ging. Heinsius volgt, naar zijn zeggen, de laatste werkwijze.

Redelijkerwijs zou men de gissing niet kunnen wagen dat bij Heinsius dit ‘bedectelicker’ bestrijden der goden, dat hij zegt in praktijk te brengen, in feite slechts een middel is om de kool en de geit te sparen, zoals, naar Heinsius zegt, Grieken dit ook gedaan hebben met de bedoeling eigen inzichten verborgen te propageren en tegelijk niet te veel opschudding te veroorzaken onder het gewone volk. Een dergelijke veronderstelling kan hier moeilijk gelden: zijn lezers immers zijn geen heidenen. Er moet dus een andere reden in het spel zijn, die niet moeilijk te vinden is: Heinsius verwerpt de mythologie en wil geenszins een heidens geloof propageren; in het gedicht zal enkele malen blijken dat hij tegen de *god* Bacchus grote bezwaren heeft en dat hij hem veracht, maar de dichter wil zijn lezers duidelijk maken wat de derde mogelijkheid is, die een weg baant door het rijk der mythen en die door christenen en heidenen aanvaard kan worden: de filosofische interpretatie. Of Heinsius dit ook werkelijk doet in het gedicht zal ons later bezig houden.

Met een verwijzing naar een in de renaissance zeer veel gelezen geschrift van Plutarchus: Quomodo adolescens poëtas audire debeat, stelt Heinsius de zaak waar het op aan komt volledig en zuiver: ‘Vele onder haer.... en hebben met de naem van Vulcanus, Bacchus, Venus, ende andere namen.... niet dan het vier, de wijn, de minne, ende hare

krachten, goet ende quaet, gebruyck ende misbruyck, willen te kennen geven. Als alle de Griecken meest doen. Soo dat bynae gans de oude wijsheyt ende philosophie, die Aristoteles daer nae op een ander maet heeft willen brengen, onder dese namen ende woorden, begraven ende bedeckt licht.'

Voor Plutarchus en Heinsius, voor alle renaissancegeleerden en -dichters duidt een godennaam niet meer een god aan, maar die zaken die tot het domein van een god behoorden. Het goede en het kwade, gebruik en misbruik van die zaak worden samengevat in die ene godennaam, zoals 'alle de Griecken meest doen'.

Als men zo achter elke godennaam een zaak, gebeuren of voorstelling ziet oprijzen, en als men daarmede de sleutel in handen heeft om de godenverhalen te verklaren en de verborgen zin bloot te leggen, kan inderdaad beweerd worden dat de Grieken hun inzichten en wijsheid over wereld, dood en leven onder de mythologische verhalen verborgen hielden. De werkwijze werd dan aldus voorgesteld: een wijsgeer formuleerde zijn wijsheid in een wetenschappelijke taal, vervolgens verborg hij deze wijsheid in een mythe, en tenslotte moest de lezer uit deze mythe de diepe zin weer te voorschijn halen. Laten volk en dichters er het hunne van denken, de filosofen weten tot de kern door te dringen, de pit te ontbolsteren en door het verhaal heen te lezen. Met deze zienswijze is de zogenaamde allegorische uitleg van de mythen gegeven.

Aardig is de opmerking dat met het optreden van Aristoteles een nieuwe wijze van filosoferen haar intrede doet: de abstracte denkwijze van de 'echte' filosoof. Men kan het met Heinsius oneens zijn over de plaats waar hij deze scheidingslijn aanbrengt, belangrijker echter is het dat hij de scheiding ziet tussen mythisch en logisch denken. Heinsius' dichterlijke voorkeur gaat duidelijk uit naar de mythe. Als voorbeelden van mythische filosofen noemt hij Pythagoras en diens leermeester Pherecydes[1], en vooral ook Plato, die met een zeker recht hier genoemd kan worden, omdat de mythe Plato op een ander plan niet vreemd is geweest.

Deze opmerkingen over het mythengebruik gelden in het bijzonder voor de gehele Bacchus-mythologie. De eer en de schande, het menselijk gebruik en misbruik van de wijn zijn door dichters en filosofen onder woorden gebracht in de schat van mythologische verhalen die over Dionysus bewaard zijn gebleven. Boeiend blijft de opmerking van Heinsius dat de oudste filosofen dichters geweest zijn, namelijk mythendichters. Tegelijkertijd is hier sprake van een plaatsbepaling van de

1 Pherecydes van Syros. Zie K.v. Fritz, i.v. Pherecydes nr. 4 by P.W. RE XIX (1938) kol. 2027^{26}-2028^{17} (2025-2033).

dichter: de oudste denker, en tot op de tijd van Heinsius: de denker die zich uitdrukt in poëtische vorm, kortom de poeta doctus.

Uit de zeer rijke dichterlijke overlevering betreffende Dionysus worden enkele namen genoemd, als belangrijkste wel Nonnus, van wiens bijzonder uitgebreide Dionysiaca gewag wordt gemaakt en waaruit Heinsius in zijn gedicht ook vele malen putte. Deze Nonnus heeft, lezen we verder, naast zijn wijngodverhalen, ook het Johannesevangelie geparafraseerd. We wijzen nogmaals met nadruk op de parallelle gedichten van Heinsius: één lofzang op Bacchus en één op Christus, evenals Nonnus dat op zijn wijze gedaan heeft. En Heinsius neemt zijn tegenstanders de wind uit de zeilen als hij schrijft: ‘Soo dat de selve schryver, desen, ende den waren God gepresen heeft, ende genoechsaem eenen Hymnus van beyde gemaeckt heeft. op dat de ongeleerde ende neuswijse leeren swijgen, die het selve in ons nieuw ende vreemt vinden.’

Vervolgens komt het sportieve van Heinsius' poging ter sprake. Het is mogelijk de moeilijke stof van Dionysus' leven en daden in het Grieks te beschrijven, en nu hebben vele dichters geprobeerd dat ook in het Latijn of hun eigen landstaal te doen: Flaminius, Marullus, Muretus, J.C. Scaliger, en Ronsard[1]. Al deze dichters schreven niet omdat ze in Dionysus geloofden, maar ‘om haren geest te toonen, ende om den trots der Griecken door een ander taele wat te dempen: doch voor al bemerckende, datter geen bequamer stof en is voor de poëten, om te toonen wat zy doen konnen.’

Al deze gedichten heeft Heinsius gelezen en nu heeft hij eens willen proberen of hij het ook kon, en of hij in staat was meer stof te verwerken dan Ronsard deed. En dat is gelukt: het kón niet alleen in het Nederlands, het ging zelfs boven verwachting!

Het slot van deze inleiding geeft weinig stof tot nadere bespreking.

De Lofzang op Bacchus

De Lofzang op Bacchus heeft merkwaardig veel aspecten; één van de belangrijkste is de uitvoerig geëtaleerde kennis van Griekse en Romeinse mythologie, kennis ook in het algemeen van Griekse en Romeinse auteurs. Er zullen zeker maar weinig lezers in Heinsius' tijd te vinden zijn geweest, die een dergelijk zwaar beladen tekst zo maar hebben kunnen lezen en begrijpen; het zal dan ook zeker niet overbodig geweest zijn,

1 Marcantonio Flaminio v. Serravalle (1498-1550), zijn Carmina verschenen te Florence 1552. Michael Tarchaniota Marullus, sterft 1500. Van geboorte een Griek, schrijver van hymnen. Marcus Antonius Muretus (1526-1585), rechtsgeleerde. Over de Bacchushymnen van deze auteurs publiceren wij binnenkort elders.

dat Scriverius een veertigtal pagina's vulde met ‘uytleggingen ende verklaringen’. Als we bedenken dat het gedicht 668 versregels telt, beseffen we eerst recht hoeveel Scriverius heeft moeten toelichten en verklaren, hoeveel moeite het kostte Heinsius' eigenlijke bedoelingen - althans ten dele - duidelijk te maken, want de lezer van de geleerde annotaties ziet zeer snel, dat de aantekeningen voor een goed deel bedoeld zijn om het Bacchuslied zó te verklaren, als Heinsius het, volgens zijn voorrede, bedoeld heeft. Anders gezegd: het gedicht is geplaatst tussen het betoog van de dichter en de annotaties van Scriverius in; het gedicht zelf is de dichterlijke formulering van een wetenschappelijke mythenbeschouwing, die de oningewijde slechts begrijpen kan als hij de onthullende voorrede en aantekeningen kent. Daarom is het voor ons noodzakelijk, na de uiteenzettingen over de voorrede, het gedicht tegelijk met de aantekeningen te bespreken. We zullen dan zien dat alle bedoelingen en geleerdheid ten spijt, het gedicht afwijkt van het theoretische plan en de geest waait waarheen hij wil...

Het gehele gedicht ligt vastgeklemd tussen parallellopende begin- en slotregels:

> Wat kan men beter doen des avonts voor de Vasten,
> Als dat men Bacchus prijst in 't midden van zijn gasten
> Aen eenen goeden dis?

en aan het slot:

> En volcht my daer ick gae, naer 't huys van onsen Schrijver,
> Die desen avont heeft mijn vroeylickheyt gepacht,
> En my met eenen kroes van Malveseye wacht.

Het gedicht is dus bestemd voor de vastenavond, het is een geleerde carnavalsgrap, een gedicht dat de wijn wil eren op geleerdenmanier. Niet meer, niet minder.

Op vastenavond kan men niets beter doen dan Bacchus prijzen, zo begint Heinsius; goede drank en wijn zullen de feestvreugde verhogen. Want, we herhalen het, als de renaissancedichter de naam Bacchus gebruikt, bedoelt hij niets anders dan de wijn, en natuurlijk speelt hier op de achtergrond de mythologische overlevering aangaande de heidense god, een woordje mee.

De overlevering aangaande de wijngod is zo rijk aan verscheidenheid, dat de dichter, in een retorische vraag, zichzelf afvraagt hoe hij in staat zal zijn de veelzijdigheid der zinrijke verhalen binnen het verband van zijn gedicht te ordenen[1].

1 Zie Homerus Od. IX, 14.

In enkele regels worden dan de verhalen over zijn geboorte samengevat:

> Wat sal ick lest van u, wat sal ick eerstlick singen?
> Hoe Iupiter ontnam van Semele dat pack,
> Dat zy gedragen hadd', en in zijn heupe stack.
> De vreesselicke vlam (ô groot, ô schricklick wonder!)
> Omringde gans uw' lijf: de suster van den donder,
> De blixem stont om u, tot dat uw' vader quam,
> En met zijn eygen hant self uyt de vlamme nam.
> Naer dat ghy waert verlost, en uyt het vier genomen,
> Sijt ghy weer uyt de dye van Iupiter gekomen,
> Geboren meer als eens.

Scriverius geeft een overzicht van de klassieke schrijvers, die Heinsius de stof voor deze versregels geleverd hebben, waartoe o.a. Ovidus en Nonnus behoren, tegelijkertijd de aangehaalde verhalen verklarend.

Jupiter verwekt bij de aardse vrouw Semele, een dochter van Cadmus, een kind, maar enige maanden voordat het ter wereld zal komen, verlangt Semele Jupiter nogmaals te zien, zoals hij voor mensen nimmer te aanschouwen is: in al zijn goddelijkheid. Deze menselijke onvoorzichtigheid en ongepaste nieuwsgierigheid kan niet ongestraft blijven; het ondoordacht verzoek wordt in Vondel's Ovidiusvertaling aldus weergegeven:

> Ay, begenadigh me van t'omhelzen met mijne armen
> In die gedaente als ghy uw Juno komt verwarmen.

Jupiter verschijnt in bliksemende pracht en Semele sterft in deze goddelijke gloed. Bacchus wordt aan de verbrandende moeder ontrukt en door de vader in zijn heup geborgen. Later komt Bacchus, nu voldragen, ten tweede male ter wereld. Deze voorgeschiedenis, kind van een god en een vrouw, met een dubbel voor-geboortelijk bestaan, toont reeds het tweeledig karakter van de jonge god: aards en hemels, misschien, zoals het gedicht ons leert, wel eens overwegend aards, al te aards!

Scriverius deelt verschillende verklaringen mee, waarbij, volgens goed oud gebruik een historisch-geografisch, een natuurkundig en een zedekundig aspect onderscheiden worden. Over het verblijf van Bacchus in de heup van zijn vader lezen we: ‘Waer mede de Poëten te kennen hebben willen geven, de plaetse daer hy opgevoet is, de welcke Μηρὸς in het Griecx, dat is *een heupe*, genaemt wert!’ (aant. bij vs. 12). In aant. bij vs. 22 wordt nader gesproken over de berg Meros in Indië. Deze uitleg, waardoor de mythologie aardrijkskundig aannemelijk gemaakt wordt, blijkt Scriverius niet te bevredigen. Hij haalt nu Euripides aan

(aant. bij vs. 12): ‘Al ist dat Tiresias by Euripidem in zijne Tragoedie *Bacchae* genaemt, segt dat de heupe van Iupiter is geweest, μέρος τι τοῦ ἐγκυκλουμένου χθονὶ, (αἰθέρος) dat is, *een deel van de hemel die d'aerde van alle kanten omringt*. Alwaer hy het kint eerst geboren sijnde verborgen heeft.’ Ook met deze hoge verklaring heeft Scriverius weinig op: de vereenzelviging van Jupiter met de aether zegt hem niets en daarom geeft hij deze eenvoudige allegorische verklaring: ‘Ick meyne dat zy niet anders hebben willen met de heupe te kennen geven, dan de kuype of het vat, daer de druyve in licht als zy gheperst wert. Want dan wort de wijn eerst gheboren, maer en is noch niet bequaem om te drincken, voor aleer dat hy gesuyvert ende in ander vaten getont is.’

Deze zienswijze mag ons bizar in de oren klinken, men zal toch moeten toegeven dat ze geheel in overeenstemming is met Heinsius' bedoelingen: Bacchus is zonder meer de wijn. Men denke niet dat Heinsius of Scriverius deze gedachtengang zelf hebben ontworpen. Reeds eerder had in ons land b.v. Karel van Mander in zijn verklaringen van Ovidius deze ‘natuurkundige’ uitleg gegeven: Semele, de wijnstok, wordt door Jupiter, de zonnehitte, bevrucht. Bacchus, de wijn, is hier de vrucht van. Semele wordt in de zomer, als de zon het warmst is, zo ‘geblixemt’, d.w.z. door de zonnestralen beschenen, ‘datse haer vrucht begint uyt te gheven, deze wordt van Jupiter ontfanghen, dat 's de druyf wordt te voorschijn ghebracht en in de buyck der lucht, daer voor wordt Jupiter verstaen, genomen.’ Zoëven bij Euripides werd gedoeld op de goddelijke persoon Bacchus, die in een afzonderlijk gedeelte, als het ware in een uithoek van de bovenluchtse aether (dat is Jupiter) verborgen gehouden werd vóór zijn tweede geboorte, thans zal hij als hemeling op de aarde neerdalen. Bij Van Mander's vegetatieve allegorie wordt de lucht, direct om de aarde heen, met Jupiter gelijk gesteld.

‘De vreesselicke vlam’, die Bacchus omgeeft als hij door Jupiter uit het lichaam van de moeder gered wordt, betekent volgens Scriverius het volgende: Bacchus is uit het vuur geboren; dit duidt op ‘de hitte des wijns ende natuerlicken brant’ van de wijn. Daarom wordt Bacchus door een Grieks dichter ‘swarten brant’ genoemd, wat weer overeenkomt met een mededeling van Strabo (bk. XIII), die vermeldt dat er geheel verbrande plaatsen zijn, die toch goede wijnen voortbrengen en Strabo's mening is dat daarom van Bacchus gezegd wordt dat hij uit vuur geboren is. Ovidius noemt daarom Bacchus dan ook *ignigena*.

Tenslotte is er ook een zedekundige uitleg mogelijk: Als Semele Jupiter in ware gedaante wil zien en dus meer vraagt dan oirbaar is,

valt haar de dood ten deel, waaruit te leren is dat de mens niet meer vragen moet dan betaamt.

Een fraaiere drie-voudige mythenduiding vinden we in dit gedicht niet meer.

De volgende vraag, die op een antwoord wacht is: waar werd Bacchus geboren? Een vraag als deze kan slechts gesteld worden door hen die de mythe historisch en geografisch bepaald zien, d.w.z. de mythe in een reëel verband betrekken, en aldus doende voor de ware achtergrond van de mythe geen gevoel meer hebben.

Het eerste antwoord luidt:

> veel van de oude wysen,
> Die seggen dat ghy sijt geboren binnen Nysen,

De naam Nysen (Nyssa) heeft daarom de voorkeur, omdat de naam Dio*nysus* er mee te verklaren is. Het zou een stad zijn in Arabië, ook wel in Indië gesitueerd, of elders. Heinsius heeft echter een nationaal antwoord op de vraag:

> Ick meyne dat ghy sijt geboren aen den Rijn.
> Van daer komt 't edel nat naer Dordrecht afgevaren,
> Dat Nederlant verheucht.....

De aantekening bij deze regels maakt veel duidelijk: Aan de Rijn ligt het plaatsje ‘Baccharach.... van waer de beste Rijnsche wijnen komen: geseyt (soomen meent) van het Latijnsche *Bacchi ara*, dat is, *den autaer van Bacchus*.’ Deze etymologie is een humanisten-geleerdheid, die niet op deugdelijke feiten rust. Voor ons is het echter belangrijk dat nogmaals blijkt dat de naam Bacchus niets anders betekent dan wijn, en dat derhalve de mogelijkheid bestaat de geboorteplaats van Bacchus naar willekeur te verplaatsen, al naar gelang druiven of wijn middelen van bestaan vormen. Tenslotte lezen we dat ook Creta gaarne het geboorte-eiland van Bacchus genoemd zou willen worden.

Het volgende gedeelte handelt over de opvoeding van Bacchus: de jonge, moederloze god wordt door waternymfen grootgebracht, nadat Mercurius hem daar heeft uitbesteed, om Bacchus aldus te bewaren voor de toorn van Juno. Ook deze gebeurtenis wordt allegorisch verklaard: de wijngaard kan zonder water niet tot bloei geraken. Maar er is meer: de oude filosofen, dat zijn de wijzen die hun wijsheid in mythen verborgen, hebben daarom de jeugd van Bacchus zich laten afspelen temidden van nymfen, ‘om dat de wijn gedroncken sonder water schadelick is.’ Scriverius citeert een epigram van Heinsius, zowel in

het Grieks en het Latijn als in een Nederlandse vertaling; de slotregels drukken dezelfde gedachte uit:

> Daerom is hy wel wijs, en sal alleen beklyven,
> En vroeylick in den dranck en sonder schade blyven,
> Die voecht vier saken t'saem die quaet te voegen sijn,
> Het swygen by de vreucht, de Nymphen by de wijn.

De verschillende benamingen van Bacchus worden besproken. Allereerst Lyaeus (in verband gebracht met λύω);

> om dat ghy kont ontbinden
> Ons sinnen en verstant, de sorgen komt verslinden.

Een tweede is Nomius (god van de wet),

> Om dat ghy aldereerst de wetten van het leven
> Gebracht hebt aen den dach. oock maeckt ghy dese wet,
> Dat niemant zijn gelas oft beker neer en set,
> Voor dat hy is geleecht. die dese wet derf breken,
> Die moeter noch eens aen, en sonder tegenspreken
> Noch eenen keeren om.

Bacchus, van oudsher vaak met de egyptische Osiris geïdentificeerd, is de eerste wetgever geweest, met als merkwaardige aantekening van Scriverius, dat dat samenhangt met het wijndrinken; ‘door dien dat de menschen nae dat de wijn is ghevonden, op alle dinghen hebben beginnen te letten; ende sonderlinge op de wetten, daer zy niet op en dochten doen zy water droncken ende int wilt liepen’.

Hier zien Heinsius en Scriverius de wijn als culturele verfijning en als een begin van de beschaving. Des te wonderlijker doet het aan dat naast deze belangrijke functie van de wijn een andere wet wordt genoemd: de wijndrinker mag zijn glas niet ongeleegd neerzetten, op poene van een tweede glas te moeten drinken. Slechts in een vastenavond-geleerden-gedicht is een dergelijke combinatie mogelijk. We kunnen dat ook wel anders zeggen: in een barok gedicht zijn dergelijke uiterste combinaties van klassiek en modern, van objectief en subjectief, van groot en klein, van belangrijk en onbelangrijk, altijd mogelijk. Een dergelijk humoristisch verband is typerend voor onze dichter Heinsius.

De meest passende naam is echter Liber (= vrij):

> Maer boven al de naem van Liber past u wonder,
> Die komt u eygen toe, die hebt ghy toch bysonder
> Altijt seer lief gehadt: om dat uw' volck bevrijt
> Van achterdencken is, ghy selve lustig sijt.

Want Liber als ghy komt met uwe soete gaven
Ons vloeyen in het lijf, dan worden oock de slaven
Tot Koningen gemaeckt; de droefheyt ende smert
Verdwijnen met den dronck, ontbonden is haer hert.

De betekenis is duidelijk: ‘Want *Liber* is *vry* geseght int Latijn; ende daer en is niet vryer dan die beschoncken is.’

Is dit nog alleen maar een verklaring van een in de oudheid veel gebruikte naam voor Bacchus, of horen we hier misschien toch ook een waarheid doorklinken, die Heinsius uit eigen ervaring gekend heeft? Is dit alleen maar vastenavondpraat, of gaan hier diepere bedoelingen schuil? Deze geciteerde regels klinken me zo echt in de oren, dat Breero ze had kunnen schrijven; ze rieken werkelijk naar de klassieke wijnpoëzie: de wijn geeft, al is het maar tijdelijk, bevrijding van aardse zorgen. We zullen een dergelijk geluid trouwens nog meerdere malen tegenkomen, verstopt tussen de mythologische verhalen. En dat is een van de grootste aantrekkelijkheden van dit gedicht: het eigene wellicht verstopt tussen het mythologisch-algemeen-aanvaarde.

We zullen nog talloze andere namen tegenkomen, die de dichter blijkbaar van minder betekenis acht, of die slechts een variant zijn. We noemen er een paar: Eubulus: de goede raadgever; Nycteleus: de bij nacht gevierde; Thriambus: de met bladeren getooide; etc.

Heinsius houdt zich nu ook bezig met de verschillende manieren, waarop men Bacchus uitgebeeld heeft: naakt, omdat hij de leugen haat, wat Scriverius gelegenheid geeft in te gaan op het ‘in vino veritas’; en Heinsius schrijft:

om dat ghy leugens haet,
Geen dobbelheyt bemint. de waerheyt ligt besloten
In uwen soeten dranck. want als wy sijn begoten,
Dan is de tonge los. al watter in de gront
Begraven is van 't hert, komt wonen in de mont.

Bacchus wordt ook zeer vaak heel jong afgebeeld, want de wijn maakt de mens jong van hart. En Scriverius tekent aan: ‘Ende de wijse Plato... en wilt niet dat jonge luyden wijn sullen drincken, maer wachten tot dat zy tot haer jaren sijn gekomen, overmits dat de wijn de medecijne is van den ouderdom.’

En niemand zal willen ontkennen dat de jonge Heinsius hier een donker geluid laat horen.

Bacchus wordt ook vaak dik en welgedaan uitgebeeld:

Om dat ghy noch op pijn noch swarigheyt en let.

Tot de attributen van Bacchus behoren o.a. de trom, het symbool van maathouden, en de kroon van wijnranken, in het gedicht ‘de moeder van den dranck’ genoemd.

We zien, aldus Heinsius, Bacchus ook vaak afgebeeld met horens. De dichter denkt aan de horen van overvloed en ook aan de zeer antieke gewoonte wijn te drinken uit horens, of

> ist om dat de wijn
> Ons dertel maeckt, gelijck de hoorenbeesten sijn?

Maar er zijn nog andere mogelijkheden: Bacchus is de zoon van Jupiter Ammon, die met horens wordt afgebeeld. Ook herinnert de dichter aan het feit dat men wel beweerd heeft dat Osiris-Bacchus voor het eerst de ossen voor de ploeg gespannen heeft. Horens zijn bovendien het symbool van agressiviteit. Men kan, zegt Heinsius, natuurlijk ook denken aan de mannen-horendragers, die dit worden, als hun vrouwen gedronken hebben. Het verhaal dat Apollo een altaar, opgebouwd uit horens, gemaakt zou hebben, wordt ook even gememoreerd: dat zou men ook van Bacchus kunnen veronderstellen.

Na enkele lyrische regels lezen we nogmaals iets van Bacchus' attributen: een dierenhuid om zijn schouders en een holle stok in zijn hand om hem voor vallen te behoeden. Tenslotte de panters, die zijn wagen trekken.

Er volgen enkele kort aangeduide liefdesgeschiedenissen, waarbij Bacchus betrokken geweest is. Natuurlijk eerst zijn relaties tot de hem opvoedende waternymfen, en Bacchus' liefde voor Beroë, op wie ook Neptunus verliefd was. Daarna Ampelos, die later de wijnstok werd.

Na enige uitweidingen komt het verhaal aan de orde dat vertelt over de strijd tussen Bacchus en zijn grote tegenstander Lycurgus, die Bacchus vervolgt en in de zee doet vluchten: opnieuw de menging van wijn en water; aan land teruggekeerd zet Bacchus de vervolging in en met wijngaardranken wordt Lycurgus tenslotte gebonden. Toen vloeiden er tranen uit de ogen van de overwonnene:

> en terstond
> Quam hem een leelick nat gedappert uyt de mont.
> Al waer het droeve nat van d' oogen quam bespoeyen
> Des aertrijcks dorren schoot, daer sachmen kóólen groeyen,
> Een wonderbare plant. want noch waer datse staet,
> Indien daer wijngaert is, de wijngaert die vergaet.
> Daerom is zy[1] noch goet, naer datmen heeft gesopen,
> En dat de swaren damp komt in het hooft geslopen,
> En maeckt daer groote pijn. dan wort het goeden kost,
> Want die van pijne klaecht, die worter af verlost

1 = de kool.

Wat niet zo vaak gebeurt, gebeurt hier: naast het mythologische verhaal staat onmiddellijk de uitleg in het gedicht, zodat aantekeningen overbodig worden: kool is een probaat middel tegen een kater.

Bij Bacchus horen Venus en Ceres. Zonder drank geen liefde, maar met wijn:

> Bequaem tot soeten praet, en vierich in de min.

Ceres, de maaltijd symboliserend, kan evenmin gemist worden. Scriverius wijst op de bekende Latijnse uitspraak: Sine Cerere et Baccho friget Venus. Of in een Nederlandse vertaling van een regel van Euripides:

> Neemt wech den liefelicken wijn,
> Soo salder oock geen Venus sijn

Nu volgt een fragment dat tot de beste gedeelten van het gehele gedicht behoort en dat een lyrische bespiegeling geeft over de wijn en het leven, zonder enige mythologische opsmuk. Een dergelijk fragment is in onze zeventiende eeuw vrijwel uniek: we beluisteren hier een bewogen (lyrische) toon, vervuld van weemoed en vergankelijkheidsgedachten. Deze zo directe en van eigen gevoelsleven tintelende verzen kunnen een vergelijking met Breero's lyrische zeggingskracht glansrijk doorstaan. Bij de geleerde renaissancedichters zal men een dergelijke directheid tevergeefs zoeken. Mijn sympathie en soms zelfs mijn liefde voor het kleine Nederlandse oeuvre van Heinsius berust op deze weergaloze onmiddellijkheid, juist in een groot gedicht van geleerde inhoud, waar men iets dergelijks niet zou verwachten. Zulk een lyrisch intermezzo, zo onverwacht, zo, zou men zeggen, weinig op zijn plaats, waar de leer het tegen het leven aflegt, zulk een briljant kleinood temidden van allegorische bespiegelingen en bedektelijk spreken, treft de lezer dubbel.

Het begint met de toch droeve en trieste erkenning dat de vreugde in het leven slechts van Bacchus te verwachten is. Mag het tweede gedicht ons leren inzien dat alle heil slechts van Christus te verwachten is, de droefgeestig gestemde calvinist Heinsius is in genen dele met zichzelve in tegenspraak, als hij nu de noodzaak van het wijndrinken om het leven aanvaardbaar te maken, erkent. Zonder Bacchus zijn we dood, ‘al levende begraven’. Het hele leven, van het begin tot het einde, is ellende. Onder tranen wordt de mens geboren, steunend en zuchtend verlaat hij dit leven. Hopend en vrezend brengt hij zijn levensdagen door.

> Het leven is een merckt, daer in wij sijn geboren
> Om vreucht in onsen tijt en vroolickheyt t'oorboren.

Die meest koopt voor zijn gelt, en best den tijt besteet
Die hem gegeven is, betoont dat hy meest weet.
De rest is as en wint. want als de geest getogen
Is eenmael uyt het lijf, en uyt de mont gevlogen,
Blijft hy soo lange wech, en laet ons hier een hant
Of twee van aerd' en stof. dat geeft hy ons te pant.

Een armelijke levensfilosofie voor een rechtgeaard christen? Het mag zo zijn, maar tegelijkertijd is het een dappere erkenning van een misschien maar zeer tijdelijke overtuiging.

Dan een tegenstelling tot de steeds herrijzende natuur en de maar eenmaal levende mens:

De kruyden in den tuyn en bloemen, die verdwijnen,
En rijsen weder op: de rancken van uw' wijnen
Die komen weder voort: de goude Son die staet
Soo dickwils weder op, als hy te bedde gaet.
Maer wy, naer dat wy sijn met tranen eens begoten,
Gescheyden van der aerd', en in een kist gesloten,
Wy blijven daer wy sijn, wy liggen altijt neer,
Verslagen van de doot, en keeren nimmer weer.

Ik blijf er van overtuigd dat deze regels de grondtoon van het wezen van de dichter weergeven, onverbloemd en zeer reëel.

Vriend Scriverius voelt wel dat op deze voor de zeventiende eeuw ongewone regels kritiek kan komen; hier wordt al te recht op de man af gesproken. En hij begint: ‘De Poëet druckt uyt de woorden die ghemeynelick ghebruyckt worden, van de gene die anders geenen God en kennen als Bacchus, die niet veel en passen op het toekomende, ende heeft in den sin gehadt de plaetse van den Poëet Moschus, die beklagende de doot van de Poëet Bion, alsoo singt:

Eylacen siet de kool. naer dat zy is verschoven,
De petercely groen, het dil gekrult in d'hoven,
Het leeft noch evenwel: men siet het weder bloeyen
Het naeste jaer daer aen, en even vlijtich groeyen,
Maer wy dat groote volck, begaeft met kracht en reden,
Naer dat de bleecke doot ons komt aen boort getreden,
Men gaet ons dadelick met holle aert bedecken,
En slapen eenen slaep, die niet en is te wecken.

De verdediging van Heinsius lijkt overbodig, ook al kan op een klassieke parallel gewezen worden: men kan toch niet ontkennen dat een positieve waardering van het zogenaamde goede des levens, met als

tegenpool de pijn van het sterfelijk zijn, zich zeer wel laat verenigen met een oprecht geloof.

Na een korte overgang keert Heinsius tot de mythe terug, en nog wel één van eigen maaksel, zoals Scriverius meedeelt. Jupiter verzamelt alle goden rondom zich heen en vraagt hun: Wat is het beste dat gij ooit de mens gegeven hebt? Apollo wijst op de lier, Ceres op het veldgewas, en daarna komen nog Neptunus, Isis en Osiris, Pan, Mercurius, Vulcanus, Mars, Juno en Minerva. Tenslotte verschijnt Bacchus met een kan Rijnse wijn. Slechts Venus en Cupido zijn afwezig: omdat bij hun aanwezigheid Jupiter nooit had kunnen decideren? Bacchus wordt als winnaar uitgeroepen en de enige die dit niet verdragen kan is Ceres: zij immers levert de veldvruchten, die noodzakelijk zijn voor de bereiding van bier:

> Haer kooren wort gesoon, haer kooren wort geschoncken,
> Haer kooren wort gesoon, haer kooren wort gedroncken,
> Haer kooren klimt in 't hooft, en sonderling met hóp
> Gebrouwen en gemengt, doet suyselen den kóp.

Dat dit verhaal wel zelfbedacht moet zijn blijkt uit de liefde voor het bier; voor een antiek lezer zou deze barbaarse concurrentie vermakelijk geweest zijn. Zie Tacitus (Germ. 23) en zijn definitie van het bier: ‘Potui humor ex hordeo aut frumento, in quandam similitudinem vini corruptus.’

Meer dan honderd regels zijn gewijd aan Ariadne, Theseus en Bacchus. Ook met dit verhaal wil Heinsius aantonen dat één van de belangrijkste eigenschappen van Bacchus zijn medelijden met de verdrukte en bedroefde mens is. Hij wil iedereen goed doen en hulp geven aan alle mensen die deze nodig hebben.

Eerst horen we de klacht van de alleen gebleven Ariadne op Naxos. Vele en zeer gemengde gevoelens overvallen haar als ze tot de zekerheid komt, dat ze alleen gelaten is: elke relatie tot Theseus zou haar liever zijn dan zo smadelijk door hem in de steek te zijn gelaten, maar ook spreekt ze de klacht uit dat de vrouw steeds opnieuw bedrogen wordt. Het zijn merkwaardige verzen waarin dit alles onder woorden gebracht wordt: op de een of andere wijze doen ze onherroepelijk aan Cats denken, aan de andere kant hebben ze iets prils en directs.

Terwijl Ariadne aldus haar lot beklaagt, nadert de stoet van Bacchus en Heinsius grijpt de gelegenheid aan een waarlijk dionysische optocht te beschrijven met een in geen enkel opzicht verborgen enthousiasme en tegelijkertijd met een grote kennis van zaken:

O Evan Evoe, tien briessende Maenaden
Omringden dijne koets, en even veel Laenaden,
Elck hadd' een lange spies bekleet aen alle kant
Met klimmerbladren groen, in zijne rechter hant.
De Satyrs sprongen op, Silenus vol gesopen
Met zijnen esel traech quam achter aen gedropen,
Hy droech aen d'eene sy de goddelicke wan,
En aen zijn ander hant een groote volle kan.

Daarachter komen twee goden die ingewijd waren in de nachtelijke feesten van de wijngod, en die twee kisten droegen met ‘tuych’ van Bacchus. Dan volgt de Bacchuspriester Maron, zich lessend aan nieuwe most. Vervolgens Bacchus' dronken vrienden Staphylus en Botrus, welke namen beiden druif betekenen. Daarna vrouwe Methe, de verpersoonlijking van de dronkenschap. Muziek van ‘bommen, cymbalen en hamers groot gebons’ begeleidt de optocht, die de treurende Ariadne moet opvrolijken.

Ariadne aanschouwt plotseling, in plaats van haar geliefde, nu Bacchus. Met een wingerdblad veegt hij haar tranen af en biedt zich als een nieuwe Theseus aan:

Lieve kint, wat baet toch al dit klagen,
En jammerlick gelaet? is Theseus wech gegaen,
Ick sal u Theseus sijn. siet my toch eenmael aen.
Slaet toch maer eens om hooch u oogen. laet toch varen
Het gene ghy nu denckt, en wilt u met my paren.
Ick ben de groote God, die droefheyt ende pijn
Doet over al vergaen, de vader van de wijn.

Ariadne zwijgt en stemt dus toe, en Bacchus, ‘behouder van het leven’, een erenaam die hem in Heinsius' gedachtengang volledig toekomt, geeft haar een kus en het liefdesspel kan beginnen. Dat wil ook zeggen: de wijn verdrijft het grootste verdriet. Weer treedt in het gedicht een hoogtepunt op als Heinsius het volgende tafereel kan bezingen:

Men sach terstont in duyn schoon wijngaerden voortkomen,
Het sant gaf schielick uyt ontallicke veel blomen,
De zee lach stil en stom, de winden bleven in,
Doch Zephyrus alleen, was jonstich uwe min,
En blies uyt zijnen mont veel witte violetten,
Veel roosen soet van reuck: self Venus quam besetten
De plaetse daer ghy laecht met myrten, die zy vlocht
Met wijngaert-rancken t'saem, en by den ander brocht.

Bacchus en Venus tezamen rondom Ariadne, en Zephyrus in de buurt, ziedaar een samentreffen dat de allegorische mythendichter zeer lief moet zijn; hij spaart dan ook zijn dichterlijke mogelijkheden niet.

En als het liefdesfeest ten einde spoedt, voert Bacchus Ariadne naar de sterren, waar zij nog steeds een kompas voor de mensen is. Nadere uitleg van dit verhaal ontbreekt en is dan ook overbodig, en de kennelijke voorliefde van Heinsius voor dit gebeuren, zo uitvoerig en zo veelvervig verteld, is hem genoeg: de dichter heeft over de geleerde gezegevierd, de, niet geheel belangeloze, menslievendheid zegeviert over allegorische ballast.

Er komt een nieuwe mythe die getuigt van de liefde voor mensen en goden van Bacchus. Vulcanus is als kind uit de hemel geworpen, maar wordt later door de behulpzame Bacchus weer naar de Olympus teruggebracht. Jupiter was zeer vertoornd op Vulcanus, en het was dus niet zo eenvoudig de oppergod weer welwillend voor hem te stemmen. Om zijn doel te bereiken neemt Bacchus Silenus' ezel. Deze ezel wordt ‘getoomt aen zijnen steert’ en hij zet de kreupele Vulcanus als een olympische Dik Trom achterstevoren op het dier. Toen de oppergod deze vertoning zag, vergat hij zijn woede en barstte in een Homerisch gelach uit. Ook de verzoening van Juno en Bacchus, een oude vete, komt hier uit voort.

Bacchus' behulpzaamheid groeit tot het heroïsche uit als Heinsius de Gigantomachie beschrijft. Toen de Giganten de hemel bestormden, stond Bacchus naast Jupiter en veranderd in een leeuw (‘om te kennen te geven, de sterckte die de wijn geeft’, zegt Scriverius) stelde hij zijn enorme kracht in dienst van de oppergod. Bacchus krijgt de hem toekomende eer:

> Dat Iupiter u hiet, ô Evan op dien tijt
> Bewaerder van zijn hof, en meester van den strijt.

Jupiter stelt een dronk in ter ere van het behoud der goden en hieraan is het gebruik ontleend om op de gezondheid van zijn vrienden te drinken. De dichter merkt verder nog op dat deze heldhaftigheid van Bacchus duidelijk toont dat de algemeen aanvaarde opvatting aangaande de verwijfdheid van Bacchus, op een vergissing moet berusten.

Dan volgt een klein moraliserend intermezzo: we moeten matig drinken: drie glaasjes, niet meer: één voor de maag, één om tot lachen en minnen te komen, en één om in slaap te vallen en de zorgen des levens te vergeten.

De tocht van Bacchus door Indië en de triomftocht daarna. De Indische koning Orontes wordt door Bacchus overwonnen, evenals diens schoonvader Deriades. Bacchus' zegewagen, getrokken door twee woeste

panters, is zo angstwekkend, dat zelfs Juno schrikt. De panters, zegt Scriverius, zijn symbolen van de hitte en kracht van de wijn. Bacchus is gekleed in een rok van ‘alderhande kruyden’ en vreemde bloemen, die alle symbolen zijn van Bacchus' karakter. Links van hem lopen Oorlog en Geweld; naast hem Dwaasheid, Gramschap, Vrees, Tweedracht, Kwaadspreken, Deugd, Vrijheid, Flersijn (jicht) en Pijn in het hoofd, waarmee vele goede en slechte eigenschappen van de wijn aangeduid zijn. Al deze personificaties zijn reeds uit de oudheid bekend[1].

Dit verhaal van de Indische tocht wordt niet nader allegorisch verklaard. Men kan er de zegetocht van Bacchus over de hele wereld in zien, terwijl het de dichter ook nog de gelegenheid schonk over het gevolg van Bacchus te spreken en hij bovendien zijn kennis van Nonnus' werk dat deze tocht zeer uitvoerig beschrijft, kan tonen. Hoe allegorisch alles bedoeld is blijkt ook nog uit het slot van dit gedeelte. Boven alle goden, zegt Heinsius, wordt Bacchus vereerd, en hij besluit dan:

> wat volck oock dat het is,
> Zy sien u staen met vreucht op eenen vollen dis.

Er volgt op dit overigens gematigd loflied op de wijn een passage, waarin getuigen uit de oudheid worden geciteerd, die de wijn zeer gewaardeerd zouden hebben: Cato en Socrates. Daarna lezen we nogmaals over de matigheid.

Weer volgen kortere mythologische verhalen. Eerst het verhaal van Icarius, die aan boeren wijn schenkt, zonder dat deze weten welke gevolgen daaruit ontstaan; dronken geworden vermoorden ze de gulle gever, die daarna tot sterrenbeeld verheven wordt. Vandaar dat dit fragment besloten kan worden met deze regels:

> Thriambe weest gegroet, ô vianden verwinner,
> Groothertich, groot van kracht, grootdadich, ô beminner
> Van die u volgen naer. maer seker die niet wel
> En spreken van uw' macht, die sijt ghy bijster fel.

Nu komen die mythen eerst aan de orde die verhalen over de tegenstanders van Bacchus. Eerst de mythe van Leuconoë, aldus door Scriverius samengevat: ‘Die Bacchus, om datse met zijn heylicheyt spottede, gelijck Ovidius ende andere schrijven, in een vleermuys verandert heeft.. De Philosophen seggen, dat de vleermuys niet soo seer en haet, als het klimmerkruyt, dat Bacchus aldermeest in eeren hout, ende beminnet.

1 *Ludwig Deubner* in voce Personifikationen bij *Roscher*, M.L. III, 2, 2068-2169; voor Dionysus' gevolg, op vazen afgebeeld, zie speciaal kol. 2114 e.vv.

Soo datse vanden reuck sterft.' (Ovidius spreekt niet van Leuconoë, maar van Alcithoë.) Een mooi voorbeeld van allegorische verklaring. Daarna het verhaal dat Bacchus moeilijkheden krijgt aan boord van een schip met de schepelingen die hem bespotten: de straf van Bacchus blijft niet uit[1].

Teruggrijpend op de uitlatingen van de Cycloop, zoals we die tegenkwamen in de voorrede, en waarvan we weten hoe Heinsius die uitgelegd wilde zien, zegt de dichter:

> All' ander Goden sijn hooveerdig met haer kercken,
> Van kostelick gebou, van treffelicke wercken,
> En met autaren rijck, daer de gemeyne man
> Zijn offerhanden doet. maer ghy woont in de kan.
> Dat is de kerck, het huys, daer ghy wort in gepresen,
> Van daer sent ghy uw' kracht, en laet ons sien uw' wesen.
> Daer woont beneffens u de Blijschap en de Vreucht,
> De Hoop, de soete Min, het Lacchen, en de Ieucht.
> Daer woont de soete Slaep, die alle pijn kan temmen,
> Vernieuwen ons gemoet, en doen ons sinnen swemmen
> In een geleende vreucht, met Ikelos zijn maet,
> En Phantasos zijn soon, die dickwils met u gaet.

Geen sprake van blasfemie, ondanks de 'kercken', die tempels zijn, maar een 'bedectelick' bestrijden van en tegelijkertijd een *loflied* op de wijn. Het *loflied* is duidelijk: de wijn brengt vreugde en blijdschap, hoop, liefde en jeugd. De wijn brengt de slaap, die alle pijn doet vergeten en ons een, zij het slechts geleende, tijdelijke vreugde brengt. Niet zo heel vaak komen we in de renaissance het woord fantasie tegen, maar hier lezen we het dan toch.

Dit fragment is een elegante overgang naar het volgende thema: Ikelos, van wie 'de Poëten seggen, dat (hij) de soon ofte medemaet is vanden droom, om dat den droom alle dingen nabootst', zegt Scriverius, en Phantasos, 'oock een soon van den droom. De Philosophen seggen dat den droom daer in verscheelt van den slaep, dat de slaep is sonder inbeeldinge, ofte fantasie, den droom en kan daer sonder niet wesen. Nu hoe yemant meer is beschoncken, hoe dat d'inbeeldingen meerder zijn.'

Op dit uitermate belangrijke thema borduurt Heinsius voort:

> Soo haest als ghy ons geeft den reuck daer af te riecken,
> Soo vliegen wy om hooch, wy krijgen nieuwe wiecken.
> Ons herssens, ons verstant, ons sinnen, waerse sijn,
> Die komen altesaem geloopen na de wijn.

1 Het verhaal van de Tyrrheense zeerovers is bedoeld, cf. Hom. Hym. VII.

Dan gaen wy boven d'aerd'; dan sijn wy recht geseten
Op Heliconis hooft. Hierom sijn de Poëten
O Vader u betrout.....

En als ghy komt in haer, dan worden zy terstont
Van uwe rasery bestoven en gewont.

De gedachte van Bacchus als inspiratiebron van de dichters maakt Heinsius aannemelijk in een paar voortreffelijke regels, als hij de dichters noemt: ‘Apolloos knapen, Die meesters van de doot, en meesters van den tijt’! We horen het moderne, maar ook in de renaissance vele malen voorkomende dichterlijk zelfbewustzijn: meesters van de dood: ‘maar ik zal heerlijk in mijn vers herrijzen’; en meester van de tijd noemt Jan van Nijlen in een beroemd gedicht de mens, die de tijd door zijn fantasie aan banden weet te leggen. De bedwelmende wijn en de Dionysische vervoering van de dichter, die in zijn ‘roes’ tijd en dood lijkt te overwinnen, ziedaar een plotseling doorbrekende en moderne opvatting van het dichterschap. Men zou dit bij de geleerde Heinsius niet zo zeer verwachten, maar ik meen dat onze dichter, ook al is hij nimmer een formidabel kunstenaar geworden, de roes van de scheppingsdrang meer gekend heeft dan wij zo op het eerste gezicht zouden vermoeden.

Nog een wijnbeminnaar: Homerus, die Odysseus de lof van de wijn laat zingen. En dan ook Orpheus, en de comedieschrijver Cratinus, die de wijn ‘der Poëten peert’ noemt en over wie een epigram bestaat dat bij Scriverius als volgt luidt:

De lieffelicke wijn, is der Poëten peert,
En dat naer water rieckt dat is van geene weert.
Dit sanck Cratinus vast, ô Bacche, dobbel sat,
En stanck niet naer een fles, maer naer het gantsche vat.
Hierom spand' hy de kroon, en droech altijt een hoet
Van klimmerbladeren groen, gelijck ghy Bacche doet.

Ook ‘Anacreon’ wordt geciteerd, die alleen van Bacchus en Venus zingt:

De kroes is zijnen schilt, daer wilt hy op doen snijden,
Niet Orionis sweert, noch sterren, die de tijden
Des jaers ons wijsen aen, de somer voeren in,
Maer zijn verkoren lief, en Bacchus, en de Min.

Op vorengenoemde gronden is het dus mogelijk, met zekere schrijvers, aan te nemen dat Bacchus op de Parnassus woont. Dat is ook in overeenstemming met het feit, dat Bacchus' moeder Semele de dochter was

van Cadmus, die de letters heeft uitgevonden en daardoor de vader van kunst en wetenschap is.

De apotheose zet in, het meest imponerende gedeelte van deze hymne. In de laatste 60 verzen lijkt de dionysische waanzin, voor het eerst volledig beslag te leggen op de calvinistische professor in het Grieks en ieder zal toegeven dat dat een vreemd gezicht is. We zouden bijna geloven dat de donkere machten van de wijngod Heinsius naar razernij en ondergang voeren. De geweldige strijd rondom Dionysus, zoals Euripides die in zijn Bacchanten ten tonele voert, schijnt voor één moment de dichter mee te sleuren:

> Ick voele dijne macht, ô vader, ick gae krom
> Gebogen naer uw' sap, de kop die loopt my om.
> Ick sie twee sonnen staen daer boven en twee manen,
> Ick sie recht voor my gaen veel spiessen ende vanen.
> Het hert brant my in 't lijf. O Phanes, mijn gemoet
> Ontsteken van uw' vier doet drillen mijnen voet.
> Ick stijch tot in de locht, sie liggen daer beneden,
> O Evan Evoe, veel landen ende steden.....
>
> Ick sie twee groote hoopen
> Van vrouwen op hem[1] gaen. siet Bassaris komt loopen
> Met ysselick geluyt. haer yser is gevelt,
> De bladeren sijn wech. ick vreese dat 't my gelt.
> Ick sie haer vlechten wilt een deel beneden hangen,
> Een deel om hooge gaen, gemengelt met de slangen,
> Die krullen in den loop, en maken groot gebaer,
> Al rasend' uyt de mont, en dolen in het haer.

En dan even later in een typisch-barokke woordcombinatie één grote opsomming nogmaals van alle goede en kwade eigenschappen van Bacchus:

> Nachtlooper, heupe-soon, hooch-schreeuwer, groote-springer,
> Goet-gever, Minne-vrient, Hooft-breker, Leeuwen-dwinger,
> Hert-vanger, Herssen-dief, Tong-binder, Schudde-bol,
> Geest-roerder, Waggel-voet, Straet-kruysser, Altijt-vol.

In deze toestand blijken de waternymfen, die we reeds eerder tegenkwamen, geheel overbodig te zijn: het komt nu op de pure wijn aan:

> Maer jaecht de Nymphen wech, en doeter vry wat in,...

1 n.l. de Cithaeron.

En later:

> Als du komst in den kop, du ruckst ons van de menschen,
> Ontstekest onse siel met wonderbare wenschen:
> Wy lacchen met de doot, vertreden met den voet
> Het schrickelick geluyt van Acherontis vloet.

De wijn voert de mens boven de dood uit en nog eens horen wij de stem van de door het sterfelijk-zijn verontruste dichter, die in de wijn vergetelheid wil zoeken.

En als we een ogenblik volledig zouden willen gaan geloven aan de hartekreet van een door de drank gekwelde en in de drank vergetelheid zoekende poëet, dan brengen de slotregels, als anticlimax, de dichter weer in de rustige bedding van het normale:

> Licnita weest gegroet, ô swarigheyts verdrijver,
> En volcht my daer ick gae, naer 't huys van onsen Schrijver,
> Die desen avont heeft mijn vroeylickheyt gepacht,
> En my met eenen kroes van Malveseye wacht.

Weg is het panorama van een late Griekse Dionysusvereerder: de geleerde dichter heeft zijn kennis verbruikt, zijn lyrisch en verhalend vermogen getoond, en de wijn op velerlei wijzen bezongen. Wat was er voor de dichter angstaanjagende realiteit, wat zinrijke fantasie, wat spel en wat ernst? Is hier ook sprake van een diep doorleven, of was het maar een grootse grap? Het lijkt me wel zeker dat Heinsius de merkwaardige tweezijdigheid van Bacchus doorvoeld heeft, maar hij belandt tenslotte in het huis van zijn vriend Scriverius om de kroes bij vrolijke kout te ledigen: het is vastenavond in Leiden en misschien niets meer dan dat.

Er bestaat, wel beschouwd, geen enkele aanleiding in Heinsius een grondig gespleten ziel te veronderstellen, zeker niet kunnen we aannemen dat in hem heidense en christelijke elementen om de voorrang streden; evenmin is er een diepe strijd te bespeuren tussen ziel en zinnen. Zo we toch tweespalten wensen te constateren is er in de eerste plaats een discrepantie te bespeuren tussen de dichter en de geleerde. Speelt hier een bezonnen en bezonken hoogleraar slechts zijn spel met oude motieven, die hem zijn bronnen, o.a. Marullus en Ronsard, aan de hand deden? Of is er soms een lans te breken voor de interpretatie die uitgaat van een bij de drank lafenis zoekende dichter, au fond somber van aard en aan zekerheid twijfelend, die nu aan het eind van het gedicht onverwacht en ongewild voor het voetlicht treedt?

Na een uiterst nauwkeurig gefundeerd begin, waarin de allegorische

verklaring der mythen tot in de finesses uitgewerkt is, na een epische beschrijving van Bacchus' wederwaardigheden, komt de ommekeer, als elke lezer verondersteld wordt te weten dat voor de dichter Bacchus niets anders is dan de wijn: de dichter neemt de overhand in de lyrische ontboezemingen. Het is alsof een predikant, na een uitvoerige tekstverklaring, het hart de teugels viert; de vox humana is opengetrokken, het zuiver theologische gedeelte is voorbij, het subjectieve beleven doet zijn intrede.

Anders gezegd: na de allegorische interpretaties: de reële beleving. Maar telkens lijkt het alsof de dichter zich zijn oorspronkelijke bedoelingen herinnert. Hij voegt bijvoorbeeld een mythe van eigen makelij in. Later weet hij werkelijk verbluffend fraai kennis en dichterschap te verenigen: de mythen van Bacchus en Ariadne, van Bacchus en Vulcanus, en de Gigantomachie worden één climax van Bacchus' dienstbaarheid aan mensen en goden. Scriverius voegt geen allegorische verklaringen meer aan het gedicht toe: de dichter spreekt nu zo klaar, dat de wetenschap nauwelijks meer een stut voor de dichter kan betekenen en bovendien: de lezer kent de bedoelingen van Heinsius nu reeds te goed.

Prachtig is dan de overgang naar de wijn als inspirator van de dichter. En onmiddellijk daarop de gewaagde sprong in de uitzinnige Dionysuscultus, en dan weer de terugtocht naar de beginregels: het is vastenavond.

Mocht toch nog iemand willen geloven dat onze dichter een heidense vrijgeest is, dan leze hij het gedicht van de reeds bejaarde Vondel bij een schilderij dat Bacchus voorstelt, en hij zal beseffen dat zijn veronderstelling een onmogelijkheid is, tenzij hij tegelijkertijd de vrome Vondel een plaats op de brandstapel der onverbeterlijke ketters zou wensen in te ruimen (W.B., X, 674):

> De Gotheit van den wijn, op 't voedervat geheven,
> Wort van 't wijngeestendom met wijngertloof gekroont.
> De Teel- en Graengodin den Wijngodt eere geven.
> De Maetzang, Poëzy, en Maelkunst, scheppen leven,
> En geest uit zijne kracht. De forse Krijghsgodt toont,
> Hoe veel dit zap vermagh, op 't punt van zijnen degen:
> Die woest gewelt verplet; den tijdt de vleugels kort;
> Wanneer de bleeke doot ontijdigh, door veel wegen,
> Het menschelijk geslacht, in blijdschap uitgestort,
> Verrascht en nedervelt, en 't lant besaeit met lijken.
> De Faem roept, spiegelt u, op dat gij wijzer wort;
> De Wijngodt hoeft de vlagh voor geenen godt te strijken.

VII. De Christus-hymne

A. *De voorrede van Daniel Heinsius*

De Lofzang van Jezus Christus dateert van 1616 en is dus twee jaar na de Lofzang op Bacchus geschreven. Heinsius' voorrede is gericht tot de ons reeds bekende Iacob van Dyck.

De uitvoerige titel van deze lofzang, ‘Lof-sanck van Iesus Christus, den eenigen ende eeuwigen sone Godes. Met noodelicke Vytleggingen, aenwijsende den gront van het out Christelick geloof, in den selven vervat.’, geeft de lezer reeds een belangrijke aanduiding van de bedoelingen van de dichter: in deze lofzang zijn meningen en opvattingen aangaande Christus weergegeven, zoals die in het oude christelijke geloof vorm gekregen hebben. Het gedicht steunt dus op uitlatingen van kerkvaders en oud-christelijke auteurs. De zeer welkome uitleggingen geven de lezer een inzicht in de vele geschriften, die Heinsius geraadpleegd en geciteerd heeft, toen hij dit werk schreef.

We zagen reeds in de voorrede van de Bacchushymne dat Heinsius, naast zijn grote liefde voor de heidens-klassieke letterkunde, een belangrijke voorkeur voor de oud-christelijke beleed. Heinsius staat in deze dubbele geïnteresseerdheid geenszins alleen: Hugo de Groot, Vossius en Vondel bijvoorbeeld hebben hun geschriften steeds met citaten uit beide groepen auteurs verrijkt. Niet alleen was het zo, dat de oud-christelijke auteurs ook in de beide klassieke talen schreven, maar bovendien waren hun werken een waarlijk rijk repertorium van klassieke citaten en klassieke gedachten. Op die gronden alleen reeds was het lezen van hun boeken een grote verrijking van het renaissance-gemoed, dat ook dorstte naar deze tweede-hands-kennis aangaande de oudheid.

Er is natuurlijk ook nog een andere en niet minder belangrijke reden voor deze belangstelling: met de komst van het protestantisme ontstaat een hernieuwde aandacht voor het oudste christelijke geloof. Over de moederkerk heen greep men naar de oer-kerk, het oer-geloof, dat nog niet aangetast zou zijn door dwalingen en vergissingen, door vastgeroeste tradities en onaanvaardbare bijkomstigheden. Steeds heeft het, wellicht romantische, geloof bestaan dat er eens een kerk geweest is, zoals men aan het begin van de ontwikkeling van het christendom zou mogen verwachten: zuiver en puur. Daar komt nog bij dat in de tijd, toen de katholieke kerk aan het uiteenvallen was, het verlangen naar een zuiver-christelijke kerk en een zuivere leer steeds sterker naar voren trad. Geen christen kon geloven dat het de bedoeling was, dat niet allen één waren. Er is in de zeventiende eeuw, naast alle scheurmakerijen,

een oecumenisch bewustzijn, wellicht het meest pregnant bij Hugo de Groot aanwezig, maar toch zeker ook bij Vondel. De Lofzang van Heinsius doet eenzelfde teneur veronderstellen.

Naast deze zaken mag hier nog op iets belangrijks gewezen worden. Het citeren van vele plaatsen uit de oud-christelijke letterkunde in deze hymne komt voort uit de traditionalistische instelling van de renaissance. Het moderne standpunt dat zo gaarne perioden tegenover elkaar stelt en grote, revolutionaire wendingen construeert, leeft in de renaissance in veel mindere mate. In het middelpunt van het denken staat veel eerder het zoeken naar overeenkomstigheden in verschillende cultuurperioden, het zoeken naar onveranderlijkheden, dan het speuren naar datgene wat afwijkt en verschilt.

De renaissance zou de renaissance niet geweest zijn, indien niet het levend respect voor ‘verleden’ en ‘oudheid’ een basis van alle kunnen en kennen geweest was. Is originaliteit sinds de romantiek het wezenlijk criterium van de kunstenaar, respectvol navolgen van een glanzend en rijk verleden is een wezensbehoefte van de renaissance geweest.

Wat we hierboven in het algemeen aanstipten vinden we in Heinsius' voorrede verder en breder uitgewerkt. Heinsius wil namelijk aannemelijk maken dat het schrijven van een lofzang op Christus niet een literaire nieuwigheid is, evenmin als zijn Bacchushymne slechts op eigen inventie berust. Het is geen plotselinge dichterlijke opwelling geweest, die hem tot het schrijven van deze hymne bracht; tot zeer ver in het verleden immers weet hij voorbeelden aan te tonen van de realisering van hetzelfde plan. En in deze traditie ligt voor zijn gevoel ook de waarde van zijn hymne, die voortbouwt op de literaire overlevering.

Zijn voorbeelden en bronnen zijn van tweeërlei aard: oud-testamen-tische en oud-christelijke. Op deze wijze zijn eigen gedicht in de geschiedenis plaatsend ontwerpt hij een waarlijk grootse achtergrond voor zijn lofzang. Ook de achtergrond van de Bacchushymne was breed en ruim geschetst: van de oude Dionysusmythen tot de vastenavond van het jaar 1614. Maar hier komen essentiëler dingen ter sprake. Bacchus is tenslotte maar een god, wiens naam de wijn representeert; het geheel ligt in het vlak van de allegorie, de zinrijke duiding. Maar nu komt de lofzang op Christus, nu gaat het om het allerbelangrijkste, om de historische Christus, het leven van Gods Zoon op aarde, zijn dood en opstanding, zijn verlossende majesteit.

De geschiedenis heeft voor de christen, zoals Heinsius er een was, slechts één middelpunt, waar naar toe de geschiedenis zich voortgespoed heeft, waaruit zij zich voortspoedt, waarop zij zich richt, waarop zij later

terugblikt, en waar de latere geschiedenis naar terugkijkt: dat middelpunt is Christus' aanwezigheid op en Christus' goddelijke openbaring aan deze wereld. Gods Zoon in mensengedaante is het raakpunt van eeuwigheid en tijd. Daarvoor ligt een geschiedenis en daarna komt een geschiedenis, die beide slechts te begrijpen zijn van dit centrale punt uit.

Vóór Christus' leven op aarde ligt de tijd der verwachting, de tijd, die voorafgaat aan de openbaring Gods in Christo, een tijd ook, waarin God zich meer en meer, naarmate de tijd vordert, openbaart. Natuurlijk kan men deze voortschrijdende openbaring in eerste instantie vinden in de geschiedenis van Gods volk: de joden, het volk dat God verkoren heeft om zijn geschiedenis des heils waar te maken. Zo verwondert het niet dat het Oude Testament steeds gelezen is als het boek dat uitloopt op de komst van Christus, de vervulling der Wet. Iedereen kan dan ook in het Nieuwe Testament lezen, dat Christus de pretentie heeft de langverwachte Messias te zijn, wiens schaduwen en omtrekken, bij nader inzien, in het gehele Oude Testament te vinden zijn. Het typologisch lezen van het Oude Testament lijkt soms een verheven wetenschap te worden, als de interpretatoren schier elk woord naar Christus zien wijzen. Het is alweer begrijpelijk dat allegorisch-geschoolde renaissancegeleerden en -dichters vaak meesters in deze kunst geweest zijn. Maar we dienen er wel bij te voegen dat deze door ons als wetenschap aangeduide bezigheid een geweldig fundament is geweest van het geloofsleven van dezelfde geleerden en dichters. Immers, God, die van eeuwigheid tot eeuwigheid was, is en zal zijn, is bij voortduring met de wereld bezig, zichzelf aan die wereld openbarend, totdat zijn Zoon, die ook van eeuwigheid tot eeuwigheid was, is en zal zijn, als volledige openbaring verschijnt. En het is mede de taak van de mens om in de voorgeschiedenis, dat is de tijd vóór Christus, de sporen der goddelijke openbaring te onderscheiden. Die sporen zijn in de eerste plaats in het Oude Testament te vinden, maar in mindere mate ook in de gehele geschiedenis van de mensheid vóór Christus, vooral in de cultuur der oudheid, de Griekse en de Romeinse. In de klassieke oudheid openbaart zich immers ook een wijsheid, die niet alleen maar menselijk is, maar ook op de een of andere wijze goddelijk geïnspireerd mag heten. Heidense wijsheid is niet zo maar heidens verzinsel. Ik kan op deze bijzonder belangrijke gedachtengang hier niet uitvoerig ingaan, maar de bekendste renaissancetheorie op dit gebied is de mening dat alle menselijke wijsheid haar bakermat vindt in het joodse denken: ergens aan het begin van de joodse geschiedenis ligt ook de oorsprong van alle menselijke wijsheid, die derhalve een goddelijke vonk bezit. De geschiedenis begint met de geschiedenis van Gods volk, dat zijn wetten en instellingen, zijn wijsheid

en waarheid van God zelf ontving, een voorrecht dat geen enkel ander volk in de geschiedenis ten deel is gevallen.

In de tweede plaats werkt men graag met de theorie van het *lumen naturale*, het natuurlicht, een de mens ingeschapen goddelijke wijsheid vooronderstellend, en hoezeer dit licht ook gedoofd mag zijn, er blijft toch altijd iets van voortbestaan.

Het is de taak der geleerden in het Oude Testament en in de oudheid de waarheidskernen te ontdekken en te vertalen. Ziedaar een wezenskenmerk van het renaissancistisch denken, een basis van het humanisme uit die dagen.

Na de goddelijke openbaring in Christo komt de tijd, waarin denkers en dichters, geleerden en kunstenaars, predikers en profeten opnieuw gaan spreken en schrijven over en vanuit die ene en enige Godsopenbaring, met meer kennis dan vóór Christus, maar opnieuw op zulk een menselijke, dat is ook gebrekkige wijze, dat de lezer of hoorder weer er op uit moet zijn de diepste zin ervan te verstaan. Ook na de menswording, het historische feit van het allergrootste gewicht, dat weliswaar de grote waarheid en de grote werkelijkheid blijft vertegenwoordigen, maar dat desondanks als historische realiteit een einde neemt met de Hemelvaart, tracht de mens, in welke verdekte en bedekte vorm dan ook, zich te uiten over het, historisch gesproken, voorbije gebeuren der goddelijke openbaring. In Christus is dé werkelijkheid, dé waarheid. Voordien sprak de mens in beelden en allegorieën; nadien, naar de geest verlicht door Christus, sprak men weer in dezelfde vormen, die ‘vertaald’ en begrepen moesten worden.

Met deze inleidende opmerkingen heb ik getracht een weg te banen naar een beter begrip van Heinsius' op het eerste oog zo uiteenlopende gedichten op Bacchus en Christus, die een groter samenhang bezitten dan men aanvankelijk geneigd zou zijn te aanvaarden. Maar natuurlijk: de Christushymne is veel dichter bij de bron van alle waarheid gelegen dan de eerste.

En nu de voorrede zelf. Uitgangspunt van Heinsius' betoog is de koninklijke zanger David, ‘vol van den Heyligen Geest, als wesende de vader naer het vlees, van den genen, die den selven sonder mate ontfangen soude,....’.

David, de zanger zonder weerga, vol van de Heilige Geest, voorvader van Christus in rechte lijn, en dus in meer dan één opzicht verwant met Christus, de in de lofzang bezongene. Maar David treedt hier in de eerste plaats op als zanger, die opwekt de Heer lof te zingen. David is in deze voorrede de eerstgenoemde der hymnenzangers en ‘alle Heyligen’ zijn hem gevolgd.

Nu blijkt onmiddellijk daarop dat David echter geenszins de eerste hymnenzanger geweest is: hij heeft voorgangers gehad, waarvan er straks enkele genoemd zullen worden. Waarom is dan toch David het uitgangspunt van Heinsius' betoog? Dat dienen we in verband te brengen met de stamrelatie tussen David en Christus. Daaruit vloeit 's dichters voorkeur voor David voort, terwijl de koning dan ook nog een groot zanger en zeker de bekendste geweest is.

Het punt dat nu om uitwerking vraagt is de opbouw van de ondergrond, waaruit blijken kan dat de lofliederen van het Oude Testament inderdaad op Christus gericht zijn: ‘Doch staet in sonderheyt wel aen te mercken, hoe van te vooren alle groote sielen, in het oude verbont begrepen, hare oogen altijt op den Sone Godes, zyne groote ende overtreffelijcke wercken, op de liefde ende weldaden aen de zyne bewesen; maer voor al ende in het bysonder, op het toekomende werck der verlossinge, het welcke hem oock eygen is; als gehecht ende geplant hebben, sprekende altijt klaerder ende klaerder, soo van hem, als van het selve.’

Alle grote figuren uit het Oude Testament hielden het oog gericht op Christus en zijn toekomstige verlossing van de wereld d.w.z. op het meest eigenlijke van Christus: zijn verlossingswerk. Het lijkt me duidelijk dat het in dit citaat gaat om de verlossende Christus, maar tegelijkertijd om wat de Zoon Gods reeds gedaan heeft vóór zijn incarnatie; reeds voor zijn komst deed hij ‘overtreffelijcke wercken’. Een prachtig voorbeeld van de voorstelling van de Christus, die van eeuwigheid af geweest is en gewerkt heeft, ook vóór zijn komst op aarde.

We lezen in dit citaat ook iets aangaande de voortschrijdende openbaring, die nauw samenhangt met onze vorige opmerking: ‘sprekende altijt klaerder ende klaerder’. Voordat Christus verschijnt wordt zijn gestalte in lied en profetie helderder en klaarder: de komst van Christus kondigt zich steeds evidenter aan.

Met een terugblik op de geschiedenis van het joodse volk vóór David, in verband met de voortschrijdende openbaring, gaat Heinsius' betoog nu verder. God, de enige God, heeft zich van oudsher de God van Israël genoemd; onmiddellijk na de zondeval geeft Hij een belofte aan de toekomstige geslachten (Gen. III:15), en Hij maakt een verbond met de aartsvaders Abraham, Izaäk en Jacob. Hij geeft daarna de wet aan het volk, Hij geeft zijn goddelijke instellingen (‘sacramenten’), die het godsdienstig leven der joden vormen. En al deze dingen wijzen op en verwijzen naar de komst van de Zoon, het Hoofd van de Kerk; al deze zaken willen aanduiden wat in de toekomst zal plaats grijpen. Meer in het bijzonder legt Heinsius dan de nadruk op de exodus, de ondergang

der Egyptenaren en de redding van het joodse volk, de Rode Zee doortrekkend. De eerste exodus is de prefiguratie van de algehele verlossing, de exodus uit de zonde in Christo. Hieraan voegt Heinsius toe: ‘Om met eenen te bewijsen, dat hy oock de God der natuere was’. De God van Israël is ook een God van de natuur, die dus van Hem afhankelijk en aan Hem onderworpen is.

Nu wordt dit befaamde stuk geschiedenis verteld in verband met de hymne op Christus en daarover handelt nu het volgende fragment: ‘In desen slach heeft de Sone Godes, die aldaer den Engel des Heeren, ende korts daer na, God selve wordt genaemt, staende in een colomne viers, als een almachtig ende onwinbaer capiteyn, jae God selve met den Vader, het volck aengevoert, ende niet met gemeyne wapenen, maer met gants den Hemel, ende gants de zee, den hartneckigen Koninck ende al zyn volck, overvallen.’ In margine zijn twee bijbelteksten genoemd: Exodus XIV:19 en 24. Belangrijk voor Heinsius' bijbelinterpretatie, een interpretatie, waarin de dichter geenszins alleen stond. Als de joden Egypte uit zullen trekken, als God daartoe het bevel aan Mozes geeft, spreekt God, en daarna lezen we in Exodus: ‘En de Engel Gods, die vóór het heir Israëls ging, vertrok en ging achter hen; de wolkkolom vertrok óók van hun aangezicht en stond achter hen.’ Heinsius aarzelt geen ogenblik deze engel met Christus te vereenzelvigen. Even later is het God, die in de ‘kolom des vuurs’ aanwezig is. Zo worden de Egyptenaren door God en Christus verslagen. De eenheid van de Vader en de Zoon, de identiteit van de Vader en de Zoon vinden we hier reeds, zoals we in de hymne zelf bij voortduring zullen zien: Christus is altijd geweest, ook dus vóór de incarnatie.

We dienen nu op het vervolg te letten: hoe Heinsius, nadat we de Zone Gods reeds zo vroeg in de joodse geschiedenis hebben zien optreden, de lofzang op Christus steeds opnieuw in het Oude Testament aanwezig acht. Als de doortocht door de Rode Zee een feit is geworden, ‘heeft de wijse Moses, noch vol schrick ende bevinge, (de overwinning) met eenen seer schoonen ende heerelicken Lof-sanck gepresen. Alwaer hy, sprekende van de gene die hem geleyt en by gestaen hadde, roept uyt met luyder stemmen, *De Heere is mijn kracht ende liet*, *ende is my tot Saligmaecker geworden: de Heere is een krijgsman. Iehova is zynen naem*.’

Deze plaats (Ex. XV:2) wordt nog gevolgd door de volgende verzen, die samen het loflied van Mozes op God en op Christus vormen. Welke bijbelvertaling Heinsius hier gebruikt heeft, is me onbekend: de woorden ‘De Heere.....is my tot *Saligmaecker* geworden’ vond ik nergens terug. Misschien is het een eigen vertaling. Het is, en dat is belangrijker, wel duidelijk dat juist deze vertaling zeer toepasselijk is voor het doel

van Heinsius: het woord Saligmaecker kon hij zeer goed gebruiken. In de Statenvertaling staat: ‘Hij is mij tot een heil geweest’, wat wel iets anders is. Maar bij Heinsius zijn God en Christus beiden in het loflied van Mozes aanwezig. God, Christus en de engel, die ook Christus is, zijn in één pericoop aanwezig.

Aldus heeft Heinsius een belangrijk en voorzichtig nagestreefd doel bereikt: Christus in het Oude Testament te laten zien, en bovendien is er een loflied op de twee-eenheid God-Christus door Mozes gezongen; hier begint de literaire traditie van de Christushymne.

Een tweede voorbeeld van het door hem beoogde vindt de dichter in het verhaal over de tocht van de joden door de woestijn naar het beloofde land: ‘De tweede daet, meerder in gewelt, en onuytsprekelick in bermhertigheyt, is geweest, dat het dertel ende uytnemende moetwillig volck, is met stercker hant, door den selven hopman ende capiteyn, dat is, door den Engel van den grooten raet, den eenigen ende eeuwigen Sone van den levendigen God, gelijck het selve oock, in het dryentwintichste Exodi, duydelick geseyt wort, in het lant van beloften voorspoediglick geleyt geworden:...’

Heinsius doelt op Ex. XXIII:20v.: ‘Zie, Ik zend eenen Engel voor uw aangezicht, om u te beboeden op dezen weg, en om u te brengen tot de plaats, die Ik bereid heb; hoed u voor zijn aangezicht, en wees zijner stemme gehoorzaam, en verbitter hem niet; want hij zal ulieder overtredingen niet vergeven, want mijn Naam is in het binnenste van hem. Maar zoo gij zijner stemme naarstiglijk gehoorzaamt en doet al wat Ik spreken zal, zoo zal Ik Uwer vijanden vijand en uwer wederpartijders wederpartij zijn; want mijn Engel zal voor uw aangezicht gaan, en hij zal u inbrengen....’

Weer is dus de engel Christus. En weer heeft Mozes een lofzang gezongen (Deut. XXXII), die enerzijds de ondankbaarheid van het volk, anderzijds de barmhartigheid van God tot thema heeft, zoals het vervolg van de voorrede ons meedeelt. In het bijzonder citeert Heinsius Deut. XXXII:28: ‘Want zij zijn een volk dat door raadslagen verloren gaat, en er is geen verstand in hen.’

Na Mozes als hymnedichter volgen twee vrouwen: Debora (Richteren V:2-31) en Hanna, de moeder van Samuël (I Sam. II:1 vv.). Over deze Hanna worden een paar voor ons belangrijke opmerkingen gemaakt: ‘wesende een voorbeelt van de moeder onses Heeren, ende haeren Sone, den eeuwigen Propheet, onsen Heere Iesus.’ Ook hier dus weer voorafschaduwing in het Oude Testament van datgene wat in het Nieuwe Testament realiteit zal worden: Hanna gelijkend op Maria, Samuel op Christus.

Na deze uitweiding keert Heinsius terug tot David. Al zijn Psalmen smaken naar de hemel, maar zijn hoogst verheven liederen zingt David als hij spreekt over het komende rijk van Christus. David verneemt van Nathan dat Christus uit zijn geslacht zal voortkomen, en dan zingt hij een lofzang, ‘inde welcken niet alleen het onbepaelde ende oneyndige rijcke Iesu Christi, maer oock zijne kracht met de eygendom van het geloove in hem, duydelick wordt afgemeten.’

De welwillende lezer leze II Sam. VII, en overtuige zichzelf of hij tot eenzelfde conclusie kan komen als onze dichter. In de gedachtengang van Heinsius zal zeker vs. 12 vv. een belangrijke rol gespeeld hebben: ‘... Wanneer uwe dagen zullen vervuld zijn, en gij met uwe vaderen zult ontslapen zijn, zo zal Ik uw zaad na u doen opstaan dat uit uw lijf voortkomen zal, en Ik zal zijn koninkrijk bevestigen. Die zal mijn naam een huis bouwen, en Ik zal den stoel zijns koninkrijks bevestigen tot in eeuwigheid.’

Ook de tweede Psalm is voor Heinsius niet ‘anders als een Lof-sanck Iesu Christi’, wat ook geldt voor Psalm XLV, die van het begin tot het einde een lofzang van ‘den selve Koninck, zijne macht, rijck, ende heerlickheyt is: vierende de bruyloft van hem ende zijne gemeynte’, en eveneens voor Psalm LXXII, en CX. Daarna noemt hij nog Psalm XXII. In Psalm II:7 staat: ‘Ik zal van het besluit verhalen: de Here heeft tot mij gezegd: Gij zijt mijn Zoon, heden heb Ik u gegenereerd’; deze tekst komen we later nogmaals tegen en het is wel zeker, dat juist deze woorden Heinsius er toe brengen de Psalm te beschouwen zoals hij doet. Ook de laatste verzen van deze Psalm kunnen belangrijk zijn: ‘Dient den Here met vrees, en verheugt u met beving. Kust den Zoon, opdat hij niet toorne...’. Heinsius citeert vs. 8 en 9. Over Psalm XLV zegt Heinsius zulke zekere dingen, dat de moderne lezer hem wellicht niet onmiddellijk volgen kan, maar met enige goede wil is hier veel te bereiken. Leest men deze psalm in Heinsius' geest, dan is het geheel een loflied op de bruiloft van Christus en zijn gemeente. In Psalm LXXII lezen we onder meer: ‘Hij zal de ellendigen des volks richten, hij zal de kinderen des nooddruftigen verlossen en den verdrukker verbrijzelen (vs. 4)’. En in Psalm CX:1: ‘De Here heeft tot mijnen Heer gesproken: Zit aan mijne rechterhand, totdat Ik uwe vijanden gezet zal hebben tot een voetbank uwer voeten’. In Psalm XXII:2 vinden we de zo bekende woorden, die Christus aan het kruis gezegd heeft: ‘Mijn God, mijn God, waarom hebt Gij mij verlaten, verre zijnde van mijne verlossing, van de woorden mijns brullens?’ (Matth. XXVII:46; Marc. XV:34). In vers 19: ‘Zij delen mijne klederen onder zich, en werpen het lot over mijn gewaad (Matth. XXVII:35; Joh. XIX:24)’.

Het gehele boek van de profeest Jesaja is voor Heinsius ‘een Euangelie des Heeren Iesu, een verklaringe van al het gene, dat hem overkomen, ende ons in hem toebehooren soude: een historie van toekomende, een verhael van sekere, doch niet geschiede dingen.’

Dit lijkt me een zeer voorname omschrijving van de wijze waarop Heinsius het Oude Testament wil lezen, volgens een eeuwenoude traditie: de voorspellingen van Jesaja aangaande Christus zijn het verhaal van nog niet gebeurde, maar desondanks zekere feiten, die, zoals uit het vervolg blijkt, de profeet door middel van de Zoon en de Heilige Geest geweten heeft. Het 53ste hoofdstuk van Jesaja noemt Heinsius in het bijzonder: ‘Wie heeft onze prediking geloofd, en aan wien is de arm des Heren geopenbaard? Want hij is als een rijsje voor zijn aangezicht opgeschoten, en als een wortel uit ene dorre aarde: hij had gene gedaante noch heerlijkheid; als wij hem aanzagen, zo was er gene gestalte dat wij hem zouden begeerd hebben.’ Aldus luiden de beginverzen van dit zo bekende hoofdstuk.

Voorlopig samenvattend schrijft Heinsius dan: ‘Vyt welcke plaetsen dan volkomelick is blijckende, dat de grooten, de geweldigen, den onuytsprekelicken, den eenigen, de levendigen God, teenemael gewilt ende by sich selven besloten hadde, dat zijnen eenigen Sone, sijnde *het beelt des onsienelicken Gods*, *den eerstgeboren aller creatueren*, *het schijnsel sijner heerlickheyt*, *ende het uytgedruckte beelt sijns wesens*, (Col. I:15; Hebr. I:3) aengaende insonderheyt zijne macht, als God, ende mededoogentheyt, als hooft van zijn kercke, bekent aen de menschen soude worden, eer hy tot de menschen soude komen.’

We lezen hier allereerst, volledig in overeenstemming met de teneur van het gehele betoog, dat het God behaagd heeft dat de mensen Christus zouden kennen, voordat Hij op deze wereld kwam, door middel van een voortschrijdende openbaring. De aangehaalde teksten uit het Nieuwe Testament willen dat nog verduidelijken: Christus is het beeld van de onzienlijke God, en tegelijkertijd is Hij de eerstgeborene aller creaturen, d.w.z. dat Hij van eeuwigheid tot eeuwigheid bestaan heeft, een stelling die we in het begin van Heinsius' lofzang nader geadstrueerd zullen vinden. Christus is ook ‘het schijnsel sijner (d.i. Gods) heerlickheyt’ of om het met een eveneens in de hymne gebruikt beeld te zeggen: God is de zon, Christus is als de zonnestralen, één met de zon en toch ervan onderscheiden. Tenslotte: Christus is inderdaad God, Hij is ook het Hoofd van de Kerk, en dit alweer van eeuwigheid tot eeuwigheid, dus ook reeds voor Zijn komst.

Wie deze conceptie niet aanvaardt, zondigt tegen de goddelijke majesteit en zal God te laat leren kennen.

Na een uitvoerige uitweiding over de betekenis van Christus wordt de draad van het betoog over lofzangen op Christus weer opgenomen. Heinsius spreekt nu over de lofzangen uit de oud-christelijke letterkunde.

Tertullianus (155-220), die tijdens keizer Severus (193-211) leefde, wordt door Heinsius als eerste Christus-hymnenschrijver genoemd; hij zou een werk geschreven hebben van grote omvang, waarvan twee boeken spreken over de samenhang van Oude en Nieuwe Testament. Bedoeld kan niet zijn Tertullianus' grote werk Adversus Marcionem, dat een prozageschrift is, hoewel Heinsius dat elders bij herhaling duidelijk citeert. Ik denk dat onze dichter het oog gehad heeft op een pseudotertulliaans geschrift: Carmen adversus Marcionitas, vijf boeken in hexameters geschreven omvattend (P.L. 2, 1051 vv.). Twee boeken (II en III) van dit werk behandelen de eenheid van de God van het Oude en de God van het Nieuwe Testament. Heinsius voegt hier bij dat het ook zijn plan is in zijn hymne ditzelfde te bewijzen, hetgeen dan ook omstandig gebeurd is. Over Tertullianus wordt nog iets meegedeeld, namelijk een citaat van Vincentius Lirinensis, dat in het oorspronkelijk luidt: Quot paene verba, tot sententiae; quot sensus, tot victoriae (P.L. 50, 637; Commonitorium, cap. XVIII, 24). Heinsius vertaalt: Soo veel spreucken heeft als woorden, soo veel overwinningen als sinnen. Het oordeel over Tertullianus als dichter is niet gunstig maar wel vriendelijk.

De tweede oud-christelijke getuige is Cyprianus, die in 258 onthoofd werd. Hij leefde ten tijde van keizer Valerianus (253-260). Van zijn dichterlijk werk wordt niets genoemd en men zal er ook tevergeefs naar zoeken. Wellicht is hij, volgens Raby[1], de dichter van twee in hexameters geschreven gedichten: De Iona en De Sodoma, waarvan het eerste Jona ziet als een voorafbeelding van de opgestane Christus. Maar het auteurschap staat geenszins vast. Wellicht is Heinsius hier op een dwaalweg en bedoelt hij niet deze Cyprianus, maar de Gallische dichter van die naam, die ± 425 leefde en werkte. Zijn werk heet Heptateuch, een metrische weergave van de eerste zeven bijbelboeken. Een andere mogelijkheid: een in de handschriften van Cyprianus aanwezig gedicht: De resurrectione mortuorum et de iudicio Domini, dat wel niet van Cyprianus zal zijn. (cf. J.H. Waszink's uitgave Floril. Patrist. Suppl. 1, Bonn 1937).

Ook Lactantius (250-317) staat slechts te boek als prozaïst. Er is één dichtwerk dat op zijn naam staat: De ave Phoenice, dat als vele Phoenixgedichten het oude wondervogelverhaal betrekt op de verrijzenis van

1 F.J.E. Raby: A History of christian-latin Poetry, Oxford 1953^{2}, p. 15.

Christus. Met meer waarschijnlijkheid heeft Heinsius gedacht aan een geschrift van Pseudo-Lactantius: De Passione Domini, dat in de renaissance veel gelezen is (P.L. 7, 283).

Als hymnendichter is Hilarius van Poitiers (310-366) inderdaad van groot belang geweest[1]. Hij is de eerste grote latijnse hymnenschrijver van de oude kerk. Zijn Liber Hymnorum is niet overgeleverd. Er zijn slechts drie fragmenten bekend. Bovendien staat terecht of ten onrechte een Hymnus de Christo op zijn naam.

Vervolgens Prosper van Aquitanië, die in de eerste helft van de vijfde eeuw leefde. Uit de woorden van Heinsius ('... heeft onder andere poësien, voor den Heere Christo, *tegen de ondanckbaerheyt* van eenige geschreven') blijkt welk geschrift hij op het oog gehad heeft: Prosper schreef in verzen een werk tegen de Pelagianen: Carmen de ingratis, ruim duizend hexameters omvattend (P.L. 51, 91 vv.).

De westerse hymnengeschiedenis begint eerst recht met Ambrosius, bisschop van Milaan (340-397). Hij is de schepper van de liturgische hymne. Allereerst beroept Heinsius zich op zekere uitlatingen van Augustinus in zijn Confessiones (V, 13, 23; IX, 12, 32; IX, 7, 15), waar het getal negen overigens niet voorkomt. Vermoedelijk hebben we slechts vier ambrosiaanse hymnen over, zoals Augustinus reeds meende, o.a. het hier genoemde Veni redemptor gentium; voorts het bekende Deus creator omnium. Er hebben wel tachtig hymnen op de naam van Ambrosius gestaan[2].

Dat Augustinus in deze rij opgenomen is, verbaast wel, daar deze, op één uitzondering na, nimmer gedichten geschreven heeft. Een Lofzang op het paradijs is me niet bekend. Mogelijk doelt Heinsius op de 3e Hymnus de gloria Paradisi Petri Damiani, cardinalis Ostiensis, ex dictis *beati Augustini*, in versus politici geschreven (P.L. 145, 861-864).

Van Prudentius (± 348-405)[3] zijn twee dichtwerken hier allereerst te noemen: zijn Peristephanon en zijn Cathemerinon, dat hymnen voor de christelijke feestdagen bevat.

Drepanius brengt ons in moeilijkheden: als hymnendichter wordt hij in de handboeken nergens genoemd, maar men zou kunnen denken aan Latinus Pacatus Drepanius, die in de tijd van Prudentius leefde en een vriend was van de befaamde Ausonius. Van hem stamt een Panegyricus op keizer Theodosius (389 n. Chr.), die voorzover ik weet niet

1 F.J.E. Raby, A History of christian-latin Poetry, Oxford 1953^{2}, p. 41 vv.

2 Raby, o.c., p. 32 vv. Zie ook: Blume-Dreves: Analecta Hymnica, deel L (1907). Voorts: Walpole: Early Latin Hymns, Cambridge, 1922, p. 16 vv. en W. Bulst: Hymni Latini antiquissimi, Heidelberg, 1956, p. 37 vv., 102 vv.

3 Raby, o.c., p. 44 vv.

van betekenis kan zijn in dit verband. Met meer reden zou men kunnen denken aan de betrekkelijk onbekende dichter: Drepanius Florus, Psalmvertaler en hymnendichter uit het einde der 4de eeuw (P.L. 61, 1083-1090). Deze wordt met name genoemd in het bekende werk van Geo. Fabricius; Poetarum vetustorum opera Christiana, Basiliae 1564.

Sedulius Presbyter, uit de eerste helft van de vijfde eeuw, is de dichter van een Carmen Paschale, uit vijf boeken bestaande. Het eerste boek handelt over de wonderdaden Gods in het Oude Verbond. Voorts schreef hij twee hymnen, een Elegie, die een parallel trekt tussen het Oude en het Nieuwe Testament, en een zogenaamde Abecedarius, handelend over Christus' leven[1].

Fortunatus, voluit Venantius Fortunatus, in de zesde eeuw levend, schreef zeer vele gedichten, waaronder passieliederen[2]. Beroemd zijn de liederen ‘Pange lingua’ en ‘Vexilla Regis’.

Als eerste Grieks schrijvende auteur noemt Heinsius Gregorius van Nazianze, in 329 geboren. Aan het einde van zijn leven schreef hij gedichten, zowel dogmatische als historische. Heinsius denkt hier wel aan het op zijn naam staande drama Χριστὸς πάσχων (P.G. 38, 133-338), dat een Byzantijns produkt is, een cento uit Euripides e.a. tragici.

Apollinaris van Laodicea, die in 390 stierf, heeft alle Psalmen in hexameters overgezet (P.G., 33, 1313 vv., 1637 vv.). We kennen een uitgave met een latijnse vertaling van F. Sylburg, Heidelberg, 1606. Deze dichterlijke bewerking van de Psalmen was, zoals uit de tekst blijkt, aan Heinsius bekend. Apollinaris' hymnen zijn teloorgegaan. Over deze hymnen zie Sozomenos, Hist. Eccl. VI, 25, 4/5. Over zijn talrijke, eveneens verloren gegane, geschriften over het O.T. zie men Hieronym. De vir. ill. 104.

Tenslotte Synesius, die in 414 stierf, en van wie 10 hymnen bekend gebleven zijn (P.G. 66, 1021-1756). Zij zijn in dorisch dialect geschreven en een curieuze mengeling van heidense- en christelijke gedachten.

Voor Heinsius is overigens de lijn van de christelijke hymnentraditie wel van groot belang: ‘Om in 't korte te besluyten, alle groote helden, alle hooghe sielen, alle treffelicke mannen, alle Christelicke leeraers, hoe ervaeren oock in alle konsten ende wetenschappen, hebben desen tol, aen haren God ende zijnen Sone, onsen Saligmaecker, met een vlijtig hert gegeven. Het welcke ick in desen Lof-sanck hebbe willen volgen:.....’

1 Raby, p. 108 vv.
2 Raby, o.c., p. 86 vv.

Zo sluit Heinsius zijn inleiding tot de Christushymnen, van Mozes tot Heinsius, af.

Geheel ten besluite geeft de dichter een overzicht van zijn bedoelingen, de inhoud betreffende, waarover we nog zullen spreken.

B. *Het opdrachtsgedicht van Heinsius*

Dit gedicht, twintig regels groot, is weer gericht tot Iacob van Dyck. We vinden hier een soort afrekening met de eigen jeugd, het eigen poëtisch verleden: het denken aan Venus is nu door een denken aan de hemel vervangen, de dichter ging de weg van het vergankelijke naar het onvergankelijke. Deze overgang is wel eigenaardig omschreven als we lezen:

> Waer sal de minnaer sijn,
> Die niet en heeft gemaeckt dan Venus soete pijn,
> Als hy den grooten schoot van Abraham siet blincken,
> Gewoon alleen den schoot van Circe te bedincken?

De bedelaar, die door de engelen in de schoot van Abraham gedragen wordt (Luc. XVI:22) tegenover Odysseus, die de schoot van Circe bemint (Od. X, 136 vv.) in één beeld verenigd!

C. *Een gedicht van Scriverius aan Heinsius*

Het gedicht handelt over drie kunstenaars: Orpheus, David en Heinsius; of liever in de volgorde, die dit poeem geeft: Orpheus, Heinsius en David.

Het eerste fragment is een brede schildering van de invloed van Orpheus' muziek op tamme en wilde dieren, waarmee de dichter de cultiverende invloed van de kunst aanduidt:

> Tot dat hy heeft een liet, een wonder liet gesongen,
> Waer door den ouden tijt, noch wilt en onbedwongen,
> Noch bijster seer verwoest, een maet, een seker wet,
> Van alle goede tucht en seden is geset.
> Hier door heeft hy de naem van een Poëet gekregen;

Heinsius is een tweede Orpheus,

> Om dat ghy recht verstaet der ouder Vaders gront,
> En in Parnassi vloet gewassen hebt u mont....

De mensen hebben het nodig naar een nieuwe Orpheus te luisteren:

> Ons' herten sijn versteent, gelijck een klip of rots.
> De mensch is noch een wolf, vol hoogmoet en vol trots.

Misschien, zegt de dichter, vindt Heinsius het niet prettig om met Orpheus vergeleken te worden, omdat deze op wrede wijze gedood is. Maar hij hoeft geen angst te hebben:

> Waer voor ist dat ghy vreest? voor Orpheus droeve doot,
> En vreeselick gevaer? gelooft; ten is geen noot.
> Vergeefs, ô vrient, vergeefs, sijt ghy daer met beladen:
> Al waert dat al den hoop der rasende Maenaden
> U vielen op het lijf: dijn hemels hoog geluyt
> Soud' hare rasery verjagen met zijn luyt.

Nog even een terugkeer der Maenaden, die tegen de zangkunst van Heinsius niet op zouden kunnen, evenmin, zeggen de laatste regels, als koning Saul bestand was tegen de muziek van de jonge David.

D. *De inhoud en 'nuttigheyt' van de lofzang*

Het heeft geen nut deze proza-samenvatting van de volgende hymne in haar geheel te bekijken. Wel is het belangrijk de indeling van de lofzang, zoals Heinsius die zelf aangeeft, hier te vermelden: deze indeling kan ons dan bij de analyse verder als uitgangspunt dienen.

De lofzang bestaat uit vier delen:

1. Het eerste deel handelt over Christus' 'Godheyt, eewigheyt, eenigheyt met den Vader in wesen, ende onderscheyt van persoone: van zijne wijsheyt ende goetheyt. die soo groot is, dat niet alleen de werrelt ende de mens, door hem gemaeckt is, maar hy oock mens door de selve is geworden, ende tot de doot toe hem vernedert heeft; om de mens het leven te geven.'

Christus is God, is van eeuwigheid tot eeuwigheid, is één met de Vader naar zijn wezen, maar van Hem onderscheiden naar persoon. Zijn wijsheid en goedheid zijn zo groot, dat Hij, Christus, als God, niet alleen de wereld en de mens geschapen heeft, maar dat Hij ook zelf mens is geworden en zich tot de dood vernederd heeft, opdat Hij aldus de mens het eeuwige leven zou geven. Aldus de paradoxale christelijke waarheid in een notedop.

2. Het tweede deel handelt over de val van de eerste mens, over de

belofte na de val, over het verbond met het volk Israël, en ‘het gestadig onderhouden van het selve.’ Anders gezegd: het tweede deel bevat het oude verbond en de geschiedenis van het joodse volk.

3. Het derde deel vertelt van de menswording van God in Christus, diens lijden, dood, opstanding en hemelvaart.

4. ‘Het vierde, is een lof ofte danck-segginge, begrijpende alle de bysondere eygendommen ende namen, die de Heere Christo toegeschreven worden: vervattende oock in hem, een ernstig gebet, bequaem voor desen tijt, ende een uytmetinge ofte beschrijvinge van zijne geestelicke gaven.’

We zullen nu nagaan hoe Heinsius deze indeling realiseert in zijn hymne.

E. *De Lofzang op Christus*

Zoals we zagen is deze lofzang, naar het oordeel van de dichter zelf, te verdelen in vier onderscheiden gedeelten.

Het eerste deel is, met als ondergrond een tot poëzie omgevormde dogmatiek, een zang op God de Vader en God de Zoon, het Woord, onderscheiden in persoon, maar één in wezen; God de Vader en God de Zoon hebben de wereld en de mens geschapen; de Zoon is tenslotte mens geworden, heeft geleden en is gestorven, opgestaan en ten hemel gevaren.

Behalve Vondel hebben we geen Nederlandse dichter die zich zo systematisch heeft bezig gehouden met de diepste vragen aangaande God in een zo weloverwogen uiteenzetting. In niet meer dan veertig regels behandelt Heinsius het moeilijkste onderwerp dat een mens en een dichter zich denken kan, zich daarbij bij voortduring beroepende op uitspraken van oud-christelijke auteurs, maar in de eerste plaats op de bijbel en dan wel het liefst op de proloog van het Johannesevangelie.

Het lijkt haast ondoenlijk, zo benauwend ingeperkt door stof, bijbel en christelijke overlevering, iets te schrijven wat de lezer nog lezenswaard voorkomt. Ik geloof ook niet, dat iemand, bij eerste of tiende lezing, een weg zal vinden, die hem naar zijn doel toevoert: naar het hart van het gedicht. Maar wie de moed heeft, en volhoudt, mede de verduidelijkende aantekeningen van Scriverius lezende, zal tenslotte niet alleen de toch wel rationeel redenerende protestant uit het begin van de zeventiende eeuw met vreugde ontdekken, maar hij zal bovendien tot de conclusie komen dat de dogmatiek zo doorschitterd kan wezen door een zeer persoonlijk geloof, dat het gedicht langzamerhand gaat openbloeien, ook voor de moderne lezer, niet zoals Vondels leerdichten dat

doen, maar nuchterder, en ook, naar het me voorkomt manlijker, misschien mag ik zeggen: calvinistischer.

Heinsius is zo onophoudelijk geboeid geweest door het voor de mens niet te kennen wezen van God de Vader en God de Zoon, dat hij zijn verstand en zijn voorstellingsvermogen doorlopend wenst te gebruiken om het mysterie, voor zover dat de mens mogelijk is, te verstaan. Men kan er van alles tegen inbrengen: dat het onnodig, onmogelijk of zelfs verboden is, zich zo met deze zaken te occuperen, men mag van menselijke hubris spreken, maar we blijven volhouden dat Heinsius tenslotte gaat zingen en de stroeve gedachtengang in een smijdige taal weet te transponeren.

Zoals we reeds zeiden is het overbodig het eerste fragment op de voet te volgen; we doen dit liever bij onze commentaar, maar in het algemeen willen we het volgende zeggen.

Voordat Christus, de Zoon, het Woord, in zijn menselijke gedaante op aarde komt, leeft Hij reeds van eeuwigheid met en bij de Vader. Toen God de wereld schiep, was de Zoon reeds des Vaders rechterhand. Van eeuwigheid af was er ook reeds het goddelijke plan dat de Zoon eenmaal vlees zou worden en als een licht in de duisternis zou schijnen. De eeuwigheid wordt door de incarnatie sterfelijkheid. En steeds opnieuw legt de dichter er de nadruk op dat de Zoon ook reeds was voordat de schepping een aanvang nam:

> Want hy de wijsheyt was des Vaders, en het leven
> Van alles watter leeft: die wesen heeft gegeven
> Aen alles watter is. eer dat de Son of Maen
> Beduyders van den tijt, den tijt ons wesen aen.

Het tweede deel van de hymne handelt over de zondeval, het verbond dat God maakt met zijn volk en dat Hij bij voortduring onderhoudt. Het omvat 100 regels.

De inleiding tot dit tweede deel wordt gevormd door de vraag: ‘Hoe seylen wy dus hoog?’ Dat wil zeggen: wat hebben wij ons, tevergeefs wellicht, verdiept in een voor de mens onbegrijpelijke problematiek! Laten we op onze schreden terugkeren en ons inlaten met een evenzeer hoge stof, die ons overigens door het lezen in de bijbel duidelijker kan worden. Wie zich met de relatie van Vader en Zoon bezighoudt, waagt zich op glad ijs of, om het met de beeldspraak van Heinsius te zeggen: het ongetoomde paard, waar ook Vondel later van wist, brengt zijn berijder ten val; wie te hoog zijn gedachten richt, komt nimmer meer in veilige levenshaven:

de mens en gaet niet vast,
Die blint en onbedacht naer Godes wijsheyt tast.

We lezen dan natuurlijk allereerst over Adam en Eva, die uit het Paradijs verdreven zijn, die de zonde leerden kennen en bij wie de erfzonde een begin neemt. De dood doet zijn intrede. Maar God sluit ook zijn verbond met de gevallen mens, onmiddellijk en ter plaatse:

Noch was de groote God soo vol bermertigheden,
Dat Adam niet soo haest de wet hadd' overtreden,
Of heeft hem op de plaets, alwaer hy was verleyt,
Een vaste medecijn en hulpe toegeseyt.

Eenmaal zal Christus komen en de band van God en mens herstellen. Deze verborgenheid, die eenmaal openbaar zal worden, geeft Heinsius zeer fraai vorm.

Noach ontkomt het oordeel Gods over de wereld in zijn ark, vanouds het symbool van de kerk, het water het symbool van de doop voor Noach en de zijnen, en een straf voor de andere mensen.

Noach had zijn verbond met God; maar ook met Abraham is een zeer schoon verbond door God gesloten, dat door Christus is gerealiseerd; God was vertoornd op de mensen, maar de Zoon heeft God er toe gebracht zich weer en opnieuw met de mensen te verzoenen.

Abraham vertrok uit zijn geboorteland naar een vreemd land dat God hem zou wijzen, '*alleen door het geloof*' en wellicht is het *sola fide* van Luther hier Heinsius in de gedachten gekomen. Na Abraham komen diens zoon Isaac en zijn kleinzoon Jacob, die met God de Zoon geworsteld heeft. Abraham wordt in de aantekening de vader der gelovigen genoemd, Isaac is de vader van de zegen en Jacob de vader van de joden. Men lette er wel op dat in het gedicht steeds sprake is van de Zoon, die voor zijn vleeswording naast God de geschiedenis leidt en zijn verbonden met de aartsvaders onderhoudt.

De liefde van de Zoon beschrijft Heinsius, volgens een allegorisch geïnterpreteerd Hooglied, in aardse liefdesbeeldspraak:

Gelijck een jongelinck met soete min ontsteken,
Volgt over al zijn lief: het herte moet hem breken,
Indien hy niet en siet, indien hy niet en vint
De gene die hy soeckt, en grondelick bemint.
Gaet over al haer na: telt altemael haer gangen,
Bewaert haer, siet haer aen met innerlick verlangen:
Zijn oogen staen op haer: de geest is hem beswaert,
Is nimmermeer van haer, tot dat hy met haer paert.
Soo was het oock met u.

Nu volgt de bevrijding van het joodse volk uit de egyptische slavernij: door een vuurkolom voorafgegaan en steeds opnieuw in moeilijke omstandigheden in de woestijn geholpen: het neerdalen van het manna, het water uit de rots. Voorts zijn er toespelingen op de besnijdenis, het lijfelijke teken van de komst van Christus, en op het paasfeest en het paaslam. En natuurlijk memoreert de dichter ook de doortocht door de Rode Zee.

De geschiedenis der joden gaat verder: richteren en later koningen regeren hen; dan de Babylonische ballingschap en de terugkeer, en even de namen van Ezra, Nehemia en Ester, die zulk een grote rol speelden bij het hernieuwde joodse leven in het beloofde land.

Van veel groter omvang is *het derde deel*, dichterlijk meer bewogen, vaak volop lyrisch tussen de epische delen. Het lijkt wel alsof Heinsius alle mogelijkheden van de dichter-geleerde aan zijn lezers wenst te tonen: dogmatisch begin, historisch vervolg, lyrisch gedeelte op historische basis daarna. We kunnen het ook anders onder woorden brengen: het begin is theoretisch-algemeen, het tweede gedeelte is theoretischverbijzonderd, en het derde deel is geheel toegespitst op Gods doel met de wereld in Christus als ‘einmalig’ gebeuren. De delen verhouden zich als meer rationeel-denkend en lyrisch zinnend, van ongrijpbaar hoog naar grijpbaar en naar schijn eenvoudig, van een gang in grote cirkels naar het middelpuntige, naar het middelpunt in de stal van Bethlehem.

Gods raadsplan wordt werkelijkheid uiteindelijk, nadat de wereld eeuwen en eeuwen er op gewacht heeft. God, de wetgever, stelt één wet, één plan: zelf mens te worden tussen de mensen, om aldus de zonden te overwinnen. Zijn komst wordt voorafgegaan door de annunciatie van de engel, zijn eerste bode die het heil komt verkondigen: Gabriël komt te Nazareth, waar Maria, ‘de groote bruyt des hemels’, was:

> Haer hert was vol van God, en hadde vast in d'hant
> Zijn wet en zijn verbont. Soo sach zy den gesant,
> Den hemelschen heraut: die door de gouwe saelen
> Van d'ongebaende locht seer schielicken quam daelen:
> Gesonden vande prins en vorst, die niemant niet,
> Dan binnen in het hert, en inden geest en siet.

Prachtig geschetst, alsof we de latere Vondel horen naderen, is de neerdaling van de engel, boodschapper van God, die voor de mens onzichtbaar is, en die we slechts zien, zegt de aantekening, zoals we ons voorstellen dat Hij is.

Als in een droom ziet Maria de engel voor zich staan:

Zijn hayr was noch bedaut, van door de locht te rijden,
En van de natte drift der wolcken te doorsnijden:
Zijn wangen wit als snee, gelijck den hemel laet,
Ontsteken van de Son, of van den dageraet, ...

Heinsius, voor ons soms te realistisch, en daarin een kind van zijn tijd, moet nu wel spreken over de onbevlekte ontvangenis, een onderwerp dat realisme slecht kan verdragen. Maria zal een zoon baren, en die zoon is haar Vader in de hemelen, die van eeuwigheid reeds bestaan heeft, ja Hij is de schepper van hemel en aarde, zoals we reeds meerdere malen tegengekomen zijn. En voor de eerste maal in het gedicht treedt de mythologische beeldspraak op: Christus wordt genoemd ‘Die met den blixem speelt, de winden heeft tot knapen’, een beeldspraak die voor de Griekse oppergod van oudsher gewoon was. Men kan het een slechte gewoonte noemen van de dichter de mythologische woeker voortdurend te gebruiken, maar het beeld van Jupiter, de hoogverhevene, de dichter zozeer bekend, roept voor hem het hoogste en verhevenste op wat zich denken laat, en ook in dit verband wil hij dit beeld niet missen. In onze uitgave treft men na het gedicht een opsomming aan van de verschillende gebruikte mythologische beelden en beeldspraken, nauwkeurig afgescheiden van de andere aantekeningen, en ingeleid door een verdediging van deze beeldspraak, niet omdat de dichter en de annotator dit voor zichzelf nodig hadden, maar terwille van de minder ingewijde lezer. We hebben hierover reeds uitvoerig gehandeld in onze beschouwingen over de Bacchus-hymne.

Christus is niet, als een gewoon mens, geboren, maar ‘voor den tijt gewonnen.’ Hij is ‘onendich, onbepaelt’, zonder begin. De eeuwige God komt in de tijd. En dit mysterie slaat Maria met stomme verwondering.

Maria in Nazareth, tegen de achtergrond van het Romeinse rijk, op weg naar Bethlehem, waar zij zich met Jozef moest laten inschrijven voor de volkstelling. Bij Bethlehem weidde voorheen David zijn schapen en hij zong in zijn Psalmen van de komende Christus. Tijd en uur van de aankomst te Bethlehem omschrijft Heinsius weer met mythologische beelden.

En dan volgt een tussenspel, geschreven onder het motto: ‘Iehovah komt te laet.’ Christus komt in een wereld, die Hem niet verwacht.

De volkeren hebben hun goden, hun heidense goden, waaraan ze geloven. Neptunus, Jupiter, ook Bacchus en Pan worden bij name genoemd. En wat zijn deze goden anders dan geobjectiveerde menselijke gebreken? En wat is er zotter dan deze te aanbidden? Bacchus is de god van gulzigheid en wijn, Venus is een hoer, Mercurius een dief!

De oppergod Jupiter jaagt achter vrouwen aan en verandert zich in diergestalten om aan zijn lusten beter te kunnen voldoen.

Met de romeinse godsdienst is het niet beter gesteld: wat de wereld als kwaad erkent, wat de wetten veroordelen, wordt door de Romeinen aangebeden. Het romeinse wereldrijk, religieus zeer onder invloed van het oude Griekenland, verspreidde zijn bijgeloof over de wereld. De Perzen, die oorspronkelijk de zon aanbaden, aanvaardden de godsdienst der Romeinen, enz.

Terug naar Athene: de eleusinische feesten; Egypte bidt tot de dieren, het kalf, de krokodil, de hond.

En Israël? Daar wacht men op de Messias, maar als Hij komt, herkennen de joden Hem niet:

> Zy wachten naer zijn komst, en tellen zijne weken:
> En doen niet dan van hem, en zyne wetten spreken:
> Staen altijt op de wacht, zijn altijt op haer hoe:
> Maer als hy komt tot haer, zijn al de deuren toe.

Niemand verwacht Christus; als de Schepper van het heelal komt, is Hij balling in zijn wereld, ja zelfs temidden van zijn uitverkoren volk is Hij een vreemde. De engelen zien het Kind in de stal liggen, temidden van beesten. Alleen de sterren doen hun taak: vrolijk dansend door de lucht, houden ze de wacht boven de stal. En één ster staat boven het hoofd van Christus, en deze maakt het de wereld bekend dat de Zaligmaker geboren is; de wijzen uit het oosten zullen op deze wijze het nieuws te horen krijgen.

En dan storten de engelen zich uit de hemel, ‘een nieuwe ruytery van schrickelicke machten, die altijt staen by God, en op zijn woorden wachten.’ Zij verkondigen de vrede en het eeuwigheidsleven. Weer zet Heinsius zijn levensovertuiging af tegen het klassieke heidendom en de klassieke kunst:

> (zy) heffen op een liet,
> Dat niet uyt Helicon, maer uyt den hemel vliet.

En tegelijkertijd zet de dichter een pastoraal gedeelte in: nu hij over herders zingen mag, zijn het, althans naar naam, maar ook naar vormgeving, de herders uit de klassieke pastorale poëzie.

Men verwondere zich over een dergelijk schijnbaar tweeslachtige houding niet: alles wat heidens is, moet voor het christendom onderdoen; het heidense is de verborgenheid, het afgespiegelde, het niet volledig gekende; christendom is openbaring, is vleeswording. Uit de hemel komt schoner gezang dan van de Helicon, die verborgen is, al

of niet hermetisch, al of niet allegorisch. Maar tegelijkertijd zijn de herders van Bethlehem Tityrus en Corydon genaamd. Tityrus komt Maria en het Kind groeten, samen met Corydon. Daarna gaan ze weer terug naar hun bossen om het lied te zingen van het nieuwe heil, dat ze gezien hebben. Ze zullen de herdersfluit daarbij bespelen. Tityrus zal zingen, Corydon zal spelen op fluit en lier. Dan zal de heidense klassieke pastorale de vervulling krijgen waarop al eeuwen gewacht is.

De hierbij behorende aantekening gaat verder op deze zaken in. Herders zijn eenvoudige mensen en derhalve het best in staat de gebeurtenissen van de kerstnacht te begrijpen: ‘De onnoosele, onwetende herders, die altijt verre van de menschen gewoont hadden, worden aldereerst van God tot God geroepen.’

Vervolgens noemt Heinsius in zijn gedicht de geijkte bucolische themata: De herdersnamen Daphnis, de droevige, en Melibeus worden vermeld. Ook de wolvin, die Romulus zoogt, vinden we in dit landelijk toneel. De verhalen rondom deze figuren noemt Heinsius ‘sottigheden’.

We keren terug naar de stal. Daar zit Jozef, ‘verslagen van gedachten’, hij peinst over de daden Gods en kijkt nu eens naar het Kind en dan weer naar diens moeder. Jozef ziet Maria, in een schemertoestand, als in de hemel, van alle kanten bewaakt. Maria's verwarringen zijn vele:

> Dan sietse naer het kint, dan slaetse weer haer oogen
> Naer God ten hemel waert, hem willende vertoogen
> Haer nederig gemoet. blijft altijt even wijs,
> Geeft hem alleen den lof, geeft hem alleen den prijs.

Moeder en kind beginnen elkaar te herkennen, Jezus wordt, om zo te zeggen, nu werkelijk háár kind, tegelijkertijd overweegt ze de wonderbaarlijkheid van haar situatie. Schaamte en dankbaarheid vervullen haar; vrees, vreugde en nederigheid strijden bij haar om de voorrang.

In beelden tracht de nu toch voorname dichter zich Maria voor te stellen: de ochtendster, voorheen de ster van Venus, en de ochtenddauw; de zon die 's morgens vroeg weerspiegelt in het water van de rivier, de bedauwde ochtendroos, alle beelden van Maria, die huilend gelukkig is.

De barokke dichter vindt hier veel van zijn gading, want de antithesen zijn nog niet alle genoemd: moeder en maagd; het kind: de zoon en de behoeder van haar maagddom, aardse vrouw en hemelse bruid, het kleine kind zonder heerlijkheid en toch met grote macht bekleed.

Al deze dingen noemt Heinsius ronduit, zegt Scriverius, om duidelijk te maken dat Maria en haar kind werkelijk alle gevoelens kennen die elk mens kent.

Nog een keer spreekt de dichter van de grootheid van het Christuskind, door Hem te vergelijken met de natuur en het heelal. De zon heeft Zijn loopbaan en de maanwagen gaat over de hemel, die Zijn eigendom, Zijn maaksel is; de wisseling van dag en nacht speelt zich af in Zijn ruimte; het Zevengesternte is Zijn tapijt; Orion heeft zijn plaats aan het firmament van Hem gekregen, evenals de Grote Beer, van Hem, die nu in het stro ligt en alle macht heeft:

> Den hemel blijft zijn hof;
> Zijn balcken zijn de locht, van Oosten tot in Westen:
> De wolcken zijn gordijn: de groote zee zijn vesten.
> De werrelt blijft zijn huys: ons herten zyne kerck.
> Waer dat hy licht of gaet, is in zijn eygen werck.

Hoe groot de romeinse keizer mag zijn in zijn purperen rok, met sterren geborduurd, hoe groot zijn rijk ook mag geworden zijn, hoe veel eer de overwinnende keizer ook mag geschonken zijn, het kind van Bethlehem staat boven hem.

Israël dient verblijd te zijn bij de geboorte van Christus, het grote kind, dat de koningen komen aanbidden. En nogmaals somt Heinsius enkele gebeurtenissen op, waarbij het grote kind in het Oude Testament aanwezig was, als gast van Abraham, als worstelaar met Jacob. Weer komen de tegenstellingen tussen zijn grootheid en kleinheid: oneindig als God, als mensenkind machteloos, de hemel vervullend en neergelegd in de kribbe, en ook de grote aanvoerder der joden.

Meerdere malen klinkt in het gedicht de groet: ‘Sijt willekom groot kint’, en weer herinnert de dichter aan de grote leiders van het joodse volk. Nog steeds is de aandacht van Heinsius geboeid door dit kind, ‘roose van het velt’, vergankelijk als mens nu, naar het uiterlijk zonder goddelijke heerlijkheid, en toch hoger dan de zon en de maan; vorst van Kanaän, neergedaald op de aarde in de koude winternacht. Waar blijven de dochters Sions om Hem warmte te geven; waar blijven de zonen van Adam? Waarom is het geen lente of zomer, waarom blaast de lieflijke zefier niet? En Heinsius roept een aanminnig landschap op dat Christus een beter welkom zou kunnen heten. Maar de natuur werkt niet mee en de mensen evenmin:

> Eylacen! het begin is anders niet dan lijden,
> Dan pijn en groot verdriet.

Nu gaat de levensgeschiedenis van Christus een verdere uitwerking krijgen. De besnijdenis, de eerste pijn, komt ter sprake. Herodes heeft het op zijn leven gemunt:

dit was de willekom.
Weest willekom van ons.

De hele wereld zou toebereid moeten zijn om het Christuskind te ontvangen. Weer is er een lyrische uitweiding die het levensverhaal van Christus onderbreekt:

De zee sy sonder schip: den hemel sonder wolck:
De winckels sonder werck, de straten sonder volck.
De lantman die voortaen den acker sal gaen teelen,
Doe nu wat uyt de sin zyn peerden en goreelen:
De krijgsman zijn geweer. de leeraer swijge stil,
Van Godes diepen gront, en van het nieu geschil.

Christus wordt dan gezien als de vervulling van de wet,

‘Schier tot een woort gebracht: Dat yder moet beminnen
Eerst God van ganscher hert, van krachten, ende sinnen;
Een ander als zich selfs.

Een opsomming van de wonderen volgt: de duivel verjaagd, de ziekten verdwenen, blinden, lammen en kreupelen gezond gemaakt, de wonderbare spijziging, ja zelfs doden opgewekt; de woeste zee tot bedaren gebracht. Deze opsomming, want veel meer is het niet, is hier en daar doorregen met mythologische beelden. (14 wonderen en 4 mythologische beelden)

Een betrekkelijk groot fragment handelt, na het korte overzicht van Christus' leven, over het lijden en sterven, met als grondvraag: hoe is het mogelijk dat de joden, voor wie Christus zo veel gedaan heeft, hem willen doden:

Iudea wreet, verstockt, bloetgierich, ongenadich,
Gaet selve doen de moort: Iudea wort hantdadich:
Gaet tegen alle recht, gaet met haer eygen hant
Doorbooren aen het cruys den hemelschen gesant:
Die met het gansche pack van onse boose daden,
En van den tooren Gods hangt aen het hout geladen,
Geperst, gepraemt, verdruckt, veracht, versmaet, bespot,
Verlaten van den mens, en om den mens van God.

Heinsius volgt nauwkeurig het evangelie en we lezen over alles wat er rond het reddende kruis gebeurde: de invallende duisternis, het splijten van het voorhangsel van de tempel. Niet toevallig is hier weer een rijke mythologische stoffage te vinden, die naar zijn wezenlijke kenmerken nu volledig overwonnen is, daar Christus de oude wereld geheel overwonnen heeft. We lezen over Atlas, Natura, Cocytus, Pluto, Cerberus, Tisiphone, Phlegethon en zo meer. Daarna keert Heinsius weer tot de

bijbel terug: de opstanding van gestorvenen komt ter sprake en tenslotte verhaalt de auteur over Christus' dood, opstanding en hemelvaart, stipt het pinksterfeest aan, en geeft dan nog even een uitzicht op de weerkomende Christus, die de mens zal oordelen.

Het vierde deel tenslotte is een lof- en dankzegging, waarin de dichter alle namen en toenamen van Christus wil verwerken, zoals hij eertijds voor Bacchus deed; het is bovendien een gebed en spreekt van de geestelijke gaven die Christus de mens schenken wil.

Het gebed begint met een soort overzicht van Christus' trouw aan zijn volk en de mensen vóór zijn incarnatie, de God van Abraham en van Mozes, van Jacob en Noach. Dan volgt een lofzang op de zoete naam Jezus:

> O Iesu soete naem, soet boven alle maten,
> Soet boven honichdau, en boven honichraten:
> Soet boven al het riet, dat Indien ons sent,
> Soet boven al het soet, dat yemant is bekent.
> Soet boven al het soet, daer minnaers veel van houwen,
> O rechten Ionathan, soet boven alle vrouwen.

Dergelijke dichterlijke uitweidingen zullen de moderne lezer niet licht esthetisch verantwoord voorkomen, zoals de dichter dat ongetwijfeld gewild zal hebben; het dooreenmengen van vele soorten zoet, van honig en suikerriet, maar ook het zoet der liefde, om aan te geven hoe zoet de naam van Jezus is, lijkt een dichterlijke werkmethode, waar we ons moeilijk mee verenigen kunnen. Ik veronderstel dat ook de meeste tijdgenoten dit niet gewaardeerd zullen hebben. Maar voor Heinsius liggen de zaken duidelijk anders: al het zoet dezer wereld kan niet op tegen het zoet, verscholen in de naam Jezus.

Na deze uitweiding komen nog een paar namen uit het Oude Testament naar voren, in vergelijking met Christus: in het laatstgegeven citaat zien we Jezus reeds de ware Jonathan genoemd, Christus is ook de opvarende Elia, de opgestane Heiland is ook een nieuwe uit de vis weer te voorschijn komende Jona.

Bijzondere aandacht is nogmaals besteed aan het sterven van Christus, en de dichter tracht de paradox van de stervende God zo na mogelijk te brengen bij het voorstellingsvermogen van zijn lezers.

> gestorven, sonder sterven:
> Gesoncken tot der hel, maer sonder God te derven:

aldus is het begin van des dichters bespiegelingen. Christus mens en God, ongenaakbaar voor de dood en toch gestorven, is de grondtoon van de

volgende regels; tegelijkertijd dood en begraven, en toch God en bij God. Zijn ziel bij God, maar ook bij de moordenaar aan het kruis. Prachtige regels volgen dan als de dichter de gestorven Christus en de natuurverschijnselen bij het sterven beschrijft, de wereld in grondeloze duisternis gehuld, terwijl de engelen zich in de hemel buigen voor zijn nu en hier verborgen glans. We zullen hier geen overzicht geven van alle namen die achtereenvolgens aan Christus gegeven worden: voor het grootste deel zijn ze zeer bekend, voor een kleiner gedeelte wellicht gezocht, maar organisch werkend in het Christusbeeld dat Heinsius wenst te geven. Telkens ook beginnen de regels met een ‘weest gegroet, o Christus’.

Na alle namen komen de bijbelse vergelijkingen der gelijkenissen: de schat, het net, de landman met de wan, de bijl aan de wortel van de boom, de hoeksteen, nogmaals de ‘grondeloose schat’, het Pascha, de fontein, of anders uit het Oude Testament: vredevorst, aanvoerder, engel van de raad, enz.

Daarna komen de jongelingen in de vurige oven, beschermd door Christus; en de parallel ligt dan voor de hand:

> O vader laet ons hert ontsteken als dien oven,
> Om uwe groote macht te kennen en te loven,
> Laet gloeyen ons gemoet, en branden ons verstant
> Met uwe soete min, en neemt ons metter hant.

Hierbij sluit aan de oprechte erkenning dat de mens niet in staat is tot het goede uit eigen kracht; de mens dient in de eerste plaats te geloven en vurig te bidden, om zo uit de macht van de duivel te blijven en de sterke band met de hemel te kennen:

> Ons hert en ons gemoet maeckt aen den hemel vast,
> Met eenen stercken bant, met kabels ende touwen
> Van rechte sekerheyt, van een volmaeckt betrouwen,
> Gelijck uw Martelaers, die midden door de pijn,
> Gerabraeckt en verbrant, tot u geklommen sijn.

Laat de mens, bidt Heinsius verder, niet slechts het rationele aanvaarden, maar laten we U volgen, die de redelijkheid zelve zijt; laten wij uw weg gaan, de weg die Gij ons toont en ons hele leven door het wezen van het Woord onderzoeken. Door het goddelijk woord worden wij herboren, door uw bloed worden we gereinigd, totdat wij U zullen ontmoeten.

Maar er blijven nog vragen over, die het gemoed zouden kunnen benauwen: de uitverkiezing. Kunnen we wel zeker weten dat we God

eenmaal van aangezicht tot aangezicht zullen zien? Was Ezau niet reeds verworpen voordat hij geboren werd? Neen, over deze vraag wil Heinsius niet spreken; dat is, om zo te zeggen, de negatieve kant van de predestinatie; de mens kan beter vragen, hoe hij God kan behagen. Zoek het niet te hoog, tracht niet door te dringen in de geheimenissen Gods. Eerst na het aardse leven zal Gods plan aan de mens duidelijk worden. Niet Ezau dient onze gedachten bezig te houden, maar Jacob en zijn sterke geloof, dat hij van God kreeg. Het gaat om Jacobs geloof en niet om zijn deugdzaam leven. Wil men verder Gods geheimenissen nu reeds begrijpen, dan komen er twisten en onenigheden die tot niets dienen. Liefde en onderdanigheid, onderworpenheid aan God, ziedaar het enige wat de mens na moet streven. Wie anders doet, tracht God te begrijpen, zonder te letten op de openbaring van God in Christus:

> Vergeten God den Soon, en loopen naer den Vader;
> Verliesen het compas, en hoe wy kommen nader,
> Hoe dat wy verder sijn. verlatende de ree
> Van God en van zijn woort, verdrincken in de zee:

Mythologische beelden dienen om dit alles nog duidelijker te maken: Bellerophon, de zoon van Glaucus, trachtte op het paard Pegasus de hemel te bereiken, maar werd door Jupiter naar beneden geworpen, zijn hubris nimmer te boven komend en levend in grote droefenis; ook Faeton kan als voorbeeld dienen voor de mens die hoger wil dan binnen zijn mogelijkheden ligt.

De mens denkt te hoog van zichzelf; hij bouwt torens van Babel, gelooft meer in de vruchten van de menselijke wetenschap dan in de boom des levens, zoals Adam:

> Wy breken in uw' schatten,
> Doortasten uwen gront, die niet en is te vatten,
> Gaen boven ons verstant, en soecken onsen val.

Maar wie niet hoog gaat, vindt het Christuskind in de stal, zoals de wijzen uit het oosten die niet zelf een plan ontwierpen, maar de ster volgden. Zoek Christus waar Hij te vinden is, en niet waar Hij verborgen is, zoals Mozes Christus zag bij de wetgeving op de Sinaï:

> Int midden van het vier, en van den donderslach,
> Met roock en ongeweer, basuynen, en trompetten,
> Bekleet met heerlickheyt, verkondigen uw wetten,
> Afkomen op den berg: omcingelt met een vlam,
> Die gants het volck de kracht, en het gesicht benam:

Nu Christus gekomen is, is er een andere, nederige ontmoeting met God mogelijk en gewenst; God openbaarde zich anders dan in de tijd dat Hij de Egyptenaren deed ondergaan in de Rode Zee.

Men bedenke wel dat dit gedicht door Heinsius geschreven is vóór de grote strijd tussen remonstranten en contra-remonstranten; het is dus mogelijk dat de dichter later van mening veranderd is; wel is het zeker dat hij hier een irenische toon laat horen, die de contra-remonstranten bepaald niet altijd eigen geweest is.

Hoe dan ook, het Christus-kind, de God-mens is nu de ware relatie van God de Vader en het mensenkind:

> ghy die tot uwe macht,
> Ons door uw nederheyt, en kintsheyt hebt gebracht,
> Die, sijnde dat ghy waert, geworden daer beneven,
> Het gene dat wy zijn, en allebey gebleven;
> Hebt beyde, dat wy zijn, en dat ghy selve waert,
> Vereenigt sijnd' in u, doen varen oppewaert.

Christus is als mens opgevaren ten hemel en zit als mens ter rechterhand Gods. Zo zullen we Hem ontmoeten. De tijd die we hier op aarde moeten doorbrengen, wordt ons verzacht en verzoet door het Avondmaal, waar Christus aanwezig is onder de tekenen van brood en wijn, hier op aarde. Aan het Avondmaal zijn wij tesamen met Christus:

> Daer worden wy gevoet, niet met het broot van heden,
> Maer met den waren kost van aller eeuwigheden:
> Gaen boven tot in u: wy worden met het hert,
> Deelachtig van uw' vreugt, gevoelen uwe smert.
> Wy springen uyt het vlees, en worden gans ontbonden,
> Gaen loopen met den geest tot binnen in uw wonden:
> Wy mesten ons gemoet, en lesschen onsen dorst
> In uw gebroken lijf, in uw bebloede borst.

Wij mogen andere gedachten over het Avondmaal koesteren, minder barok, minder toegespitst op het bloedige lijden van Christus, ik meen dat we in dergelijke regels Heinsius zeer wel kunnen leren kennen als vroom man en als merkwaardig dichter. De regels op dit citaat volgend zijn van eenzelfde soort, misschien nog barokker.

Nogmaals klinkt in de laatste regels van de hymne het ‘weest gegroet’ en dan is de dichter met zijn avondmaalbespiegelingen en met zijn gedicht gereed.

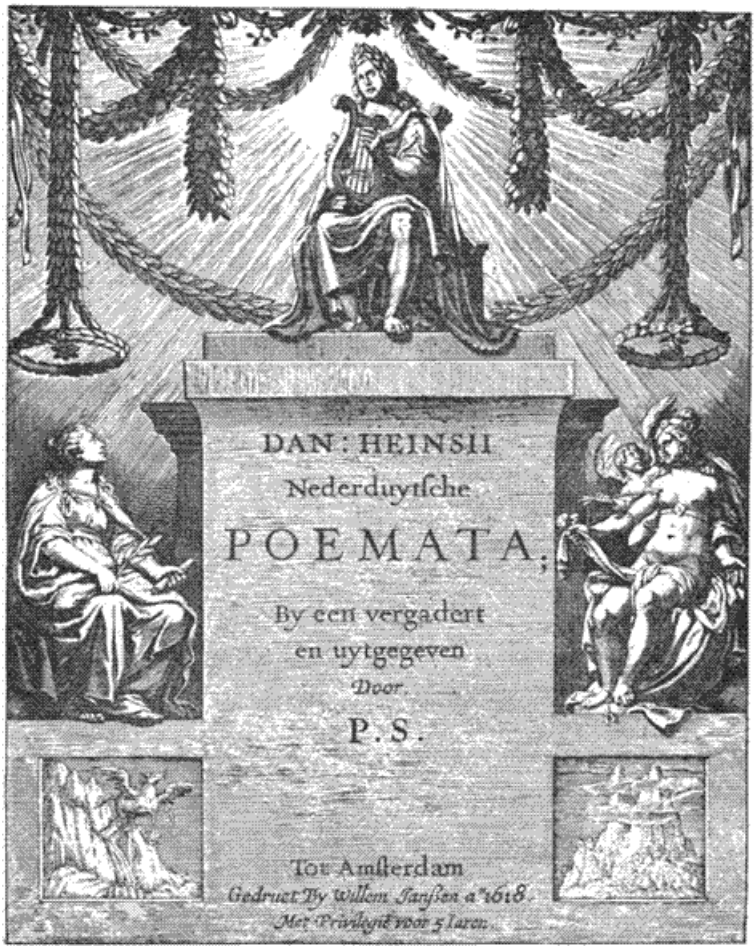
DAN: HEINSII
Nederduytſche
POEMATA;
By een vergadert
en uytgegeven
Door
P. S.
Tot Amſterdam
Gedruct By Willem Janſſen a°1618.
Met Priuileyd voor 5 Iaren.

Aen den Edelen Heer,
Mijn Heer
Iacob van Dyck,
Ambassadeur ordinaris

Uyt den name ende van weghen des Doorluchtichsten en Grootmachtichsten Heer ende Koninck Heer Gvstaef, den II van dien name, der Sweden, Gothen, Wenden Koninck ende erff-Vorst, Groot-Vorst in Finlandt, Hertoch tot Esthen ende Westmanlandt:+++

residerende by de Hooge Mog. Heeren de Staten Generael der Vereenichde Nederlanden.

[1] YN HEER, de Poët Horatius, recht gheboren om de sotheyt[1]
[2] van zijnen tijdt, die niet kleyn en was, te bespotten, siende
[3] dat een groot deel vande Romeynen door de groote soeticheyt
[4] vande Griecksche sprake, haer eyghen teenemael[4]
[5] waren vergetende, ende aen een sijde settende; seght dat[5]
[6] hy oock de selfde sotheyt begonnen hadde, doch dat Romulus, den[6]
[7] eersten vader ende oorspronck der Romeynen, op eenen nacht by hem[7]
[8] quam omtrent den morghenstont, als de dromen ghemeenelicken waer[8]
[9] vallen, ende seyde hem in sijn oore; Dat hy dede ghelijck de ghene die[9]
[10] hout in 't wout dragen; daer het doch maer al te veel en wast. Het[10]
[11] selfde mochtmen niet sonder reden segghen van onse landsluyden, die[11]
[12] doorgaens de Romeynen, ende somtijts oock de Griecken, soo veel toe-[12]

\+ *Gustaef II:* Gustaaf Adolf (1594-1632) die in 1611 aan de regering was gekomen.
++ *Westmanlandt:* provincie van Zweden.
1 *de Poet Horatius:* Sat. I, 10, 31 v.v.; *recht gheboren om:* de man bij uitstek om, door aanleg geschikt.
4 *haer eyghen:* hun eigen (sprake); *teenemael:* geheel en al.
5 *aen een sijde settende:* ter zijde stellend, verwaarlozend.
6 *begonnen hadde:* vervallen was tot.
7 *eersten vader:* stamvader.
8 *ghemeenelicken:* meestal.
9 *vallen:* zijn.
10 *hout in 't wout dragen:* uilen naar Athene dragen; *doch .... wast:* toch maar reeds zeer veel (in rijke mate) groeit.
11 *mochtmen .... segghen:* zou men kunnen zeggen.
12 *doorgaens:* voortdurend; *somtijts:* soms; *toegheven:* tegemoet komen aan, zich laten beïnvloeden door.

[1] gheven, dat zy hare manieren, sprake, schriften leeren, ende daer in soo[1]
[2] veel tijdt besteden ende toebrenghen, dat zy nieuwers vremdelingen en[2]
[3] sijn dan in haer vaderlandt, nieuwers en dolen, en stameren, belacchelicken[3]
[4] sijn, dan daer zy gheboren sijn; gheen talen min en konnen, en[4]
[5] leeren, en verstaen, dan die haer de nature ende hare ouders gheleert
[6] hebben. De Italianen sijn de eerste, die in onse tijdt de gheleertheyt,[6]
[7] ende by nae teenemael vervallen sprake der Romeynen, weder opghebout,[7]
[8] ende verciert hebben: maer hebben daerentusschen niet vergeten[8]
[9] haer eyghen. De gheleerde Petrarcha, die soo veel in 't Latijn[9]
[10] ghedaen en beschreven hadde, heeft driemael grooter eer in sijn moeders[10]
[11] tale behaelt, ende is veel meer bekent gheworden door zijn Toscaenschen[11-12]
[12] sanck, als door alle het gheen dat hy aen den dach gebrocht heeft.[12]
[13] Politianus heeft hem by zijne groote wetenschap, noch oock by den[13]
[14] Grieckschen ende Romeynschen sanck, die hem de susters van Apollo soo[14]
[15] mildelicken uytghedeelt hadden, niet konnen houden, sonder de Italiaensche[15]
[16] poësy te ghedencken. Sanazarius en is niet te vreden gheweest[16]
[17] dat hy den Koninck ende vorst aller Poëten Virgilius in de oude Roomsche
[18] sprake hadde derven beroepen, maer heeft oock moeten toonen waer[18]
[19] hy gheboren was, ende niet ondanckbaer sijn teghen het landt dat hem[19]
[20] voortghebracht ende opghevoedet hadde: heeft der halven zijn soete[20]
[21] Arcadia in sijn eyghen tale uytghegheven. In Vrancrijck, onder veel[21]
[22] anderen die niet te vergheefs voor de deuren van Calliope gheklopt[22]
[23] hebben, ende door haer gheleertheyt op de koetse des Faems gheraeckt[23]
[24] sijn, is Petrus Ronsardus ten lesten voort ghekomen; den welcken men[24]
[25] seght dat twaelff gheheele jaren besich is gheweest om hem inde Griecksche
[26] tale te oeffenen: (van waer alle gheleertheyt ende wetenschap ontspruyt:

1 *manieren:* gedragingen; *schriften:* geschriften.
2 *toebrenghen:* doorbrengen; *nieuwers:* nergens.
3 *stameren:* gebrekkig spreken.
4 *konnen:* kennen.
6 *gheleertheyt:* klassieke kennis.
7 *by nae..... Romeynen:* de bijna geheel bedorven taal der Romeinen.
8 *verciert:* in haar luister hersteld; *maer hebben:* maar zij (de Italianen) hebben.
9 *haer eyghen:* nl. *sprake*; *Petrarcha:* 1304-1374.
10 *ghedaen:* gewrocht; *beschreven:* te boek gesteld.
11-12 *Toscaenschen sanck:* gedichten in het Italiaans.
12 *alle .... hy:* al hetgeen hij voorts.
13 *Politianus:* Poliziano (1454-1494) schreef o.a. *Orfeo* (1480); *hem:* zich.
14 *de susters van Apollo:* de Muzen. Elders: maechdekens van Parnassus (p. 81, r. 2) en in de hymne: Phoebi susters (vs. 452); zie ook vs. 598.
15 *uytghedeelt:* verleend; *houden:* bepalen tot.
16 *Sanazarius:* Jacopo Sannazaro (1456-1530) Schreef in het Latijn o.a. Eclogae piscatoriae. Werd beroemd door zijn Arcadia, een herdersroman met lyrische intermezzi (1489-1504).
18 *beroepen:* uitdagen.
19 *sijn:* moeten zijn (samentrekking).
20 *heeft:* hij heeft.
21 *uytghegheven:* gepubliceerd.
22 *te vergheefs:* zonder resultaat; *Calliope:* Muze van het heldendicht.
23 *haer:* hun; *de koetse des Faems:* vgl. p. 85 vs. 54: s'Faems vergulde wagen. Naar mijn weten geen klassiek beeld; wel bekend uit Petrarca en emblematiek.
24 *Petrus Ronsardus:* 1524-1585; *voort ghekomen:* opgetreden.

[27] maer insonderheyt de Poësy haeren eersten oorspronck, konste,[27]

27 *konste:* regels, theorie.

[1] aerdt ende soeticheyt ontleent:) alleenlicken om in zijn eyghen tale te[1]
[2] schrijven, ende de maechdekens van Parnassus na sijn vaderlandt te
[3] trecken. Het welck alsoo hy hadde beginnen te doen, heeft terstont alle[3]
[4] de gheleerden van gansch Vrancrijck als betovert, ende niet min loff
[5] ende eer ingheleyt, dan of hy onder de eerste Griecksche ofte Latijnsche[5]
[6] schrijvers plaetse verdient hadde. jae heeft van zijnen Koninck groote[6]
[7] gaven ende een rijck inkomen daer door verkreghen. Van ghelijcken
[8] yver is gheweest Salustius Bartas, die by velen niet min en wert ghepresen,[8]
[9] sonderlinghe in het aensien van zijn gheleertheyt ende de heylighe[9]
[10] ende hooghe stoffe die hy verkosen heeft. Ontallicke meer gheleerden[10]
[11] hebben haer aldaer met haer eyghen tale bemoeyt, ende die altijt ghetracht[11]
[12] te verheerlicken. Veel Spangiaerts oock mede en hebben Spaengien[12]
[13] niet vergheten, ofte sy schoon inde Latijnsche sprake hadden konnen
[14] uytmunten, ende self Romen bestrijden. Wy alleen ondanckbaer teghen[14]
[15] ons landt, ondanckbaer teghen onse sprake, hebben tot noch toe meest[15-16]
[16] al of de selfde veracht, ofte laten schoffieren van die gene, die geen ander[16]
[17] en konden, ende teenemael blindt ende onwetende waren. Daer wy[17]
[18] nochtans konnen toonen, dat jae self de voornaemste Françoysen inde[18]
[19] hare veel fauten begaen hebben, niet lettende op den toon ende mate[19]
[20] vande woorden, die zy merckelicken ghewelt doen. Gelijck oock meest[20]
[21] de onse, die tot noch toe eenigh gedicht in haer moeders tale gheschreven
[22] ende uytghegheven hebben. Doch ghelijck de Poësy gheen verstant en[22]
[23] kan beminnen, dan dat hemelsch ende vol viers is; niet en behoorde by
[24] de handt ghenomen te werden, dan van yemant die by nae in alle wetenschap
[25] ervaren, ende inde Roomsche ende Griecxsche teenemael t' huys
[26] is: soo hebben wy reden om de onse gheluckich te achten, als die gene,
[27] die door de wetenschap van andere haer over al bekent ghemaeckt

1 *aerdt:* karakter; *soeticheyt:* lieflijkheid.
3 *Het welck ... hy:* Toen hij dit...; *heeft:* heeft hij.
5 *ingheleyt:* behaald; *dan of:* dan indien.
6 *plaetse verdient hadde:* tot hen behoord had; *zijnen Koninck:* Karel IX, die Ronsard materieel steunde.
8 *Salustius Bartas:* Guillaume de Salluste du Bartas (1544-1590); *min:* minder; *wert:* wordt.
9 *sonderlinghe:* in het bijzonder; *in ... van:* ten aanzien van, op grond van; *de heylighe ... stoffe:* gedoeld wordt op *La Semaine*, voornamelijk de geschiedenis van de schepping behandelend.
10 *meer:* andere.
11 *bemoeyt:* bezig gehouden.
12 *verheerlicken:* heerlijker te maken, luister bij te zetten.
14 *self:* zelfs; *bestrijden:* wedijveren met.
15-16 *meest al:* bijna allemaal.
16 *de selfde:* deze; *schoffieren:* schenden; *ander:* nl. *sprake*.
17 *konden:* kenden; *Daer:* terwijl.
18 *jae self:* zelfs.
19 *hare:* nl. *sprake; toon:* accent; *mate:* metrum van woorden in het vers.
20 *merckelicken:* duidelijk; *meest de onse:* de meesten van de onzen.
22 *uytghegheven:* gepubliceerd; *Doch ... dencken:* Doch aangezien de Poëzie geen geest beminnen kan dan die hoogverheven en enthousiast is, en niet behoorde ter hand genomen te worden dan door iemand die bijna in alle wetenschappen ervaren is en in de Romeinse en Griekse kennis volstrekt thuis is, hebben wij reden om de Nederlanders gelukkig te achten als zij die door de kennis van andere talen zich overal bekend hebben gemaakt, hun eigen taal gedenken.

[1] hebben, om haer eygen dencken. Wy sullen hier niet segghen hoedanich[1]
[2] onse Poëet is, die selve over al in ander talen spreeckt; maer veel liever[2]
[3] op hem versoecken, dat hy 't ten besten wil houden, dat zijne Duytsche[3]
[4] vruchten, die van hem self nauwelicken in 't licht te verwachten waren,
[5] hem door een soete dieverije (ghelijck als wy 't duyden) afhandich ghemaeckt[5]
[6] sijnde, aldus nu voor den dach komen. DESE en hebbe ick niemandt,[6]
[7] dan uwe E. mijn Heer, konnen toeschrijven. Want het sy dat[7]
[8] ick de Poët aensie, weet dat hy in niemandt meer en is ghehouden: het[8]
[9] sy dat ick overlegghe wat reden dat hy heeft, en kan niet vinden dat hy[9]
[10] beter soude konnen oordeelen. Vwe deucht ende wetenschap, die[10]
[11] Holland voort-ghebracht heeft, en heeft Holland niet konnen behouden:[11]
[12] midts ander Princen die gevrijt, ende haer ontrocken hebben: de welcke[12]
[13] uwe E. tot den hoochsten staet verheven hebben, die een groot ghemoet
[14] kan wenschen ende een Koninck gheven. Doch het hert, de liefde, het
[15] ghemoet is by sijn vaderlandt ghebleven. Het welck om te meer te laten[15][15-16]
[16] blijcken, ghy ons oock uwe edele yeghenwoordicheyt ghejont hebt,
[17] ende uwe woonplaets hier ghekosen. Alwaer ghy voor een voesterheer[17]
[18] ende vader der gheleertheyt bekent, ende alle daghen meer ende meer[18]
[19] vermaert werdt: soo dat alle kloecke verstanden strijden ende t' samen[19]
[20] spannen om uwe loff ende eer te verbreyden: die geschildert in het witte[20-21]
[21] velt van Mnemosyne, door den tijdt sal breken, ende uwe deuchden[21]
[22] eeuwich ende onsterflick maecken. Waer van de Koninginne is een[22]
[23] onghelooflicke soeticheyt van aert ende beleeftheyt; die, ghelijck de
[24] Magneetsteen het yser, de herten van de werelt nae hem treckt, ende[24]
[25] haer selven vergetende, by uwe E. doet woonen. De groote Aristoteles[25]

1 *hoedanich:* van welke kwaliteit.
2 *spreeckt:* zich heeft geuit.
3 *op:* van.
5 *soete dieverije:* vriendschappelijke ontvreemding. Vgl. het klassieke ‘dulce furtum’ m liefdesaangelegenheden; *duyden:* beschouwen.
6 *voor den dach komen:* het licht zien; *Dese:* de Nederlandse gedichten van Heinsius.
7 *toeschrijven:* opdragen.
8 *weet:* ik weet (samentrekking); *in niemandt meer en is ghehouden:* aan niemand meer verplichtingen heeft.
9 *wat reden:* welke opinie; *en kan niet:* ik kan niets.
10 *beter soude konnen oordeelen:* een betere zou weten om het werk aan hem op te dragen; *oordeelen:* achten.
11 *Holland:* subject (tweemaal).
12 *midts:* doordat; *Princen:* vorsten; *gevrijt:* daarnaar gedongen hebben; *haer:* nl. aan Holland; *de welcke:* nl. vorsten.
15 *sijn:* reflexief.
15-16 *Het welck om te meer te laten blijcken:* Om dit te meer te doen blijken.
17 *voor:* als; *voesterheer:* beschermer.
18 *bekent:* erkend.
19 *werdt:* wordt; *kloecke:* heldere; *strijden:* wedijveren; *t'samenspannen:* zich gezamenlijk beijveren.
20-21 *die:* slaat op lof en eer; *in het witte velt van Mnemosyne:* heraldische uitdrukking: het maagdelijk wit van het geheugen.
21 *door den tijdt sal breken:* de tijd zal trotseren.
22 *Waer van ... is:* van welke deugden de verhevenste is.
24 *hem:* zich; *ende ... vergetende:* en hen (die harten), zichzelf vergetend, ...
25 *Aristoteles:* Eth. Nicom., Lib. VII (1145 A21). Aristoteles onderscheidt hier drie soorten van karaktereigenschappen, die men dient te mijden: onwaardigheid, onbeheerstheid en dierlijkheid.

[26] van de deucht sprekende, segt datter een ghebreck oft ondeucht is, die

[1] alle menschelicke te boven gaet, ende daer om de wilde beesten moet
[2] toegheschreven werden, oock als sy in de menschen wort ghevonden:
[3] daer by een deucht verhalende, den welcken alleen de Goden ende de
[4] Helden hebben. Het welck hy bevesticht met de woorden van Priamus,
[5] die van Hector by Homerus alsoo spreeckt:[5]

οὐδὲ ἐώϰει
Ἀνδρός γε θνητοῦ πάις ἔμμεναι, ἀλλὰ θεοῖο.

[8] Dat is:

Hy scheen voorwaer te sijn niet van een mensch ghekomen,
Maer uyt den hemel self oorspronckelick ghenomen.

[11] De selve bespeuren wy alle daech in sommighe, doch seer weynich: die[11]
[12] met een bysondere minlicheyt van manieren, ende aenlockende reden[12]
[13] haer soo dragen, dat zy boven haer fortuyne sijn, ende haer oorspronck[13]
[14] merckelicken te kennen gheven. Het selfde sien wy, mijn Heer, in uwe[14]
[15] E. Den welcken ick niet te vergheefs en acht uyt onse loffelicke stadt van
[16] Haerlem ghesproten te wesen (waer inne ick oock mede mijn niet weynich[16]
[17] en verheughe, als sijnde uwe E. landsman ende mede-burgher) daer[17]
[18] onder andere konsten, oock de weerde Boeck-druckerye haren eersten[18]
[19] oorspronck (elders by ons te bewijsen) heeft ghehadt. die uwe E. wesende[19]
[20] een voorstander aller gheleertheyt ende wijsheyt, daer de selfde[20]
[21] voester ende onderhouster van is, soo verre boven de nijdt ende doodt[21]
[22] sal verheffen, als uwe deuchden haer alrede boven het ghemeyne volck[22]
[23] ende haer oordeel verheven hebben. Waer aen niet en twijfelt, die dit[23]
[24] schreef op den naestleden Novembris des Iaers ↄIↄ Iↄ C X V,
[24]

[25] *Vwe Ed. hertswillige vrundt ende diender*[25]

PETRVS SCRIVERIVS.

5 II. XXIV, 258 v.
11 *De selve:* Deze (deucht); *alle daegh:* altijd; *weynich:* weinigen.
12 *minlicheyt:* beminnelijkheid; *manieren:* optreden; *aenlockende reden:* woorden die de mensen aantrekken.
13 *haer:* zich; *dragen:* gedragen; *boven haer fortuyne sijn:* boven hun (menselijke) lot verheven zijn; *haer oorspronck:* nl. hemelse.
14 *merckelicken:* duidelijk.
16 *Haerlem:* Haarlems patriottisme gluurt om de hoek. Scriverius is in H. geboren, evenals Van Dyck; de boekdrukkunst stamt uit deze stad, terwijl ook Matham, de graveur van de prenten bij de lofzang op Bacchus een Haarlemmer was; *mijn:* mij.
17 *daer:* waar.
18 *weerde:* waardevolle.
19 *bewijsen:* aan te tonen, uiteen te zetten. S. preludeert op zijn in 1628 te Haarlem verschenen *Laure-Krans voor Laurens Koster van Haarlem; die:* antecedent Boeck-druckerye.
20 *daer de selfde:* waar deze (de boekdrukkunst).
21 *doodt:* vergankelijkheid.
22 *haer:* uwe Edelheid.
23 *haer:* hun (ad sententiam).
24 *naestleden:* laatste.
25 *diender:* dienaar.

Aen den selfden.

NEerlandsche Poësy, niet minder als de Griecken,[1]
En 't oude Romen was: roert nu vry uwe wiecken,[2]
Van onsen Heyns gheleert: Godin, doet die nu aen:[3]
Reckt wat ghy recken kont, laet al het ander staen.[4]
Ghy weet waer 's Graven-Haegh, de Tempe van ons landen[5]
Niet verre van de Zee en Schevelijnsche stranden,
In duyn en bosse leyt: vliecht daer, vlieght spoedich heen,
Tot uwen voester-heer. ghy weet wie dat ick meen.
Vliecht naer den wijsen Dijck, vermoeyt van Conincx saecken,
En wilt hem met uw luyt een weynichjen vermaecken.
Als 't Hoff sal hebben 't zijn, en als hy niet en doet,[11]
Neemt dan uw uyre waer, went dan na hem de voet.[12]
Ghy sult (en twijffelt niet) seer aenghenaem hem wesen,
En sal veel liever u, dan yemandt anders lesen.[14]
Al sijn hem wel bewust de spraecken altemael,[15]
Soo is de meeste lust tot sijne moeders tael.[16]
Tael onghelooflick soet, princes van alle taelen,[17]
Gheboren om de croon van anders hooft te haelen:[18]
Vol sins, vol defticheyts, vol luysters, lanck en ruym,[19]
En die wel missen kont het over-zeesche schuym.[20]
Tael rijck en onvermenght: tael om ten toon te draghen:[21]
Godin, die niet behoeft een woort te loopen vraghen,[22]
En halen tot uw hulp. tael van gheluckich slach,[23]
Die gansch Europa door de taelen trotsen mach.[24]
Schier d' outste diemen vindt: niet om te wederlegghen:[25]

1 Aanspraak tot de Nederlandse poëzie, die overgaat in een aanspraak tot de Muze (vs. 3), eveneens de Nederlandse poëzie; *minder als:* minder dan (die van).
2 *roert nu vry uwe wiecken:* sla uw vleugels nu gerust uit.
3 *gheleert:* (daartoe) bekwaam gemaakt.
4 *Reckt wat ghy recken kont:* nl. uw vleugels; *laet al het ander staen:* laat al het andere in de steek.
5 *Tempe:* vgl. later Huygens' Batava Tempe (1622). Tempe is de naam van een dal in Thessalië, door Romeinse dichters (Horatius) tevens gebezigd voor elk lieflijk dal. Door S. in het Nederlandse landschap gesitueerd; gedoeld wordt op 's Gravenhage.
11 *niet:* niets.
12 *Neemt dan uw uyre waer:* maak gebruik van het voor u geschikte uur.
14 *En sal:* en hij zal; *u:* de Nederlandse poëzie.
15 *bewust:* bekend.
16 *de meeste lust:* zijn grootste plezier.
17 *princes:* vorstin.
18 *Gheboren ... haelen:* Geboren om de andere talen te overtreffen, boven de andere talen uit te blinken.
19 *sins:* betekenis; *deftigheyts:* deugdelijkheid; *luysters:* pracht; *lanck en ruym:* lang en breed, rijk.
20 *het over-zeesche schuym:* bastaardwoorden (over-zeesch: vreemd).
21 *onvermenght:* zuiver.
22 *Godin:* de Nederlandse taal, vgl. Scriv. vs. 277.
23 *slach:* soort.
24 *Die gansch Europa door:* door geheel Europa; *trotsen:* zich meten met.
25 *niet om te wederlegghen:* onberispelijke (Kil. reprobare, repudiare).

Hy booghe van de zijn, die wil: wy sullen segghen
Dat onse tael de haer soo ver te boven gaet,[27]
Als van de swarte nacht de helder sonne staet.[28]
En om dat wy den trots van Vrancrijck hier aenraecken,[29]
Soo seght haer dat wel eer haer volckeren dus spraecken.[30]
Die tael die daer nu is, die komt van vreemt ghespuys,[31]
En uyt een ander hoeck ghesproten leyt daer t' huys.[32]
Van onse Duytsche tael de Fransman is gheweken,[33]
Ghenootdruckt zijnen hals in 't Roomsche juck te steken,[34]
En van het vreemde volck. 't welck nemend' in sijn lant,[35]
Is daer met zijn ghewelt een nieuwe tael gheplant.[36]
Dees spreken zy daer noch: haer eyghen is verlooren,
Die was ghemeen met ons: men sprack daer soo te vooren[38]
Ghelijckmen hier te landt noch is ghewoon te doen:
Wy houden onse tael, wy sijn noch even koen.[40]
Maer Vrancrijck is verheert, en hout niet op van pralen:[41]
Zy dencken niet waer haer de naem komt van de Walen.[42]
Ist niet, om dat haer spraeck by minsten ende meest[43]
Gewisselt en verwaelt wel eertijdts is geweest?[44]
O Galli sonder gall, ghy liet u soo manieren![45]
Daer tegen sijn wy noch gebleven Batavieren,[46]
Geen dienstbaerheyt ghewent: en op een vrijen gront
Is 't dat wy noch van outs behouden onsen mont:[48]
Van niemant niet gesnoert, van niemant niet gebonden.
Ia in het minste niet van yemant oock geschonden.
Wech, wech, uytheemsch gedrocht. de Vlaemsche soete maecht[51]
Die sal wel schicken, dat zy Hollandt wel-behaecht:[52]
De Gentsche nachtegael die sal wel sorge dragen,[53]

27 *de haer:* de hunne (ad sententiam).
28 *staet:* afstaat, verschilt van.
29 *aenraecken:* raken.
30 *dus:* zo, nl. net zo zuiver als de Nederlanders.
31 *ghespuys:* vreemd uit de mond van S. voor de Romeinen.
32 *uyt ... ghesproten:* predicatief bij het samengetrokken subj. *die; leyt daer t'huys:* is daar nu thuis, ingeburgerd.
33 *Duytsche:* Germaanse.
34 *Ghenootdruckt:* door overmacht genoodzaakt; *Roomsche:* Romeinse.
35 *En ... volck:* En het juk van het vreemde volk; *'t welck nemend' in sijn lant:* toen dit (vreemde volck) zijn land innam (abs. part. constructie).
36 *met zijn ghewelt:* (reflecteert op *het vreemde volck*) door zijn overmacht.
38 *ghemeen met ons:* gemeenschappelijk met ons, gelijk aan de onze.
40 *houden:* behouden; *koen:* fier, trots.
41 *verheert:* overmeesterd; *pralen:* pochen.
42 *dencken:* bedenken; *waer ... Walen:* hoe zij aan de naam van Walen gekomen zijn; woordspel met vs. 44.
43 *by ... meest:* door ieder.
44 *verwaelt:* veranderd (MNW IX, 269).
45 *sonder gall:* gelaten alles aanvaardend (woordspeling); *manieren:* dwingen.
46 *Daar tegen:* Daartegenover; *Batavieren:* S. had in 1612 *Beschrijvinghe van Oud-Bataviën* uitgegeven.
48 *mont:* taal, maar ook mond, zoals uit *gesnoert* en *gebonden* (vs. 49) blijkt. In vs. 50 *(geschonden)* weer veeleer taal.
51 *gedrocht:* monster.
52 *schicken:* zorgen.
53 *De Gentsche nachtegael:* Heinsius; *sorge dragen:* (zonder nadere bepaling van *sorge*).

Die daer verheven sit op s' Faems vergulde wagen,
En rent de wolcken door, *tot daer de Son opstaet*,
En wederom te bed met zijne peerden gaet.

Mijn sorg, mijn ander-ick, mijn vriendt van oude jaeren,[57]
Dat Goddelick verstandt, dat ons kan openbaeren[58]
Al wat in Romen schuylt, jae van heel Griecken-lant.[59]
Dat tot ons groote licht den Hemel selve sant.[60]
Die soeten honich-dieff van all d' Hybleesche raten.[61]
O, die den besten wijn getapt heeft uyt de vaten
Van het Tyrrheensche landt: en nu soo veel uytgeeft,[63]
Dat gansch Europa schier van zijne tafel leeft.
O, die ver overtreft den schencker van de Goden:
In 't schaffen meer alleen als all des Hemels boden.[66]
Self 't Nectar is veracht, en 't gaet soo niet in swanck,[67]
Als Heinsi nieuwe melck end' aengename dranck.[68]
Als hy zijn snaren roert, Homerus moet het geven:[69]
En de Thebaensche swaen, al siet men hem hooch sweven[70]
In 't blaeuw gesterde velt: Alcoeus met zijn luyt,[71]
Laet maer ons nachtegael beginnen, heeft oock uyt.[72]
In 't kort. der Griecken trots kan hy alleen neersetten,[73]
End' haer, als 't komt te pas, self gheven nieuwe wetten.[74]
En Romen is 't genoech, die haer geluckich acht,[75]
Als hy maer geeft gehoor, en haer niet en veracht.
Self Maro gaet hem nae, hoewel met groote gangen:[77]
Catull en Naso mee sijn met zijn lieffd bevangen.[78]
Zijn vriendschap wert versocht. van haer wort hy gevrijt;[79]
En om zijn soeten sanck te hooren, is daer strijt.[80]
Soo yemandt met de pen nae 't leven is te maelen,[81]
Men hoeft geen van Aquijn of Spangien hier te haelen.[82]

57 *Mijn sorg:* die voor mij zorg gedragen hebt. Of: *mea cura*, voorwerp van mijn genegenheid. *mijn ander-ick:* alter ego (Ausonius); *van oude jaren:* sinds lange jaren.
58 *verstandt:* geest.
59 *jae:* ja al.
60 *tot ons groote licht:* om ons te verlichten, als ons groot licht.
61 *Hybleesche:* van Hybla, stad op Sicilië, bekend om bloemen en bijen. Hybleesche raten: Statius Silv. II, 1, 48: Hybleis vox mixta favis. Heinsius als het ware een honigdievende Cupido.
63 *Tyrrheensche landt:* Italië; *uytgeeft:* schenkt.
66 *In 't schaffen:* te eten en drinken geven.
67 *en 't gaet soo niet in swanck:* is niet zo geliefd.
68 *nieuwe melck:* men lette op de trits: honig, wijn, melk. Vgl. Hymne, vs. 549. Zie de dionysische wonderen, Euripides, Bacchae, vs. 704-711.
69 *Homerus moet het geven:* H. moet zich gewonnen geven.
70 *de Thebaensche swaen:* Pindarus (518-438). Zo heten Homerus en Vergilius resp. Maeoonse en Mantuaanse zwaan.
71 *Alcaeus:* Griekse dichter uit de zesde eeuw; *met zijn luyt:* lyrisch dichter.
72 *heeft oock uyt:* heeft niets meer in het midden te brengen.
73 *neersetten:* doen buigen, verslaan.
74 *haer:* de Grieken; *self:* zelfs; *wetten:* kunstwetten.
75 *En Romen is 't genoech:* Ook Rome is geheel tevreden, Rome, dat...; *haer:* zich.
77 *Self ... gangen:* Zelfs Vergilius komt slechts dichter achter hem, hoe hij zich ook rept (?).
78 *Naso:* Ovidius; *zijn lieffd:* liefde tot hem.
79 *versocht:* gezocht, nagestreefd; *van haer wort hy gevrijt:* zij dingen naar zijn gunst.
80 *is daer strijt:* men vecht om...
81 *Soo ... malen:* Indien iemand met de pen naar het leven geschilderd moet worden (Voor een realistische typering).
82 *Aquijn:* Juvenalis, die in het stadje Aquinum in Latium geboren werd (ong. 55 na Christus); *Spangien:* Martialis, geboortig uit het Spaanse Bilbilis (40 na Chr.).

Mijn Martiael bekent met all zijn trecken soet,[83]

83 *Mijn Martiael:* Scriverius geeft Martialis uit in 1619 en 1621; *met ... soet:* (ondanks) zijn aardige typeringen.

Dat hy hem vallen wil (soo hy 't gedoocht) te voet.[84]
Maer zijne sedicheyt en wilt dat niet gehengen:[85]
En 't is hem eers genoech, *als hy zijn sanck mach mengen*,[86]
En sitten aen haer disch. Dat hem soo veel geschiet,[87]
Dat hy nu breeck-spel is, *en haer geselschap vliet*.[88]
Niet walgende van haer, *niet om met haer te scherssen*,[89]
Maer heeft zijn geest gesocht een weynich te ververssen,
Zijn moederlicke tael, *hy hielt het voor een schandt*,[91]
Dat die soo weynich wierdt geoeffent hier te landt.[92]
Het overschot van tijdt dat hem de Goden gaven,
Dat heeft hy hier besteet. hy laet een ander draven[94]
Om eer en om ghewin: of met des teerlincks val[95]
Verminderen zijn goet, *en spelen met den bal*.[96]
Een hooch, *een Godlick hert en laet sick niet verleyden*[97]
Van die geen ander loon, *dan sterflickheyd verbeyden:*[98]
Den Hemel volcht hy naer. en om niet stil te staen,[99]
Is hy met onse spraeck en haeren loff begaen.[100]
Dees heeft hy uyt het slyck gebeurt, *en opgenomen:*
Sijn werck daer van gemaeckt. niet slachtende de lomen,[102]
Daer Nederlant van waeght, *ende die nu* (*maer t' onrecht*)[103]
De Reden-ryckers bend, *en Rijmers sijn gesecht*.[104]
Een volck dat veel tijdt is ontbloot van alle reden,[105]
Onmatich, *onbesuyst*, *wanschapen*, *onbesneden:*[106]
In treurspels bly van sin, *en weer oubollich gram*.[107]
V neem ick alleen uyt, *ô konstich Amsterdam!*[108]
Op uw toonelen heeft die konst, *die was verloren*[109]
Haer adem weer gheschept. by u is zy herboren.

84 *hy:* Martialis; *hy:* Heinsius.
85 *sedicheyt:* bescheidenheid; *gehengen:* toestaan.
86 *als ... mengen:* als hij zijn lied mag mengen met het hunne (Lat. poëzie).
87 *Dat ... geschiet:* hetgeen hem zo vaak geschiedt.
88 *breeck-spel:* spelbreker; Heinsius gaat nu Nederlands schrijven!
89 *Niet ... haer:* niet omdat hij van hen walgde; *scherssen:* spotten.
91 *Zijn ... schandt:* (Maar) hij hield het voor een schande dat zijn moedertaal....
92 *geoeffent:* gebruikt.
94 *hier:* in die taal.
95 *teerlinck:* dobbelsteen.
96 *spelen met den bal:* balspel beoefenen.
97 *sick:* zich.
98 *Van ... verbeyden:* Door hen die op geen ander loon uitzijn dan sterfelijkheid (wat vergankelijk is).
99 *niet stil te staen:* om bezig te zijn.
100 *Is...*, *begaen:* Geeft hij zijn aandacht aan; *loff:* roem, luister.
102 *Sijn ... gemaeckt:* Hij heeft zich daarop (de taal) toegelegd; *slachtende:* lijkende op; *lomen:* tragen.
103 *Daer ... waeght:* die Nederland in rep en roer brengen, die in N. zo veel drukte maken.
104 *bend:* gilde; *sijn gesecht:* worden genoemd.
105 *reden:* redelijkheid; woordspel met Rederijkers.
106 *Onmatich:* Wild; *onbesuyst:* onbeschoft; *wanschapen:* wanstaltig; *onbesneden:* onbeschaafd.
107 *treurspels:* treurspelen; *bly van sin:* opgewekt; *oubollich gram:* op vreemde, niet passende wijze verdrietig, bedroefd.
108 *neem ... uyt:* zonder ... uit; *konstich:* kunstminnend.
109 *die konst ... verloren:* de klassieke kunst; *heeft ... gheschept:* is weer tot leven gekomen.

Het Hooft dat steeckt ghy op. ick sie uyt uw maras[111]
Yet rijsen in de locht: ick sie een nieu Parnas.
Den wech hebt ghy ghesien. en datter aen mach faelen,[113]

111 *Hooft:* toespeling op P.C. Hooft; *maras:* moeras, toespeling op moerassige bodem van Amsterdam.
113 *Den wech:* de goede weg; *faelen:* ontbreken.

Dat sult ghy metter tijdt van Helicon gaen haelen.[114]
Van 't Helicon, dat hier een ander Heynst doet op,[115]
En met een groot gemoet den ouden geeft de schop.
Want soo ghy hooren wilt het loff der vromer Helden,[117]
Die voor het vaderlandt het lijf te pande stelden:[118]
Daer aen heeft ons Poëet zijn frisch ghemoet geleydt:[119]
En door zijn pen bevrijdt van alle sterflickheydt.[120]
Ghy Heems-kerck, diemen sagh Mars over Thetis bringen,[121]
En op zijn eyghen stroom den Spangiaert gingt bespringen:[122]
Al liet ghy daer den geest, soo is de eer bewaerd,
En ghy licht hier bedeckt met vry-gevochten aerdt.[124]
V Leyden is bekent, die met die groene baeren[125]
Des grooten Oceaens quam voor uw vest ghevaeren.
Boysott, en Vander-Does. doen hebt ghy ingehaelt[127]
De Pegaseesche vloedt, en met uw bloedt betaelt.
En op wien is gescharpt soo menich Spaensche degen[129]
Wordt ghy o vrome stadt Oostende niet verswegen:
Naer een soo lang beleg, nae kommer ende kouw,
Wat heeft de vyandt doch gewonnen, als berouw?[132]
Ghy Helden wijt beroemt, wie soud' u doch vergeten?
Al sat Heyns aen den disch vand' Hemelsche Poëten;[134]
En oft schoon haren sanck en veeltgien alsoo gaet,[135]

114 *van Helicon gaen haelen:* van de klassieken leren, gedoceerd op de Leidse Helicon.
115 *hier:* in Leiden; *dat... schop:* dat hier (in Leiden) een andere hengst (ver)toont en dat trots de oude hengst (Amsterdamse klassieke dichters) verjaagt; *Heynst:* toespeling op Heinsius; bovendien: heynst - hengst - hengstebron. Deze woordspeling reeds bij Dousa in een verwelkomingsgedicht aan de student Heinsius; vgl. Heinsius' Nederduytsche Poemata, Amsterdam, 1606, p. 62: O Heyns, die van een Heynst sijn naem voert... Amsterdam moet zich tenslotte richten naar het voorbeeld van Leiden; Heinsius gaat boven Hooft! Zie W.A.P. Smit, De dichter Revius, diss. Leiden, 1928, p. 48.
117 *vromer:* dappere.
118 *te pande stelden:* offerden.
119 *zijn frisch ghemoet geleydt:* nieuwe aandacht besteed.
120 *En:* En hen (deze helden); *bevrijdt... sterflickheydt:* onsterfelijk gemaakt.
121 *Heems-kerck:* zie Heinsius' gedicht: Op de doot ende treffelicke victorie van den mannelicken helt Iacob Heemskerck; *Mars over Thetis bringen:* de oorlog op zee brengen, zeeoorlog voeren. Men lette op de metonymieën.
122 *En:* En die (subj.); *op zijn eyghen stroom:* slag bij Gibraltar (1607).
124 Begraven te Amsterdam in de Nieuwe Kerk.
125 *U Leyden is bekent:* Aan u, Leiden, is degeen bekend. Toespelingen op een gedicht van Heinsius: Aen Leyden; *die met die groene baeren:* toespeling op het ontzet van Leiden, de inundaties en de platboomde vaartuigen.
127 *Boysott* (*Boissot*)*:* leidde het ontzet. Leefde van 1530-1576. Appositie bij: *die ... ghevaeren; Van der Does:* en ook Jan van der Does. Eerste curator van de Leidse Hoge School; Neo-Latijns dichter (1545-1604); *doen.... betaelt:* toen hebt gij (Leiden) (tegelijk met de ontzetters) de Pegasusbron (de klassieke beschaving) ingehaald (Leidse Hoge School als beloning voor dapperheid, middelpunt van klassieke wetenschap en kunst) en deze hebt gij met uw bloed betaald.
129 *En ...:* En gij, o dappere stad Ostende, op wien ..., wordt niet verzwegen. Beleg van Ostende van 1601-1604 door aartshertog Albrecht en Spinola, waarbij de stad vernield werd. Ook op dit wapenfeit maakte Heinsius (en ook Hugo de Groot) een gedicht.
132 *berouw:* spijt, verdriet.
134 *Hemelsche Poëten:* goddelijke klassieken.
135 *haren:* hun (van de hemelse dichters); *veeltgien:* viooltje; zie Scriverius' aant. op Hymne, vs. 590 met de vertaling van een bekend Anacreonteum. *Veeltgien* hier gebruikt voor zang, poëzie; *gaet:* klinkt.

Dat Venus in haer sin, en Bacchi druyve staet:[136]

136 *haer:* hun; *in haer sin staet:* zij zich bezighouden met Venus en Bacchus; *Bacchi druyve:* subject, nevengeschikt met Venus. Zij bezingen dus de geneugten die Venus en Bacchus bieden.

En of hy schoon oock haer ginck in ons spraeck toelichten,[137]
Ter lieffde van ons all, soo liet hy haest de schichten[138]
Van 't blinde Venus wicht, en recht der Helden vrint[139]
Ontseyd' hy oock den God die alle pijn verslindt.[140]
Heems-kerck was liever gast. wiens siel hy opgetoghen[141]
Hooch van der aerden heeft, ver uyt des Spangiaerts oogen
Om dat hy eerst uyt 't land het oorloch heeft gebracht,[143]
En ons met eene pays van twaelff jaer bedacht.[144]
Voornaemste man, ghy leeft, al zijt ghy schoon begraven.[145]
Men siet rontom dijn graff de Piërinnen draven,[146]
V vlechten eenen krans van eyck en lauren loff,[147]
En keren vanden hals het swart Vergetel stoff.[148]
Siet, Heins biedt u den hant: siet, Heins heeft u beschreven:
Nu sult ghy onbevleckt in eeuwicheden leven,
Hoe wel, en hoe getrou uw eere was betracht,[151-154]
Al uw weldaden schoon beliepen wel de nacht:
Ten waer de goude pen gestiert van wijse handen
De duysterheyt voorquam van d' Acherontsche stranden;
Al u bedrijff was niet. want Lethes kouden vloedt[155]
Is suster vande doot, die 't al vergeten doet.
Veel hebben ingeleyt veel eer, en groote daden[157]
Wel eertijdts aengerecht, maer leggen all beladen[158]
Met eenen langen nacht, verdomt, verstickt, versmoort,[159]
Soo datmen ganschelick van haer niet meer en hoort.
Verwaerloost en versuymt nu menich Held moet suchten,[161]
Om dat hy onbekent daer leyt, en sonder vruchten:[162]

137 *hy:* Heinsius; *hoer:* hen (*Venus* en *Bacchi druyve*); *toelichten:* verklaren.
138 *Ter lieffde van ons all:* terwille van ons allen; *liet:* verliet; *haest:* snel.
139 *'t blinde Venus wicht:* Cupido, bekend uit Heinsius' Emblemata Amatoria; *recht der Helden vrint:* en als een ware vriend der helden.
140 *Ontseyd':* zond heen, zweeg over; *den Godt.... verslindt:* Bacchus. Grieks: λυσιμέριμνος en λυσίπονος. In deze regels laat Scriverius zien hoe Heinsius, in den beginne minnezanger en Bacchuszanger, zich tot het heroïsche gewend heeft. In een ringcompositie komt hij weer op de bezongen Heemskerck terug.
141 *opgetoghen:* omhooggetild, geprezen.
143 *Om dat hy eerst...:* Omdat hij het eerst de oorlog buiten de grenzen gebracht heeft.
144 *heeft bedacht met:* geschonken heeft. Toespeling op het twaalfjarig bestand.
145 *Voornaemste:* allervoortreffelijkste (Heemskerck).
146 *Piërinnen:* één van de vele benamingen der Muzen, naar de landstreek vanwaar zij stammen; Lat. Pierides (Verg. Ecl. VIII, 63). Andere benamingen: Thespiades, Heliconides, Castalides, Hippocrenides; *draven:* bewegen, gaan.
147 *eyck:* eikenloof (samentrekking).
148 *keren:* vegen; *het swart Vergetel stoff:* het zwarte stof der vergetelheid.
151-154 Hoe goed en getrouw gij ook uw eer betracht hebt, al uw goede daden zouden toch in duisternis verzinken, als de gouden pen, door wijze hand bestuurd, niet de duisternis van de onderwereld voorkwam. In deze en andere passages legt de dichter de nadruk op het *bezingen* van heldendaden, die deze voor het nageslacht bewaren.
155 *bedrijff:* werk, daden; *Lethes:* rivier der vergetelheid.
157 *Veel:* velen; *ingeleyt:* behaald.
158 *aengerecht:* verricht.
159 *verdomt:* verstikt (verdompt). (M.N.W. VIII, 1620.)
161 *versuymt:* veronachtzaamd.
162 *onbekent:* zonder dat men iets meer van hem weet; *sonder vruchten:* zonder profijt (hier: zonder roem).

Want anders waer zijn naem en deugt gespelt geweest,[163]

163 *Want anders:* Want in het andere geval; *gespelt:* neergeschreven, meegedeeld.

Dees prickel soude veel ontsteken zijnen geest.[164]
Als yemandt in zijn tijdt heeft loff end' eer verkregen,[165]
Wat baetet, soo daer na zijn vroomheyt wort geswegen,[166]
Sijn naeme niet verbreyt? het komstich eeuw' en kan[167]
Geen dienst, geen vruchbaerheyt genieten van de man.
Daer wort geen wit gestelt, waer na met groote hoopen,[169]
Als nae het aes de visch, de luyden mochten loopen.
Een Ridder, die altijdt gheweest is onversaecht,[171]
Indien nae zijne doot daer niemant nae en vraecht,
En met een stille trom' de krijchsman wordt begraven;[173]
Verschilt niet veel van een, die bloot van alle gaven[174]
Van Mavors onbevreest, ter werelt niet en doet,[175]
En alsmen wapens roept, het hert sinckt inde voet.[176]
Sulck een volcht eer noch naem. Wie soude konnen seggen,[177]
Hoe veel daer onbekent in duysternisse leggen?
Voor Agamemnon sijn veel wapen-tuers geweest,[179]
By d'haeren groot geacht, den vyandt seer gevreest;[180]
Maer leggen onbeklaecht. daer waeren geen Poëten,[181]
Oft ander wetend' volck op haren sarck geseten:[182]
Die konden met haer sanck verdrijvende de nacht,[183]
Der Helden naem end' eer wel hebben voortgebracht,[184]
Tot kennis van ons all, ten dienste vande landen.[185]
Want hier door allesins een hooch gemoet sou branden,[186]
Te doen het geen hy leest: sou vliegen dus geport,[187]
Zijn vaderlandt getrou, zijn selven doen te kort.[188]

164 *Dees... geest:* deze prikkel zou zijn geest in hoge mate hebben ontvlamd (tijdens zijn leven).
165 *in zijn tijdt:* tijdens zijn leven.
166 *soo:* indien.
167 *naeme:* roem; *niet verbreyt:* niet wordt verbreid; *het ... eeuw':* WNT geen neutrum. Latijnse invloed van *aevum?; en kan ... genieten:* kan niet profiteren.
169 *Daer:* in dat geval; *wit:* doel; *met groote hoopen:* in groten getale.
171 *mochten:* zouden kunnen.
173 *En:* En als.
174 *die bloot ... onbevreest:* die ontbloot van alle gaven van de dappere (vreesloze) Mars; dus: in geen enkel opzicht dapper.
175 *ter werelt niet en doet:* niets op de wereld uitricht, presteert.
176 *wapens roept:* alarm maken (MNW s.v. wapene, kol. 1732: wapen roepen); *inde voet:* in de schoenen.
177 *eer noch naem:* subject; *volcht:* valt later ten deel.
179 Ook vóór Homerus hebben helden bestaan, maar ze zijn niet bezongen; *wapen-tuers:* krijgslieden (M.N.W. IX, 1730). 179 e.v. Voor de gedachte zie Hor. Od. IV, 9, 25 e.v.
180 *By:* Door; *den .... gevreest:* door de vijand zeer gevreesd.
181 *Maer:* Maar zij (samentrekking).
182 *wetend' volck:* kenners.
183 *Die:* relativum (waarschijnlijk ondanks de hoofdzinswoordvolgorde, aansluitend bij: *Poeten .... volck*).
184 *konden ... voortgebracht:* zouden hebben kunnen tonen.
185 *Tot kennis van ons all:* om ons allen in te lichten.
186 *allesins:* beslist, voorzeker; *branden.... doen:* in vlam geraken om te doen, sterk verlangen om te doen.
187 *geport:* aangepord, geprikkeld, aangedreven.
188 *Zijn vaderlandt... kort:* (en) Zou trouw aan zijn vaderland, zichzelf in de dood storten; *zijn selven doen te kort:* zich in de dood storten.

Themistocles en kon geen rust noch slaep bevangen,[189]

189 *Themistocles:* Themistocles-anecdote (Cic. Tusc. Disp. IV, 19). Th. placht des nachts te wandelen, als hij de slaap niet vatten kon en als men om de reden vroeg, antwoordde hij dat hij door de trofeeën van Miltiades uit de slaap werd opgeschrikt. Th. versloeg de Perzen in de zeeslag bij Salamis (480). Miltiades versloeg de Perzen in de slag bij Marathon (490).

Gedreven sijnde staech met yver en verlangen[190]
Te volgen in het spoor Miltiadem den heldt:
Wiens opgehangen rooff, den vyandt met gewelt[192]
Benomen en ontjaecht, als hy ginck overwegen,
Was heel daer in ontroert, en nemende zijn degen
In zijne rechter hand, is in het velt gegaen,[195]
Mars prickelde zijn hert, sach Xerxes voor hem staen.[196]
De mannelicke deucht, aen alle kant besloten[197]
Met ceder en laurier, met Hebes dau begoten,[198]
Van d'Eeuwicheyt bewaert, vry van Tyts ongeval,[199]
Past weynich op de Nijdt, die is, en komen sal.[200]
Wat meent ghy dat een mensch op aerde doet beklijven?[201]
Een welgeleerde handt, geluckich in het schrijven.[202]
Verloren was de naem, het was om niet gedaen,[203]
Soo niet te hulp en quam de dochter vande swaen,[204]
De pen van ander aerdt en van verscheyden krachten[205]
Als hare moeder is: want als zy gaet verwachten[206]
De doot, dan komt haer liet. de dochter met haer sanck[207]
Maeckt dat de mensch hier leeft veel duysent jaeren lanck.
Men schreef wel eer op steen, op koper oock de wetten:[209]
Op beddekens van was, en houte tafeletten:
Op loot, en op yvoor met yser ende vier:
Op schorss' van lindeboom, op ceder, en papier,
Op bladeren van palm, al nae de wijs' der landen.
En 't was haer niet genoech dat d' olyfant zijn tanden
Oft horens had geleent: zijn ingewant getouwt[215]
Moest lijden dat het oock wierdt in een boeck gevout.[216]

190 *yver:* begeerte.
192 *Wiens ... gegaen:* latinistische constructie: ... die als hij ... ging overdenken, daardoor geheel bewogen werd en naar buiten ging met zijn degen in de rechterhand; *rooff:* trofeeën.
195 *is in het velt gegaen:* heeft zich in de strijd geworpen (visioen).
196 *sach:* hij zag; samentrekking uit *zijn*.
197 *besloten:* omringd, gekroond.
198 *Hebes dau:* Hebe: verzinnebeelding van de jeugd en schenkster der goden (Hom. II. IV, 2). Het beeld: 'dauw van Hebe' is mij uit de kl. oudheid niet bekend. *Hebes dau* duidt hier aan de onsterfelijke, eeuwige jeugd en kloekheid.
199 *Van... bewaert:* door de eeuwigheid behoed, onsterfelijk; *vry van:* beschermd tegen; *Tyts ongeval:* de schade die de tijd aanricht.
200 *Past:* Trekt zich aan; *Nijdt:* afgunst.
201 *meent:* denkt; *beklijven:* in gedachtenis blijven.
202 *welgeleerde:* bekwame; *geluckich:* goed.
203 *het was om niet gedaen:* het ware tevergeefs verricht.
204 *de dochter vande swaen:* de pen. Let op de tegenstellingen: moeder - dochter; zwaanpen; zingen - schrijven; dood - eeuwigheid.
205 *verscheyden:* andere.
206 *zy:* de moeder, de zwaan.
207 *haer liet:* de zwanezang.
209 15 mei 1616 dichtte Scriverius in 't Latijn over dezelfde materie (betreffende verschillende soorten schrijfmateriaal). De verzen vindt men geciteerd bij P. Hofman-Peerlkamp, De Poëtis Latinis ed. 2 [Haarlem, 1838], pp. 394-395.
Klassieke bronnen voor het schrijfmateriaal: Herod. V, 58, 3; Plin. N.H. XIII, 69; Ulpianus, Dig. XXXII, 52; Pollux 57.
215 *horens:* tanden. De Ouden (o.a. Aelianus in zijn Natuurlijke Historie) zagen in de slagtanden der olifanten inderdaad een soort horens! *getouwt:* geprepareerd; olifantsingewanden als schrijfmateriaal zeer zelden, cf. Suet. frgm. 104, p. 133, 10 R; Isidor. Orig. VI, 12, 1.
216 *gevout:* tot een boek gevouwen.

Op lijnwaet heeft men oock en sijden stoff' geschreven,
Als doet den Achemeen, en die in 't Oosten leven.[218]

218 *Achemeen:* Pers (Achaemenes stamvader van het Perzisch koningshuis).

Ick swijch hier het Francijn, ick swijch het Pargament,[219]
Om dat het als den int een yeder is bekent.[220]
Dit all wiert soo bedocht, om dat men sou behouden[221]
Der gener loff en naam, die nimmer en verfouden,[222]
Maer onbewegelick ten strijde sijn gegaen,[223]
En hebben met haer bloedt de landen voorgestaen.[224]
Met liedtjens heeft men oock der vromen loff gesongen,
Daer geen gereetschap was: en sijn alsoo gedrongen[226]
Door nevel ende mist, tot dat zy naderhandt
Gebrocht sijn in een boeck by luyden van verstandt.[228]
Soo leeft Arminius, Civilis, ander helden[229]
By Tacitus verhaelt: en diemen daer siet melden[230]
Van 't Bataviers geslacht, tot eer van onse Landt,[231]
Vrywillich inden dienst, van Roomen niet vermant.[232]
Vriendt van het groote Ryck, en broederschap gesworen,[233]
Sijnd' in zijn meeste kracht: niet, doe het ginck verloren.[234]
Den Arent wiert gescheurt. Nu is het Roomsche Rijck[235]
By die gestaltenis niet anders dan een lijck.[236]
Het trotse Griecken-landt waer is het heen gevaren?
En Cecrops hoogh gebouw? Waer sijn Amphions snaren?[238]
Waer is die groote Stadt Minerva toegewijt?[239]
Niet dan Medusaes hooft, en haeren uyl tot spijt[240]
Van ons gebleven is: voort is het al verdwenen.[241]
Boeoten is geveldt, verdroocht de Hippocrenen.[242]

219 *Francijn:* oude naam voor perkament; *Pargament:* perkament.
220 *int:* inkt.
221 *bedocht:* uitgevonden; *om dat:* opdat.
222 *verflouden:* verslapten.
223 *onbewegelick:* onwrikbaar dapper.
224 *voorgestaen:* beschermd.
226 *Daer:* wanneer er; *en sijn .... mist:* en zij (de liedjes) zijn door de duistere tijden heen bekend gebleven; *gedrongen:* mondeling overgeleverd.
228 *luyden van verstandt:* deskundigen.
229 *Arminius:* vorst der Cherusci (18 voor- tot 19 na Chr.), streed tegen Varus bij het Teutoburgerwoud (Tac. Ann. I en II passim); *Civilis:* leider van de opstand der Batavieren (69), zie Tac. Hist. IV en V passim. Dus driemaal een heldenpaar: Boissot-Van der Does, Themistocles-Miltiades, Arminius-Civilis.
230 *melden:* noemen.
231 *Bataviers:* gen. van Batavier.
232 *van Roomen niet vermant:* niet door de Romeinen gedwongen.
233 *Vriendt van het groote Ryck:* aansluitend bij ‘die... van 't Bataviers geslacht’; *broederschap gesworen:* en als gezworen broeders (opnieuw predicatief bij ‘die enz.’.)
234 *Sijnd'.... kracht:* aansluitend bij *het groote Ryck* (vs. 233): terwijl dit in zijn grootste kracht was; *ginck verloren:* ten onder ging.
235 *Den Arent:* het veldteken van de Romeinse keizer.
236 *By die gestaltenis:* Vergeleken bij die gesteldheid, de gesteldheid van toen.
238 *Cecrops hoogh gebouw:* burcht van Cecrops, Athene. Cecrops, oudste koning van Athene; *Amphion:* zoon van Antiope en Zeus, tweelingbroer van Zethus, bouwde de muren van Thebe met behulp van de lier (Hor. Carm. III, 2, 1 en 2; Ars P., 394 v.v.).
239 *die groote Stadt:* weer Athene.
240 *Niet:* Niets; *Medusaes hooft:* de Gorgokop in het schild van Minerva; *tot spijt van ons:* tot verdriet van ons.
241 *voort:* verder.
242 *Boeoten:* Beotië, met Thebe als hoofdstad; *Hippocrenen:* sing., afwijkende vorm. Bron op de Helicon, ontstaan door de hoefslag van het paard Pegasus.

De Musoe ballinslandts gaen dolen over al.[243]
Bedroeft om haeren berg, en 't soet Pyrenes dal;[244]

243 *ballinslandts:* als ballingen (van het land) (Zie WNT, s.v. balling, kol. 936).
244 *Pyrenes dal:* Pyrene, naam van een vermaarde bron te Corinthe; bij de Romeinen geldt deze als Muzenbron (Stat. Silv. I, 4, 27).

Door Mahomet verjaecht: want all' onmenslickheden[245]
Daer hebben d'overhant in dorpen ende Steden.
Athenen leyt in d' ass. de Turck die wroet in 't stoff,
Daer Constantinus eer gehouden heeft zijn hoff.[248]
Wel aen! ô Nederlandt, ghy hebt u te verblijden,[249]
Dat binnen uw bedrijff in onse laeste tijden[250]
De wetenschap toeneemt, verspreyt haer breet en wijt,[251]
Soo dat ghy Romen nu, jae oock Athenen sijt.
Tot welckes sekerheyt, en troosting van ons handen,[253]
Tot Haerlem is gebroeyt, gesien in geene landen,[254]
De weerde Druckery: dees wackert ons gemoet,[255]
En ons soo menich boeck met lust uytgeven doet.[256]
Waer van dit zy een stael: Op desen voet laet wesen,[257]
O Landsluy, dat wy oock van uwe vruchten lesen:[258]
Tot ciercel van ons tael, tot eer en weerdicheyt,[259]
Tot voord'ring van haer deucht en haer bevallicheyt.[260]
Ey liever! seght, en ist niet hoochlick te beklagen,[261]
Dat een so schoone tael mishandelt en verslagen
Sou leggen sonder glans, sou blijven onbekent,
Die niemant aen en raeckt, dan diese quetst en schent![264]
O Nederlandt, komt aen: maeckt, die nu is verschoven[265]
En vluchtich, aengenaem in 's Princen lecker hoven.[266]
Waerom en souse niet? ick sie het haest gemaeckt,[267]
Indien zy op de been, en in de kennis raeckt.[268]
Laet dit zijn onse bruyt, dees laet ons alle trouwen:
Met defticheyt versien, en met geleertheyt bouwen.[270]
Laet haer toch ongevalscht, met bastaert niet besmet,[271]
En van haer selven rijck, en van haer selven net,[272]

245 *Mahomet:* de Turken.
248 *Constantinus:* Constantijn de Grote (274-337), onder wiens leiding Byzantium werd herbouwd; *eer:* vroeger.
249 *ghy hebt u:* gij hebt reden u.
250 *bedrijff:* rechtsgebied (WNT II, 1, kol. 1227)
251 *De wetenschap:* nl. de antieke; *verspreydt haer breet en wijt:* zich wijd en zijd verspreidt, uitbreidt.
253 *Tot welckes sekerheyt:* tot veilige bewaring van welke (wetenschap); *en troosting van ons handen:* tot steun van onze handen: nu drukken, toen schrijven!
254 *gebroeyt:* uitgevonden; *gesien ... landen:* zonder dat één land er van wist (tegen Gutenberg?).
255 *weerde:* waardevolle; *wackert:* prikkelt.
256 *lust:* plezier.
257 *stael:* voorbeeld (dit boek van Heinsius); *Op desen voet laet wesen:* laat het op deze wijze zijn.
258 *vruchten lesen:* vruchten garen; ook: lezen.
259 *ciercel:* sieraad.
260 *deucht:* goede kwaliteit.
261 *liever:* liefhebber, (taal)minnaar (WNT VIII, 2, kol. 2150).
264 *Die:* antecedent: *een so schoone tael; diese:* die haar (de taal).
265 *komt aen:* welaan; *verschoven:* op zij geschoven.
266 *vluchtich:* verjaagd, uitgestoten (MNW IX, 686); *lecker:* kieskeurige.
267 *het haest gemaeckt:* spoedig verwerkelijkt.
268 *in de kennis raeckt:* bekend wordt.
270 *met defticheyt versien:* voorzien van degelijkheid, deugdelijk maken; *met:* door; *bouwen:* een grondslag geven, grammatisch-taalkundige regels ervoor opstellen.
271 *bastaert:* bastaardwoorden.
272 *net:* zuiver.

Eens wandelen in 't licht, eens breken door de wolcken,[273]
Eens komen aen den dach. ick sie de vreemde volcken,[274]
Die sullen allesins met yver ende lust[275]

273 *eens wandelen in 't licht:* naar buiten treden.
274 *ick sie:* en ik zie.
275 *Die ... bewust:* als rel. bijzin op te vatten: die overal met ijver en lust deze taal zullen willen deelachtig zijn en deze taal willen kennen.

Deelachtich willen sijn, en desen tael bewust.[276]
Denckt niet dat dees Godin in 't stuck van hooge dingen[277]
Sou wesen onbequaem, en niet om uyt te bringen[278]
De meening ende sin van een geleert gemoet,[279]
Dat Phoebus selve drijft, Minerva loopen doet.[280]
Gaet, Nederland, vry aen: en wilt het volck niet slachten[281]
Die niet, dan dat met moeyt van buyten komt, en achten,[282]
En dat ons wort geleert: als off daer sonder niet[283]
Een mensch vertalen kond' dat in zijn sinnen schiet.[284]
Ick ken van sulcke slach een geest noch jonck van jaeren,[285]
Alleen in onse tael verstandich en ervaeren,[286]
Vernuftich ende kloeck: die noyt Latijnsche las[287]
Ons Duytsche Mimos geeft, alleen van zijn gewas.[288]
Dus doende, sullen wy niet passen op de Franssen,[289]
Off nae d' Etrusche fluyt behoeven meer te danssen.[290]
Haer beyder Poësy, hoe lieffelick die lonckt,
Hoe zy staet toegemaeckt, en cierlick opgepronckt,[292]
Sal niet by d' onse sijn in 't minste te gelijcken:[293]
Wy sullen haer den vlag en 't hooge seyl doen strijcken.[294]
Want onse suyverheyt en over schoonen glans,[295]
Die ons gebleven is, die ruyckt daer nae Romans.[296]
Dat daer met onse tael besoetelt soude wesen,[297]
Staet u het tegendeel in desen boeck te lesen.
Siet daer dan, en ontfangt met blijschap desen schat,
Die toegeschreven wordt de eere van mijn stat.[300]
Aenvaert dit groote man, tot u geschickt om reden:[301]
Niet om uw hooge staet, niet om dat ghy van Sweden

276 *bewust:* kennend.
277 *dees Godin:* de taal van ons land; *in 't stuck van:* op het terrein van.
278 *onbequaem:* ongeschikt; *en niet om uyt te bringen:* niet geschikt om uit te drukken.
279 *meening:* bedoeling; *gemoet:* geest.
280 *Dat Phoebus selve drijft:* dat door Phoebus zelf wordt aangedreven (geïnspireerd); *Minerva loopen doet:* Minerva in beweging brengt.
281 *Gaet vry aen:* begin maar, begin gerust.
282 *Die:* ad sent. bij *volck* (de mensen die...); *Die... achten:* Die slechts wat uitheems is en met inspanning wordt toegeeigend, waarderen.
283 *geleert:* onderwezen.
284 *vertalen:* verwoorden; *in zijn sinnen schiet:* in zijn geest opkomt.
285 Bredero (1585-1618).
286 *Alleen:* slechts; *verstandich:* bekwaam, verstand hebbende van.
287 *Vernuftich:* verstandig; *kloeck:* intelligent; *Latijnsche:* Sc. *Mimos* (vs. 288).
288 *Mimos:* mimen, in de zin van kluchten; *alleen van zijn gewas:* van eigen teelt, oorspronkelijk.
289 *passen:* letten op, ons richten naar.
290 *d'Etrusche:* Italiaanse.
292 *toegemaeckt:* opgesierd, getooid, uitgedost (WNT XVII, 561).
293 *gelijcken:* vergelijken.
294 *haer:* de poëzie van Italianen en Fransen.
295 *over schoonen:* zeer schone.
296 *ons:* voor ons. Dus: Want wat bij ons zuiver gebleven is, ruikt daar (in Italië en Frankrijk) naar romaans.
297 *Dat... lesen:* Dat onze taal daarmee bezoedeld zou zijn, is niet waar, daarvan zult U het tegendeel in dit boek lezen.
300 *Die:* gij aan wie (Jacob van Dijck); *toegeschreven:* toegekend; *eere:* eerbetoon.
301 *geschickt om reden:* om goede redenen gezonden.

Hier Raedt sijt en Gesand, en dat de Koninck wijs
V voor zijn eygen volck gegeven heeft den prijs.[304]
Maer om u groot verstandt, en treffelicke gaven.

304 *voor:* boven; *gegeven heeft den prijs:* verkoren heeft.

Om dat ghy zijt gewoon nae Helicon te draven,[306]
Te lesschen uwen dorst in 't diepst van Hippocreen,
En derft wel aen den danss met Phoebus selve treen.[308]
Om dat ghy tot ons konst insonder sijt genegen,
En kont als in een schael ons dichten overwegen.[310]
Om dat sick Phoebus heeft om uwent wil berooft,
En u zijn eygen krans ginck hangen om het hooft:
Daer gevende noch by veel telgen van laurieren,
Alleen in uw geweldt, alleenlick om te cieren[314]
Den welverdienden kop van een geswindt Poëet,[315]
Die u behagen sal, en met de Goden eet.

P.S.

306 *nae ... draven:* belangstelling te hebben voor poëzie.
308 *aen den danss met Phoebus:* in het koor van Phoebus.
310 *schael:* weegschaal; *overwegen:* wegen.
314 *in uw geweldt:* tot uw beschikking (als Maecenas); *Alleenlick:* slechts dienend om (bij: *telgen*).
315 *Den welverdienden kop:* het hoofd dat het wel verdient; *geswindt:* schrander (WNT IV, 2268).

Hymnvs oft Lof-sanck van Bacchvs, Waer in 't gebruyck ende misbruyck vande Wijn beschreven wort.

Daniel Heinsivs
aen de heer
P. Scriverivs.

[1] EErweerde Heer ende Vrient, *In het lesen van de schriften*, *die de Heydenen*
[2] *ons naegelaten hebben*, *en vinde ick niet dat meer te verwonderen is*, *dan*
[3] *de groote blintheyt daer in zy geweest sijn: soo verre komende te lesten*, *dat zy*[3]
[4] *hare gebreken den hemel toegeschreven*, *hare sonden aengebeden hebben. Tegen*
[5] *dese dwaesheyt*, *hebben niet alleene mannelick gestreden*, *alle de groote helden*[5]
[6] *van het Christendom: als daer is Iustinus*, *Clemens*, *Tertullianus*, *Cyprianus*,[6/7]
[7] *Augustinus*, *Arnobius*, *Lactantius*, *Cyrillus*, *Theodoretus*, *ende meer andere*, *die*
[8] *wy van joncks aen byna meer als de boecken van de Heydenen ghelesen hebben:*
[9] *maer oock de wyse Socrates*, *ende degene die zijne wijsheyt op het tooneel placht*
[10] *te brengen*, *Euripides. Van welcke, den eenen dickwils by den grooten Plato van*
[11] *de Goden soo spreeckt*, *dat hyse prijsende genoech schijnt te belacchen. Gelijck*[11]
[12] *Bion openbaerlick gedaen heeft*, *met meer andere*, *die haer werck daer afgemaeckt*[12]
[13] *hebben*, *ende worden over sulcks van Clemens ende de vaders gepresen ende*[13]
[14] *hooch geroemt: niet om dat zy de waerheyt kenden*, *maer de dwaesheyt sagen*,
[15] *die voor yeder openbaer was*, *ende in den put van Democritus niet en lach begraven*.[15]
[16] *Doch boven al heeft my altijt ten uytersten behaecht het gene datmen by*
[17] *Euripides leest in zijnen Cyclops: die gemaeckt is om de hoorders ende sienders*[17]
[18] *van zijn andere treurspelen te vermaken*, *ende alsoo de droefheyt van het herte*,[18]
[19] *de tranen van de oogen te wasschen. Daer brengt hy u den vernuften Vlysses*,[19]

3 *soo verre komende:* die zo ver ging.
5 *helden:* geloofshelden.
6/7 *Iustinus:* de martelaar, gest. 165; *Clemens:* van Alexandrië (2e eeuw); *Tertullianus:* 2de eeuw; *Cyprianus:* 3de eeuw; *Augustinus:* 354-430; *Arnobius:* 4de eeuw; *Lactantius:* de christelijke Cicero, 3de/4de eeuw; *Cyrillus* (v. Alexandrië): bisschop uit de 5de eeuw; *Theodoretus* (van Cyrrhus): bisschop uit de 5de eeuw; *meer andere:* nog anderen.
11 *genoech:* in ruime mate, behoorlijk.
12 *openbaerlick:* duidelijk, onverhuld; *die ... hebben:* die zich daarmee bezig hielden.
13 *ende worden over sulcks:* en die daarom worden; Clem. Protrept. IV, 56, 1.
15 *in den put van Democritus niet en lach begraven:* zoals wel de waarheid; cf. p. 27, n. 1.
17 *Cyclops:* een satyrspel; zulke spelen werden opgevoerd na drie tragedies, als vrolijke toegift. Dit spel van Euripides is het enige geheel overgeleverde satyrspel.
18 *andere treurspelen:* andere spelen die treurspelen zijn; men vergelijke het Griekse gebruik van ἄλλος!
19 *vernuften:* schrandere.

[20] *die tot zijn groot leetwesen aen het eylant van den woesten Polyphemus gestrant*[20]
[21] *wesende*, *ende vol vreese van de doot*, *daer hy alreede vaste beloften af hadde*,[21]
[22] *soeckt alle middelen; om hem met het wonderbare sap van druyven in den slaep*[22]
[23] *te locken*, *op dat hy mochte ontkomen zijne tanden*, *die op hem gescherpt ende*
[24] *genoechsaem gewet waren. Om het welcke beter te volbrengen*, *begint eerst met*[24]
[25] *vele soete woorden*, *die hy niet te soecken en hadde*, *maer hem van selfs uyt de*[25]
[26] *mont gevloeyt quamen*, *den godloosen Cyclops te bepraten*, *prysende de kracht*
[27] *van den God die hy op de wyse in die kluchten gebruyckelick*, *Βαχχίον*, *dat is*[27]
[28] *het wijntjen, ofte het lieve Bacchusien noemt. Waer op de groote Polyphemus*,
[29] *die geen goden kende ofte vierde*, *soo de Griecken seyden*, *sat ende vol sijnde*,[29]
[30] *van boven als de boeren plegen*, *wat laet vliegen ende rispt hem in de mont*,[30]
[31] *seggende*, *Ἐρυγγάνω γὰρ αὐτὸν ἡδέως ἐγώ*.[31]

[32] *Dat is:* Ick voel' het: want o grooten sot, Ick rispe wel van desen God.

[33] *Ende een weynigh daer nae*, *Θεὸς δ᾽ ἐν ἀσκῷ πῶς γέγηθ᾽ οἴκους ἔχων*;[33]

[34] *Dat is:* Wat is het voor een God, die leeft, En in de fles zijn wooning' heeft?

[36] *Gevende de Griecken heymelick daer mede te kennen*, *dat de volckeren die geenen*[36]
[37] *God en hadden*, *soomen meynde*, *wyser waren*, *als die sulcke dienden. De godsalige*[37]
[38] *ende hoochgeleerde vader Clemens van Alexandrien, schrijft dat Antisthenes*[38]
[39] *hoorende van Venus spreken*, *antwoorde*, Die van Venus spreeckt, die
[40] soud' ick wel doorschieten, kond' ick hem maer krijgen: want zy vele[40]
[41] degelicke vrouwen heeft bedurven. Cupido en is oock niet als een recht[41]

20 *aen:* op; *Polyphemus:* de bekende homerische Cycloop.
21 *vol vrese van de doot:* nl. wesende; *daer hy alreede vaste beloften af hadde:* die hem reeds zeker was aangezegd.
22 *wonderbare:* toverkrachtige (niet in deze betekenis in de woordenboeken).
24 *genoechsaem:* in ruime mate; *Om ... begint:* latinistische zinsbouw (rel. aansluiting): om dit beter te volbrengen begint (hij). Subj., als vanzelfsprekend, weggelaten.
25 *maer:* maar die (samentrekking van object naar subject geschiedt in de 16e en 17e eeuw zonder bezwaar).
27 Βαχχίον: Cyclops, vs. 519. In het Grieks geen verkleinwoord, maar met betekenis wijn.
29 *vierde:* vereerde.
30 *rispt... mont:* hem (Bacchus) oprispt.
31 Cyclops, vs. 523. Te lezen γ o û ν niet γ ὰ ρ.
33 Cyclops, vs. 525.
36 *Gevende... kennen:* waarmee Euripides op bedekte wijze aan de Grieken te kennen geeft.. (predicatief aansluitend bij weggelaten subject *hy* (24).
37 *soomen meynde:* bep. bij *die... hadden* (36-37).
38 *Clemens van Alexandrien:* Stromata II, 20, § 107, 2-3 (= ed. Stählin II, p. 171, 20-23 = Antisthenes, Frgm. XI, 1 *Winckelmann*.) Zie ook Theodoret. Graec. Affect. Cur. III, 53.
40 *doorschieten:* doorboren, doden.
41 *is oock niet als:* is ook alleen maar.

[42] gebreck van de natuere: van de welcke dit ellendich volck overwonnen[42]
[43] sijnde, seggen dat de sieckte een God is. *Waer uyt ende meer ander diergelijcke*[43]
[44] *spreucken*, *soo van oude philosophen als poëten*, *men ghenoech bemercken*[44]
[45] *kan*, *wat ghevoelen dat zy selve van die Godts-dienst ghehadt hebben*,

42 *van... God is:* dit ellendig volk, daardoor ten ondergebracht, zegt (dan) dat de ziekte een God is (rel. aansluiting; *seggen* ad sententiam bij *volck*).
43 *Waer ... ander:* Uit welke en nog andere.
44 *spreucken:* uitspraken; *ghenoech:* ruimschoots.

[46] *al ist dat zy de gemeyne sotheyt dickwils te gemoet gegaen sijn. Ander hebben*[46]
[47] *dat bedectelicker gedaen, ende schrijvende de lof vande Goden, der selver schanden*
[48] *ende leelickheden ontdect, als ick meyne dat wy oock gedaen hebben. Vele*[48]
[49] *onder haer,* (*het welcke hier bysonder plaetse sal grijpen*) *en hebben met de naem*[49]
[50] *van Vulcanus, Bacchus, Venus, ende andere namen, gelijck Plutarchus wel segt*[50]
[51] *in zijn boeck in het welcke hy leert, hoe dat de jonge lieden de poëten sonder*
[52] *schade souden mogen lesen, niet dan het vier, de wijn, de minne, ende hare*[52]
[53] *krachten, goet ende quaet, gebruyck ende misbruyck, willen te kennen geven.*[53]
[54] *Als alle de Griecken meest doen. Soo dat bynae gans de oude wijsheyt ende philosophie,*[54]
[55] *die Aristoteles daer nae op een ander maet heeft willen brengen, onder*[55]
[56] *dese namen ende woorden, begraven ende bedeckt licht. Ghelijck wy souden sien,*[56]
[57] *indien wy de boecken van Pherecydes hadden, ende van meer andere, die Pythagoras*[57]
[58] *gebroeyt ende voortgebracht heeft: ende over al by Plato konnen mercken.*[58]
[59] *Maer sonderlinge onder die van Bacchus ende zijne historien, wort ons, al het*[59]
[60] *gene van de wijn tot eere ende schande van den selven, ofte veel eer van de*[60]
[61] *menschen, die de gaven Godes misbruycken, soude geseyt konnen worden, by de*[61]
[62] *philosophen ende poëten, die de eerste wyse geweest sijn, wijtloopich beschreven.*
[63] *Gelijck nu noch de schilders doen, die niemant qualick af en neemt, dat zy het*[63]
[64] *gebreck van dronckenschap, ende de natuer van den dranck, alsoo te kennen*[64]
[65] *geven. Indien het den tijt en de ongeleerde neuswijsheyt van de menschen belieft*[65]
[66] *hadde, souden noch veel oude schrijvers konnen toonen, die haer werck daer van*[66]

46 *gemeyne:* algemene; *te gemoet gegaen sijn:* tegemoet zijn gekomen.
48 *ontdeckt:* blootgelegd.
49 *plaetse sal grijpen:* de nadruk moet krijgen (vgl. WNT V, 741).
50 *Plutarchus:* De audiendis poetis, p. 23 A-D (= cap. VI).
52 *hare:* hun.
53 *goet ende quaet:* (bij krachten) zowel goede als kwade; *gebruyck:* hun gebruik.
54 *Als alle de Griecken meest doen:* zoals bijna alle Grieken doen.
55 *op een ander maet heeft willen brengen:* heeft willen hervormen.
56 *namen:* van de genoemde goden; *woorden: vier*, enz.
57 *Pherecydes van Syros:* leermeester van Pythagoras, 6e eeuw v. Chr.
58 *gebroeyt ende voortgebracht heeft:* letterlijk: gebroed en tevoorschijn gebracht heeft (zijn geestelijke kinderen).
59 *die:* nl. de namen; *ende zyne historien:* en onder (bedekt onder) de verhalen over hem.
60 *van den selven:* ervan.
61 *by* = door.
63 *die ... neemt:* die niemand kwalijk neemt.
64 *natuer:* aard; *alsoo:* op die wijze, nl. onder de naam van een god.
65 *Indien .... hadde:* Indien niet veel door 'de tand des tijds' verloren ware gegaan en door de kortzichtigheid van de mensen die zulke geschriften ten onrechte heidens en afgodisch achtten ....
66 *souden:* zouden wij.

[67] *gemaeckt hebben. Gelijck daer sijn geweest de Bassarica Soterichi*, *ende Dionysii*,[67]
[68] *uyt Samos: ja noch sijn de Dionysiaca van Nonnus*, *die in achtenveertich*[68]
[69] *boecken al het gene dat de andere van Bacchus hadden naegelaten*, *heeft begrepen:*[69]
[70] *wesende een Christen*, *gelijck het genoech blijckt uyt het gene dat hy op het*[70]
[71] *heylich Euangelie van Sint Ian heeft geschreven. Soo dat de selve schryver*,[71]

67 *Bassarica Soterichi:* zie Christ-Schmid-Stählin: Gr. Lit. II, 2, p. 672; *Dionysii, uyt Samos:* zie G. Knaack: R.E. V, 924 v.v., i.v. Dionysius n°. 97.
68 *ja noch sijn:* ja nog aanwezig zijn.
69 *begrepen:* samengevat.
70 *genoech* (understatement): duidelijk.
71 *op het heylich Euangelie van Sint Ian:* Nonnus' Metabole, van ongeveer 430; *de selve:* dezelfde.

[72] *desen, ende den waren God gepresen heeft, ende genoechsaem eenen Hymnus*[72]
[73] *van beyde gemaeckt heeft. op dat de ongeleerde ende neuswijse leeren swijgen,*[73]
[74] *die het selve in ons nieuw ende vreemt vinden. Doch om dat de Griecksche*[74]
[75] *sprake, boven al bequaem is, om den aert van alle dingen uyt te drucken, soo*[75]
[76] *ist dat zy in het beschrijven van de eygendommen deses lieven Gods, haer selven*[76]
[77] *overwonnen ende ganschelick gebruyckt heeft. Het welcke siende veel geleerde*[77]
[78] *treffelicke mannen van onsen tijt, hebben willen proeven, ofte men het selve in*[78]
[79] *de Latijnsche spraecke niet en soude konnen doen, alleenelick om sich te oeffenen,*[79]
[80] *ende om de kracht van de taelen wel te ondersoecken. Als daer sijn geweest, de*[80]
[81] *godsalige Flaminius, de geleerde Marullus, de welsprekende Muretus, te lesten*[81]
[82] *oock de prince ende koninck der geleerden van onsen tijt, Iulius Scaliger: met*
[83] *meer andere, die ons alle Bacchi lof-sanck naegelaten hebben. Niet om dat zy*
[84] *yet van hem geloofden* (*God bescherme daer van alle redelicke menschen*) *maer*[84]
[85] *om haren geest te toonen, ende om den trots der Griecken door een ander taele*
[86] *wat te dempen: doch voor al bemerckende, datter geen bequamer stof en is voor*[86]
[87] *de poëten, om te toonen wat zy doen konnen. Naer dese is gekomen de vermaerde*
[88] *Petrus Ronsardus, een bekent frans poëet, die hem in zijn spraeck gemaeckt*[88]
[89] *heeft, soo uytnemende aerdich, dat hem de beroemden Auratus, een van*[89]
[90] *de dapperste van onsen tijt in Vranckrijck, in het Latijn heeft doen spreken. Dese*[90]
[91] *hebbende gelesen, ende my daer over seer verwondert, hebbe eens willen sien,*[91]

72 *genoechsaem:* vrijwel.
73 *van:* op; *neuswijse:* (de) dommen.
74 *het selve:* dit; *vreemt:* wonderlijk; *om dat:* toch causaal op te vatten.
75 *aert:* wezen.
76 *eygendommen:* eigenschappen; *lieven:* geliefde.
77 *overwonnen:* overtroffen; *ganschelick gebruyckt:* uitgeput.
78 *proeven:* beproeven; *het selve:* hetzelfde.
79 *alleenelick:* uitsluitend.
80 *kracht:* potentie; *ondersoecken:* beproeven.
81 *godsalige:* vrome; *Flaminius* enz.: zie inleiding p. 31, n. 1.
84 *daer van:* daarvoor.
86 *bemerckende:* er op lettende; *bequamer:* geschikter.
88 *hem:* lofzang (op Bacchus).
89 *aerdich:* treffend, goed; *Auratus:* Jean Dorat, leermeester van Ronsard, gestorven 1588, door zijn tijdgenoten de moderne Pindarus genoemd.
90 *dapperste:* schrandersten (WNT III, 2, 2294).
91 *my daer over verwondert:* bewonderd.

[92] *of oock onse sprake soo onbequaem is*, *als vele lieden meynen*, *die niet achten dan*[92]
[93] *dat buyten is*, *en met groote moeyte geleert wort. Doch in het schryven hebbe*[93]
[94] *bevonden*, *dat Ronsardus veel geseyt*, *maer noch meer nagelaten hadde. Ende*[94]
[95] *boven al verwondert de bequaemheyt van de tale. Nu also ick oock geen bequamer*[95]
[96] *dach hebbe konnen vinden*, *om van Bacchus onbegrijpelick te spreken*,
[97] *als den genen op de welcke de Christenen hem schandelicker vieren*, *als de Heydenen*;[97]
[98] *so hebbe ick u dat op den selven willen toesenden: te meer dat ick daer*[98]
[99] *in de wijsheyt van de oude Griecken*, *dit stuck rakende*, *meest uytgedruckt hebbe*.[99]

92 *achten:* waarderen, op prijs stellen.
93 *dat buyten is:* het buitenlandse (zie ook p. 94, vs. 281-282).
94 *nagelaten:* niet gezegd.
95 *verwondert:* bewonderd; *Nu also ick oock:* Daar ik nu ook; 96 *onbegrijpelick:* zonder dat men er zijn afkeuring over te kennen geeft.
97 *als:* dan.
98 *den selven:* die (dag); *dat:* omdat.
99 *dit stuck rakende:* op dit punt; *meest:* het meest, vooral.

[100] *Want den aert van seggen*, *vinden wy wel aen ons selven*, *ende is van ons gewas*.[100]
[101] *Doch met sulcke meyninge*, *dat ghy het alleene sult lesen*, *ende op de lieden*[101]
[102] *dencken*,

[103] Qui Curios simulant, & Bacchanalia vivunt.[103]

[104] *Dat is:* Die Curii met woorden sijn, En leven altijt in de wijn.

[105] *Dat is*, *die de Vastelavont een gans jaer is*, *gelijck hy ons eenen avont is. Ick*[105]
[106] *wenste dat zy haren God aensagen*, *toch in sulcker voege*, *als hy van ons geschildert*[106]
[107] *is. Want zy hier haer selven souden vinden, ende spotten met de blintheyt*[107]
[108] *der Heydenen*; *sonderlinge int lesen van dese woorden*, *die hem met al zijn*
[109] *geselschap wonder wel uytbeelden:*

[110] Nachtlooper, heupe-soon, hoochschreeuwer, grooten springer,
[111] Goetgever, minne-vrient, hooft-breker, leeuwen-dwinger,
[112] Hertvanger, herssendief, tongbinder, schuddebol,
[113] Geestroerder, waggelvoet, straet-kruysser, altijt vol.

[114] *Plutarchus verhaelt dat een wijs man met namen Cinesias*, *hoorende op eenen*[114]
[115] *tijt den vermaerden Timotheus de Godinne Diana prysen*, *ende stijf schreeuwen*,[115]
[116] *haer noemende*, *gelijck de poëten plegen*, *μαινάδα*, *θυάδα*, *φοιβάδα*, *λυσσάδα.*
[117] *dat is*, raesende, woelende, besetene, dolle, *riep met luyder stemme*, *God*
[118] *verleene u sulck een dochter. Ick meyne oock dat*, *indien u God een soodanige*
[119] *sone gave*, *gelijck desen God is*, *dat ghy hem in d'hooge schoole sout besteden*,[119]
[120] *daer het Brasily hout geraspt wort. Het selve sult oock dencken als ghy eenige*[120]
[121] *andere redenen sult lesen*, *met de welcke ick den aert van het volck hebbe willen*[121]
[122] *uytdrucken*, *die geen God en kennen dan die in de kanne woont*, *ende gemeynelick*

100 *den aert:* de manier; *aen:* bij; *van ons gewas:* van onze vinding.
101 *sulcke meyninge:* deze bedoeling (van het sturen).
103 Juv. Sat. II, 3. Sinds Ausonius spreekwoordelijk.
105 *die:* voor wie.
106 *aensagen:* aankeken; *toch in sulcker voege:* evenwel op die manier, zó.
107 *Want... vinden:* Want zij zouden hier (in ons gedicht) zichzelf (terug)vinden, tot bewustheid komen van hun verkeerdheid.
114 *Plutarchus:* De audiendis poetis, p. 22 A (= cap. IV) en De superstitione 10; *Cinesias:* een Attische dithyrambendichter (ong. 450-390 v. Chr.), concurrent van Timotheus, eveneens dichter.
115 *stijf:* hard.
119 *d'hooge schoole:* het rasphuis.
120 *Brasily hout:* Braziliëhout wordt gebruikt voor rode verfstof. Het land Brazilië ontleent zijn naam aan de houtsoort, niet omgekeerd; *sult:* zult gij.
121 *redenen:* uiteenzettingen.

[123] *haer laeten voorstaen*, *dat de doot ons leven besluyt*, *sonder wat meer te*[123]
[124] *verwachten. Daer by voegende het gene Plutarchus segt*, *datter veel aengelegen*[124]
[125] *is*, *wie de poëet doet spreken*, *ende wiens manieren hy uytdruckt. Want anders*[125]
[126] *spreeckt Hercules*, *of Theseus*; *anders Eteocles*, *ofte Ixion: gelijck de selve*[126]

123 *haer laten voorstaen:* van mening zijn; *dat de doot ons leven besluyt:* dat de dood het einde is.
124 *Daer by voegende* (bij *ick*, r. 121): *Plutarchus:* o.c. p. 18 E (= cap. III); *aengelegen:* aan gelegen.
125 *wie:* obj.; *manieren:* wijze van doen.
126 *de selve:* dezelfde.

[127] *schryver seer wel segt. Ia om de deucht te leeren*, *moetmen dickwils de gebreecken*[127]
[128] *naebootsen*.

[129] *Vaert wel Eerweerde Heer ende Vrient*, *ende bewaert dit voor u alleen, ten sy*[129]
[130] *dat ghy het liever hebt te branden: want desen God niet beter en kan sijn*, *als zijn*
[131] *vrou moeder: die door het vier gegaen is*, *na dat haer de goeden gesel Iupiter misbruyckt*[131]
[132] *hadde. Al ist dat ick niet en vreese*, *dat in my kan begrepen worden*, *het*[132]
[133] *gene in andere*, *die de eerste sijn geweest van onse tyden*, *niet en wort mispresen*.[133]
[134] *Oock en vinde ick geen reden. Want indien ick de wijn gepresen hebbe*, *het is een*[134]
[135] *gave Godes*, *ende wort noch Bacchus van de poëten genoemt. Indien zy het van*[135]
[136] *Bacchus selve nemen: ick en soude niet wenschen alsoo gepresen te worden. Ofte*
[137] *indien zy het voor lof ende prijs met gewelt willen nemen*, *ick sal seggen, dat*[137]
[138] *Synesius de bisschop*, *een hooft van de kercke binnen Theben*, *de kaelheyt*;[138]
[139] *Erasmus de sotheyt; ick de luys gepresen hebbe. Ende dat ick noch het selve aen*[139]
[140] *haeren medemaet den esel*, *doen sal. ter eere van de gene die niet en weten*, *ende*[140]
[141] *alles laecken. doch daer in verstandiger sijn*, *dat zy Bacchus liever drincken*, *als*[141]
[142] *prysen*; *daer den esel hem met water laet genoegen. Met welcke sieckte indien*[142]
[143] *ick ofte ghy besmet waren*, *soude dit niet geschreven*, *nochte aen u gesonden*

127 *Ia ... moetmen:* zelfs moet men.
129 *Eerweerde:* geachte; *ten sy... branden:* tenzij gij er de voorkeur aan geeft het te verbranden.
131 *gesel:* vriend.
132 *begrepen:* berispt.
133 *de eerste:* de vooraanstaanden.
134 *Oock en vinde ick geen reden:* Ook zie ik er geen reden toe.
135 *het:* reflecterend op: *gepresen hebbe* (134); *van Bacchus selve nemen:* op Bacchus zelf betrekken.
137 *met gewelt:* met alle geweld; *voor... nemen:* met alle geweld (ondanks het feit dat duidelijk blijkt, dat ik alles behalve loof; vgl. het ironische '*alsoo gepresen te worden*' (vs. 136)) als lof en prijs willen beschouwen.
138 *Synesius:* bisschop van Cyrene (4e eeuw); *een hooft van de kercke binnen Theben:* zie Sudas i.v. Συνέσιος: Πενταπόλεως τῆς ἐν Λιβύῃ Θηβάϊδος, φιλόσοφος, ἐπίσκοπος Πτολεμαΐδος; *de kaelheyt:* Synesius' Φαλάκρας ἐγκώμιον (± 405), een repliek op Pseudo-Dio's κώμης ἐγκώμιον.
139 *Erasmus de sotheyt:* Synesius' bovengenoemd werkje, Seneca's Apokolokyntosis en Erasmus' Encomion Moriae gezamenlijk in een bundeltje gedrukt door Frobenius (Bazel 1513); *ick de luys gepresen hebbe:* Laus Pediculi ad Mendicorum Patres Conscriptos in D. Heinsius' Orationes (Leiden, 1615): nr. 23.
140 *haeren:* hun; *niet:* niets; *haeren medemaet den esel, doen sal:* Laus Asini, Leiden, Elsevier 1623.
141 *verstandiger sijn:* nl. dan de ezel.
142 *daer:* terwijl; *Met welcke sieckte ... waren:* Indien ik of gij met die ziekte (van het water) besmet was.

[144] *hebben. Want men niemant op zijn seer moet raecken. Daerentusschen*, *dese*[144]
[145] *goede dieren sullen ons hier wel te pas komen*, *om den droncken Silenus op te*[145]
[146] *setten. want zijn peert by na van sulcken leest was. Vaert andermael wel*.[146]
[147] *Tot Leyden* M.D C. XIV. *desen Vastelavont*.

144 *Want men niemand op zijn seer moet raecken:* d.w.z. men moet niemand opzettelijk onaangenaam zijn, spreekwoordelijk; *Daarentusschen:* Inmiddels.
145 *goede dieren:* ezels.
146 *leest:* gedaante; *andermael:* ten tweeden male (vgl. 129).

Lof-sanck van Bacchvs.

WAt kan men beter doen des avonts voor de Vasten,[1]
Als dat men Bacchus prijst in 't midden van zijn gasten
Aen eenen goeden dis? wy sullen sijn verheucht
In uwen soeten dranck, ô Vader van de vreucht,[4]
O vinder van de wijn. wie soumen vergelijcken[555]
By dijne stercke macht? de Goden moeten wijcken[6]
V, die maer een en sijt, en meerder sijt van naem,[77]
Naest Iupiter alleen, als d'ander al te saem.[8]
My komen in de sin op eenen tijt veel dingen.[99]
Wat sal ick lest van u, wat sal ick eerstlick singen?[10]
Hoe Iupiter ontnam van Semele dat pack,[11/121111]
Dat zy gedragen hadd', *en in zijn heupe stack.
*De vreesselicke vlam (ô groot, ô schricklick wonder!)[1313]
Omringde gans uw' lijf: *de suster van den donder,[14]

Vytleggingen.

[1] *en in zijn heupe stack*.] Leest de fabel van
[2] Semele, moeder van Bacchus, ende zijn gheboorte
[3] in het derde boeck vande veranderinge
[4] Ovidii, ende by Nonnum in het sevenste van
[5] Bacchus: die alle beyde dese historie seer breet
[6] verhalen. Siet oock Appollodorum in het derde
[7] boeck, Higynum in het 229 capittel; Philostratum
[8] in zijn schilderyen, ende meer andere.
[9] Iupiter, ghelijck wy hier naer verhalen sullen,
[10] met den blixem op het versoeck van Semele by
[11] haer gekomen sijnde, heeft zijn lief verbrant,
[12] zijnen soon Bacchum tot hem genomen ende in
[13] zijn heupe gesteecken. Waer mede de Poëten te
[14] kennen hebben willen geven, de plaetse daer hy
[15] opgevoet is, de welcke Μηρὸς in het Griecx,
[16] dat is *een heupe*, genaemt wert. Al ist dat Tiresias
[17] by Euripidem in zijne Tragoedie *Bacchoe* genaemt,
[18] segt dat de heupe van Iupiter is geweest,
[19] μέρος τι τοῦ ἐγκυκλουμένου χθονὶ. dat is,
[20] *een deel vanden hemel die d'aerde van alle kanten*
[21] *omringt*. Alwaer hy het kint eerst geboren
[22] sijnde verborgen heeft. Ick meyne dat zy niet
[23] anders hebben willen met de heupe te kennen

[24] geven, dan de kuype of het vat, daer de druyve
[25] in licht als zy gheperst wert. Want dan wort de
[26] wijn eerst gheboren, maer en is noch niet bequaem
[27] om te drincken, voor aleer dat hy
[28] gesuyvert ende in ander vaten getont is.

[29] *De vreesselicke vlam*] De Poëten hebben gheseyt,
[30] dat Bacchus uyt het vier geboren is, om
[31] de hitte des wijns ende natuerlicken brant:[31]
[32] ghelijck de Poëet Thespis den selven noemt
[33] αἴϑοπα φλογμὸν, dat is, *swarte brant*, ἴδε
[34] σοι Βρομίου αἴϑοπα φλογμὸν λείβω.
[35] Strabo in zijn dertiende boeck beschrijft eenige
[36] plaetsen die heel verbrant sijn, ende nochtans
[37] goede wijnen voortbrengen; gelijck in Lydia, in

De blixem stont om u, tot dat uw' vader quam,
En met zijn eygen hant self uyt de vlamme nam.[16]
Naer dat ghy waert verlost, en uyt het vier genomen,[1717]
Sijt ghy weer uyt de dye van Iupiter gekomen,[18]
*Geboren meer als eens. dit hebt ghy oock met geen[19]
Van alle die daer sijn in 't Hemelrijck gemeen.

[1] Mysia, ende oock by Catina. De selve meynt[1]
[2] dat Bacchus daerom geseyt wort uyt het vier
[3] geboren te sijn; al ist dat ick meyne, het eerste[3, 4]
[4] insonderheyt waer te wesen. Hierom wort hy
[5] *ignigena* van Ovidius, πυριγενὴς van andere,
[6] πυρίσπορος van Orpheus genoemt. Doch
[7] door het verbranden van Semele, op wiens
[8] versoeck Iupiter met den blixem was gekomen,
[9] geven ons de Poëten, die d'eerste Philosophen
[10] ofte wijsen sijn gheweest, merckelick te kennen,[10]
[11] wat de loon is vande groote herten ende vande[11]
[12] eergiericheyt: die verkrijgende haer wenschen,[12]
[13] krijgen haer doot ofte straf; ende dat de gaven
[14] van de machtigen rechte blixems sijn: die de
[15] kleynen, die haer volgen, niet vereeren, maer[15]
[16] verteeren.

[17] *De suster van den donder*.] De Poëet heeft de
[18] vlam vanden blixem, suster genaemt vanden
[19] donder, om dat zy t'samen op eenen tijt inden
[20] buyck vande wolcke geboren worden, d'een
[21] met vier, d'ander met gheluyt: ende een moeder
[22] hebben; de welcke van Aristoteles genoemt
[23] wort, ἀναϑυμίασις ξηρὰ, in het negende
[24] capittel van zijn tweede boeck *Meteor*. die wel[24]
[25] ten rechten wederlecht Empedoclem ende 25
[26] Anaxagoram, die meynden dat de donder gheschiede,
[27] als het vier van den blixem verdwijnt.

[28] Daerom en heeft de wijse Solon niet eygentlick[28]
[28] genoech gesproken, als hy segt:

30 Βροντὴ δ᾽ ἐκ λαμπρῆς γίνεται ἀστεροπῆς.

[31] Dat is:

Des donders vreeselicke kracht
Wort vanden blixem voort gebracht.

[34] Gelijck Plutarchus in het leven vande selve
[35] Solon wel bewijst.[35]

[36] *Geboren meer als eens*.] De Poëten hebben geseyt
[37] dat Bacchus tweemael is geboren: ofte om
[38] redenen die vooren verhaelt sijn, ofte om dat
[39] hy eerst wast in d'aerde, ende daer naer wederom
[40] geboren wort inde kuyp oft perse. Ende
[41] daerom ist dat hem Ovidius *bis genitum*, de
[42] Griecksche Poëten, δίγονον, διθύραμβον
[43] ende διθυραμβογενῆ ghenoemt hebben. Waer[43-45]
[44] van wy hier naer sullen spreecken, ende de
[45] selfde namen t'zijnder plaetsen verklaren.[45]

Maer waer is dat geschiet? veel van de oude wysen,
Die seggen dat ghy sijt *geboren binnen Nysen,[22]
Veel ander seggen neen. een yder segget zijn.[23]
Ick meyne dat ghy sijt geboren aen den Rijn.
Van daer komt 't edel nat naer Dordrecht afgevaren,[2525]
Dat Nederlant verheucht: *daer waren uw' autaren,[2626]
Daer is noch uwen naem. de Spaenjaerts hooge moet[27]
Die geeft u self den prijs, al is zijn druyve soet.[28]
Ick weet oock dat *den dranck van Creta wort gepresen,[29]
Zy souden geerne sien, dat ghy mocht lantsman wesen[30]
*Van haren Iupiter. Maer wacht u toch daer af,[31]
*Zy souden laeten sien de volckeren uw' graf.[32]
Van daer sijt ghy terstont *gegeven de Goddinnen[3333]
Die in het water sijn. dat waren uwe minnen,[34]
Die hebben u bewaert en wonderlick behoet,

[1] *geboren binnen Nysen,]* Stadt van Arabien. alwaer
[2] Iupiter het kint, dat hy in zijne heupe
[3] hadde, gebrocht, ende de Nymphen heeft gegeven
[4] om op te voeden. waerom hy oock
[5] Διόνυσος genoemt wert vande Griecken, gelijck
[6] Diodorus Siculus betuycht. Al ist dat
[7] Phurnutus, Macrobius, Orpheus, ende andere,
[8] anderen reden bybrenghen. Andere segghen,[8]
[9] dat hy in Nysa op Cithaeron; Q. Curtius,
[10] Arrianus, Philostratus, Pomponius Mela, dat hy
[11] in Nysa, wesende een stadt van Indien, is geboren,
[12] sijnde niet verre gelegen vanden berg
[13] Meros. het welcke inde Griecksche tael beteyckent
[14] *een dye*. inde welcke om dat hy opghebrocht[14]
[15] is, hebben de Poëten (seggen zy)
[16] versiert, dat hy geboren is uyt de dye ofte heupe[16]
[17] van Iupiter. Al ist dat dit zijn natuerlicke reden
[18] heeft, als boven bewesen is.

[19] *daer waren uw' autaren,]* De Poëet verstaet[19]
[20] *Baccharach* aen den Rijn. van waer de beste
[21] Rijnsche wijnen komen: geseyt (soomen meent)[21]
[22] van het Latijnsche *Bacchi ara, dat is, den autaer*
[23] *van Bacchus*.

den dranck van Creta] Malvasaye.

[25] *Van haren Iupiter.]* Want die van Creta seyden
[26] dat Iupiter by haer geboren was, ghelijck Callimachus[26]
[27] ghetuycht in zijn Hymno van Iupiter,
[28] voor aen in 't beginsel:[28]

Ζεῦ σε μὲν Ἰδαίοισιν ἐν οὔρεσι φασὶγενέσθαι,

Ζεῦ σε δ᾽ ἐν Ἀρκαδίῃ· πότεροι πάτερἐψεύσαντο;

[31] Dat is:

Arcadien is trots met u geboort' en Creten.
Wie dat van beyden liecht, o Vader, laet my weten.[33]

[34] *Zy souden laten sien]* Die van Creten waren
[35] soo sot en leugenachtich, dat zy seyden, dat
[36] Iupiter niet alleen by haer gheboren maer oock
[37] begraven was. Daerom vermaent de Poeet, dat[37]
[38] Bacchus wel toesien mach, dat hy die van Creten
[39] niet te veel toe en geeft, op dat zy het selve van[39]
[40] hem niet en seggen. Van het graff van Iupiter,
[41] dat in Creta wert getoont, leest by Diodorus
[42] Siculus in het vierde boeck, Solinus in het 16
[43] capit. Pomponius Mela in het tweede boeck,
[44] aen 't sevenste cap. den ouden Vader Lactantius
[45] in het eerste boeck, Vande valsche ofte waen
[46] Religien, in het 11 cap. Cicero in het derde
[47] boeck Vande Natuere der Goden; Lucianus,
[48] Varro, ende andere; onnodich alle hier te verhalen.
[49] Siet daer. Maer boven al Callimachus op
[50] de aenghetrocken plaets, daer hy alsoo voort[50]
[51] gaet, ende spreeckt Iupiter aen:

Κρῆτες ἀεὶ ψεῦσται· καὶ γὰρ τάφον ὦ ἄνασεῖο
Κρῆτες ἐτεκτήναντο· σὺ δ᾽ οὐ θάνες, ἐσσὶγὰρ αἰεί.

[54] Dat is:

Het volck van Creta steeckt vol leugens. jae, zy derven[55]
Wel laten sien u graf. maer ghy en kont niet sterven.

[57] *gegeven de Godinnen]* De Wijngaert is van
[58] sulcken aert, dat hy seer genegen is tot water,
[59] ende daer sonder vergaet. Daerom hebben
[60] d'oude Philosophen geseyt, dat de Godinnen
[61] van het water, de minnen ende voesters sijn
[62] geweest van Bacchus, ende hem opgebracht
[63] hebben: ofte, om dat de wijn gedroncken sonder[63]
[64] water, schadelick is. Waer van ick niet en
[65] kan laten hier by te stellen het Griecx epigram-

Voor Iunoos grooten haet en vreesselick gemoet.[36]
*De neef van Atlas groot die ginck u daer besteden,[3737]
Om dat ghy scherpt de tong, doet vloeyen onse reden,[38]

[1] ma by onsen Poeet gemaeckt, ende noch in[1]
[2] druck niet uytgegeven. In het welcke getoont
[3] wert, hoemen de wijn behoort te gebruycken.

Ὤφελε μηδ᾽ ἐγένου ποτ᾽ ἐνὶ μερόπεσσιΛυαῖε,
Μηδέ σ᾽ ἔτικτεν ὅλως ἐκ Διὸς ἠΣεμέλη.
Λίην γὰρ δύσχρηστος ἔφυς χαλεπός τεπελάσσαι,
Οὐ φευκτὸν πάντῃ χρῆμα καὶ οὐπαριτόν.
Ὅς γάρ σε στυγέῃσιν, ἐνὶ φρεσὶν ᾗσινἀέξει
Νηφάλιον πένθος, πο στόμα δ᾽ οἰδέδεται.
Οὐδ᾽ ὅγε συσσίτοισιν ἔπος φίλονἐκταμιεύοι
Δύσμορος, οὐδ᾽ ἑτάροις ἀνδράσιν ἐνθαλίῃ.
Ὅς δέ σ᾽ ἄγαν φιλέῃσιν, ἀνύμφευτόντεπίῃσιν,
Ἀμφότερον καὶ νοῦν καὶ πόδαςἀστατέει·
Πολλάκι μὲν βάζων τόπερ ἦν ἀῤῥητονἄμεινον,
Ὁιά τις ἐν πεδίῳ πῶλος ἀφηνιάσας.
Ὅς δὲ μόνος σοφός ἐστιν, ὃς ἂν πίνησι,γαμὶσκων
Τὸν Βρόμιον Νὺμφαις, τὴν χάσινἈρποκράτει.[17]

[18] Het welcke de Poeet selve in tweederley talen
[19] overgeset heeft: int Latijn van woorde tot
[20] woorde, als volght:

Dî facerent natus nunquam esses Bacche, nec esset
Te propter Semele de Iove facta parens.
Vsu difficilis quippe es, tangique recusas,
Vitatus pariter pessimus atque aditus.
Nam nimium qui vitat, ei sub pectore fixa est
Sobrietas tristis, linguaque vincta manet.
Nec gratum in mensa convivis promere dictum,
Aut inter socios fundere verba solet.
At qui multus amat, nec Nymphis jungere curat;
Non pede, non animo constitit ille suo:
Saepius effundens, quod dictum postmodo nollet,
Vt loro in campis se sine jactat equus.
At sapiens bibet, ut thalamo quasi jungat eodem

Et Bromium Nymphis, & Charin Harpocrati.

[35] Ende in onse moederlicke tale:

Och of ghy noyt en waert uyt Semele genomen
Door Iupiters toe doen, en hier by ons gekomen.
Want het gebruyck van u, is moeyelick en quaet,[38]
Het sy dat men u neemt, het sy dat men u laet.
Want, Bacche, die dy schout, is dadelick geschonden,[40]
Zijn hert is vol van rou, de tonge staet gebonden,
Soo dat hy niet en kan by vrienden aen den dis
Een reden brengen voort, die om te lacchen is.[43]
Maer die de Nymphen vlien, en u te seer beminnen,[44]
Die worden schielick los van voeten en van sinnen,[45]
Gelijck een peert dat holt: en smyten dickwils uyt[46]
Dat best geswegen waer, en niet te veel en sluyt.[47]
Daerom is hy wel wijs, en sal alleen beklyven,[48]
En vroeylick in den dranck en sonder schade blyven,[49]
Dievoecht vier saken t' saem die quaet te voegen zijn,[50]
Het swygen by de vreucht, de Nymphen by de wijn.

[52] *De neef van Atlas*] Mercurius. wiens grootvaer
[53] Atlas, gelijck de Poeten van hem spreken,
[54] is geweest.

Gelijck het honigh vloeyt. *het honigh datmen meent[3939]
Dat ghy, gelijck den wijn, de menschen hebt verleent.
Ick weet wel niet te min dat ander' oock toestonden[41]
Hier voortijts, dat *de soon van Phoebus had gevonden
Het suycker van de bien. maer vreese *dat de nijt[43]
Den hemel oock gheraeckt, die niemant niet en mijt.[44]
Vw' namen sijn seer veel, die beelden uyt uw' machten,[4545]
En sonderlingen aert, en wonderbaere krachten,[46]
Die sonder eynde sijn, ontallick, onbepaelt:[47]
De schilders hebben oock u wonder afgemaelt.[48]
*Lyaeus heet ghy meest, om dat ghy kont ontbinden[49]
Ons sinnen en verstant, de sorgen komt verslinden.[50]
Maer waerom sijt ghy naeckt, *ô Evan, ende staet[51]
Geschildert sonder kleet? om dat ghy leugens haet,
Geen dobbelheyt bemint. *de waerheyt ligt besloten[535353]
In uwen soeten dranck. want als wy sijn begoten,[54]

Atlantis magni, Pleionesque nepos.

[2] Voorder seggen de selfde, dat Mercurius Bacchum
[3] heeft gegeven aen de Nymphen, om dat
[4] het ghebruyck van de wijn een welsprekende
[5] tonge veroorsaeckt: ghelijck Horatius seght,

Foecundi calices quem non fecere disertum?

[7] Dat is:

Een volle kroes geeft yder man,
Dat hy te beter spreken kan.

[10] *het honigh datmen meent]* Ovidius in zijn fastis
[11] seght dat Bacchus oock den honig heeft gevonden.
[12] Den welcken hier inne de Poeet na volcht.

[13] *de soon van Phoebus]* Aristaeus, soon van Phoebus
[14] ende Cyrene: den welcken het meeste deel
[15] van de Poeten het vinden van den honigh toeschrijven.
[16] Ghelijck Virgilius in het langhe te[16]
[17] kennen geeft in het vierde boeck van zijn Lantbouwinge.
[18] Nonnus in zijn dertiende van Bacchus,
[19] toont hoe hy met den selfsten gestreden[19]
[20] heeft, settende het honigh tegen den wijn, ende
[21] den strijt heeft verloren.

[22] *dat de nijt Den hemel oock geraeckt,]* De Poeet
[23] heeft inde sin gelegen 't geen Plato segt, ὁ φϑόνος
[24] γὰρ ἔξωϑεν τοῦ ϑείου χοροῦ ἵσταται. Dat
[25] is, *de nijt en raeckt het volck der Goden niet*.
[26] Dit selfde ist daer hy hier vreese voor heeft,

[27] dat het soo vast niet en gaet, als Plato wel seght.[27]

[28] *Lyoeus heet ghy meest]* Want *Lyoeus* is geseght
[29] παρὰ τὸ λύειν. Het welck beduyt, *ontbinden*.
[30] De redenen hier van heeft de Poeet self
[31] verhaelt, onnodich hier weder op te halen.

[32] *ô Evan*] Dit is een van de namen van Bacchus.
[33] Om dat de priesters met de priesterssen, ende de[33]
[34] gene die hem vierden, plachten te roepen, *Evan,*
[35] *evoe*. Het welck geschrey doorgaens in dit[35]
[36] ghedicht gevonden wort. Waer van de selfde[36]
[37] oock genaemt sijn *Evantes*. Ovidius onder
[38] andere namen, geeft oock desen aen Bacchus,
[39] als mede Statius ende ander Poeten meer doen.[39]

[40] *de waerheyt ligt besloten In uwen soeten dranck.]*
[41] Hier uyt is gesproten het spreeckwoort, ἐν
[42] οἴνῳ ἀλήϑεια, dat is, *waerheyt in de wijn*.
[43] Waer van Athenaeus te lesen is in zijn tweede[43]
[44] boeck, die een weynigh anders het spreeckwoort
[45] voorstelt, te weten: οἶνος καὶ ἀλήϑεια. Dat
[46] is, *de wijn ende de waerheyt*. Theocritus heeft
[47] een wonder soet lietjen ghemaeckt op een voys
[48] by de herders ghebruyckt (men noemet *Carmen*
[49] *Dactylicum*, ofte *Bucolium*) dat begint.

Οἶνος ὦ φίλε παῖ λέγεται καὶ ἀλάϑεα.
Κἄμμες χρὴ μεϑύοντας ἀλαϑέας ἔμμεναι.
Κήγὼ μὲν τά φρενῶν ἐρέω κέατ᾽ ἐν μυχῷ.[52]
Οὐχ᾽ ὅλας ριλέειν με ϑέλησϑ᾽ ἀπὸκαρδίας.

[54] Dat is:

Men segt o lieve kint, DE WAERHEYT EN DE WYN.
En ick en wil voorwaer niet leugenachtich sijn.
Maer seggen, datter licht diep in mijns herten gront:
Vw' hert is ver van my. ghy mint my met de mont.

Dan is de tonge los. al watter in de gront
Begraven is van 't hert, komt wonen in de mont.[56]
*Maer waerom sijt ghy jonck? om dat uw' soete vruchten[5757]
De rimpels doen vergaen, den ouderdom doen vluchten.
Dan sijn wy jonck van hert. *En waerom sijt ghy vet?[59]
Om dat ghy noch op pijn noch swarigheyt en let.

[1] *Maer waerom sijt ghy jonck? omdat uw' soete*
[2] *vruchten]* Dit is de oorsaeck waerom de Poeten
[3] Bacchum jonck maken. Ende de wijse Plato in
[4] zijn boecken van de Wetten, en wilt niet dat[4]
[5] jonge luyden wijn sullen drincken, maer wachten
[6] tot dat zy tot haer jaren sijn gekomen, overmits
[7] dat de wijn de medecijne is van den ouderdom.
[8] μέθης δὲ καὶ παροινίας τὸ παράπαν τὸν
[9] νέον ἀπέχεσθαι· τεπταράκοντα δὲ ἐπιβαίνοντα
[10] ἐτῶν, ἐν τοῖς συσσιτίοις εὐωχηθέντα,
[11] καλεῖν τούς τε ἄλλους θεοὺς,
[12] καὶ δὴ καὶ Διόνυσον παρακαλεῖν εἰς,
[13] τὴν τῶν πρεσβυτέρων τελετὴν ἅμα καὶ
[14] παιδιάν, ἣν τοῖς ἄλλοιςἀνθρώποις ἐπίκουρον
[15] πῆς τοῦ γήρως αὐστηρότητος
[16] ἐδωρήσατο, τὸν οἶνον φάρμακον, ὡς
[17] ἀνηβάν ἡμᾶς. Dat is: *Voort dat sick een longman*
[18] *tot de veertich jaeren van dronckenschap ende overdadich*
[19] *misbruyck vande wijn sal wachten: doch*
[20] *rakende de veertich jaren, in gemeyne maeltyden sich*
[21] *sal mogen verheugen, ende daer Bacchum met d'ander*
[22] *Goden aenroepen, dat zy toch willen de feest vande*
[23] *oude lieden, ende de vreucht helpen vermeerderen.*
[24] *overmits hy de menschen den wijn tot een hulp*
[25] *vande moeyelicheyt des ouderdoms, ende tot een*[25]
[26] *medecyne om weder jonck te werden, heeft gegeven*.

[27] *En waerom sijt ghy vet?]* De schilders van
[28] onsen tijt maecken Bacchum ghemeenlick vollyvich[28]
[29] ende vet. Ende al deden het de schilders

[30] soo niet, so toonen het de dronckaers genoech[30]
[31] selve. Maer dat en schijnen d'oude niet over al
[32] in ghebruyck ghehadt te hebben; gelijckmen
[33] soude konnen besluyten uyt eenige oude beelden.[33]
[34] Al ist datmen oock uyt ander stucken kan

[35] afnemen, dat zy het selfde oock gedaen hebben.[35]
[36] Daer van een goede getuygenisse geeft het afdrucksel
[37] van de oude ghesneden steen, die by
[38] den hoochgeleerden ende vermaerden Isaacus
[39] Casaubonus in zijn boeck *De satyrica poesi*, eerst
[40] uytgegeven is, ende hier mede vertoont wert.[40]

*Vw' trommel wijst ons aen, dat die u niet en vieren,[6161]
Maer nemen sonder maet, seer bulderen en tieren,
En maecken groot gheraes. *de kroone die ghy draecht,[6363]
Is moeder van den dranck die alle man behaecht.
Veel hebben u den naem *van Nomius gegeven,[65]
Om dat ghy aldereerst de wetten van het leven
Gebracht hebt aen den dach. oock maeckt ghy dese wet,[67]
Dat niemant zijn gelas oft beker neer en set,
Voor dat hy is geleecht. die dese wet derf breken,[69]
Die moeter noch eens aen, en sonder tegenspreken
Noch eenen keeren om. ick weetter die daer af[71]
Het herte niet en kreuckt, en wenschen om de straf.[72]
*Maer boven al de naem van Liber past u wonder,[7373]
Die komt u eygen toe, die hebt ghy toch bysonder[74]
Altijt seer lief gehadt: om dat uw' volck bevrijt
Van achterdencken is, ghy selve lustig sijt.[76]
Want Liber als ghy komt met uwe soete gaven[77]
Ons vloeyen in het lijf, dan worden oock de slaven
Tot Koningen gemaeckt; de droefheyt ende smert[79]
Verdwijnen met den dronck, ontbonden is haer hert.[8080]
Maer waerom is het toch dat zy dy hoorens geven?[8181]
Ist om dat ghy ons geeft *de nootdruft van het leven,[82]
De volle volheyt schenckt? en brengt in ons gemoet,
Als ghy ons maer geraeckt, *een hóóp van overvloet?[8484]

[1] *Vw' trommel*] Vande trommel van Bacchus,
[2] ende waerom hy die voert, siet hier beneden,
[3] pag. 142, vs. 337.

[4] *de kroone die ghy draecht Is moeder*] Te weten
[5] de wijngaert-bladen, daer mede hem Bacchus[5]
[6] kroont. Doch dese manier van spreecken *Is*
[7] *moeder*, schijnt genomen te sijn uyt den Poeet
[8] Euripides, die in zijn tragoedie *Bacchoe* genoemt,
[9] den wijngaert met een soet woort, het selfde
[10] beteeckenende, οἰνομήτορα dat is, *moeder*
[11] *vande wijn*, noemt.

[12] *van Nomius gegeven*] Dese naem is by de
[13] Griecken ghebruyckelick van het woort νόμος,
[14] het welck *een wet* beteeckent. De oude heeten
[15] Bacchum Νόμιον om dat zy seggen dat hy de
[16] selfde is met Osiris, ende eerst wetten heeft gemaeckt.
[17] door dien dat de menschen nae dat de
[18] wijn is ghevonden, op alle dinghen hebben
[19] beginnen te letten; ende sonderlinge op de
[20] wetten, daer zy niet op en dochten doen zy
[21] water droncken ende int wilt liepen. Dese naem
[22] wort Baccho onder andere gegeven vande ouden

[23] Poeet, die zijn namen nae 't vervolghen[23]
[24] vande letteren by een vergadert heeft.

[25] *Maer boven al de naem van Liber*] Want *Liber*
[26] is *vry* geseght int Latijn; ende daer en is niet
[27] vryer dan die beschoncken is.

[28] *de nootdruft van het leven*] De oude willende
[29] uytdrucken de volheyt van alle dingen, plachten
[30] een hooren vol vruchten te schilderen, die zy
[31] *Cornucopiam*, dat is, *des hoorns overvloet*, noemden.[31]

[33] *een hoop van overvloet*] Daerom seght Ovidius
[34] spreeckende vande wijn, *tum pauper cornua sumit*,
[35] dat is, *dan krijcht oock een arm mensch hoorens*,

Of ist om dat de wijn, als hy eerst wiert gedroncken[8585]
Van het ghemeyne volck, *in hoorens wiert geschoncken,
Eer datmen wist van gout? of ist om dat de wijn
Ons dertel maeckt, gelijck de hoorenbeesten sijn?[88]
Of ist om dat ghy sijt *van Ammon voort gekomen?[89]
Of ist om dat ghy eerst *de ossen hebt genomen,[90]
En in den ploech gevoecht? of ist om dat ghy sijt[91]
*Seer stout en onversaecht, en niemant niet en mijt?[92]
Dit maken zy ons wijs. maer mach ick u wat vragen?[93]
Ist niet om dat ghy doet *de mans de hoorens dragen?[94]
Want als de vrouwen sijn bestoven van uw' kruyt,[9595]
Dan sijnse bly van sin, en slaen van achter uyt.[96]
*Men secht dat Phoebus heeft gemaeckt in oude tijden[97]
Een groot en swaer autaer, *geknocht aen alle sijden[98]

[1] gevende daer mede te kennen, de hope van
[2] overvloet die de wijn maeckt. Ende Horatius,
[3] Bacchum aensprekende, & *addis cornua pauperi*,
[4] dat is, *ghy doet den armen hoorens aen*.

[5] *in hoorens wiert geschoncken*] Hier van is te
[6] lesen Athenaeus, ende andere. de welcke seggen,
[7] dat de Griecken hoorens in voorige tijden ghebruyckten
[8] om de wijn in te mengen: ende alsoo
[9] zy de hoorens κέρατα noemden, meenen dat
[10] zy daer van gehouden hebben het woort
[11] κεράσαι, dat is, *mengen*.

[12] *van Ammon voort gekomen*] Diodorus Siculus
[13] in zijn vijfde boeck segt, dat Bacchus daerom
[14] met hoorens wort geschildert, om dat hy de
[15] soon is van Iupiter Ammon, de welcke over al
[16] met hoorens geschildert wort.

[17] *de ossen hebt genomen, &c.*] Overmits Tibullus
[18] ende ontallicke andere seggen, dat Osiris ende
[19] Bacchus een sijn. Nu weten wy dat Osiris, soo
[20] zy seggen, eerst de ossen inde ploech gevoecht
[21] heeft.

[22] *Seer stout*] Gelijck de hoorn beesten. als terstont
[23] hier naer volgt. die daerom de hoorens
[24] plachten met hoey bedeckt te dragen, om datse[24]
[25] niemant souden op 't lijf loopen ende beschadigen.
[26] Daerom segt Horatius seer aerdig van de[26]
[27] spijtige ende lebbige poeten, die niemant niet en[27]
[28] sparen noch verschoonen: *Foenum habet in cornu*,

[29] dat is, *hy draecht hoey op zijn hoorn*.

[30] *de mans de hoorens dragen*] Het is een gemeen
[31] spreeckwoort hier te lande, dat wy seggen een
[32] alsulcken hoorens te dragen, die zijn huysvrou[3232]
[33] ontrouwigheyt bewijst. ende haer met een ander[33]
[34] vergeet. Het selfde is gebruyckelick geweest by
[35] de Griecken, de welcke seyden, Κέρατα τινὶ
[36] ποιεῖν dat is, *yemant hoorens setten*; welckers[36]
[37] vrou dat gebruyckt wort: gelijck ons leert[37]
[38] Artemidorus in zijn boeck van de Droomen,
[39] in het tweede boeck, aen het 12 capittel.[39]

[40] *Men segt dat Phoebus*] Callimachus in zijnen
[41] Hymnus van Apollo; Plutarchus in zijn boeck
[42] vande vernuftheyt der dieren; Martialis; de
[43] schryver des briefs van Cydippe aen Acontius,
[44] spreecken van dit autaer, het welcke Apollo ende
[45] Diana van hoorens gebout en gemaeckt hebben.
[46] De selfde Plutarchus in het leven van Theseus
[47] segt, dat het voorgemelde autaer alleen gemaeckt
[48] is geweest van slincker hoorens, ende int
[49] voornoemde boeck, van rechter hoorens. Maer
[50] laet ons Callimachum hooren:

Τετραέτης τὰ πρῶτα θεμείλια Φοῖβος ἔπηξε
Καλῇ ἐν Ὀρτυγίῃ, περιηγέος ἐγγύθι λίμνης.
Ἄρτεμις ἀγρώσσουσα κασήατα συνεχέσαι γῶν
Κυνθιάδων φορέεσκεν, ὁ δ᾽ ἔπλεκε βωμὸν Ἀπόλλων.
Δείματο μέν κεράεσσιν ἐδέθλια, π□ξε δὲ βωμόν
Ἐκ κεράων, κεραοὺς δὲ πέριξ ὑπεβάλλετο τοίχους.

[57] Dat is:

Vier jaer was Phoebus out, als hy begost te stellen[58]
In Delos een autaer ontrent het ront moras.
Diana ginck ter jacht, en placht hem toe te tellen[60]
De koppen van het wilt, daer Cynthus vol af was.
Apollo timmerd' aen, hy leyde vast de gronden[62]
Van d'hoorens die hy kreeg, daer maect' by het mé vast.[63]
Soo dat de muyren self op groote hoorens stonden
Rontom dat wonder werck, elck op zijn plaets gepast.

Met hoorens, die hem bracht zijn suster uyt het velt,[99]
Die menich hooren-beest by Delos had gevelt.[100]
Dat selve komt u toe, ô beyde soon en swager[101]
Des grooten Iupiters, ô grooten hoorendrager,
Dat selve komt u toe; een nieu-gebout autaer
In 't midden van uw' kerck, van hoorens groot en swaer,[104104]
Dat selve komt u toe. Maer meerder soud' hy wesen,[105]
Als hy by Delos was, daer wy soo veel af lesen;[106]
Want dat een yder man by een zijn hoorens brocht,[107]
Die hem zijn liefste geeft, hy quaem tot aen de locht.[108]
Iäcche geef my toch, soo ick my moet begeven,[109109]
Gelijck de meestendeel, om met een vrou te leven,[110]
Dat zy uw' soet vergif niet al te veel en smaeckt,
Dat zy van haren man *Acteon niet en maeckt.[112112]
Och laet het sijn genoech, dat *op Cithaerons kappen[113113]
*Soo menig' Thyas stelt haer dolende voetstappen:[114114]
*Dat Maenas wilt en woest, op zijnen hoogen top,[115]
Al roepend' in de locht werpt haren dollen kop.[116]
*O Bassareu geef my de bladeren te raken[117]
Die ghy draecht om het hooft; den soeten dranck te smaken,
Die ghy gevonden hebt: omringt my *met den huyt,[119119]
Die om uw' schouders hangt, uw' middel-waert besluyt.[120]
*Leent my den hollen stock, die ghy draecht in de handen[121]
Als my de voet begeeft, bevrijt my toch van schanden.[122]

[1] *geknocht aen alle syden Met hoorens*] Want Plutarchus
[2] segt, dat de selfde hoorens sonder lijm
[3] oft eenig ander klevende stoffe aen een hingen.

[4] *Acteon niet en maeckt*] Acteon is in een hert
[5] van Diana verandert, ende heeft van haer zijn
[6] hoorens verkregen. Welcke fabel genoech bekent
[7] is.

[8] *op Citherons kappen*] De Berg in Boeotia, op
[9] de welcke Bacchus wiert geviert.

[10] *Soo menig' Thyas stelt*] De vrouwen die Bacchus
[11] vierden, wierden genoemt *Thyades*, van het
[12] Griecxsche woort θύειν, dat is geseyt, *offeren*.

[13] *Dat Moenas*] De selfde worden oock anders
[14] *Moenades* genaemt, van het Griecxsche woort
[15] μαίνεσθαι, dat is, *dol ende rasende sijn:* om dat
[16] zy dol wierden, so haest als zy Bacchum begonden
[17] te vieren.

[18] *O Bassareu*] *Bassaris* was een lanck kleet, dat
[19] de priesters ende priesterssen van Bacchus
[20] droegen, tot de voeten toe komende. In Thracia
[21] wierden de vossen *bassares* genaemt; daerom
[22] meynen sommige dat dit kleet van vossen vellen
[23] was. Hoe het is, Bacchus wort daer af Βάσσαρος[23]
[24] van Orpheus, *Bassareus* van Horatius ende
[25] andere ghenaemt.

[26] *met den huyf*] De Poeet verstaet de huyt, die
[27] νεβρὶς vande Griecken wort genaemt, van het
[28] woort νεβρὸς, dat is, *een hindeken*. Welcke huyt,
[29] Nonnus ende al de Poeten hem toe schrijven.

[30] *Leent my den hollen stock*] In het Griecx νάρθηξ,
[31] in het Latijn *ferula* genaemt: die de Poeten segghen
[32] dat Bacchus ende zijn priesters in de hant
[33] draegen, om het vallen te behoeden. Het is een
[34] plant wonder licht, ende van binnen mergachtich
[35] ofte spongieus. In de selve seggen oock de

Of spant uw' tigers in. ick nemet alles aen:[123]
Alleen op uwen kop uw' hoorens laet ick staen.[124]
Ghy sijt altijt geweest tot liefde seer ontsteken,[125]
Veel Nymphen hebben uw' manhaftich hert doen breken.
Men vint daer seer veel af, hoe dat ghy wiert gesint[127][127]
*Op Beroë seer schoon, en ander hebt bemint.[128]

*Hoe Ampeli geel hayr van Zephyrus gedreven[129]
Vw' ongeruste siel in droefheyt dede leven.
Hoe dat ghy door den stier, en om de droeve maer[131]
Van zijne wreede doot, gingt maken groot misbaer.
Ghy wenstet menigmael dien tijt te mogen derven
Het aensicht van de Son, ghy wenstet om te sterven.[134]

[1] Poeten dat Prometheus het vier gesloten hielt,
[2] dat hy Iupiter ontnomen hadde. Nu dat hem[2]
[3] de priesters van Bacchus droegen, getuycht genoech
[4] het spreeckwoort dat by Plato ende ander
[5] wort gelesen:

πολλοὶ μὲν ναρθηκοφόροι, παῦροι δέ τεΒάκχοι:

[7] Het welcke te seggen is, *datse niet al Bacchus sijn*,
[8] *die zijnen hollen stock dragen*. Gelijck *het oock niet*
[9] *al kocx en sijn, die lange messen dragen:* naer ons
[10] gemeyn spreeckwoort.[10]

[11] *Op Beroë*] Leest dese historie by den Poeet
[12] Nonnus in zijn 41 boeck, hoe dat Bacchus ende
[13] Neptunus alle beyde *Beroe* lief gehadt, ende om
[14] haer gevochten hebben.

[15] *Hoe Ampeli*] Leest oock den selfden Nonnus
[16] in zijn 11 boeck, alwaer hy wijtluftich vertelt,[16]
[17] hoe Ampelus in een wijngaert verandert is. Den
[18] welcken onse Poeet hier volcht. Tis te weten
[19] oock, dat het Griecksche woort ἄμπελος een
[20] wijngaert beteyckent, aldaer de selfde Nonnus

[21] zijn oog op heeft.[21]

Maer, Vader, die maer eens den schoonen hemel siet,[135135]
*En woont by Phlegethon *noch by Cocytus niet.[136]
Dat komt de menschen toe, die dickwils huyden leven,[137]
En eenen dach daer aen gaet haer de geest begeven.[138]
Zy moeten alle sien, hoe fris en hoe gesont,[139139]
Den drygetackten kop van Cerberus den hont.[140140]
Maer desen grooten rou wiert dadelick verdreven,[141141]
Als ghy nae zijne doot de wijngaert hebt gegeven.[142]
*Eubule leert my toch, *Limnaee maeckt my kont,[143]
Hoe dat ghy aldereerst het sap van druyven vont.
De Griecken sijn vol wint en ydelheyt. wy lesen[145145]
Hoe dat de bock u heeft de wijngaert-ranck gewesen,[146]
Maer die soo groot een saeck, het vinden van de wijn,
Toerekenen den bock, dat moeten bocken sijn.
Het is een schaedlick dier, dat dickwils uwe wijnen[149149]
Al wroetend' aen de stock doet dadelick verdwijnen,
Verderft de soete vrucht. hierom ist dat hy moet
V stillen met zijn doot, versoenen met zijn bloet.[152]
Wt dese reden ist hier voortijts oock gesproten,[153153]
Dat eerst den bock gekeelt, ten tweeden wiert begoten
Met louter soeten wijn: dan wiert zijn leelick vel[155]
Getrocken van het lijf, *tot een vermaecklick spel.[156]
Een spel dat Theseus heeft doen leeren zijne boeren,[157]
Als hy begonnen heeft uw' feesten in te voeren.

[1] *En woont by Phlegethon*] Een helsche rivier,
[2] alsoo genaemt, παρὰ τὸ φλεγέθειν, dat is,
[3] *om datse altijt brant*.

[4] *noch by Cocytus niet*] Een helsche rivier alsoo
[5] genaemt ἀπὸ τοῦ κωκυτοῦ, van den rou die
[6] daer altijt gemaeckt wort.

[7] *Eubule leert my toch*] Bacchus wort in het
[8] Griecx genaemt Ἔυβουλος dat is, *van goeden*
[9] *raet*, om dat hy de sinnen scherpt. Het welck de
[10] Persen wel verstonden, die altijt beschoncken
[11] sijnde raetsloegen, ende met groote saken besig[11]
[12] waren. De Poeet geeft hem hier de naem, om
[13] dat hy geern van hem soude weten, hoe dat hy
[14] de wijn heeft gevonden. Het welck een kloecken[14]
[15] vont was.

[16] *Limnoee maeckt my kont*] Dese naem heeft Bacchus
[17] gekregen, om dat hy te Limnen aldermeest
[18] geviert wiert, wesende een dorp van Athenen.[18]

[19] *tot een vermaecklick spel*.] De Poeet bewijst onder

[20] ander de dwaesheyt van de gene die het
[21] vinden vande wijn den bock toeschryven, door
[22] dien dat die van Athenen den bock om de schade
[23] die hy aen de wijngaert dede, vilden, ende
[24] van zijn huyt sacken maeckten, die zy besmeerden,
[25] ende alsoo daer op springende in het sant
[26] met den kop vielen, het welck zy noemden
[27] ἀσκωλιάζειν. Hier op heeft de Poeet Virgilius
[28] gelet in zijn eerste van de Lantbouwinge als hy
[29] segt:

30 *Mollibus in pratis unctos saliere per utres*.

[31] De feeste selve hiet ἀσκώλια, ende die de selve
[32] vierden, werden ἀσκωλιασταὶ genaemt, ende
[33] ἀσκοδρομίται. Welcke naem eenige ketters onder
[34] de Christenen gegeven is geweest, die hier
[35] in de heydens volchden.

Zy maeckten eenen sack, daer sprongen zy vast op,[159159]
En vielen in het sant met haeren droncken kop.
Hier mercken wy dan uyt, dat dit sijn rechte kluchten,
En boerten sonder aert, en leugens sonder vruchten,[162]
Recht oude wijven klap. toch evenwel den bock[163]
En wasser niet wel aen, en lietter zijnen rock.[164]
Ghy hebt het gouden haer van Ampelus genomen,[165]
Verandert in een plant, de wijn daer uyt doen komen:[166]
Daer mede dat terstont uw' swarigheyt, en smert,[167]
Vw' droefheyt en verdriet, ginck drijven van het hert.[168]
Wy laten staen de kool, geboren van de tranen[169169]
Lycurgi wreet en dol: en willen niet vermanen[170]
Van droefheyt desen dach. nochtans en kan ick niet,[171]
Ter eere van uw' macht, verswijgen uw' verdriet.
*Naer dat ghy waert gevlucht in 't midden van de baren,
Op dat u Thetis sou in haren schoot bewaren,[174]
Gekomen weer aen lant, saecht ghy den vogel staen,[175175]
En joecht hem daer hy ginck een groote dwaesheyt aen.[176]
*Ghy sloecht hem met uw' spies, en hieldet hem gebonden
Met uwe wijngaert-ranck. zijn oogen die bestonden[178]
Van tranen overdeckt te vloeyen. en terstont
Quam hem een leelick nat gedappert uyt de mont.[180]
Al waer het droeve nat van d'oogen quam bespoeyen[181181]
Des aertrijcks dorren schoot, daer sachmen kóólen groeyen,
Een wonderbare plant. want noch waer datse staet,
Indien daer wijngaert is, de wijngaert die vergaet.
Daerom is zy noch goet, naer datmen heeft gesopen,
En dat de swaren damp komt in het hooft geslopen,[186]
En maeckt daer groote pijn. dan wort het goeden kost,
Want die van pijne klaecht. die worter af verlost.

[1] *Naer dat ghy waert gevlucht*] Leest by Homerus
[2] in zijn seste, daer hy verhaelt, hoe Bacchus van
[3] Lycurgus gejaecht is geweest, ende heeft hem in
[4] de zee begeven.

[5] *Ghy sloecht hem met uw' spies,*] De Poeten
[6] seggen, dat de tranen van Lycurgus, koninck
[7] van Thracen, die hem uyt de oogen op d'aerde
[8] neder vielen, doe hy alsoo van Bacchus wert gehandelt,
[9] in koolen veranderden. Gelijck de selve
[10] fabel wijtloopich wort vertelt int Griecksche
[11] boeck van de Lantbouwinge, uyt verscheyden
[12] oude schryvers by een vergaert, ende door last
[13] vanden Keyser Constantinus uytgegeven.

Iäcche sonder u licht Venus als gebonden,[189]
Cupidoos vier gaet uyt, zijn pijlen sijn geschonden:[190]
Maer als ghy ons aensiet, soo sijn wy bly van sin,
Bequaem tot soeten praet, en vierich in de min.
Hierom ist datmen pleecht hier voortijts op d'autaren[193]
Van Griecken wijt vermaert, met Venus u te paren:[194]
*Want sonder Bacchi nat, en Ceres, uwe vrucht,[195]
Ist met de min gedaen, tijt Venus op de vlucht.[196]
De vreucht die komt van u, want sonder uwe gaven[197]
Al levend' sijn wy doot, al levende begraven.
Siet toch de mensch eens aen van vooren tot het ent,[199]
Het eerste dat is pijn, het lest dat is ellent.
Hy komt met tranen voort, met stenen ende suchten[201]
Gaet hy van daer hy quam, met hopen ende duchten[202]
Volvoert hy zijnen loop. soo dat hy niet en heeft
Van 't leven eenich nut, als hy met droefheyt leeft.
Het leven is een merckt, daer in wy sijn geboren
Om vreucht in onsen tijt en vroolickheyt t'oorboren.[206]
Die meest koopt voor zijn gelt, en best den tijt besteet
Die hem gegeven is, betoont dat hy meest weet.
De rest is as en wint. want als de geest getogen[209]
Is eenmael uyt het lijf, en uyt de mont gevlogen,[210]
Blijft hy soo lange wech, en laet ons hier een hant[211]
Of twee van aerd' en stof. dat geeft hy ons te pant.[212]
*De kruyden in den tuyn en bloemen, die verdwijnen,
En rijsen weder op: de rancken van uw' wijnen[214]

[1] *Want sonder Bacchi nat*] Het bekent seggen
[2] vande Latijnsche comoediant, het welck onse
[3] Poeet hier uytgedruckt heeft, luyt aldus, *Sine*
[4] *Cerere & Baccho friget Venus*. dat is, *Sonder Ceres*,
[5] (dat is broot) *ende Bacchus*, *is Venus* (dat is de
[6] liefde) *kout*. Het welcke de selfde Poëet by een[6]
[7] ouder schrijver heeft gevonden; namentlick dit
[8] Griecx: νεχρὸν Ἀφροδίτη Διονύσου δίχα χαὶ
[9] Δήμητρος. dat is, *Sonder Bacchus ende Ceres is*
[10] *Venus doot*. Ende Euripides segt:

Ὄινου δὲ μή παρόντος οὐχ ἔστιν Κύπρις.

[12] Dat is:

Neemt wech den liefelicken wijn,
Soo salder oock geen Venus sijn.

[15] *De kruyden in den tuyn en bloemen*] De Poëet
[16] druckt uyt de woorden die ghemeynelick ghebruyckt
[17] worden, van de gene die anders geenen
[18] God en kennen als Bacchus, die niet veel en passen
[19] op het toekomende. ende heeft in den sin
[20] gehadt de plaetse van den Poëet Moschus, die 20
[21] beklagende de doot van de Poëet Bion, alsoo

[22] singt:

Ἄι αἳ ταὶ μαλάχαι μέν, ἐπὰν κατὰ κᾶπον ὄλωνται,[23]
Ἢ τὰ χλωρὰ σέλινα, τό τ᾽ εὐθαλὲς οὖλον ἄνηθον,
Ὕστερον αὖ ζώοντι, καὶ εἰς ἔτος ἄλλο φύοντι·
Ἄμμες δ᾽ οἱ μεγάλοι καὶ καρτεροὶ ἢ σοφοὶ ἄνδρες,
Ὁππότε πρῶτα θάνωμες, ἀνάκοοι ἐν χθονὶ κοίλᾳ,[27]
Ἕυδομες εὖ μάλα μακρὸν, ἀτέρμονα, νήγρετον ὕπνον.

Die komen weder voort: *de goude Son die staet[215]
Soo dickwils weder op, als hy te bedde gaet.
Maer wy, naer dat wy sijn met tranen eens begoten,
Gescheyden van der aerd', en in een kist gesloten,
Wy blijven daer wy sijn, wy liggen altijt neer,
Verslagen van de doot, en keeren nimmer weer.
Daer gaen de sorgen heen. daerom hebt ghy gevonden[221]
Een wonderlicke plant, versoetende de wonden[222]
Van alderley verdriet, die t'samen met den dorst,[223]
De pijn en swarigheyt doet drijven van de borst.[224]
Ghy past altijt seer wel op Iupiters geboden,[225225]
Om die te volgen naer, bemint van d'ander Goden.[226]
Ick neme Ceres uyt. te weten van dien tijt[227]
Dat zy u heeft gedaen een wonderlick groot spijt.[228]
*De saeck en is niet lanck, noch buyten onse palen.[229]
Het was op eenen tijt dat Iupiter liet halen
De Goden in zijn sael, en vraechd' een yder af,[231231]
Wat toch het beste was dat hy de mensche gaf.[232]
*Apollo bracht de lier, de vruchten vander eerden[233]
Droech Ceres in haer hant, *Neptunus bracht de peerden[234]
*Osiris bracht oock wat, en Isis ende Pan,[235]
Mercurius de tong, die hy wel roeren kan.[236]

[1] Dat is:

Eylacen siet de kool. naer dat zy is verschoven,[2]
De petercely groen, *het dil gekrult in d'hoven*,[3]
Het leeft noch evenwel: men siet het weder bloeyen[4]
Het naeste jaer daer aen, *en even vlijtich groeyen*.[5]
Maer wy dat groote volck, *begaeft met kracht en reden*,
Naer dat de bleecke doot ons komt aen boort getreden,
Men gaet ons dadelick met holle aert bedecken,[8]
En slapen eenen slaep, *die niet en is te wecken*.[9]
de goude Son die staet, *Soo dickwils weder op*]

[11] Catullus

Soles occidere & redire possunt,
Nobis cum semel occidit brevis lux,
Nox est perpetua una dormienda.

[15] Dat is:

De dagen gaen en keeren weer,
Maer als wy eenmael liggen neer,
Wy sijn berooft van alle kracht,
En slapen eenen langen nacht.

[20] *De saeck en is niet lanck*] Dese fabel en behoeftmen
[21] nieuwers te soecken: want zy is van het gewas[21]
[22] van den Poeet, ende by hem gedicht.[22]

[23] *Apollo bracht de lier*] Hier wort int kort verhaelt,
[24] wat elcke God tot s'menschen oorboor[24]
[25] gevonden ende bygebracht heeft. Gelijck Apollo[25]
[26] de lier heeft gevonden, al ist dat de Poeet Horatius,
[27] Mercurio die toeschrijft, den welcken hy
[28] noemt *curvoe lyroe parentem*, dat is, *vader vande*
[29] *kromme lier*.

[30] *Neptunus bracht de peerden*] Die hy aldereerst
[31] gevonden heeft, op den selfden tijt als Minerva
[32] de olive vant, doe zy twisteden, wie dat van haer
[33] tween de stadt van Athenen de naem soude geven.

[35] *Osiris bracht oock wat*] Een God van Egypten,
[36] den welcken men toeschrijft dat eerst de ossen[36]
[37] inden ploech gevoecht heeft. wiens huysvrou
[38] Isis was, die hier volcht.

Vulcanus bracht het vier, Mars schrickelicke krachten,[237]
*De suster ende vrou van Iupiter, haer machten.
Men sach daer niemant aen. Minerva bracht haer plant,[239]
En Bacchus droech een kan van Rijnschen, in zijn hant.
Cupido was van huys van bestevaer gesonden,[241]
En Venus was oock wech, soo datse niet en konden
Betooveren zijn oog. veel seyden op die stont,[243]
Dat Liber vol van geest was meester van de vont.[244]
Een yder prees het zijn, een yder ginck bewijsen,[245]
Dat hy de meeste was, zijn eygen gaven prijsen.[246]
Doch Bacchus loech hem toe, en maeckt' hem soo veel wijs,[247]
Hem schenckende de wijn, dat hy behielt den prijs.
Maer Ceres hooch van moet, en mocht dat niet verdragen,[249249]
Liep dadelick van daer, inspannend' haren wagen,
En heeft soo veel gemaeckt *door Achelous raet,[251251]
Dat zy schier in de plaets van Bacchus selve staet.[252]

[1] *De suster ende vrou van Iupiter*] Iuno. die de[1]
[2] Poeten willen datse de suster ende huysvrou van
[3] Iupiter is geweest.

[4] *door Achelous raet*] Achelous is een bekende
[5] riviere, gelijck getuycht de Griecksche schrijver
[6] Didymus, ende voor hem een ander genaemt
[7] Agesilavus: de welcke aenteyckent, dat Oceanus
[8] tot zijn huysvrouwe genomen heeft Tethyn zijn
[9] suster: de welcke veel kinderen voort geteelt
[10] hebben. Waer van d'outste is geweest Achelous,
[11] wiens naem zy daerom gebruyckt hebben, ghelijck
[12] Ephorus een oude histori-schrijver oock
[13] betuycht, voor alle water. als de Poeet Aristophanes,
[14] seggende in zijn comoedie, genaemt *Cocalus*,
[15] † Ἤτειρε γάρ μ᾽ οἶνος οὐ μιγεὶς πόμα
[16] Ἀχελώῳ †. dat is, *de wijn heeft mijn gequetst*
[17] *om dat hy niet gemengt was met den dranck van*

Haer kooren wort gesoon, haer kooren wort geschoncken,[253][253]
Haer kooren wort gesoon, haer kooren wort gedroncken,
Haer kooren klimt in 't hooft, en sonderling met hóp[255]
Gebrouwen en gemengt, doet suyselen den kóp.
Dat wijsen ons noch aen de boeren in de venen,[257]
Die qualick van den dranck van Ceres sijn te spenen,[258][258]
Soo smijten zy hem in. het is een vreemt verstant,[259]
Het kooren drincken zy, verberrenen haer lant.[260]
Men kan de gramschap noch van Ceres in haer mercken.[261]
Want als het komt in 't hooft, en daer begint te wercken,[262]
Dan volchter trots en spijt, het mes komt op den hoet,[263]
De kan komt in de vuyst, dan volchter menschen bloet.[264]
*Ghy hebt ô Nycteleu geweest tot allen tijden[265]
Seer vriendelick van aert, geneygt tot medelijden,
Een yder goet gedaen van outs, gelijckmen leest,
Een hulper in verdriet en tegenspoet geweest,[268]
Een toevlucht in de noot voor mannen ende vrouwen.
Is Ariadna niet door uwe min behouwen?[270]
Want alsoo Theseus was uyt Naxos wech gegaen,
Geloopen van zijn bruyt, ghy vont haer selve staen.[272]
*Zy riep met droever stem, ô borger van Athenen,[273][273]
Hoe sijt ghy soo gegaen, hoe sijt ghy soo verdwenen?
Eylacen mijnen slaep, uw' wreet en hart gemoet,[275]
Is dat my dit verdriet en swarigheyt aen doet.[276]
Ick was in eenen droom. my dochte dat wy lagen
Te samen mont aen mont, al hijgend' en verslagen[278]
Van een gemeene vreucht. ick stack mijn rechter hant
Naer Theseus in het bedd', die Theseus niet en vant.[280]
Ick keerde my noch eens, half slapend', om te soecken
Of hy daer niet en was, en wend' in allen hoecken[282]

[1] *Achelous.* Hier op heeft Virgilius gelet, sprekende
[2] van Bacchus:

Poculaque inventis Acheloia miscuit uvis.

[5] Dat is:

Die Achelous droeve vloet
Gemengt heeft met de druyve soet.

[8] Onse Poeet insghelijcx heeft Achelous hier gebruyckt
[9] voor 't water.

[10] *Ghy hebt ô Nycteleu*] Een naem van Bacchus, 10
[11] ἀπὸ τῆς νυχτὸς, dat is: *van de nacht.* om dat
[12] hy by nacht geviert wiert.

[18] *Zy riep met droever stem*] De klachte van Ariadne
[19] hebben gemaect Catullus, in zijn bruylofliet,
[20] van Peleus en Thetis; en Nonnus in zijn

[21] sevenenveertichste boeck. Siet oock by Ovidius
[22] den brief van Ariadne aen Theseus.

Mijn armen allebey. het was voor niet gedaen,[283283]
Het was voor niet gesocht; want Theseus was gegaen.
Onnosel als wy sijn, wy laten ons berooven[285]
Van onsen besten pant met lichte te gelooven:[286]
En als een dochter is de soete maechdom quijt,[287287]
Het gene datter blijft, is ongenoecht, en spijt,[288]
Leetwesen, en oneer. Oh oft my mocht gebeuren,[289289]
Dat my nu eenich dier quam dadelick verscheuren,[290]
En vallen op het lijf: of dat den hemel viel
Met blixems uyt de locht, en smoorde dese siel.[292]
Waer sal ick henen gaen? dit eylant is gesloten:[293293]
Het lant is voor my toe van daer ick ben gesproten,[294]
En dat om uwent wil. van uyt mijns moeders schoot[295]
Ben ick om uwent wil gekomen in de doot.
Indien ghy waert bevreest, ô moorder, ô verrader,
Te voeren my naer huys by dijnen ouden vader,[298]
Een dochter als ick ben van koninclick geslacht,
By alle man gesien, by alle man geacht:
Te minsten hadt ghy my gebruyckt tot ander saken,[301301]
Om u gemack te doen, en om uw' bed te maken.[302]
Te minsten soud' ick sijn by Theseus laet en vroech,
Ick soude Theseus sien, dat ware my genoech.[304]
Nu sterf ick sonder u. dit sijn de bruyloft gaven[305]
Die Theseus my verleent: een eylant sonder haven,[306]
Zee, winden, ende locht. hy geeft zijn bruyt eylaes
De roovers tot een proey, de vogels tot een aes.[308]
Dit is dan uwe trou, die ghy my hebt gegeven,[309309]
Als ick met mijne hant behouden hebb' uw' leven,[310]
En van de doot verlost. Oh! dat toch geene vrou[311]
Voortaen haer op de mans en haren eet betrou.[312312]
Want als zy vierich sijn, en yet van ons begeeren,
Dan hoortmen haer veel schoons beloven ende sweeren:
Maer als zy haren lust eens hebben van de min,[315]
Gaen de beloften schoon en woorden uyt de sin.[316]
Dewijle dat zy noch vervolchde dese reden,
En in haer klachten was, komt Bacchus aengetreden

*Met zijnen droncken hóóp, die volchden zijnen tocht,[319][319]
En smeten vast het hooft al roepend' in de locht.[320]
O Evan Evoe, *tien briessende Maenaden[321]
Omringden dijne koets, *en even veel Laenaden,
*Elck hadd' een lange spies bekleet aen alle kant[323]
Met klimmerbladren groen, in zijne rechter hant.
De Satyrs sprongen op, *Silenus vol gesopen[325][325]
*Met zijnen esel traech quam achter aen gedropen,[326]

[1] *Met zijnen droncken hoop*,] Desen hoop ofte
[2] toerustinge van Bacchus, gelijck hy quam by[2]
[3] Ariadne, in zijne volle cracht, wort van de
[4] Griecken genaemt χορὸς Ἀριάδνης.

[5] *tien briessende Moenaden*] De priesterssen van
[6] Bacchus. De oorsaeck vande naem siet boven.

[7] *en even veel Loenaden*] Soo worden oock de
[8] priesterssen van Bacchus genaemt, ἀπὸ τοῦ
[9] ληνοῦ, dat is, *vande pers:* daer de wijn mede
[10] geperst wort.

[11] *Elck hadd' een lange spies*] Een spies bekleet
[12] met wijngaertbladen, ofte soo als andere seggen,
[13] met klimmerkruyt, vande Griecken genaemt
[14] θύρσος. den welcken zy Bacchus in d'hant
[15] geven. Nonnus beschrijftse aldus in zijn veertiende
[16] boeck:

Καὶ πέλεν ἔγχεα θύρσα, καλυπτομένη δὲ πετήλοις
Δούρατος ἀμπελόεντος ἔην χαλκήλατος αἰχμή.

[19] Dat is:

En thyrsus was zijn spies; die was met bladren dicht,

Van wijngaerden bekleet: van yser was de schicht.[21]

[22] Doch Euripides, gelijck de Poeet, noemt dese
[23] spies, χίσσινον βέλος;

Θύρσον τε δοὺς ἐς χεῖρα, χίσσινον βέλος.

[25] Dat is:

Hy gaf den thyrsus in de hant,
Vol klimmerkruyt aen alle kant.[27]

[28] *Silenus vol gesopen*] Die de Poeten seggen, dat
[29] Bacchus opgebrocht heeft, ende gestadich hem[29]
[30] met zijnen esel volcht.

[31]

Met zijnen esel traech] Desen esel segt Aratus
[32] dat daer na inden hemel is geset, het welck niet
[33] en is te beklagen, overmits datter noch genoech
[34] op d'aerde blijven.

Hy droech aen d'eene sy* de goddelicke wan,[327327]
En aen zijn ander hant *een groote volle kan.
Twee Goden uyt den hoop, *die van uw' nachten wisten,[329329]
*Die droegen uwen tuych *in twee besloten kisten:[330]
*Haer volchde Maron naer, en leschte zijnen dorst[331331]
Dewijle dat hy ginck, met soete nieuwe most.[332]
*Den droncken Staphylus, en Botrus kael van veren,[333333]
Met al het huysgesin, quam achter aen laveren,[334]
*En Methe vol van wijn, dat onbesuyste wijf,[335335]
Viel dickwils in het gaen *Sylvanus op het lijf.[336]
*Veel bommen grof geluyt, *gemengelt met cymbalen[337337]
*En hamers groot gebons, omringde gans de palen[338]

[1] *de goddelicke wan*] Ander seggen dat het een
[2] wiege was, deur dien dat het Griecksche woort
[3] λίκνος, soo wel een *wiege* als een *wan* beteyckent.
[4] Virgilius schrijft Bacchus de wan toe,
[5] daer hy segt, & *mystica vannus Iacchi*, dat is,
[6] *den heyligen wan van Bacchus*.

[7] *een groote volle kan*] Die de Poeet Virgilius
[8] Sileno toeschrijft, ende noemtse *cantharum*, als
[9] hy segt;

Et gravis attrita pendebat cantharus ansa.

[11] Dat is:

Een kruyck met een versleten oor,
En swaer genoech, *die hinck daer voor*.

[14] *die van uw' nachten wisten*] Dat is van uwen
[15] Godsdienst, om dat Bacchus by nachte geviert
[16] wert. Om welcke oorsaeck oock, Virgilius den
[17] berch Cithaeron, daer dese Godsdienst geschiede,
[18] vande nacht *nocturnum* noemt.

[19] *Die droegen uwen tuych*] De Poeet heeft uytgedruckt
[20] het Griecksche woort ὄργια, dat is, het
[21] heymelick tuych van Bacchus.

[22] *in twee besloten kisten*,] De Griecken houden
[23] het selfde woort, ende noemen dese kisten van
[24] Bacchus, κίστας, ende Tibullus en noemt het
[25] niet anders int Latijn, met dit veers:

Et levis occultis conscia cista sacris.

[27] Dat is:

En oock daer by de lichte kist,
Die zijn verborgentheden wist.

[30] *Haer volchde Maron nae*] Een priester van Bacchus,
[31] oft een van zijn gevolch, vande welcke
[32] Athenaeus segt in zijn seste boeck, dat de wijn
[33] zijnen naem heeft, diemen noemt int Latijn
[34] *vinum Mareoticum: οἶνος Μαρεώτης* int Griecx
[35] geseyt, ofte veel eer Μαρεία, is de stadt van daer[35]
[36] hy komt. εἴληφε μὲν τοι (seght hy) τὴν
[37] προσηγορίαν λαβοῦσα ἀπὸ Μάρωνος, ἑνὸς
[38] τῶν μετὰ Διονύσου τάς στρατείας πεποιημένων.
[39] Dat is: *Die haren naem van Maron heeft*
[40] *genomen*, *een van de gene die den tocht van*
[41] *Bacchus gevolgt hebben*.

[42] *Den droncken Staphylus*] Siet van Staphylus
[43] ende Botrus, vrienden van Bacchus, Nonnum
[44] in zijn achtiende boeck. Zy hebben alle beyde
[45] haren naem, d'een van σταφυλὴ, d'ander van
[46] βότρυς; beteykenende beyde een druyve. De
[47] Poeet noemt Botrus *kael van veren*, om dat de
[48] dronckaers gemeynlick naeckt en kael sijn.

[49] *En Methe vol van wijn*] Μέθη is de dronckenschap
[50] int Griecx, daer van is de Godinne vande
[51] selve *Methe* genoemt. Siet Pausanias, ende
[52] andere.

[53] *Sylvanus op het lijf*] De God vande bosschen,
[54] die Virgilius oock by Bacchus voecht.

[55] *Veel bommen grof geluyt*] Die de Griecken ende
[56] Latijnen *tympana* noemen, dat is, *trommels*.
[57] Die Bacchus by Euripides segt dat hy, ende
[58] Rhea gevonden hebben. Siet den selfden Poeet
[59] in zijn Tragoedie genoemt *Bacchoe*.

[60] *gemengelt met cymbalen*] Nonnus ende andere
[61] schrijven de cymbalen overal Baccho toe, gelijck
[62] oock de hamers, hier oock niet vergeten,
[63] die hy ῥόπτρα noemt:

Καὶ τελετὴν ἄγρυπνον ἐπεντύνουσα Λυαίῳ,
Πρώτη ῥόπτρον ἔσεισεν· ἐπεπλατάγησε δὲ Βάκχῳ
Κύμβαλα δινεύουσα περίκροτα δίζυγι χαλκῷ.

[67] Dat is:

Zy heeft de feesten eerst van Bacchus in gaen voeren,[68]
Den hamer eerst beweecht, *en aldereerst gaen roeren*,[69]

70 *Zy heeft oock eerst geroert, en voor den dach gaen halen*
Van koper toegevoecht, twee klinckende cymbalen.[71]

Van Naxus onbewoont. self Echo dede me,[339339]
En riep wat dat zy mocht, ô Evan Evoe.[340]
Met dat ghy komt in duyn, begint haer te vertoogen[341341]
Dat schoone Minos kint: haer klare bruyne oogen[342]
Die waren noch bedaut. gelijck in 't schoone weer[343]
In 't midden van de Mey de druppels vallen neer,[344]
Met dat Aurora root haer reys heeft aengevangen;
Soo lach dat lieflick nat noch boven op haer wangen.
Het haer hinck sonder bant, en lach op haren schoot,
Haer kleeren waren los, haer borsten waren bloot.
Haer huyve lach om leeg gevallen, daer de baren[349]
Eerst komend' op het lant gemeenelick vergaren,[350]
Die speelden vast daer met. wat hooger aen haer sy[351]
Lach haren rock in 't sant; de borstlap lach daer by.
Zy riep noch Theseus aen, en wierp noch vast haer ermen,[353]
Maer in de plaets van hem quam Bacchus haer ontfermen,[354]
En sach haer lieflick aen, en met een wijngaert blat,[355]
Dat hy nam van zijn hooft, wiesch af het droeve nat,
Dat van haer wangen liep. hy dede staen zijn wagen,
En seyde, Lieve kint, wat baet toch al dit klagen,[358]
En jammerlick gelaet? is Theseus wech gegaen,[359]
Ick sal u Theseus sijn. siet my toch eenmael aen.
Slaet toch maer eens om hooch u oogen. laet toch varen
Het gene ghy nu denckt, en wilt u met my paren.[362]
Ick ben de groote God, die droefheyt ende pijn
Doet over al vergaen, de vader van de wijn.[364]
Minois dochter sweech, en wierp eens van ter sijden
Haer droef gesicht op hem. dat dede dy verblijden[366]

[1] Doch op dat een yder verstaen mach, hoe, ende
[2] wat maecksel dat de cymbalen van Bacchus geweest
[3] sijn, hebben deselve goet gevonden hier

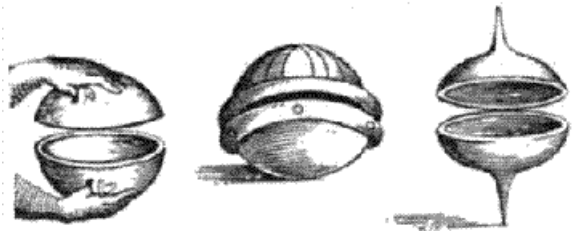

[4] by te laten uytdrucken, alsoo zy noch inde overblijfselen[4]
[5] van de outheden gevonden wierden te
[6] Romen.

[7] Hier vooren inde afgebeelde oude steen van
[8] Bacchus, staet een vrouwe met dese hier nevens
[9] afgebeelde cymbalen inde hant, op de selve
[10] spelende. Siet pag. 116.
nbsp;

[11] *En hamers*] Die wy alreede geseyt hebben, dat
[12] de priesterssen van Bacchus gebruyckten, ende

[13] van de Griecken ῥόπτρα genaemt wierden.

O Evan Evoe. by naer op 't selve pas[367367]
Wierp zy u toe een ooch, dat vry wat soeter was.[368]
Dat was genoech geseyt voor menschen en voor Goden.
Want als een dochter swijcht, *dan spreken hare boden.[370370]
Het is een wonder volck, seer dobbel in de gront,[371]
Zy seggen sonder tong, en spreken sonder mont.[372]
O Evan Evoe, behouder van het leven,
Doen hebt ghy haer terstont aen beyde sy gegeven

Een lieffelicken kus: een bedde toe bereyt[375]
*Van uw' gespickelt vel, en in het sant geleyt.[376]
Men sach terstont in duyn schoon wijngaerden voortkomen,[377377]
Het sant gaf schielick uyt ontallicke veel blomen,[378]
*De zee lach stil en stom, de winden bleven in,[379]
Doch Zephyrus alleen, was jonstich uwe min,[380380]

[1] *dan spreken hare boden*] Vyt den Poeet Musaeus,
[2] die segt:

παρθενιχῆς γάρ
Κυπριδίων ὀάρων αὐτάγγελός ἐστι σιωπή.

[4] Dat is:

Want als een dochter swijcht int midden van de min,
Denckt dan dat zy wat heeft van Venus in de sin.

[7] *Van uw' gespickelt vel*] Dat van de Griecken
[8] νεβρίς genaemt wort, als hier boven is gesegt.
[9] Euripides noemt het νεβρίδος ἱερὸν ἐνδυτόν.
[10] Dat is, *het heylich kleet van nebris*, ofte, *het hindevel*.

[12] *De zee lach stil en stom*] De Poeeten hebben
[13] een manier, dat zy de zee stil ende stom maken,
[14] soo daer yet besonders geschiet. Dit noemt de
[15] Poeet Ennius *pausam maris*, d'andere, *silentium*
[16] *maris*; de Griecken, εὐφημίαν. Alsoo segt de
[17] Poeet Callimachus:

Εὐφημεῖ καὶ πόντος ἐπ᾽ Ἀπόλλωνος ἀοιδῇ.

En blies uyt zijnen mont veel witte violetten,
Veel roosen soet van reuck: self Venus quam besetten[382382]
De plaetse daer ghy laecht met myrten, die zy vlocht
Met wijngaert-rancken t'saem, en by den ander brocht.[384]
Daer laecht ghy gans den dach. *Mimallones die liepen[385]
Al rasend' om end' om, en al de Satyrs riepen
O Evan Evoe: maer Evan lach gerust,
En bluste met het spel der minne zijnen lust.
Naer dat de soete strijt ten ende was gekomen,[389389]
Heeft hy de blijde bruyt in zijne koets genomen,
Verheven in de locht, *en daer gestelt ten toon,[391]
*Dicht aen het beelt dat knielt, een schoone gouden kroon.
Die komt nu noch te pas de minnaers, als zy snijden[393]
Het woeste blauwe velt, en zijnen schoot berijden:[394394]
En dickwils isser een die van uw' liefde melt,[395]
Den oorspronck van de kroon zijn medemaet vertelt.
My licht oock in de sin, hoe dat ghy by de Goden[397397]
Vulcanus hebt gebrocht, naer dat hem was verboden
Te komen in haer hof, *geworpen metter hant[399399-420:]
Van Iupiter verstoort in 't midden van het lant[400]
Van Lemnos hart en dor, vol buylen en vol wonden,
*En manck aen beyde sy. ghy hebt terstont gevonden
Een wonderlicken vont. *ghy hebt Silenus peert,[403]
Den esel traech van ganck, getoomt aen zijnen steert,[404]

[1] Dat is:

Die zee die licht gants stom en stil,
Als maer Apollo singen wil.

[3] *Mimallones die liepen*] Die van Macedonien
[4] noemden alle kloecke vrouwen, ende die de[4]
[5] mannen navolchden, μιμαλλόνας, ἀπὸ τοῦ
[6] μιμεῖσθαι τοὺς ἄνδρας: *om dat zy de mans*
[7] *naer deden*. Dese naem geven de Poëten de vrouwen[7]
[8] die Bacchus vierden, gelijck Ovidius, ende
[9] andere. Hesychius: μιμαλλόνες, βάχχαι, dat
[10] is, *Mimallones worden de Bacchoe* ofte *priesterssen*
[11] *van Bacchus genaemt*.

[12] *en daer gestelt ten toon*.] Leest by Aratus, Germanicus
[13] zijn uytlegger, Ovidius, ende andere,
[14] hoe dat Bacchus de kroon van Ariadne onder de
[15] sterren plaets heeft gegeven, die daer noch staet.

[16] *Dicht aen het beelt dat knielt*] Dat van de Griecken
[17] daerom ἐγγόνασιν genaemt wort, dat
[18] is, *knielende*. Die vande hemelteyckenen schrijven,
[19] seggen dat het Hercules is, die knielt.

[20] *geworpen metter hant*.] Siet Homerus in zijn
[21] eerste Iliados. daer ghy sult vinden hoe Vulcanus
[22] van Iupiter uyt den hemel geworpen, ende
[23] in Lemnos gevallen is.

[24] *En manck aen beyde sy*] De Poeet druckt uyt de
[25] naem ofte eygenschap die Homerus Vulcano
[26] geeft, hem noemende ἀμφιγυήεντα, dat is, *aen*
[27] *beyde zijden kreupel*, *oft manck*.

[28] *ghy hebt Silenus peert*] De Poeet spreect beleefdelick;[28]
[29] noemende den esel van Silenus, een
[30] peert. Dese fabel en vintmen (mijns wetens) by
[31] niemant vande ouden, dan alleen by den Grieckschen
[32] Orateur Aristides in zijn oratie Διόνυσος,

De knecht daer op geset. soo quam hy aengereden,[405]
En tot by Iupiter al huylende getreden,
En toonde zijnen voet: hy riep in sulcker voech[407407]
Al sittend' op de beest, dat Iupiter self loech,
Gaf hem zijn plaetse weer. Ick meyn dit is de reden,[409]
Dat Iuno wederom op u is wel te vreden,[410410]
Om dat ghy haren soon soo geestich op dat pas[411]
Gebracht hebt in de plaets daer hy te vooren was.
Maer of dit al is waer; soo hebben veel Poëten[413413]
Hier voortijts uwe macht en kloeckheyt niet geweten,[414]
Vw' daden niet doorsien. zy seyden dat ghy waert
Geboren tot genoecht, van vrouwelicken aert.[416]

[1] dat is, *Bacchus*, genaemt; daer hy aldus onder
[2] ander spreeckt: χαὶ μὴν χαὶ τὴν Ἥραν λέγουσιν
[3] ὡς μόνος ϑεῶν τῷ Διὶ διήλλαξε· χομίσας
[4] τὸν Ἥφαιστον ἄχοντος εἰς τὸν οὐρανόν·
[5] χαὶ ταῦτά τε ἀναϑεὶς ὄνῳ. χαὶ ὡς μὲν
[6] αἴνιγμά ἐστιν ἐν τῷ λόγῳ, δῆλον. δῆλον
[7] δὲ χαὶ οἶ τελευτᾷ τὸ αἴνιγμα. ὡς ἄρα
[8] πολλή τις χαὶ ἄμαχος ἡ δύναμις τοῦ ϑεοῦ·
[9] χαὶ δύναιτ᾽ ἄν χαὶ ὄνους πτεροῦν, οὐχ
[10] ἵππους μόνον. Dat is: *Voorder seghtmen oock*,
[11] *hoe dat hy Iuno wederom met Iupiter versoent heeft*:
[12] *naer dat hy Vulcanum tegen zijnen danck in den*[12]
[13] *hemel gebrocht hadde. Die hy op eenen esel heeft*
[14] *geset. Welcke fabel merckelick een ander beduytsel*
[15] *heeft. Het welcke oock licht is om te verstaen. Te*
[16] *weten*, *dat dese God een besonder groote kracht heeft:*
[17] *ende dat hy niet alleen de peerden*, *maer oock de esels*
[18] *vleugels kan geven*. Alsoo moet oock die plaets
[19] gelesen worden: te weten in stede van, τῷ
[20] ὑιεῖ διήλλαξεν, dat is, *met haren soon versoent,*
[21] *τῷ Διὶ διήλλαξε, met Iupiter versoent*. Want
[22] Iuno op Iupiter gestoort was, om dat hy haren
[23] soon uyt den hemel geworpen hadde, die daer

[24] naer weder wel te vreden wiert op Iupiter.
[25] moet oock gelesen worden κομίσας τὸν 25
[26] Ἥφαιστον ἄκοντος εἰς τὸν οὐρανόν: dat
[27] is, *naer dat hy Vulcanum tegen den danck van*
[28] *Iupiter in den hemel gebracht hadde*, niet ἄκοντα,
[29] *tegen den danck van Vulcanus*. Het welcke veroorsaeckt
[30] heeft dat de geleerden Canterus hier gedoolt,
[31] ende die plaets niet wel verstaende, qualick
[32] overgheset heeft in zijn Latijnsche oversettinghe.
[33] Onse Poeet heeft dit vernuftelick
[34] gemerckt, ende niet min verstandelick dan geluckelick
[35] verbetert. Dat ick niet genoech kan
[36] prijsen. Dan laet ons voortvaren.[36]

Maer, Evan, *Phlegra weet van uwe kracht te spreken,[417]
Doen *Mimas met zijn volck den hemel wild' opbreken,[418418]

Du stontst naest Iupiter, gaefst *Rhoecus eenen slach[419]
*Verandert in een leeu, dat hy ter aerden lach.[420]
Hy rolde van den berg twee nachten en twee dagen,
Tot dat hy neder quam. daer licht hy noch verslagen,[422422]
In teycken van uw' macht. uw' vader die dit sach,[423]
Ter eere van zijn soon gaf eenen donderslach.[424424]
Den hemel sweete self, *Typhoeus weeck ter sijden,[425425]
*Porphyrion sag toe, de Goden moesten lijden,[426426]

[1] *Phlegra*] een stat in Macedonien, uyt welcke
[2] de Poeten seggen dat de Gigantes ofte reusen
[3] den hemel bestormt hebben, ende daer van de
[4] Goden verslagen zijn geweest.

[5] *Mimas*] Een vande hemelbestormers oft reusen,
[6] by Horatius ende andere gemelt.[6]

[7] *Rhoecus*] Dit is oock een reuse, daer van Horatius
[8] segt, sprekende van Bacchus:

Rhoecum retorsisti leonis
Vnguibus, *horribilique mala*.

[11] Dat is:

Ghy hebt daer Rhoecus neer gevelt,
Als eenen leeu, *met groot gewelt*.[13]

[14] De selfde Poeet op een ander plaets voecht
[15] Rhoecus ende Enceladus als twee reusen by
[16] malkander.

[17] *Verandert in een leeu*] De Poeeten seggen, dat
[18] Bacchus vechtende tegen de reusen, in een leeu
[19] verandert is geweest, om te kennen te geven, de

[20] sterckte die de wijn geeft.

[21] *Typhoeus*] Dit is van gelijcken een reuse. Leest[21]
[22] van hem, ende zijn volkomen beschrijvinge by[22]
[23] Nonnus in het eerste ende tweede boeck; met
[24] meer andere. De Poeeten seggen, dat dese de
[25] soon is geweest van Titan ende Terra.

[26] *Porphyrion*] Oock een vande reusen, daer Horatius
[27] van segt,

minaci Porphyrion statu,

[29] gevende te kennen hoe vreeselick ende schrickelick
[30] hy was.

Dat Iupiter u hiet, ô Evan op dien tijt[427]
Bewaerder van zijn hof, en meester van den strijt.[428428428]
Mars self heeft moeten sien gewapent tot de tanden,
Dat ghy den eersten prijs gevoert hebt in de handen:[430]
Ghy saet eerst aen den dis, en *Ganymedes schanck[431431]
V eenen beker versch van goddelicken dranck.
Die hebstu noch bebloet, vol sweet, vol stof, gegrepen,[433]
En nemend' in de vuyst, tot drymael uytgenepen.[434]
De Goden riepen t'saem met duydelick geschal,
O Evan Evoe, bewaerder van ons al.[436]
Terstont heeft Iupiter den hemel door geboden,[437437]
Te drincken het behout van altemael de Goden.[438]
Hier van is dat gebruyck gekomen, en die wet,[439]
Dat yder voor zijn vrient gesontheden inset.[440]
Zy drincken dickwils t'saem, *ô Paean, ses gelasen,[441]
En sommige wel meer, met tieren ende rasen,
Tot datse meester sijn geworden van het vat.[443]
Het meeste dat ick wensch, dat is een klaverblat.[444]
*Het eerste voor de maeg, het ander om de sinnen
Te brengen tot geneucht, tot lacchen, en tot minnen.
Het derde mach wel met, want dat is om gerust[447]
Te vallen in den slaep, die alle sorgen blust.
Dit is oock *het getal der Gratien, die geven[449]
Genoecht, en rechte vreucht, *by Venus selve leven.[450]

[1] *Ganymedes*] De schencker van Iupiter, by al
[2] de Poeeten bekent. D'oorsaeck van zijnen
[3] naem, siet by den Philosooph Xenophon in zijn
[4] Maeltijt.

[5] *ô Paean*] Siet d'oorsaeck van dese naem beneden,
[6] pag. 178, vs. 636.

[7] *Het eerste voor de maech*] Onse Poeet schijnt
[8] uytgedruct te hebben de delicate veerskens van[8]
[9] Eubulus de Poeet, die noch gelesen worden by
[10] Athenaeus in zijn tweede. Waer hy spreeckt van
[11] de eygendommen ende krachten vande wijn, als[11]
[12] oock van de maet in het gebruyck van den
[13] selven:

Τρεῖς γὰρ μόνον χρατῆρας ἐγχεραννύω
Τοῖς εὖ φρονοῦσι· τὸν μὲν ὑγιείας ἕνα,
Ὃν πρῶτον ἐχπίνουσι· τὸν δὲ δεύτερον
Ἔρωτος ἡδονῆς τε, τὸν τρίτον δ᾽ ὕπνου.
Ὃν εἰσπιόντες οἱ σοφοὶ χεχλημένοι[18]
Ὀιχαδέ βαδίζουσιν.

[19] Dat is:

Die wijs en sedich is, die wil ick drymael schincken,[20]
Het eerste mogen zy om haer gesontheyt drincken.
Het tweede mach wel met. want dat is om te minnen,
En vroeyelick te sijn. het derde doet de sinnen
Bevangen van den slaep. met dese dry gelasen
Laet ick de lieden gaen, die niet en willen rasen.

[26] *het getal der Gratien*] Want de Poeeten seggen,
[27] datter dry Gratien zijn, met namen, Aglaïa,
[28] Euphrosyne, Thalïa.

[29] *by Venus selve leven*] Om dat de Poeeten seggen,
[30] dat de dry voorgemelde Gratien, camerieren[30]
[31] sijn van Venus, die niet alleen van de min,
[32] maer van alle aerdicheyt godinne is, diemen[32]
[33] door het misbruyck des wijns te buyten gaet.

*Die drymael dat instelt, en lustig heeft voldaen,[451][451]
Blijft binnen het getal van Phoebi susters staen.[452]

*Orontes weet oock wel, hoe dat ghy hebt doen stuyven[453]
Den viant met uw' spies, bekleet met groene druyven.
Want hierom hebben zy *Thriambus u genoemt,[455]
Om dat ghy u met recht van uwe daden roemt,[456]
En dat ghy quaemt gekroont met groene vygeblaren[457]
Seer blijde van gemoet door Indien gevaren,[458]
Vw' vianden ten trots, naer dat ghy hadt in 't velt[459]
*Met ongehoorde macht *Deriades gevelt.[460]
Self Iuno sach u aen al bevende, twee dieren[461][461]
Seer vreesselick om sien met uwen toom bestieren,[462]

[1] *Die drymael dat instelt*] Want drymael dry is
[2] negen, ende soo veel Musae sijnder.

[3] *Orontes*] De schoonsoon van Deriades (koninck
[4] vande Indianen) die Bacchus heeft (gelijck
[5] Nonnus in zijn seventiende verhaelt) soo verre
[6] gebracht, dat hy hem selven het leven heeft benomen.
[7] Waer van de rivier, daer hy in gevallen
[8] is, Orontes is genaemt.

[9] *Thriambus u genoemt*.] Diodorus Siculus, ende
[10] ander schrijven, dat Bacchus aldereerst heeft getriumpheert[10]
[11] komende uyt Indien, het welck de
[12] Griecken noemen θριαμβεύειν, ende de triumphe[12]
[13] selve θρίαμβον. welck woort schrijven[13]
[14] vele, zijnen naem te hebben van θρία, het welcke
[15] beteeckent *vijgeblaeren*, om dat Bacchus
[16] daermede is gekroont geweest uyt Indien komende.

[18] *Met ongehoorde macht*] Want de Poeet Nonnus
[19] verhaelt, dat hy alleen met zijn spies becleet met

[20] wijngaertbladers, Deriadem voornoemt geraeckte,[20]
[21] ende wierp hem in het water, daer hy
[22] bleef.[22]

[23] *Deriades gevelt*] De koninck van Indien, daer
[24] wy alreede van gesproken hebben. Nonnus verhaelt
[25] int breede, hoe hy oorloch tegens Bacchus
[26] gevoert heeft, ende zijn doot, in het 40 boeck.

*Twee panthers, die in 't hooft twee oogen hadden staen[463]
Gelijck twee kolen viers. men sach twee vlammen gaen[464]
Wt haren heeten neus, het schuym met groote hoopen
Quam als met vlocken viers uyt haren mont geloopen[466]
Rontom de toomen heet. ghy hielt haer in het jock,
En sat daer boven op met eenen nieuwen rock.
Den rock die was gemaeckt *van alderhande kruyden,[469]
En bloemen vreemt van aert, die dijnen aert beduyden,[470]
Beschreven dijne macht. maer aen uw' slincker sy,[471]
Ginck Oorloch en Gewelt: de Dwaesheyt sat by dy:
De Gramschap, en de Vrees, de Tweedracht, en Quaetspreken,
De Deucht, de Vryheyt naeckt, en menige gebreken,[474]
Flersijn, en Pijn in 't hooft, die nu noch altijt sijn[475]
Vw' trouwe medemaets, en kinders van de wijn.
Vw' macht streckt over al. Diana wort verheven[477477]
Van die haer tot de jacht en tot het wilt begeven.[478]
De man van Venus heeft de smeden in zijn hant.[479]
Apollo wort gekent by luyden van verstant.[480480]
Neptunus wort gedient van schippers, die bevaren
Zijn ongetemde baen, en loopen deur de baren:
Doch Bacchus wort te saem van lagers ende Smeen,
Van luyden hooch-geleert en Schippers aengebeen.[484]
Zy drincken altemael, en wenschen om te mogen
Verversschen haren dorst met onvervalste togen[486]
Van uwen Rijnschen geur. wat volck oock dat het is,[487487]
Zy sien u staen met vreucht op eenen vollen dis.
*Men secht dat Cato self tot statigheyt geboren,[489489]
Sijnd' altijt onbeweecht, *en altijt ongeschoren,[490]

[1] *Twee panthers*] De panthers ende tigers, vreeselicke
[2] dieren, worden Baccho vande Poeten
[3] toegeschickt, om te kennen te geven de hitte[3]
[4] ende de kracht van de wijn.

[5] *van alderhande kruyden*.] De Poeten geven
[6] Baccho eenen rock gemaeckt van bloemen, die
[7] de Griecken noemen ἀνθηρὸν χιτῶνα, dat is,
[8] *den gebloemden rock*. De reden hier van geeft
[9] Phurnutus met dese woorden: καὶ τὸ μὲν τῆς
[10] ἐσθῆτος ἀνθηρὶν, τήν ποικιλίαν παρίστησι
[11] τῆς ὀπώρας. Dat is: *Dit bloeyende kleet geeft*
[12] *te kennen de verscheydenheyt van zijn vruchten*. Gelijck
[13] de druyven oock van verscheyden coleuren
[14] sijn.

[15] *Men segt dat Cato self*] Horatius in zijn derde
[16] boeck Odar.

Narratur & prisci Catonis

Saepe mero maduisse virtus.

[19] Dat is:

20 *Men segt dat d'oude Catoos deucht*
Haer in de wijn wel heeft verheucht.[21]

Heeft dickwils met uw' nat ontsloten zijnen geest.[491]
*Iae Socrates en was daer geensins voor bevreest.[492]
Dit is de man geweest, die ons heeft leeren schincken
*Een schuymende gelas, en dat versch uyt te drincken,[494]
Niet groot noch ongeschickt, maer dat haest omme gaet,[495]
Gemengelt met geneucht en vroeyelicken praet.
Dit is genoech voor ons. Ick laet de Moscoviten[497][497]
In 't midden van den dranck stijf schreeuwen ende krijten,[498]
En maken groot getier. maer ick wil doen bescheyt,[499]
Tot meerdering van vreucht, en rechte soetigheyt.[500]

De middelmaet is best. die buyten die wil drincken,[501][501]
*Die moet op Pholus sien, en op Hylaeus dincken.[502]

[1] *en altijt ongeschoren*] Soo wort Cato vande
[2] Poeten genaemt, door dien dat hy, hebbende
[3] medelijden met zijnen tijt, ende volgende de
[4] Philosophen, die Stoici genaemt werden, ongeschoren
[5] ginck, gelijck Lucanus onder andere
[6] van hem vertelt in zijn tweede boeck vande
[7] oorlogen tusschen Iulius Caesar ende Pompejus,
[8] dat hy selve op zijn eygen bruyloft, geduyrende
[9] de inlantsche oorlooge, hem niet en heeft laten
[10] scheeren.

[11] *Iae Socrates en was*] Alcibiades in de Maeltijt
[12] van Plato, vertelt dat Socrates niemant aen tafel
[13] placht schuldich te blijven, ende gevende hem[13]
[14] een groote ghesontheyt, seght van hem: πρὸς
[15] μὲν Σωκράτη, ὦ ἀνδρες, τὸ σόφισμά μοι
[16] οὐδέν· ὁπόσον γὰρ ἂν κελεύσῃ τις, τοσοῦτον
[17] ἐκπιὼν, οὐδὲν ἄν μᾶλλον μεθυσθῇ. Dat
[18] is, *An Socrates*, *goede vrienden*, *en hebbe ick geen*
[19] *kans. want doet hem drincken al dat u goet dunckt*,
[20] *hy sal de selve man blijven*, *sonder droncken te*
[21] *werden*.

[22] *Een schuymende gelas*] De woorden van Socrates
[23] sijn, nae dat hy geseyt heeft in de Maeltijt
[24] van Xenophon, dat hy ganschelick wil drincken,[24]
[25] doch met soeticheyt: Ἦν δὲ ἡμῖν οἱ παῖδες[25]
[26] μικραῖς κύλιξι πυκνὰ ἐπιψεκάζωσιν (ἵνα[26]
[27] καὶ ἐγὼ ἐν Γοργιείοις ῥήμασιν εἴπω)
[28] οὕτως οὐ βιαζόμενοι ὑπὸ τοῦ οἴνου μεθύειν,
[29] ἀλλ᾽ ἀναπειθόμενοι πρὸς τὸ παιγνιωδέστερον
[30] ἀφιξόμεθα. Dat is: *Maer indien ons de knechten*
[31] *kleyne ende schuymende bekerkens dickwils toebrengen*,[31]
[32] (*op dat ick de woorden van Gorgias gebruycke*)
[33] *soo en sullen wy niet met gewelt ghedrongen*
[34] *worden dronck te sijn*, *maer met soeticheyt*
[35] *ende al spelende tot de vroolickheyt geraecken*. Cato
[36] by Cicero in het boeck van den Ouderdom,

*Icarius voor al die leert ons, dat de maet[503][503]
In uwe soete vrucht voor al te mercken staet.[504]
Ghy quaemt by hem in huys, daer hebt ghy hem geschoncken
Een fles met nieuwen wijn, die heeft hy eerst gedroncken,
De boeren megedeelt, dat haer niet wel bequam.[507]
Want yder van haer all' een groote vlegel nam,
En togen hem te lijf, tot dat hy is gebleven
Verslagen in het sant, en heeft den geest gegeven.
*Maer Evan heeft hem self, zijn dochter, zijnen hont,[511]
In 't midden van de locht een schoone plaets gejont.
Thriambe weest gegroet, ô vianden verwinner,[513][513]
Groothertich, groot van kracht, grootdadich, ô beminnet[514]
Van die u volgen naer. maer seker die niet wel[515]
En spreken van uw' macht, die sijt ghy bijster fel.[516]
*Leuconoë was dol, zy moet nu daerom vliegen[517][517]
Des avonts en by nacht. zy hiet uw' Priesters liegen,[518]
Zy spotte met uw' volck. *De schippers waren sot,[519][519]
Die loegen met uw' macht, en hielden haren spot[520][520]

[1] denckende op dese plaets, noemtse *pocula rorantia*,
[2] dat is, *schuymende gelaeskens*.

[3] *Die moet op Pholus sien*] Pholus ende Hylaeus
[4] sijn Centauri geweest (dat is, *half man*, *half peert*)
[5] die door 't overdadich gebruyck vande wijn,
[6] tegen de Lapithen gevochten, ende t'eenemael
[7] de bruyloft van Pirithous gestoort hebben. Siet
[8] by Virgilius in zijn tweede boeck vande Lantbouwinge,
[9] daer ghyse alle beyde met namen sult
[10] vinden. De fabel self hebt ghy by Ovidius in
[11] zijn twaelfde van de Veranderinge.

[12] *Icarius voor al*] Propertius noemt hem *Icarum*.
[13] Siet de fabel by Hyginus in 't 130 cap. Apollodorus
[14] in zijn III boeck, ende andere.

[15] *Maer Evan heeft hem self*, *zijn dochter*, *zijnen*
[16] *hont*] De dochter van Icarius wort *Erigone* genaemt,
[17] ende inden hemel *Virgo*, dat is, *maecht*.
[18] Siet Aratus, Germanicus, Higynus, ende andere.
[19] Den hont wort genoemt *Maera*, ende in den
[20] hemel *Canicula*, dat is, *Hondeken*.

[21] *Leuconoe was dol*] Die Bacchus, om datse met
[22] zijn heylicheyt spottede, gelijck Ovidius ende
[23] andere schrijven, in een vleermuys verandert
[24] heeft. Siet AElianus in zijn derde boeck van zijne

[25] Veelderley historien. De Philosophen seggen,
[26] dat de vleermuys niet soo seer en haet, als
[27] het klimmerkruyt, dat Bacchus aldermeeest in
[28] eeren hout, ende beminnet. Soo datse vanden
[29] reuck sterft.

[30] *De schippers waren sot*] De schippers van Tyrrhenen,
[31] de welcke Bacchus in haer schip genomen
[32] hadden om in Naxos te brengen, bespotteden
[33] hem, ende wierden daerom in dolfijns verandert,
[34] haer seylen ende touwen in klimmerkruyt
[35] ende wijngaertrancken. Leest Hyginus in
[36] het 134 capit. Ovidius in zijn veranderingen.
[37] Apollodorus segt dat de mast ende riemen in
[38] serpenten zijn verandert geworden, het schip
[39] met klimmerkruyt geladen. Siet hem in zijn
[40] derde, Nonnus in zijn 44, ende Lucianus. Oppianus
[41] sprekende van de dolfijns segt aldus:

Ὡς ἐτεὸν καὶ φῶτες ἔσαν πάρος, ἠδὲ πόληας
Ναῖον ὁμοῦ μερόπεσσι, Διωνύσοιο δὲ βουλῇ
Πόντον ἐπημείψαντο, καὶ ἰχθύας ἀμφεβάλοντο
Γύιοις·

[46] Dat is:

Het waren menschen eerst, *en woonden in de steden*
Iae by het ander volck: *maer Bacchus heeft haer leden*
Verandert en gemaeckt, *dat sy nu visschen zijn*
En woonen inde zee.

Met uwe jonge jeucht. zy sagen hare gasten[521]
Veranderen wel haest: zy sagen hare masten
Met klever-kruyt bekleet. ter sijden aen de kant[523]
Van haer geweldig schip, wiert uwe vrucht geplant.
Mijn viant wensch ick toe dat hy sich wil verheffen[525525]
En worstelen om prijs, hy sal wel haest beseffen,[526]
Lyaee wie ghy sijt. ghy weet wel wat ghy doet.
*Ghy dreycht ons aen het hooft, maer vat ons aen de voet.[528]
All' ander Goden sijn hooveerdig met haer kercken,[529529]
Van kostelick gebou, van treffelicke wercken,[530]
En met autaren rijck, daer de gemeyne man
Zijn offerhanden doet. *maer ghy woont in de kan.
Dat is de kerck, het huys, daer ghy wort in gepresen,
Van daer sent ghy uw' kracht, en laet ons sien uw' wesen.

[1] *Ghy dreycht ons aen het hooft*] Plautus uyt een[1]
[2] ander Grieckschen Poeet, die Athenaeus aenroert,
[3] segt vande wijn in zijn Comedie, genaemt
[4] *Pseudolus*:

- *Magnum hoc vitium vino est*,
Pedes captat primulum: luctator dolosus est.[6]

[7] Dat is:

De wijn heeft een groot gebreck over hem, hy is een loos worstelaer, ende tast eerst na de voeten.

[10] *maer ghy woont inde kan*] Genomen uyt de woorden van Cyclops, by Euripides:

Θεὸς δ᾽ ἐν ἀσκῷ πῶς γέγηθ᾽ οἴκους ἔχων;

[13] Dat is:

Wat is het voor een God die leeft,
En in de fles zijn wooning' heeft.

Daer woont beneffens u de Blijschap en de Vreucht,[535]
De Hoop, de soete Min, het Lacchen, en de Ieucht.
Daer woont de soete Slaep, die alle pijn kan temmen,
Vernieuwen ons gemoet, en doen ons sinnen swemmen[538]
In een geleende vreucht, *met Ikelos zijn maet,[539][539]
*En Phantasos zijn soon, die dickwils met u gaet.[540]
Soo haest als ghy ons geeft den reuck daer af te riecken,[541][541]
Soo vliegen wy om hooch, wy krijgen nieuwe wiecken,
Ons herssens, ons verstant, ons sinnen, waerse sijn,[543]
Die komen altesaem geloopen na de wijn.
Dan gaen wy boven d'aerd', dan sijn wy recht geseten
Op Heliconis hooft. Hierom sijn de Poëten
O Vader u betrout. het is een volck dat niet[547]
Met meerder ongeneucht' als ongeneuchte siet.
*Maer als zy uwe melck soo lieffelick sien springen[549]
*In een gelasen schael, beginnen zy te singen.[550]
En als ghy komt in haer, dan worden zy terstont[551]
Van uwe rasery bestoven en gewont.[552]
Dan laten zy *de vloet van Castalis wel varen,[553]
En leeren Phoebi beeck met Delewijn versparen.[554][554]
Daerom is Griecken sot, en wonder onbeleeft,[555][555]
Dat zijn Poëten niet dan enckel water geeft.
O Vader, dat is recht voor ossen ende schapen,[557]
Niet voor een hooch gemoet, niet voor Apolloos knapen,[558]

[1] *met Ikelos zijn maet*] De Poeten seggen, dat
[2] Ikelos een soon ofte medemaet is vanden droom,
[3] om dat den droom alle dingen nabootst. Want
[4] ἴκελος is het selfde te seggen in het Griecx, dat[14]
[5] ὅμοιος, dat is, *gelijck*.

[6] *En Phantasos zijn soon*] Oock een soon vanden
[7] droom. De Philosophen seggen dat den droom
[8] daer in verscheelt van den slaep, dat de slaep is
[9] sonder inbeeldinge, ofte fantasie, den droom en
[10] kan daer sonder niet wesen. Nu hoe yemant
[11] meer is beschoncken, hoe dat d'inbeeldingen
[12] meerder zijn.

[13] *Maer als zy uwe melck*] De Poeet Aristophanes,
[14] heeft de wijn genoemt Ἀφροδίτης γάλα,
[15] dat is, *de melck van Venus*;

Ἡδύς τε πίνειν οἶνος Ἀφροδίτης γάλα.[16]

[17] Dat is:

De wijn is wonder soet, *de welck*
Van Venus is de rechte melck.

1 *dat* vermoedelijk drukfout voor *als*.

[20] *In een gelasen schael*,] Pausanias in zijn tweede
[21] boeck verhaelt, dat Pausias de schilder, Methe
[22] (dat is de dronckenschap) hadde gemaeckt
[23] drinckende uyt een gelasen schael. Soo datmen
[24] door de schael een mont van een vrou sach. Gevende
[25] sonder twijfel daer mede te kennen, dat
[26] inde dronckenschap niet verborgen kan wesen.

[27] *de vloet van Castalis*] Een fonteyn aen de voet
[28] vanden berch Parnassus. De Poeten seggen,
[29] dat die daer uyt drinckt, oock een Poeet wort.

Die meesters van de doot, en meesters van den tijt,[559]
Door haer onsterflickheyt van beyde sijn bevrijt.[560]
*Maer uw' Thebaensche Swaen en kan ick 't niet vergeven,[561561]
Al is hy groot van mont, *en in de locht gaet sweven.[562]
Wat komt hem in de sin, als hy zijn liet begint,[563]
*En secht, dat water is het beste dat men vint?
*Ismenus moeste sijn van wonderlicke krachten,[565565]
Of mogelick van wijn, dat heeft de man doen achten[566]
Het water boven al. of anders meyn ick, dat
Hy niet en is geweest een borger van uw' stat.[568]
Homerus weet wel bet, de vader van ons allen,[569]
Die inde klare wijn heeft wonder goet bevallen,[570]
En spreeckt met sulcken lust en yver van uw' nat,[571]
Dat ick my duncken laet, *dat hy moest wesen sat.[572]
Siet eens Achilles aen, soo haest als hy siet komen[573]
Vlysses met zijn maet, *hy heeft een kop genomen,[574]
En haer die toegebrocht, al was hy schoon ontstelt,[575575]
*Om dat Briseis hem ontschaeckt was met gewelt.
*Läertis wijse soon, eer dat hy gaet vertalen[577577]
Zijn wonderbare reys, en al zijn leet verhalen,

[1] *Maer uw' Thebaensche swaen]* Pindarus geboren
[2] van Theben, gelijck Bacchus oock mede
[3] is, wort genaemt een swaen, om zijnen lieffelicken
[4] ende hoogen sanck, gelijck hem Horatius
[5] *de swaen van Dirce* noemt, van de fonteyn van
[6] Dirce, niet verre vande stat Theben gelegen.

[7] *end' inde locht gaet sweven]* Gelijck de selve
[8] Horatius van Pindarus segt, dat hy gaet vliegen
[9] *in altos nubium tractus*, dat is, *in het hoochste vande*
[10] *wolcken*.

[11] *En segt dat water is het beste datmen vint]* Het
[12] beginsel van Pindari boecken, die wy hedensdaechs[12]
[13] hebben, is: Ἄριστον μὲν ὕδωρ *&tc*.
[14] Dat is: *Het water is het beste datmen vint*.

[15] *Ismenus moeste zijn]* Een rivier in Boeotien,
[16] niet verre van Theben.

[17] *dat hy moest wesen sat]* D'oude, gelijck oock
[18] doet Horatius, die hebben geoordeelt, dat Homerus
[19] tot den dronck genegen was, om dat hy
[20] milt is in 't prijsen van de wijn.

[21] *hy heeft een kop genomen]* In het negenste
[22] boeck Iliados. Want soo haest als Vlysses ende
[23] Ajax, gesonden van Agamemnon aen Achilles,
[24] om te versoecken, dat hy zijn toorn, die hy
[25] teghen alle de Griecken toonde, soude laten
[26] varen ende neder setten, in zijn tente gekomen[26]
[27] sijn, doet hy terstont Patroclus een dronck wijns
[28] schincken, om de gesanten daer mede te ontfangen,
[29] ende dat met dese woorden:

30 Μείζονα δὴ χρητῆρα Μενοιτίου υἱὲ χαθίστα,
Ζωρότερον δὲ χέραιρε, δέπας δ᾽ ἔντυνον ἑχάστῳ.
Οἱ γὰρ φίλτατοι ἄνδρες ἐμῷ ὑπέασι μελάθρῳ.

[33] Dat is:

Patrocle komt by mijn, *en past ons hier te schincken*[34]
35 *Een kan daer meer in gaet*, *en geeft elck een te drincken*[35]
Wat suyvers uyt zijn kroes. die in mijn huys nu komen
Dat sijn toch alle bey mijn vrienden uytgenomen.[37]

[38] *Om dat Briseis hem*] Achillis lieff. de welcke
[39] hem van Agamemnon was ontnomen: ende dit
[40] was d'oorsaeck, dat hy de Griecken in de oorloghe
[41] teghen de Trojanen zijn hulp was weygerende.
[42] Siet Homerus in zijn eerste Iliados.

[43] *Laertis wijse soon]* Vlysses, soon van den ouden
[44] Laertes.

*Eer Polyphemus woest, *en Scylla komt ter baen,[579579]
*Soo vangt hy eerst den lof van uwe gaven aen.
*Heeft Orpheus niet begost den volcken eerst te leeren,[581]
O Soon van Iupiter, hoe datmen u moet eeren?
Want van zijn konstig spel en citer wijt beroemt[583]
*Wort uwen hoogen berg Cithaeron soo genoemt.
*Cratinus wist oock wat, die seyde, dat van 't water[585585]
Niet anders voort en komt dan klap en sotte snater,[586]
En om dat uwe vrucht ons trecket van der eert,
Soo seght hy *dat de wijn is der Poëten peert.[588]

[1] *Eer Polyphemus woest]* Een reuse in Sicilia,
[2] seer wijtloopich van Homerus beschreven, by
[3] hem genaemt Cyclops, om dat hij een groot ooge
[4] als een ronde schilt in zijn voorhooft hadde staen.

[5] *en Scylla komt ter baen]* Een monster in de zee,
[6] dat by Homerus oock Vlysses in 't lanck beschrijft.[6]

[8] *Soo vangt hy eerst den lof*] Vlysses by Homerus
[9] begint zijn groot verhael; waer in hy vertoont
[10] al wat hem op zijn reys is wedervaren, inde[10]
[11] welcke hy Polyphemus, Scylla, ende meer andere
[12] heeft bejegent; met het lof ende prijs van[12]
[13] een volle tafel, wel van spijs ende wijn versien.
[14] Waer uyt vele van de oude Philosophen hebben
[15] willen bewijsen, dat de Poëet Epicurus toegedaen
[16] was. De woorden van Vlysses sijn dese, in
[17] 't negenste boeck Odyss.

Οὐ γὰρ ἔγωγέ τι φημὶ τέλος χαριέστερον εἶναι,
Ἢ ὅταν εὐφροσύνη μὲν ἔχῃ κατὰ δῆμον ἅπαντα,
Δαιτυμόνες δ᾽ ἀνὰ δώματ᾽ ἀκουάζωνται ἀοιδοῦ
Ἥμενοι ἑξείης, παρὰ δὲ πλήθωσι τράπεζαι
Σίτου καὶ κρειῶν· μέθυ δ᾽ ἐκ κρητῆρος ἀφύσσων
Οἰνόχοος φορέῃσι, καὶ ἐγχείῃ δεπάεσσι·
Τοῦτο τί μοι κάλλιστον ἐνὶ φρεσὶν εἴδεται εἶναι.

[25] Dat is:

Ick meyne dat daer is het alderbeste leven,
Daer hem het gansche volck tot vreuchde kan begeven;
En daer de speelman hem laet van de gasten hooren,
De tafel staet vol spijs en t'alderbeste kooren,
De schencker brengt de wijn, *en schenckt die vast in flessen*.[30]
My dunckt dat sulcx wel is, *om swaricheyt te lessen*.[31]

[32] *Heeft Orpheus niet begost*] Siet Diodorus Siculus,
[33] die seght dat den heylichdom van Bacchus,[33]
[34] die de Griecken noemen ὄργια, *Orphica ghe-*
[35] noemt sijn, om dat hy eerst de feesten van Bacchus
[36] ingestelt heeft. Siet oock Lactantius. Hier

[37] van seght oock de Griecksche Poeet Antipater,
[38] sprekende van Orpheus:

Ὅς ποτε καὶ τελετὰς μυστηρίδας εὕρετο Βάκχου.

[40] Dat is:

Die Bacchus eerstmael heeft vereert:
Zijn heylichdom het volck geleert.

[43] *Wort uwen hoogen berch Cithoeron soo genoemt*]
[44] Lactantius, in zijn boeck der Christelicke onderwijsinge,
[45] schrijft met uytgedruckte woorden,[45]
[46] dat den berch Cithaeron zijnen naem heeft ontfangen
[47] vande cither van Orpheus.

[48] *Cratinus wist oock wat]* Een out Comoedischrijver,
[49] die van Aristophanes zijn medemaet[49]
[50] ende meer andere, als een groote dronckaert
[51] over al beschimpt wort. Dese seyde (alsoo Horatius
[52] oock verhaelt) dat niemant goede veersen
[53] konde schrijven, die geern water dronck. De
[54] woorden van Horatius sijn dese:

Prisco si credis, *Moecenas docte*, *Cratino*,
Nulla valere diu nec vivere carmina possunt,
Quoe scribuntur aquoe potoribus.

[58] Dat is:

Moecenas, *soo ghy wilt geloof Cratino geven*,
Geen dichten konnen lanck beklijven ofte leven[60]
Die komen van een man die drooch en nochter leeft,
En die alleen genoecht in 't gulle water heeft.[62]

[63] *dat de wijn is der Poëten peert]* Cratinus, daer
[64] wy terstont af hebben gesproken, merckende[64]
[65] dat hy selve alderwackerst was ende bequaemst[65]
[66] om veersen te maecken, als hy gepoyt hadde,[66]
[67] seyde dat de wijn het peert was van de Poëten.
[68] Onse Poëet heeft inde sin gehadt dese woorden
[69] van Niceratus in het eerste boeck van de
[70] Griecksche Epigrammata:

Ὄινός τοι χαρίεντι πέγει μέγας ἵππος ἀοιδῷ,
Ὕδωρ δὲ πίνων, καλὸν οὐ τέκοις ἔπος.
Ταῦτ᾽ ἔλεγεν, Διόνυσε, καὶ ἔπνεεν οὐχ ἑνὸς ἀσκοῦ
Κρατῖνος, ἀλλά παντὸς ὠδωδὼς πίθου.
Τοίγαρ ὑπὸ στεφάνοις μέγας ἔβρυεν, εἶχε δὲ κισσῷ
Μέτωπον, ὥσπερ καὶ σὺ, κεκροκωμένον.

Siet eens Anacreon, wat heeft hy toch beschreven?[589]
*Niet Cadmi groote reys, niet Agamemnons leven,
Gelijck hy selve segt, beginnende zijn sanck,[591]
*Maer Venus, haren Soon, en Bacchi milden dranck.[592]
De kroes is zijnen schilt, daer wilt hy op doen snijden,
Niet Orionis sweert, noch sterren, die de tijden[594]
Des jaers ons wijsen aen, de somer voeren in,[595]
Maer zijn verkoren lief, en Bacchus, en de Min.[596]
Hierom ist dat men segt, dat ghy meest opgetogen[597597]
Van Phoebi susters sijt, en hebt die self gesogen,[598]
*En op Parnassus woont. jae noch op desen tijt[599599]
Gebuyr en naeste vrient van onse Goden sijt.[600]
Ghy wort oock over al, waer datmen siet vergaren
Een vroeyelick gelach, gepresen of met snaren,[602]

[1] Dat is:

De lieffelicke wijn, *is der Poeten peert*,
En dat naer water rieckt dat is van geene weert.
Dit sanck Cratinus vast, *ô Bacche*, *dobbel sat*,[4]
En stanck niet naer een fles, *maer naer het gantsche vat*.
Hierom spand' hy de kroon, *en droech altijt een hoet*[6]
Van klimmerbladeren groen, *gelijck ghy Bacche doet*.

[8] *Niet Cadmi groote reys*] De Poeet heeft gelet
[9] opt beginsel der veersen van Anacreon, die wy[9]
[10] nu in druck hebben. 'Twelck aldus luyt:

Θέλω λέγειν Ἀτρείδας,
Θέλω δὲ Κάδμον ᾄδειν.
Ἀ βάρβιτος δὲ χορδαῖς
Ἔρωτα μοῦνον ἠχεῖ.

[15] Dat is:

Van Agamemnon woud' ick wel
En Cadmus melden met mijn spel:
Maer hoe ick doe mijn veeltjen gaen,
Het wil niet dan de minne slaen,

[20] *Maer Venus*, *haren soon*, &c.] Dit, met de vier[20]
[21] eerste navolgende veersen, is uyt Anacreon selve
[22] genomen, daer hy begeert dat Vulcanus zijn lief
[23] Bathyllus met Bacchus ende Cupido op zijnen
[24] kroes soude drijven. Welck al, om de sonderlinge[24]
[25] soeticheyts wille, wy hier in d'eygen tale by
[26] hebben willen stellen, ende in onse Duytsche
[27] sprake na de oversettinge van onsen Poeet:[27]

Τὸν ἄργυρον τορεύσας
Ἡφαιστέ μοι ποίησον
Πανοπλίαν μὲν οὐχί·
(Τί γὰρ μάχαισι χἀμοί;)

Ποτήριον δὲ χοῖλον
Ὅσον δύνη βάθυνον.
Ποίει δέ μοι κατ᾽ αὐτὸ,
Μήτ᾽ ἄστρα, μήθ᾽ ἁμάξας,
Μὴ στυγνὸν Ὠρίωνα·
(Τί Πλειάδων τε κἀμοὶ,[37]
Τί δ᾽ ἄστρασιν Βοώτεω;)
Ποίησον ἀμπέλους μοι
Καὶ βότρυας κατ᾽ αὐτό,
Καὶ χρυσέους πατοῦντας
Ὁμοῦ καλῷ Λυαίῳ,
Ἔρωτα καὶ Βάθυλλον.

[44] Dat is:

Vulcane maeckt terstont voor my
Dat ick begeeren sal op dy,
Niet wapens die ick dragen kan,
Want ick en ben geen oorloochs man.
Maer haelt hier silver voor den dach,
En maeckt een kroes daer nat in mach.
Rontom en wil ick niet sien staen
De wagens met de Son en Maen,
Noch oock Orion, *dat sy ver*.
(*Wat vraech ick nae de Sevenster!*)
Ick wil een wijngaert sien daer op,
(*Wat pas ick op Bootes kop?*)
Met schoone druyven, *en daer by*
De druyven trappende dees dry,
Cupido, *Bacchus*, *en haer maet*
Bathyllus, *die ick niet en haet*.

[61] *En op Parnassus woont*] De Poeten segghen,
[62] dat niet alleen Apollo, maer oock Bacchus den
[63] tweetoppigen berch Parnassus in heeft, ende[63]
[64] daer op woont. Onder andere Lucanus, sprekende
[65] van Parnassus, seght, *Mons Phaebo*, *Bromioque*
[66] *sacer*, dat is, *den berch die Apollo ende Bacchus toegeeygent*[66]
[67] *is*.

Of lieffelicken sanck. Ick meyn oock, het is waer,
*Dat Cadmus is geweest uw' rechte groote-vaer.[604604]
Die van zijn vader gram Agenor uytgesonden,[605]
Niet siende dat hy socht, wat beters heeft gevonden,
*De letters heeft bedocht, en als met eygen hant[607]
Gans Griecken door en door de wetenschap geplant.[608]
*O Reusen-dooder groot, *ô blixems kint, ô hater[609609609]
Van ongeneucht en leet. ô viant van het water!
Ick voele dijne macht. ô vader, ick gae krom[611]
Gebogen naer uw' sap, de kop die loopt my om.
*Ick sie twee sonnen staen daer boven en twee manen,[613]
Ick sie recht voor my gaen veel spiessen ende vanen.
Het hert brant my in 't lijf. *O Phanes, mijn gemoet[615]
Ontsteken van uw' vier doet drillen mijnen voet.[616]
Ick stijch tot in de locht, sie liggen daer beneden,[617]
O Evan Evoe, veel landen ende steden.

[1] *Dat Cadmus is geweest uw' rechte grootevaer*]
[2] Want Cadmus is geweest vader van Semele, die
[3] moeder was van Bacchus, als hier vooren aengheteyckent
[4] staet.

[5] *De letters heeft bedocht*] Aenghesien dat Cadmus
[6] (soo d'oude getuygen) eerst de letters heeft
[7] gevonden, ende gesonden sijnde van zijn vader
[8] Agenor om Europam zijn suster te soecken,
[9] heeft zijne reyse na Theben ghenomen, alsoo[9]
[10] hy haer niet en vant, ende door dese ghelegentheyt[10]
[11] heeft gants Grieckenlant de schoone vont
[12] vande letters medegedeelt.

[13] *O Reusendooder groot*] Gelijck Callimachus
[14] om de selfde oorsaeck Iupiter γηγενέων[14]
[15] ὀλετῆρα, dat is, *dooder van de reusen;* soo noemen
[16] de Grieckse Poëten Bacchus selve γιγαντολέτην,
[17] dat is, *reusen vernielder*. Gelijck alsmen
[18] siet in het eerste boeck van de Griecksche Epigrammata.
[19] Voorder de Poëet druckt hier uyt[19]
[20] de kracht die de wijn heeft, by den genen die
[21] van hem sijn bevangen: soo dat hy hier vry wat
[22] hooger gaet.

[23] *ô blixems kint*] Om dat hy, als boven is gheseyt,
[24] van Iupiter uyt den blixem is gehaelt, die
[25] zijn moeder verbrande, als hy geboren werde.[25]

[26] *Ick sie twee sonnen staen*] De Philosophen gheven
[27] reden, hoe het komt dat die gene die beschoncken

[28] sijn, alle dingen dobbel sien. De
[29] woorden selve schijnen te gaen naer het gene[29]
[30] dat van Pentheus by Euripides geseyt wort in[30]
[31] zijn Tragoedie ghenoemt *Bacchae*, daer hy seght,
[32] dat hy twee sonnen ende twee Theben siet:

> Καὶ μὴν ὁρᾶν δύω μὲν ἡλίους δοκῶ,
> Δισσάς τε Θήβας, καὶ πόλισμ᾽ ἑπτάστομον.

[35] Dat is:

> *My dunckt dat ick daer sie twee sonnen voor my gaen*,
> *Twee Theben oock voor my met seven poorten staen*.

[40] Welcke plaetse oock Virgilius gevolcht heeft in[40]
[41] het 4 boeck van zijn *AEneis:*

> *Eumenidum veluti demens videt agmina Pentheus*,
> *Et solem geminum & duplices se ostendere Thebas*.

[44] Dat is:

> *Gelijck als Pentheus siet de duyvelsche Godinnen*,
> *Twee Theben staen voor hem*, *twee sonnen*, *los van sinnen*.

[47] *O Phanes*] Siet van Phanes by Orpheus ende
[48] andere. Zy hebben Bacchum oock soo ghenaemt,
[49] διὰ τὸ πάντα φαίνειν, om dat hy
[50] alle saken int licht brengt, door de wijn. De
[51] oude gheven daerom dese naem aen de Son, die
[52] oock alle dingen door zijn licht ontdeckt.

*Thyoneu, *Bugenes, hoe ben ick dus berooft[619]
Van sinnen en verstant? *ick sie dijn ossen-hooft.[620]
*Cithaeron staet in brant. Ick sie twee groote hoopen
Van vrouwen op hem gaen. siet *Bassaris komt loopen[622622]
Met ysselick geluyt. *haer yser is gevelt,[623623]
De bladeren sijn wech. ick vreese dat 't my gelt.
*Ick sie haer vlechten wilt een deel beneden hangen,[625625]
Een deel om hooge gaen, *gemengelt met de slangen,
Die krullen in den loop, en maken groot gebaer,[627]
Al rasend' uyt de mont, en dolen in het haer.
Waer wilstu dat ick gae? wat klopstu voor de deuren[629629]
Van mijn onstuymich hert? het hooft dat wil my scheuren.
O Evan Evoe, *bey kint en oude man,[631]
*O Sabon, *Indiaen, Osiris, ende *Pan.[632]

[1] *Thyoneu*,] Soo is Bacchus genaemt van zijn[1]
[2] moeder Semele, die naer haer doot ghenaemt
[3] wiert Thyone.

[4] *Bugenes*] Soo wort Bacchus genaemt om zijn
[5] hoorens, waer van wy de redenen boven verklaert
[6] hebben. Want Βουγενὴς, wort int
[7] Griecx genoemt, *die geboren is van een os*, ofte,
[8] *stier*, *ende de selve gelijck is*; om dat de droncke
[9] luyden alderbest de dolle stieren gelijcken. Hierom
[10] hebben zy hem oock een ossen-hooft gegeven.
[11] waerom hem de Griecken noemen
[12] ταυρόμορφον, ταυροκέφαλον, ende ταυρῶπιν.
[13] welcke woorden hem alle, de gedaente, het
[14] hooft, ende gesicht van een stier toeschryven.

[15] *ick sie dijn ossen-hooft*.] De reden hier van is
[16] alreede verklaert. Te weten om dat zy Baccho
[17] een ossen-hooft toeschrijven.

[18] *Cithaeron*] De berch daer Bacchus gheviert
[19] wiert, als boven aengeteyckent is.

[20] *Bassaris*] Dat is, een van zijn priesterssen. De
[21] reden van de naem is hier vooren aengewesen.

[22] *haer yser is gevelt*,] Te weten haere spies,
[23] wesende een yser met wijngaert-bladeren bekleet,
[24] ende daerom volcht hier, *De bladeren sijn*
[25] *wech*.

[26] *Ick sie haer vlechten wilt*] Want soo haest als
[27] zy begonden de raserye van Bacchus te voelen;
[28] maeckten zy 't haer los, ende lieten het in de
[29] wint vliegen. gelijckmen oock van Cassandra
[30] ende andere leest by de Poeten.

[31] *gemengelt met de slangen*] Want de Bacchae,
[32] ofte priesterssen van Bacchus, hadden slanghen
[33] in het haer. daerom seght Horatius van hem,

----- *nodo coërces viperino*
Bistonidum sine fraude crinem.[3535]

[36] Dat is:

Ghy bint der Bacchen vreeslick haer
Met slangen sonder ongevaer.[38]

[39] *bey kint en oude man] Kint*, om dat hy altijt
[40] jongelinck wort geschildert, ende oock jonck
[41] maeckt, als boven is geseyt: *oudeman*, om dat
[42] hy overlangh is geboren; ende behoorde wel[42]
[43] grijs te wesen.

[44] *O Sabon*] Het gene dat de Griecken segghen[44]
[45] εὐάζειν, dat is, *schreeuwen ende bulderen*, gelijck
[46] zy doen die Bacchum vieren, dat noemen andere
[47] σαβάζειν. Waer van Bacchus is genoemt
[48] *Sabazius*, *Sabo*, ende *Sabus*.

[49] *Indiaen*] Alsoo gheseght, ofte om dat hy in
[50] Indien geboren is geweest, soo veele meynen:
[51] ofte; om dat hy de Indianen heeft verwonnen
[52] ende t'onder-gebracht.[52]

[53] *Osiris*] Hier vooren is gheseyt, dat meest alle
[54] d'oude seggen, dat *Osiris* ende *Bacchus* de selve
[55] is.

[56] *Pan*] Pan is de God van de natuere, soo de
[57] Heydenen meenden, die τὸ πᾶν noemden, de
[58] werrelt met al datter in was. Veel hebben ghevoelt,[58]
[59] dat Bacchus de selve God is, ende hebben[59]
[60] hem daerom een gespickelt kleet gegeven: dat
[61] is, *vestem variam*; om te kennen te geven, *varietatem*
[62] *rerum*, ofte de verscheydenheden van de
[63] saecken die in de natuere sijn.

*Denys, *Hymenean, *Euasta, *Sinne-breker,[633]
*Lenaee, *Ligyreu, *ghy Snorcker, ghy Groot-spreker,[634][634]
Ghy Moorder van de pijn. ô onverwinlick God,[635]
*O Hyeu, *Nysean, *Paean, *Iraphiot.[636]
*Nachtlooper, heupe-soon, hooch-schreeuwer, *groote-springer,[637][637]
*Goet-gever, Minne-vrient, Hooft-breker, *Leeuwen-dwinger,[638][638]
Hert-vanger, Herssen-dief, Tong-binder, Schudde-bol,[639]
Geest-roerder, Waggel-voet, Straet-kruysser, Altijt-vol.[640]
*O Dithyrambe groot, geboren uyt uw' moeder,[641]
En uyt uw' vader met, ô lieffelicken voeder[642]

[1] *Denys*] Dat is het Griecx Διόνυσος. om dat
[2] hy gheboren was in Nysen, stadt van Arabien,
[3] als hier vooren in den beginne geseyt is. Ende
[4] dat ἐx Διός. dat is, *uyt Iupiter*.

[5] *Hymenean*] Om dat hy vrient is van *Hymen*,
[6] de God der Bruyloften, die sonder Bacchus, ofte
[7] de wijn, niet wel gehouden willen werden.

[8] *Euasta*] Bacchus wort *Euastes* ghenoemt, ende
[9] *Euan* (als boven is vermaent) van het Griecx[9]
[10] woort εὐάζειν, dat is, *Bacchum aenroepen*, op
[11] de wijse als gebruyckelick was. Want zy riepen,
[12] *Euan Euoe*.

[13] *Sinnebreker*.] Om dat de wijn het hooft, hersenen,
[14] ende sinnen breeckt.[14]

[15] *Lenaee*] Soo is Bacchus genoemt van de persse
[16] daer de druyve mede gheperst wert, gheseyt in
[17] 't Griecx ληνός. waer van oock zijn priesterssen
[18] *Laenaden* sijn genoemt. Als wy boven gesien
[19] hebben.

[20] *Ligyreu*] Soo wort hy genaemt van de volckeren
[21] in Thracen, *Ligyrei* gheseyt, die hem aldermeest
[22] vierden. Dese hadden een kerck, inde
[23] welcke de priesters de toekomende dingen, wel[23]
[24] vol sijnde, voorseyden ende openbaerden.

[25] *ghy snorcker*, *ghy groot-spreecker*] Om dat de
[26] dronckaers genegen sijn tot snorcken, pocchen,
[27] ende van groote dingen te spreken.[27]

[28] *O Hyeu*] *Hyes* ende *Hyeus*, is Bacchus genaemt,
[29] παρὰ τὸ ὕειν, *van het nat* dat hy in de
[30] menschen sent. Want ὕειν beteyckent by de
[31] Griecken *regenen*, ofte *nat geven*.

[32] *Nysean*] De reden is boven gegeven; namentlick,
[33] om dat hy uyt Nysen is geboren; gelijck als
[34] d'oude willen.

[35] *Paean*] Apollo wort genaemt Παιὰν, dat is
[36] *Paean*, *ἀπὸ τοῦ παύειν τὰς νόσους*. dat is,
[37] *om dat hy de sieckten verdrijft*. ende Bacchus,
[38] *ἀπὸ τοῦ παύειν τὰς λύπας*: *om dat hy de*
[39] *droefheyt verdrijft*.

[40] *Iraphiot*] De Poëet heeft hier eenige seltsame
[41] Griecksche toenamen van Bacchus by een ghevoecht,
[42] om te kennen te geven dat die gene die
[43] beschoncken ende vol sijn, altijt genegen sijn om
[44] vreemde talen te spreken; al ist dat zyse dickwils
[45] niet en verstaen. Ende, om dat de selve ghemeynlick
[46] van het eene op het ander springhen,
[47] heeft hy de Griecksche ende Nederlantsche by[47]
[48] den anderen gevoecht. Doch geen van die sonder
[49] reden. Bacchus wiert van de Griecken ghenaemt,
[50] *Iraphiot*, dat is, *εἰραφιώτης, παρὰ τὸ*
[51] *ἐῤῥάφθαι τῷ μηρῷ Διός. om dat hy in de*
[52] *dye ofte heupe*, *s*oo zy seyden, *van Iupiter genaeyt*
[53] *wert*. Gelijck hy oock terstont hier naer *Heupesoon*
[54] genaemt wort.

[55] *Nachtlooper*, &c.] Dese Nederlantsche namen
[56] gaen wy meest voorby, om datse wel te verstaen
[57] sijn; sonderlinge om datse de kracht ende natuer
[58] van de wijn naecktelick uytdrucken.[58]

[59] *Groote-springer*] Want de wijn heeft dese
[60] kracht, dat hy de mensche woelende maeckt
[61] ende doet springen. Daerom seyden oock de
[62] oude, dat Bacchi mede-gesellen, de Satyrs ende
[63] de Silenen, altijt sprongen: daer onse Poeet hier[63]
[64] vooren oock zijn oogh op gehadt heeft, als hy
[65] seght: *De Satyrs sprongen op*, &c.

[66] *Goet-gever*] Niet om dat hy yemant goet
[67] geeft, maer om dat oock de schamele ende arme
[68] luyden haer by den dranck laten voorstaen, dat
[69] zy rijck sijn.[69]

[70] *Leeuwen-dwinger*] Hierom seyden de Griecken,
[71] dat Bacchus de leeuwen melckte, alsmen
[72] leest by Aristides, om zijn kracht ende gewelt
[73] te kennen te geven.

[74] *O Dithyrambe groot*] Dese naem is hem oock
[75] gegeven, omdat hy tweemael is geboren, gelijck
[76] terstont volcht. Want de Poeet heeft de uytlegginge
[77] daer by gevoecht. Het Griecx woort is
[78] genomen, ἀπὸ τοῦ δὶς εἰς θύραν ἀναβαίνειν,
[79] dat is, *om dat hy door twee deuren komt.*
[80] Waer mede verstaen wort, tweemael geboren.

[1] Al ist datmen hier van redenen soude konnen
[2] geven, die inde ervarentheyt bestaen. Waer[2]
[3] van ick niet en kan laten den leser hier een
[4] gedicht mede te deelen, by my al spelende ende
[5] ter vlucht hier van gemaeckt: lettende op der[5]
[6] ouden seggen, ende op 't geen ick van eenen
[7] kender van wijnen verstaen hadde.

Prijs vande Baccharachse wijnen.

N*V acht ick niet een sier al wat by d'oude wysen*
Van Bacchus wort geseght. Want dat hy binnen Nysen
Ver in Arabien geboren soude sijn,
Al swegen wy hier stil, *kan loochenen de Rijn*.[4]
Maer dat hy uyt het vier en vlam is voortgekomen,
Dat stae ick haer wel toe. oock dat hy is genomen[6]
Van Semele zijn moer. en dat zijn vader gram,
De grooten Iupiter, *hem in zijn heupe nam*.
En dat dit jonge wicht, *alst scheen te gaen verloren*
Seer wonderlick bequam, *en tweemael is geboren*.[10]
De outheyt spreeckt hier van soo misselick, *soo loom*,[11]
Dat ick het niet en acht dan een versufte droom.[12]
Ick meyn dat onse Rijn met meer bescheyt kan spreken[13]
Van zijns geboortens plaets. (*Ick wil u Vorst niet smeken*[14]
Die inden Paltz gebiet, *en onder wiens gesach*
De Rijn met zijne druyf de werelt trotsen mach.)[16]
En wort noch zijnen naem niet aen den Rijn gevonden?
En zijn Autaer gesien? men let op seker stonden,
Dat als de Son verdroocht het water van den Rijn,[19]
Soo looptmen daer op 't hooch tot voordering van wijn.[2020]
Den Eltersteyn leyt bloot: dan (*als de oude plegen*)[21]
Soo sietmen daer het volck tot Bacchi dienst genegen
Aen d'oever van den Rijn. Zy houden voor gewis
Dat dees vierkante steen, *een steen van Bacchus is*.
Nu Nysa swijcht vry stil, *en die op ons staen loeren*.[25]
Ey liever! seght toch eens, *wie sou de plompe boeren*[26]
Dit hebben wijs ghemaeckt, *indient niet waer geweest?*[27]
Zy meenent allegaer, *en seggent onbevreest*.
En 't heeft oock zijn bescheyt. Als dees steen komt voor oogen,[29]
Soo isser groote hit: waer door men siet verdroogen
Den Rijn by Baccharach. dit is de wijngaert goet;[31]
En lange sonneschijn maeckt wijn in overvloet.
En dit bevesticht oock, *en doet het out verdwynen;*[33]
Dat haeren besten geur de Baccharachse wynen[34]
Verkrijgen door het vier. de druyf die wort geklemt,[35]
En in de kuyp geperst: daer na met vier getemt.[36]
O Wein/gefeurter wein/ wat soumen vergelijcken
By dijne lieflickheyt: ghy gaet van alle strijcken

Van blijschap ende vreucht, vrou, man, God, *ende stier,[643]
Van water opgebrocht, geboren uyt het vier.[644]

De kroone van het hooft. O weert, o kostlick nat,[3939]
Geen dranck ick boven u, maer ver beneden schat.[40]
O Baccharachse wijn, van Bacchus self gekomen;
Wiens eygenschap en deucht, wiens naem tot uwer vromen[42]
Ghy draecht, en over al ind' hoven sijt bekent[43]
Van daer de Son opgaet tot aen des werelts ent.
Ghy sotten out en jonck, wat wilt ghy langer soecken
Den oorspronck van de God: leght aen een sy uw' boecken.[46]
De ouders en de plaets, daer Bacchus eerst voort quam,
Die sijn gevonden nu. dit is de rechte stam.[48]
De heupe, is de kuyp, waer in hy wert gesloten[49]
Gelesen van den stock: daer na wert hy vergoten,[50]
Gesuyvert door het vier. Al die dit werck aensiet,[51]
Verstaet terstont waerom hy Dithyrambus hiet.
Pyrigenes te recht ist dat wy hem oock noemen,[53]
Geboren uyt dit vier: (*wech met all' ander bloemen:*)[54]
En twyfelt daer niet aen. Och dat hy nimmer wijn
Moet drincken die hier in wil twyfelachtich sijn.[56]
Gelooft vry, dat is waer: want die my dit eerst leerde,
Die sachmen dat altijt de roemerkens omkeerde.
De waerheyt sprack hy uyt: en die daer tegens seght,
Weet niet dat in de wijn de reyne waerheyt leght.

P.S.

[1] Hier vooren pag. 110 is oock ter loop den
[2] oorspronck van *Baccherach* aengeteyckent. Welcke
[3] plaetse alsoo genoemt is, om datmen daer
[4] rontomme by de boeren gelooft, (dewelcke dat
[5] van hant tot hant van haer ouders gegeven is)[5]
[6] dat by oude tijden daer Bacchus by de Heydenen
[7] geviert is. Wat daer af is, of niet en is; so is[7]
[8] nochtans kennelick, dat niet tegenstaende lancx[8]
[9] de gantsche Rijnkant henen, van boven, ende
[10] den oorspronck des Riviers af tot Colen toe, soo
[11] goede wijnen doorgaens wassen, als yewers ter[11]
[12] werrelt souden konnen doen: gelijck insonderheyt[12]
[13] in den Paltz ontrent *Baccherach* ende *Drieckhausen*
[14] (niet verre van den anderen gelegen) de[14]
[15] uytgelesentste ende besten dronck, nae 't oordeel
[16] van de leckerste tongen vande werrelt, wort[16]
[17] gevonden. De Koninck Wenceslaus onder andere
[18] schijnt hier goede smaeck in gehat te hebben,
[19] want (gelijck als van hem getuycht AEneas
[20] Sylvius, doe Bisschop van Senen, ende naemaels
[21] Paus van Roomen) als die van Norenberg aen

[22] d'een zijde den eet vreesden, ende aen d'ander
[23] zijde de macht des Paltz ontsagen, soo hebben
[24] zy aen Wenceslaus hare gesanten afgeveerdicht,
[25] versoeckende van den eet ontslagen te mogen
[26] zijn, ende biedende, soo 't van noode waer, ende
[27] het begeert werde, twintich duysent goutguldens.
[28] De Koninck de gesanten gehoort hebbende,
[29] verklaerde de Norenbergers vry, mits dat sy[29]
[30] vier voederen van den Baccharachsen wijn geven[30]
[31] souden, welcke wijn onder de Rijnschen
[32] (gelijckmen meent) de alderbeste is. Soo schrijft
[33] AEneas Sylvius Parallelor. Alfons. libr. II, cap.
[34] 16. Ick hebbe het selve goet gevonden uyt zijn
[35] Latijn hier aldus te verduytschen, tot loff ende
[36] eer vande Baccharachse wijnen. Diemen weten
[37] moet (om mijn gedicht te beter te verstaen) dat
[38] meest aengenaem sijn ende best smaecken, alsse
[39] door 't vier gematicht ende getemt zijn. Welcke
[40] vont nieuwelicx bedocht is. Ende dese wijn[40]
[41] wort by de Hoochduytschen genaemt Gefeurter
[42] Wein; ende de plaetse daer dese toemakinge[42]
[43] geschiet, noemense Feuerkamern.

[45] *ende stier*] De reden is boven gegeven, pag.
[46] 176, op 't woort *Bugenes*.

De tong kleeft aen de mont. *Babacta wat sal 't wesen?[645645]
Geeft my wat van uw' nat, soo wil ick sijn genesen.[646]
*Maer jaecht de Nymphen wech, en doeter vry wat in,[647647]
Op dat ick al mijn sorch en droefheyt overwin.
Hoe volchstu my dus naer? hoe doestu my dus dolen?[649649]
Wat heb ick dy misdaen? *dijn huysgewant verholen[650650]
En heb ick niet geklapt. *Lycurgi wreede daet,[651651651]
En *Penthei dol gemoet hebb' ick altijt gehaet.[652]
Waer wilstu dat ick loop? *in 't midden van de baren,
Gelijck men van u leest? wie soude my bewaren?[654]
Want ghy, ô Liber, hat in Nerei woeste stroom[655]
*Leucothean uw' moey, Neptunus was uw' oom.
Veel liever wil ick sijn begoten van uw' vlagen,[657657]
Die al onsterflickheyt van ons gemoet kont jagen,[658]
Opheffet onsen sin, doet nae den hemel gaen
All' ons gedachten hooch, en by de Goden staen.[660]
Als du komst in den kop, du ruckst ons van de menschen,
Ontstekest onse siel met wonderbare wenschen:[662]
Wy lacchen met de doot, vertreden met den voet
Het schrickelick geluyt *van Acherontis vloet.[664]

[1] *Babacta*] Die de wijn te veel ingenomen hebben,
[2] sijn gewoon te stamelen, ofte met een belemmerde
[3] tong te spreken, dat eygentlick de[3]
[5] *Babactes* genaemt. Soo dat de Poeet dit
[6] aerdichlick hier op het leste te pas gebrocht[6]
[7] heeft, als de wijn zijn meeste kracht toont. Ende
[8] daerom ist, dat hy segt, *Wat salt wesen?* om
[9] dat de sulcke qualick verstaen werden.

[10] *Maer jaeght de Nymphen wech*] Dat is het
[11] water, dat de wijn bederft.

[12] *dijn huysgewant verholen*] Den tuych of heylichdom
[13] van Bacchus, boven beschreven, die
[14] seer heymelick bewaert wiert, ende moest verholen
[15] blijven.

[16] *Lycurgi wreede daet*] Siet boven, daer de fabel
[17] van Lycurgus verhaelt wort. de welcke oock
[18] soo rasende ende verbolgen tegen Bacchus was,
[19] dat hy over al de wijngaerden uytroeyde, hem
[20] inde zee dede vluchten. Daerom hy tot zijn
[21] loon dol ende ontsinnich wiert. Dit exempel gebruyckt
[22] Homerus in zijn seste boeck Iliados, om
[23] te kennen te geven, dat die gene sot sijn, die haer
[24] tegens de Goden stellen.

[25] *Penthei dol gemoet*] De welcke sijnde koninck
[26] van Theben, Bacchum met de zijne vervolchde
[27] (gelijck Ovidius in zijn boecken van de Veranderingen;
[28] Euripides in zijn Tragoedie geseyt
[29] *Bacchoe*; Orpheus ende andere verhalen) tot dat
[30] hy van zijn moeder Agave, die Bacchus rasende
[31] maeckte, verscheurt wiert.

[32] *in 't midden van de baren*] Wy hebben alreede
[33] verhaelt uyt Homerus, dat Bacchus vliegende[33]
[34] Lycurgum de zee koos, ende daer in spranck.

[35] *Leucotheam uw moey*] anders geseyt *Ino:* die
[36] hem, alsoo hy in het water spranck, bewaerde.
[37] Ende om dat Ino suster was van Semele, moeder
[38] van Bacchus, wortse hier zijn moey genaemt.
[39] gelijck Neptunus, God vande zee, zijn oom, om
[40] dat hy broeder was van Iupiter, vader van
[41] Bacchus.

[42] *van Acherontis vloet*] Dat is van de doot. Gelijck
[43] men siet dat die wat hooch ghedroncken
[44] hebben, de doot selve niet en achten. *Acheron*,
[45] ofte *Acherontis vloet*, soo de Poeet hier spreeckt,
[46] *is een helsche rivier*.

*Licnita weest gegroet, ô swaricheyts verdrijver,[665]
En volcht my daer ick gae, naer 't huys van onsen Schrijver,[666666]
Die desen avont heeft mijn vroeylickheyt gepacht,[667]
En my met eenen kroes van Malveseye wacht.

F I N I S .

Licnita] Soo is Bacchus genaemt ἀπὸ τοῦ λίχνου, dat is, *vanden wan*. die, als boven is geseyt, daer wy van Silenus spraken, Baccho toegeeygent is. Siet pag. 142, in 't begin.

E Y N D E .

Eindnoten:

1 Opvallende overeenkomst tussen het begin van Heinsius' hymne en die van Ronsard (Hinne de Bacus, 1554). Over de onderlinge relaties spreken we in deze uitgave slechts bij uitzondering. Zie ook vooral het begin van Callimachus' Hymne aan Jupiter: Wat zou men bij een feest van Zeus beter kunnen doen dan de god-zelf bezingen?
4 Ô Vader. De talloze malen herhaalde apostrofe in dit gedicht kenmerkt het barokke stijlkarakter. (cf. vss. 5, 13, 51, 77 etc.)
5 Voor het onderdoen van de goden voor Bacchus, zie de beschrijving van de Gigantomachie, vs. 417 vv.
5 Macrobius Saturnalia I, 19, 2: vini auctor.
5 *vergelijcken* (*by*)*:* op één lijn stellen (met).
6 *wijcken U:* onderdoen voor u.
7 De wijngod met de vele namen: een typisch karakteristicum van de hymnenstijl is het bezitten van vele namen voor één god. Vgl. G. Anselmus: Ode ad Bacchum, vs. 17: Liber, Euchie, *multinomie* adsis (Epigrammaton libri septem, 1526, zonder paginering.) In het Grieks: polyonymia, passim.
7 *maer ... en:* slechts; *meerder sijt van naem:* meer namen hebt.
8 *naest:* behalve.
9 cf. Callimachus Hy. Iuppiter 5: ἐν δοιῇ μάλα θυμός, ἐπεὶ γένος ἀμφήριστον.
9 *op eenen tijt:* tegelijk.
10 Deze vraag behoort tot het gebruikelijk idioom bij deze stof. Zie Ronsard, vs. 7. Ook Homerus, Od. IX, 14: τί πρῶτόν τοι ἔπειτα, τί δ᾽ ὑστάτιον καταλέξω;
11/12 Een passage met uitvoerige aantekeningen over Bacchus' geboorte. Hij is de zoon van Jupiter en de aardse vrouw Semele. Voor de geboorte wenst de aanstaande moeder de vader nogmaals te zien, daarmee haar eigen ongeluk oproepend. Als Jupiter met zijn bliksem komt, verbrandt Semele. Het nog niet volgroeide kind neemt de vader uit de moeder weg en hij verbergt het in zijn heup. Het zal voor de tweede maal geboren worden als het bij de vader levensvatbaarheid heeft gekregen. Hierover uitvoerig: Nonnus, Dionysiaca, VII, 1-368; VIII, 396 vv. en het begin van boek IX. Zie ook: Ovidius, Metamorfosen, III, 253-315; Apollodorus, Bibliotheca, III, 4, 3 vv. (Frazer, ed. Loeb, I, p. 318); Hyginus, Fabula, 179 (niet 229), 167; Philostratus, Imagines, I, 14. Scriverius kent meer bronnen, die hij niet noemt; men denke b.v. aan: Hesiodus, Theogonie, vs. 940 vv.; Euripides, Bacchae, 1 vv., 242 vv., Diodorus Siculus, IV, 2, 2 vv.; V, 52, 2. Vervolgens een allegorische verklaring van dit gegeven: het Griekse woord μηρός betekent heup of dij; de schrijver voegt er aan toe dat met dit woord de plaats wordt aangeduid, waar Bacchus *opgevoed* is. Hij geeft dus een geografische verklaring. De berg Meros localiseert men in India (Plinius, Naturalis Historia, VI, 21, § 79; Arrianus, Anabasis, V, 1, 6). Hiermee is een mythologisch verhaal geografisch aannemelijk gemaakt. Vervolgens een citaat uit Euripides' Bacchae, 286-297; in de vertaling van R.v.d. Velde, W.B., 1957, p. 12:

666 *Schrijver* = Scriverius.
667 *gepacht:* beslag gelegd op.

Maar Zeus verzon met godenlist er 't volgende op:
Hij rukt' een brokje van de aether, die de aard' Omringt ....
(vs. 291 vv.)
En even verder:

> en gaf dit Hera prijs, in zijn gedaant',

Maar Dionusos redde hij van Hera's wrok;

> Hij borg hem bij de nimfen, in voogdij. En nu
> Vertelt men, dat der mensen *voogd* hem in zijn *dij*
> Geborgen had, door een verkeerd begrip van 't woord.
> (vs. 293 vv.)

Hieraan voegt de vertaler een voetnoot toe: 'in deze regels (296) is afgeweken van de Griekse tekst om ook in het Nederlands een woordspeling te verkrijgen, die moet dienen om de vreemde sage van Dionusos' geboorte uit de dij van Zeus te verklaren. Bij Euripides staat: Zeus gaf aan Hera een drogbeeld van Dionusos als gijzelaar. Gijzelaar is in het Grieks: "Homeros", terwijl "de dij" in het Grieks: "Ho meros" is. Uit de verwarring van die twee woorden zou het verhaal zijn ontstaan.' De verklaring van deze veelheid feiten en mogelijkheden wordt door Scriverius wel zeer praktisch-reëel, maar geheel naar renaissanceaard verklaard: de heup van Jupiter moet wel, allegorisch, betekenen *kuip* of *vat*, waarin de druiven geperst worden. In dat vat immers wordt de druif tot wijn gemaakt, de wijn wordt daar *geboren*, zoals Bacchus uit de heup van zijn vader geboren wordt. Van de oorspronkelijke bedoelingen van deze mythe blijft weinig over. Met deze behandeling van de druif is nog geen wijn verkregen: de wijn is niet drinkensklaar, maar moet eerst nog gezuiverd worden en in andere vaten 'getont'.
Het citaat van Scriverius is niet geheel juist en onaf; het moet luiden: <ῥήξας>μέρος τι τοῦ χθόν' ἐγκυκλουμένου // αἰθέρος. Scriverius' kuipuitleg behelst een stoïsche mythenexplicatie (Cornutus, De Natura Deorum, 30, 174, Osann).

11 vv. Dit bezingt hij het eerst.
11 *pack:* last.
13 De vuurdood van Semele. Ook de verklaring van dit gedeelte der mythe levert de annotator geen moeilijkheden op: Bacchus is uit het vuur geboren, wat wijst op de warmte die de wijn de drinker schenkt. Thespis geldt volgens sommigen als de uitvinder van de tragedie (6de eeuw voor Chr.). Voor het citaat: Nauck, Tragicorum Graecorum Fragmenta Thespis fr. 4, p. 833. Vertaling: Zie, ik pleng voor u de zwarte brand van Bromios (Bacchus). Tegenwoordig leest men i.p.v. φλογμόν: φλεγμόν (bloed).
Strabo, XIII, 4, 11 (ed. Kramer, dl. III, p. 84): Juist door lava overstroomde landen geven goede druiven.
1 vv. In het voetspoor van Strabo blijft Scriverius verband leggen tussen druivengroei en brand, verbrande grond. S. houdt zich vooral aan de samenhang wijn - 'brand' in de drinker. Zo verklaart hij ook de latijnse term voor Bacchus: ignigena (Ov. Met. IV, 12, hapax): de uit het vuur geborene; Grieks: πυριγενής vuurgesproten (Strabo, XIII, 4, 11), en πυρίσπορος vuurgeteeld (Orph. Hymn, LII, 2).
Hierna een moralistische mythenverklaring: men leert er uit wat het lot is van de hoogmoedigen en van hen die op eer belust zijn; als de wensen van dergelijke mensen vervuld worden, krijgen ze straf of ontvangen de dood. Men leert er ook uit dat machtigen bliksems werpen, die ten ondergang voeren, waardoor de kleine mens niet *vereerd*, maar *verteerd* wordt. Men proeve het karakter van S. in deze uitleg.
13 *vreesselicke:* angstaanjagende.
14 *uw':* van Bacchus.
31 *brant:* gloed.
16 *self:* zelf U (samentrekking).
17 De zuster van de donder is de bliksem, voortkomende uit één wolk; ze zijn van één herkomst, hebben één moeder, zegt Aristoteles (Meteorologica, II, 9 (369 A 10): wanneer de lucht afkoelt en de wolken op elkaar botsen, komt de *droge verdamping* vrij. De donder is het gedruis van de met geweld op elkaar botsende wolken. Met. 369 B leert dat de bliksem na de donder komt. Anders bij Empedocles (31 A 63 Diels) en Anaxagoras (59 A 1 § 9; 42 § 11; 84 Diels), die de bliksem aan de donder vooraf laten gaan. Merkwaardigerwijs volgt S. de autoriteit van Aristoteles.

Hiernaast een citaat uit Solon Eleg. 10, vs. 2 Diehl (diens leven van Plutarchus, cap III, 6). Solon wordt ten onrechte door Scriverius aangevallen, op het voetspoor van Plutarchus, die vindt dat Solon te simplistisch is in natuurkundige zaken. Zie ook: Seneca, Quaestiones naturales, XI, 12, 3 vv.

17 *Naer dat:* Nadat.
18 *dye:* (eenlettergrepig) dij.
19 Weer een allegorische verklaring aangaande de dubbele geboorte van de wijngod: de wijn groeit eerst als druif (eerste geboorte) en wordt vervolgens in de kuip tot wijn gemaakt (tweede geboorte). Zie Ov. Met. III, 317; Eur. Hipp. 560; Bacch. 526. Maar voornamelijk: Anth. Pal. IX, 524, vs. 5:

Διογενῆ, δίγονον, διϑυραμβογενῆ, Διόνυσον.

1 *Mysia:* in Klein Azië; *Catina:* op Sicilië (= Catania).
3, 4 *het eerste ... wesen:* dat het eerste vooral waar is (acc. cum inf., passim).
10 *merckelick:* duidelijk.
11 *groote:* trotse.
12 *die:* rel. pron., subject.
15 *haer:* hen (de machtigen).
24 *die:* antecedent Aristoteles.
28 *eygentlick:* juist, nauwkeurig.
35 *bewijst:* aanwijst.
43-45 *Waer van... verklaren:* (anakolouth door rel. aansluiting) waarover wij ... spreken en welke namen wij te zijner plaatse zullen verklaren.
45 *de selfde:* deze.
22 Er zijn vele steden met de naam Nys(s)a, zie Steph. Byz. en Hesychius, in voce. S. begint met het arabische Nysa, waar Bacchus door waternymfen opgevoed wordt. Zie Diod. Sic. I, 15, 6; III, 64, 5; III, 65, 7; III, 66, 3. Ook Ronsard gaat van dit Nysa uit. In de naam Dionysus heeft men dus de plaatsnaam Nysa gehoord.
Andere uitleg van deze naam: Phurnutus, (is: Cornutus), Nat. Deor., 30, p. 173; Macrobius, Saturnalia, I, 18, 15; Orpheus: De Orphische fragmenten, 237, 7 Kern. Voorts: Cleanthes, Stoicorum Veterum Fragmenta, I, 546, p. 124, 19-21; Nonnus, Dion. IX, 22. Al deze passages geven andere uitleggingen van de naam Dionysus.
Vervolgens Nysa op Cithaeron, of de Helicon. Zie Strabo, IX, 2, 14; Isidorus van Sevilla, Etym. XIV, 8, 11.
Daarna het indische Nysa: Quintus Curtius: Hist. Alex. VIII, 10, 7; Arrianus, Anab. V, 1, 6; Philostratus, Vit. Apollon, II, 7-9; Pomponius Mela, III, 66. Volledige gegevens over dit Nysa: O. Stein, P.W.R.E., XVII, kol. 1640-1643 (1937).
S. kiest, boven deze etymologische verklaringen, tenslotte een natuurlijke.
23 *segget zijn:* zegt het zijne.
25 vv. Zoals Ronsard Bacchus in zijn hymne aan de Loire doet verkeren, zo laat Heinsius de wijngod van de Rijn komen. Dordrecht is hier stapelplaats van wijn. Vgl. R. Jacobsen: Carel van Mander, Leiden, 1906, p. 76, waar Van Mander deze stad als zodanig kwalificeert.
25 *Dordrecht:* met zijn stapelrecht van wijnen.
26 Volgens een oude sage was er te Baccharach, gelegen tussen Bingen en Koblenz, eertijds bij lage stand van de Rijn het overblijfsel te zien van een Bacchusaltaar (Bacchi ara). B. was in de 16de eeuw een wijnstapelplaats. Zie ook, p. 180 v., het gedicht van S. op de wijn.
26 *Daer:* nl. aan de Rijn.
27 *de Spanjaerts hooge moet:* de trots van de Spanjaard.
28 *self:* zelfs; *geeft den prijs:* acht u het best.
29 Malvezij, een zoete gele wijn; Kiliaen: vinum Cretium, Chium, Monembasites. Zie vs. 668 van de Hymne. Zie ook Ronsard, Bacchushymne, vs. 285. Er zijn dus drie soorten wijn genoemd: de Rijnse, de Spaanse, en die van Creta.
30 *Zy:* de inwoners van Creta.
31 De Cretensen verhovaardigen zich er op dat Jupiter op hun eiland geboren is, en ze zouden, zegt de dichter, ook wel willen dat Bacchus op hun eiland geboren was. Zie Callimachus, Hymne aan Jupiter, vs. 6 en 7.
32 De inwoners van Creta waren alom bekend wegens hun leugenachtigheid (Paul. Ep. ad. Tit. I, 12). Heinsius reconstrueert schertsenderwijze een graf van Bacchus op Creta, naar analogie van het bekende graf van Zeus op dit eiland; dit in overeenstemming met de sfeer van vastenavond. De ondertoon van deze opmerking is ernstig: Bacchus is als god onsterfelijk: zie Hymne, vs. 135 v.
Diod. Sic. IV, 17, 3; Solinus, XI, 6 (niet: 16 capit.); Pomponius Mela, II, 7; Lactantius, Institutiones I, 11, 46; I, 14, 10; Cicero, De Nat. Deorum, III, 53: Saturni filium, cuius in illa insula sepulcrum ostenditur. Voorts: Lucianus, De sacrificiis, 10; Deorum Concilium, 6 en andere plaatsen bij deze auteur. Varro bij Solinus l.c. Tenslotte Nonnus, Dion. VIII, 114 vv. Voor de hele materie uitvoerig: A.B. Cook: Zeus, I, 157 vv. (1914).
Callimachus, Hymne aan Jupiter, vs. 8 en 9. S. verzuimt er op te wijzen dat Dionysus ook een graf te Delphi heeft bij Apollo's drievoet in diens tempel (Philochorus, Frag. Graec. Hist., 328 F. 7, Jacoby).

33 Allegorische verklaring: het feit dat de jonge wijngod opgevoed wordt door waternymfen betekent, dat wijn (Bacchus) gedronken dient te worden aangelengd met water (nymfen). Pure wijn is schadelijk. Zie Meleager in Anth. Pal. IX, 331 (ed. Beckby, dl. III, p. 204):

> ‘Da sich Dionysos eben als Kindlein dem Feuer entrungen
> und in der Asche noch lag, wuschen die Nymphen ihn rein.
> Darum ist Bakchos auch nur mit den Nymphen bekömmlich; du trinkest,
> wenn du das Mischen ihm wehrst, Feuer, das immer noch brennt.’

Ook Nonnus, IX, 25 vv.
De waternymfen worden door Ronsard met name genoemd, Hymne, vs. 25.
(3) S. neemt nu een onuitgegeven gedicht van Heinsius op, dat deze in het Grieks schreef en waarvan deze vervolgens een Latijnse en een Nederlandse vertaling maakte. Het gedicht handelt over drie zaken: na een inleiding allereerst over het niet-drinken van wijn: dan is de mens droevig en zijn mond is vastgesnoerd. Vervolgens spreekt de dichter over de drinker in het groot: deze is onvast van geest en voeten en zegt dingen die hij beter had kunnen verzwijgen. Tenslotte is de middenweg het beste: tracht vier dingen samen te voegen die moeilijk samen te voegen zijn: zwijgen en vreugde, water en wijn.
Aangaande het Griekse gedichtje het volgende: Heinsius geeft blijken vertrouwd te zijn met Homerus en de Anth. Pal. Wat Homerus betreft: vs. 6 νηφάλιον πένθος ἀέξειν, vgl. Il. XVII, 139; Od. XI, 195 voor de uitdrukking πένθος ἀέξειν..
In vs. 8 δύσμορος in de geijkte positie van het epische vers; zie verder Theognis, vs. 1358. De gedachte van vs. 11 πολλάκι μὲν βάζων κ.τ.λ. vgl. Od. XIV, 466. Ook bij Homerus op die plaats een wijnsfeer. Met vs. 6: τὸ στόμα δ᾽οἱ δέδεται vergelijke men Theognis, 178 v.: γλῶσσα δέ οἱ δέδεται.
De aanhef van het gedicht is het stereotiepe ‘Ach, was maar nooit’ (Eur. Medea, vs. 1; Christus Patiens, vs. 1). Zeer typerend Anth. Pal., VII, 271: ὤφελε μηδ᾽ἐγένοντο θοαὶ νέες. Met vs. 9 ἀνύμφευτόντε (= niet aangelengd), vergelijke men Anth. Pal, IX, 229, 6. Voor vs. 14 (Ἀρποκράτει): Anth. Pal. XI, 115, 2; de god van het stilzwijgen.
Voor Λυαῖε (vs. 1): Lofzang Bacchus, vs. 49 + ann. Scriverius. Voor Βρόμιον (vs. 14): zie Lofzang vs. 13 + ann. Scriverius. De betekenis: god van het rumoer, of van de donder. Het epitheton komt passim voor in Eur. Bacchae, in onze Lofzang ontbreekt het.

33 *Van daer:* van de Rijn vandaan.
34 *minnen:* zoogsters.
8 *anderen reden:* andere uitleg (van zijn naam).
14 *inde welcke om dat hy opghebrocht is:* en omdat hij daarin is grootgebracht.
16 *versiert:* verzonnen.
19 *verstaet:* bedoelt.
21 *geseyt:* gevormd.
26 *by haer:* bij hen.
28 *beginsel:* begin.
33 *Wie dat:* Wie (nog in lagere spreektaal: Ik weet niet wie dat het gedaan heeft).
37 *vermaent:* vermeldt.
39 *niet te veel toe en geeft:* niet te inschikkelijk is voor; *het selve:* het zelfde.
50 *aenghetrocken:* geciteerde.
55 *derven:* durven.
63 *ofte:* of wel.
36 *vreesselick:* angstaanjagend, cf. vs. 13.
37 (1) Atlantis magni, enz.: Ov. Her. XVI, 62. Zie ook: Hor. Od. I, 10, 1: Mercuri, facunde nepos Atlantis: Ov. Met. II, 742/3: Atlantis / Pleionesque nepos; Ov. Fasti, V, 663 v.: Clare nepos Atlantis; Claud. Rapt. Pros. I, 89: Atlantis Tegeaee nepos.
(5) Voor het volgende citaat uit Horatius: Epistulae, I, 5, 19.
In deze aantekening is als vanzelfsprekend weggelaten dat het water (de nymfen) noodzakelijke toevoeging aan de pure wijn zijn; de oudheid immers kende slechts in uitzonderingsgevallen het onversneden drinken.
37 *neef:* kleinzoon (Mercurius), cf. Lat.: nepos; *De neef van Atlas groot:* De kleinzoon van de grote Atlas (de bekende postpositie in dichterlijke taal).
38 *Om dat...reden:* daarom werd gij door Mercurius juist daar uitbesteed.
1 *onsen Poeet:* (naast ‘de Poeet’) passim: Heinsius.
17 Ἀρποκράτει: de god van het stilzwijgen (Cat. 74, 4; 102, 4; Juv. Sat., XIII, 93).
38 *is moeyelick:* geeft last.
40 *schout:* schuwt; *dadelick:* meteen (daardoor).
43 *die om te lacchen is:* die een lach veroorzaakt, doet lachen.
44 *de Nymphen:* het water, vgl. 51.
45 *sinnen:* gemoed, geest.

46 *smijten...uyt:* er uit gooien.
47 *en niet te veel en sluyt:* nogal onsamenhangend is.
48 *beklyven:* standhouden.
49 *vroeylick:* vrolijk.
50 *quaet:* moeilijk.
39 Zie Ov. Fast., III, 733 vv. Als tweede uitvinder van de honig geldt Aristaeus; zie b.v. Nonnus, V, 242; ook Ov. Ex Pont, IV, 2, 9. Aristaeus wordt in volgende noot van S. genoemd. Voor Verg.: Georg. IV, 315 vv. Voorts Nonnus: XIII, 253 vv., XIX, 225 vv.
(23) Plato, Phaedr., 247 A.: Want de afgunst blijft buiten de rei der goden staan. Heinsius wil dus zeggen dat hij bang is onenigheid tussen de goden te zaaien, nl. over de vraag wie de honig heeft uitgevonden. De Plato-tekst biedt ἔξς, niet ἔξωϑεν.
39 *datmen...verleent:* deze 'zinsvervlechting' treedt passim op, zoals nog veel in gewone taal: die men meent, dat...(*die* proleptisch object in de objectszin: dat...).
41 *toestonden:* de mening aanhingen.
43 *dat de nijt...:* dat de afgunst ook de hemel aantast.
44 *die:* antecedent '*de nijt*'; *niemant:* subj.
45 Heinsius begint een nieuw thema: de namen van Bacchus, waarop hij reeds gepreludeerd heeft in vs. 7. Namen zijn machten!
45 *machten:* vermogens.
46 *sonderlingen:* zeldzame.
47 *onbepaelt:* onbegrensd.
48 *wonder:* (adv.) op bewonderenswaardige wijze.
49 Eerste naam: Lyaeus; zie b.v. Hor. Epod., 9, 38; Ovid. Met IV, 11, Lucanus, Pharsalia I, 675. De wijn maakt gemoed en verstand los en doet onze zorgen verdwijnen. Onmiskenbaar een melancholieke gedachtenonder grond. Vgl. Scr., inleidingsgedicht, vs. 140.
50 *sinnen en verstant:* gemoed (hart) en verstand.
51 De tweede naam: Evan. Er worden drie vragen gesteld: waarom ben je naakt, waarom jong, waarom dik? Hellenistische stijl van vraag en antwoord in verband met zekere eigenschappen en culten van een bepaalde god. Hier natuurlijk allegorisch. Evan is het Griekse Εὐάν (Eur. Troad. vs. 325 b.v.). In het Latijn: Evan, of Euan, vele malen voorkomend. Het is een bacchantische kreet, die H. ook meerdere malen gebruikt. Zie voorts: Ov. Met. IV, 15: Nycteliusque Eleleusque pater et Iacchus et Euan; Statius, Silvae I, 2, 220; II, 7, 7; Verg. Aen. VII, 389: Euhoe Bacche fremens.
53 In het gedicht bespiegelingen over de naaktheid; de reden is dat de wijn de eerlijkheid liefheeft en de dubbele tong haat.
(37) Evantes is gelijk Euantes, d.w.z. 'eu(h)an' clamantes; zie Catull. LXIV, 391; Verg. Aen. VI, 517.
53 Vervolgens: de waerheyt ligt besloten etc. Zie Athenaeus, II, 37 E-F. Maar reeds ouder: Theocritus, 29, 1 vv.; Alcaeus (fragm. 66 Diehl = Z 43 Lobel-Page) is weer de bron van Theocritus. Latijn: In vino veritas.
(48) Carmen Dactylicum: in het onderhavige geval een 14-syllabige Sapphische pentameter, of wel 4 dactyli plus 2 voorafgegane syllaben, die lang of kort mogen zijn. Voor Bucolium leze men Bucolicum.
(50) Het citaat uit Theocritus is erotische wijnpoëzie, gelijk uit vers 4 blijkt. Zie Hymne, vs. 55 v.
53 *dobbelheyt:* dubbelhartigheid, onoprechtheid.
54 *begoten:* beschonken. (WNT II, 1, kol. 1386)
16 *in het langhe:* breedvoerig.
19 *selfsten:* zelfde (Bacchus).
27 *dat het soo vast niet en gaet:* dat het niet zo zeker is.
33 *priesterssen:* priesteressen.
35 *geschrey:* geschreeuw; *doorgaens:* telkens, passim.
36 *de selfde:* dezen.
39 *ander Poeten meer:* nog andere poëten.
43 *waer van te lesen is:* waarover moet worden gelezen.
52 Men verbinde ἐν μυχῷ met φρένων en leze voor φρενῶν: φρένων.
56 Vgl. Hor. Sat. I, 4, 89: Condita cum verax aperit praecordia Liber, zie ook Ep. I, 5, 16.
57 De jeugd van Bacchus. De wijngod wordt dus jong afgebeeld omdat hij de mens weer jong maakt en de ouderdom op een afstand houdt. Derhalve is wijngebruik voor de jeugd overbodig. Zie Plato: Leges, II, 666 B. De Platopassage is zeer bekend geweest: Athenaeus, X, 440 B-C; Stobaeus, IV, 2, 29; Galenus, IV, 809 K.
57 *soete vruchten:* wijn.
59 De zwaarlijvigheid van Bacchus. De hymne legt verband tussen zwaarlijvigheid en opgewektheid van de drinker. Niet altijd is Bacchus vet afgebeeld. I. Casaubonus (1559-1614): De satyrica Graecorum Poësi et de Romanorum satyra (1605).
4 *wilt:* merkwaardige meermalen voorkomende vorm i.p.v. wil.
25 *moeyelicheyt:* lasten.

28 *vollyvich:* gezet.
30 *genoech:* voldoende (duidelijk).
33 *besluyten:* afleiden.
35 *afnemen:* opmaken; *hetselfde:* hetzelfde.
40 *mede:* ook.
61 Bacchus' trommel: het eerste door H. genoemde Bacchusattribuut. Zie Eur. Bacch., vs. 59 en 156 (vert. Van der Velde: Heft hoog Uw tamboerijnen, uitgevonden in / Uw land ter eer' van Moeder Rhea en van mij. Bij H. wordt de trom als symbool van maat en maathouden gebruikt: wie de wijn niet bij mate drinkt, slaat aan het bulderen en tieren. Zie Hymne, vs. 337 v.
61 *vieren:* eren (op gepaste wijze).
63 Tweede attribuut: de krans van wijngaardranken, vaak om Bacchus' hoofd te vinden.
(10) Οἰνομήτορα niet in Euripides' Bacchae te vinden, maar wel bij Astydamas, fragm. 6 Nauck (Tragicorum Graecorum Fragm. 2, p. 780.). De fout is te wijten aan een vluchtig citeren van Athenaeus, II, 40 B: τὴν παυσίλυπον ἄμπελον δοῦναι βροτοῖς.... Εὐριπίδης ἐν Βάκχαις φησί. (vgl. vs. 772) καὶἈστυδάμας δέ φησι:.... θνητοῖσι τὴν ἀκεσφόρον/λὸπης ἔφηνεν οἰνομήτορ᾽ ἄμπελον.
63 *kroone:* krans.
65 Nieuwe naam van Bacchus: Nomius. Deze bijnaam wordt in verband gebracht met het Griekse woord voor wet: νόμος. Elders een bijnaam voor Apollo en dan afgeleid van νομός: weide. Ook bijnaam voor Pan. Hebben Apollo en Dionysus hun epitheta gewisseld? In Delphi zou zoiets mogelijk zijn. Zo spreekt Aeschylus, frgm. 86 Mette met een kennelijke verwisseling: ὁ Κισσεὺς Ἀπόλλων ὁ Βακχεῖος ὁ μάντις. Wilamowitz: Βακχειόμαντις.
67 v. Heinsius maakt een carnavalesk grapje over deze au fond diepzinnige bijnaam: men mag zijn glas niet neerzetten voordat het leeg is, op straffe van een volgend glas te moeten ledigen, wat overigens niet voor ieder een straf is. Voor vroegere Bacchus-hymnedichters (Marullus, Hymnus Baccho, vs. 60 vv., ed. Alessandro Perosa p. 116; Ronsard, Hinne de Bacus, vs. 261 v.) was Bacchus als wetgever een alles doordringende natuurmacht en god van de civilisatie in het algemeen.
(16) Voor de parallel Bacchus - Osiris: Diod. Sic. I, 23. Osiris zou de eerste wetgever van Egypte geweest zijn.
(18) Merkwaardige Scriverius-annotatie: wie wijn drinkt let beter op alles, in het bijzonder op de wetten; waterdrinkers denken over wetten niet na!
(21 v.) Tenslotte wordt in de aantekening gezinspeeld op een gedicht waarvan de dichter onbekend is. Zie: Anth. Pal., IX, 524, 14: νυκτέλιον, νόμιον, νεβρώδεα, νεβριδόπεπλον nachtelijke, herdersgod, hertgevlekte, hertgevelde.
Het gehele gedicht, een hymne tot Bacchus, bestaat uit een opsomming in alfabetische volgorde van 96 epitheta, in 24 verzen, zodat op iedere regel vier epitheta staan. De tijd van dit anoniem gedicht is 500 na Chr. Ongetwijfeld dient νόμιον hier vertaald te worden door herdersgod en niet door wetgever (zie: Joseph Krischan, P.W., R.E., XVII, 829-831, i.v. Νόμιοι θεοί).
69 *derf:* durft.
71 *eenen:* een beker.
72 *die... kreuckt:* die zich daar niets van aantrekken.
73 Volgende Bacchusnaam: Liber. Allereerst natuurlijk: liber betekent vrij. De wijn bevrijdt de mens van zorgen. Zie b.v. Seneca, De Tranq. Anim. XVII, 8. Vaak wordt Liber metonymisch voor wijn gebruikt. Zie hiervoor Cic. Nat. Deor. II, 23, 60 en de annotatie van Pease t.pl.
73 *wonder:* (adv.) wonderlijk goed.
74 *eygen:* in eigendom (WNT 3, 3, 3987).
76 *achterdencken:* bezorgdheid.
77 *ghy:* Liber, hier duidelijk: de wijn.
79 v. Wijn, zegt Heinsius, bevrijdt van bezorgdheid en hij maakt van slaven koningen. Zie Macr. Sat. I, 7, 26. Dit ziet op de Saturnalia en de tijdens deze feesten heersende vrijheid van spreken. Zie b.v. Naevius (fragm. inc. 5, ed. Marmorale, p. 227): libera lingua loquemur ludis Liberalibus. Voor de hele materie: Adrien Bruhl, Liber Pater, Parijs, 1953, p. 22 v.
80 ontbonden is haer hert: vgl. Plutarchus, Quaest. Conv. I, 2: πάντων ὁ Διόνυσος Λύσιός ἐστι καὶ Λυαῖος, μάλιστα δὲ τῆς γλώττης ἀφαιρεῖται τὰ χαλινά.
80 *ontbonden:* vrij.
81 Nieuw attribuut: na trommel en krans de horens, die tot een uitvoerige digressie aanleiding geven (vss. 81-124), bestaande uit 11 maal 4 regels. Toeval? Ook hier de vraag: waarom is het dat..., steeds herhaald in de stijl der hellenistische αἴτια.
Allereerst de horen des overvloeds, door Scriverius ‘des hoorns overvloet’ genoemd. Cornucopia: reeds vanaf Plautus gebruikelijk (Pseudol., vs. 671); bij Horatius, Ep. I, 12, 29. In het Grieks: κέρας Ἀμαλθείας, vgl. Gell. Noctes Atticae, I, 8, 2.
81 *dy:* wisselend met u (vs. 65), cf. vs. 6/7.
82 *de nooddruft van het leven:* wat wij voor het leven nodig hebben.

84 Een hoop van overvloet: Ov. Ars Am. I, 239; Hor. Od. III, 21, 18. Wijn geeft de arme mens horens van overvloed. Zie ook noot op vs. 92. Ons schijnt de verklaring van S. iets gezocht: eerder denken we aan de horens als symbolen van moed en kracht.
84 *hoop:* spes, zie aant. Scriv.: de hope.
5 *hem:* zich.
23 *nae... letteren:* alfabetisch.
31 *des hoorns overvloet:* lett. vert. van Cornucopiam, tegenover de omkering in: hoorn des overvloeds.
85 Tweede vraag: heeft Bacchus horens omdat eertijds uit horens als bekers gedronken werd? S. legt verband tussen horens (κέρατα) en mengen (κεράσαι) in het voetspoor van Athenaeus (XI, 476 A), die een plaats geeft waar cornu poculum betekent. Meer plaatsen voor horen als beker: Frankenstein, P.W.R.E., XI, 263 v., in voce κέρας.
85 *eerst:* voor het eerst, vgl. vs. 90.
88 Derde vraag: heeft Bacchus horens omdat de wijn 'dertel' als horendieren maakt?
89 Vierde vraag: of is Bacchus gesproten uit de gehorende Ammon? Bacchus dus eventueel de zoon van Jupiter Ammon. Jupiter verscheen met ramshorens aan Hercules, of volgens een andere overlevering aan Bacchus, die in de woestijnen van Afrika ronddoolde en hem een fontein wees. Alhier richtte Bacchus een tempel op ter ere van Jupiter onder de naam Jupiter Ammon, gebouwd uit horens van een ram.
Zie, in tegenstelling met S., Diod. Sic., III, 73, 2, die daar vertelt dat zowel Bacchus als zijn vader Ammon, aan beide slapen een horenachtige uitwas bezaten. Zie ook Diod. Sic. IV, 4, 2, waar van Bacchus gezegd wordt dat hij van horens voorzien ten tonele wordt gevoerd als zijnde grondlegger van de landbouwwetenschap; hij spande immers als eerste de ossen voor de ploeg. Voor Ammon met horens zie men o.a.: Ov. Ars Am., III, 788; voor de gehorende Bacchus: Ov. Amores, III, 15, 17; Tib. II, 1, 3.
90 Vijfde vraag: zijn de horens van Bacchus bepaaldelijk een reminiscentie aan de gehorende ploegossen, die Bacchus voor de eerste keer heeft ingespannen? Een tweede parallel met Osiris. Zie H. Jeanmaire: Dionysos, Paris, 1951, pp. 101, 361, 405, 436, 449. Zie ook Plutarchus in zijn geschrift over Isis en Osiris. Voorts: Tib., I, 7, 27 tot 43: Osiris heeft het eerst de hand aan de ploeg geslagen, als eerste gezaaid en geoogst.
91 Vraag 6: Heeft Bacchus horens omdat hij agressief is? Zie Hor., Sat., I, 4, 34.
92 *niemant niet en mijt:* niemand uit de weg gaat (dubbele ontkenning), cf. vs. 44.
93 *maken...wijs:* leren (MNW IX, 2514).
94 Nu de zevende en belangrijkste vraag: is het omdat Bacchus de mannen tot 'horendragers' maakt? Horendraagsters bestaan namelijk niet! S. verwijst naar Artemidorus, II, 11 (en niet 12), zie editie v. Hercher, p. 101, r. 4. Artemidorus spreekt over deze zaak naar aanleiding van het droomgezicht van een ram; als dat gebeurt kan men wel zeker wezen, dat zijn vrouw overspel bedrijft. Over de oorsprong van de uitdrukking, waarover S. zich niet uitlaat, zie men: J. Bolte, Bilderbogen des 16. und 17. Jahrhunderts, No. 10: Der Hahnrei, Zsf. der Verein f. Volkskunde, dl. XIX, 1909, p. 63 vv. Voorts K.O. Meinsma, Een merkwaardig drietal, Taal en Letteren, IV, 1894, p. 177 vv., 203 vv.
95 In het gedicht wordt gezinspeeld op dronken vrouwen, die in die toestand hun echtgenoten weinig trouw zijn.
95 *uw' kruyt:* de wijn.
96 *slaen van achter uyt:* worden wild.
97 Na de zeven vragen nog meer over de horens: het horenaltaar voor Apollo op Delos. Zie Callimachus, Hymne aan Apollo, 58 vv. 1; Plutarchus, De Sollert. anim., 35: het horenaltaar wordt bezongen onder de zeven wereldwonderen. Ook Mart., Lib. Spect. I, 4. 'de schryver des briefs van Cydippe aen Acontius': Ov. Her. XXI, 99. Nogmaals Plutarchus, Vita Theseus, XXI, 2, waar over de linkerhorens gesproken wordt. Voor de rechterhorens zie Plutarchus, De Sollert. anim., 35. Zie voor dit altaar in het algemeen: R. Flacelière, Rev. Et. Grec, LXI, 1948, p. 79 vv.

[1] Ortygia = Delos (r. 59); Cynthus: berg op Delos (r. 61).

98 *geknocht...met hoorens:* uit verbonden horens gemaakt.
24 *om datse:* opdat ze.
26 *aerdig:* treffend.
27 *spijtige:* smalende; *lebbige:* zure.
32 *alsulcken:* zodanige.
32 *die:* aan wie.
33 *haer:* zich (anakolouthische zin).
36 *welckers:* wiens (antec. *yemant*).
37 *gebruyckt:* misbruikt.
39 *aen:* aansluitend aan, vlak voor (einde cap. 11).
58 *stellen:* bouwen.
60 *toe te tellen:* te geven.

62 *timmerd' aen:* haastte zich met bouwen (?); *gronden:* fundamenten.
63 *Van:* met; *daer... vast:* daarmee maakte hij het altaar stevig.
99 Het gedicht brengt de dierenhorens van het altaar van Apollo in verband met de mannenhorendragers: Bacchus komt ook een horenaltaar toe midden in zijn tempel; en dan geen altaar van dierenhorens, maar van de horens van bedrogen echtgenoten. Het altaar zou dan hemelhoog reiken, schertst Heinsius zeer geslaagd.
100 *by:* op.
101 *Dat selve:* dat zelfde (hymnische iteratie: vs. 103, 105); *swager:* schoonzoon (?).
104 Met een ringcompositie komt de dichter in vs. 104 weer terug op het thema van vs. 98. Vgl. voor het horenmotief: Rémy Belleau: Les Cornes.
104 *kerck:* tempel; *groot en swaer:* betrokken op *autaer* (vgl. vs. 98).
105 *Maer meerder soud' hy wesen:* groter zou het altaar moeten zijn; *hy: autaer* ook m. naast onz. (WNT II, 1, 281).
106 *hy:* dat (zeer merkwaardig gebruik van hij; geen identiteit met *hy* (vs. 105)).
107 *dat:* als.
108 *hy:* het altaar.
109 Heinsius geeft nu Bacchus de naam Iacchus, eigenlijk een bacchantische kreet bij de Dionysusfeesten. Zie Verg. Ecl. VI, 15, (metonym.), Georg. I, 166; Ov. Met. IV, 15. Ook in het Grieks: Arist. Ran. 398, 403, 408 en 413. De dichter roept Bacchus aan en smeekt hem dat hij, indien hij trouwt, een vrouw mag krijgen die niet te veel drinkt en haar echtgenoot niet zal bedriegen. Ook dit zet de dichter om in mythologische sfeer:
109 *my moet begeven:* er toe komen moet.
110 *de meestendeel:* WNT i.v. meestendeels: de (het) meeste(n) deel zeer gewoon voor de meesten (Kil. Meesten-deel, maxima pars).
112 Actaeon compareert hier. Hij was een jager, die de badende Diana zag (Call. Hymne V, 105 vv.) en door haar in een hert werd veranderd. Door zijn eigen jachthonden werd hij verscheurd (Ov. Met. III, 138 vv.; Hyg. Fab. 181; Nonnus, Dion. V, 287 vv.).
112 *Dat:* opdat.
113 Dit gebeurde op de Cithaeron, een berg waarop Bacchus vereerd werd. Heinsius vertelt deze mythe in verband met de horens dragende man: Actaeon is hier zelfs de drager van een hertengewei. Vgl. het Duitse gezegde: ‘Aktäonsbrüder’, voor bedrogen echtgenoten. Voor Bacchusfeesten op de Cithaeron: Ov. Met. II, 223.
113 *kappen:* toppen.
114 Thyas: S. brengt het woord in verband met θύειν, offeren (aan Bacchus). De juiste explicatie is wel: θύ(ι)ειν,, razen. Zie inleiding, p. 103, regel 116: μαινάδα, Θυάδα, φοιβάδα, λυσσάδα. Thyas is ook wel genoemd als eerste priesteres van Bacchus: Verg. Aen. IV, 301 v. Het gedicht gaat verder over Bacchusfeesten op de berg Cithaeron.
114 *dolende:* waggelende.
115 Maenas: afgeleid van μαίνεσθαι, razend zijn. De Maenaden zijn Bacchuspriesteressen, die buiten zichzelf raakten bij haar erediensten. Voor het in de lucht werpen van haar hoofden: Pind. Fragm. 208 (Schroeder); Cat. LXIII, 23: capita Maenades vi iaciunt hederigerae.
116 *in de locht:* bijw. bep. bij *werpt*.
117 Weer een nieuwe naam voor Bacchus: Bassareus. Deze naam hangt samen met *bassaris*, een lang priesterkleed. Daarvan afgeleid de cultusepitheta Βάσσαρος (Orph. Hymne, XLV, 2) en Bassareus (Hor. Od. I, 18, 11). Herodotus IV, 192 vermeldt de Lybisch-Cyrenaïsche aanduiding der vossen: βασσάρια. Vandaar dat men wel gemeend heeft dat dit priesteressenkleed van vossenvel gemaakt was. De vos was van oudsher de belager van de wijngaard.
119 Bacchus draagt een hindevel om zijn schouders. νεβρίς is een hertenvel, afgeleid van νεβρός, hinde. Zie b.v. Eur. Bacch., 24, 136. Zie ook Anth. Pal. IX, 524, 14, in de bekende Dionysushymne: νεβριδόπεπλος: met hertenvellenmantel bekleed. Voor Nonnus zie b.v XI, 233.
119 *gevonden:* uitgevonden.
120 *middel-waert:* middel (subst.) (MNW 4, 1559).
121 Bacchus' holle stok: ; νάρθηξ, ferula communis, die als stok diende of als roede. De stok diende tot steun voor de beschonkene (Ov. Met. IV, 26). Voor het ‘spongieuze’: Plin. Nat. Hist. XVI, 179. Prometheus' narthexstengel, gebruikt om het vuur te stelen, treffen wij aan bij Hes. Theog. 567 en Opera et Dies, 52 (oudste vermelding). Als Bacchantenstaf: Eur. Bacch. 113, 251 e.a. De staf was met wingerdbladeren en klimop versierd.
p. 124 (6) Voor het Platocitaat: Phaed. 69 C. De betekenis luidt: Velen zijn geroepen, weinigen uitverkoren. Vgl. Matth. XX:16. ναρθηκοφόρος = Θυρσοφόρος = Bacchant.
Zie ook voor dit spreekwoordelijke vers: Orph. Fragm. 5 en 235 Kern. Latijnse variant: Non omnes qui habent citharam sunt citharoedi. (Varro, Re Rust. II, 1, 3).
p. 124 (10) De Nederlandse parallel: het zijn niet allen koks die lange messen dragen, getuigt van de oubollige sfeer, waarin dichter en annotator schrijven en verklaren.
122 ‘Als my de voet begeeft’ doet denken aan een komisch distichon, dat men wel aan Heinsius toeschreef (Ter Horst, p. 113):
Sta pes, sta bone pes, sta pes, ne labere mi pes.

Sta pes, aut lapides hi mihi lectus erunt.

23 *Hoe het is:* Hoe het ook zij.

123 *nemet:* neem het, accepteer het.

124 Met vs. 124 (Alleen....) eindigt de horensymboliek. Voor een verband tussen Vastenavond en de horendrager: Bolte, o.c. p. 66 en noot 3.

125 Nu komt Bacchus als minnaar, nadat Heinsius de horendrager als mislukte minnaar voor het voetlicht heeft gebracht. Maar ook Bacchus vergaat het in de liefde niet al te goed.

127 Allereerst de liefde van Bacchus voor nymfen. Vervolgens de liefde voor Beroë, een met name genoemde nymf (Nonnus, XLI, XLII, XLIII). Beroë, dochter van Adonis en Aphrodite, genoemd naar de stad Beroë (Berytos), op de Libanon, was een object van strijd tussen Poseidon en Dionysus; Poseidon won het pleit.

127 *af:* van, over; *gesint:* verliefd.

128 *ander:* anderen.

129 Zoals Beroë de vrouwelijk geliefde van Bacchus is, zo is Ampelos de manlijke geliefde. De wijnstok heette naar de knaap, die er in veranderde. Zeer beknopt bij Ov. Fast. III, 407 vv.; uitgebreid bij Nonnus, X, 175 vv. Ampelos was de zoon van een satyr en een nymf. Over zijn wapperende haren, zie Nonnus, X, 181 vv. De zwoele sfeer van Nonnus in dit verhaal komt in vs. 129 fraai tot zijn recht.

131 Vervolgens gaat Heinsius over op de dood van Ampelos (Nonnus, XI): hij valt van een stier. Over deze dood treurt Dionysus zeer: ook hij zou willen sterven. De metamorfose van Ampelos tot wijnstok, zie Nonnus XII.

Op de afbeelding is Ampelos een baby.

134 *aensicht:* aanblik.

2 *Nu dat:* Dat nu.

10 *gemeyn:* bekend.

16 *wijtluftich:* in den brede.

21 *zijn....heeft:* op doelt.

135 Heinsius overweegt dat Bacchus, hoe bedroefd ook, toch een god is die dus niet sterven kan. Voor de wens van Bacchus dood te zijn: Nonnus XI, 325, waar wij de verzuchting lezen: ‘Ach, was ik toch maar met de jongeling zelfs in de Hades saam’. De Hades geeft dan aan H. aanleiding tot het vermelden van twee van de vier rivieren uit de onderwereld.

135 *die:* wie; *den schoonen hemel siet:* god is (tegenover ‘*de menschen*’, vs. 137).

136 Phlegethon komt uit Hom. Od. X, 513 v. In verband gebracht met φλεγέθειν = branden. Cocytus in verband gebracht met κωκύειν, weeklagen. Ook Hom. Od. X, 514, waar alle vier namen genoemd worden.

137 *huyden:* heden.

138 *daer aen:* daarna.

139 De dichter meent dat het verdriet van de dood meer bij mensen behoort dan bij de wijngod: vandaag leeft de mens en morgen sterft hij.

139 *fris:* krachtig.

140 Cerberus, de hellehond, is driekoppig; zie b.v. Eur. Herc. Furens, 611; Hor. Od. II, 19, 31.

140 *drygetackten:* drievoudige.

141 De smart van Bacchus verdwijnt als Ampelos tot wijngaard wordt. De vertellingen van Beroë en Ampelos geven wel in het bijzonder Heinsius' kennis van Nonnus aan.

141 *rou:* smart.

142 *zijne:* Ampelus.

143 Het gedicht vervolgt, nu Ampelos wijngaard geworden is, met een uiteenzetting over de vondst van de wijn. De dichter begint met twee nieuwe epitheta de wijngod aan te roepen. Euboulos: goede raad gevend. Passim in de Orphische Hymnen b.v. LII, 4: Εὐβουλεῦ, πολύβουλε. De dronken Perzen: Plut. Quaest. Conv. VII, 9, p. 714 C.: Het was al evenzeer Perzisch als Grieks om bij de wijn te beraadslagen. Scriverius interpreteert de naam niet op de gebruikelijke wijze, maar geeft er een bijzondere pointe aan door het epitheton te betrekken op de uitvinding van de wijn.
Limnaeus: genoemd naar Limnae, een moerassige streek ten zuiden van Athene (Thuc. II, 15, 4; Call. Fragm. 305 Pfeiffer). In L. was een heiligdom van Dionysus; Limnaeus is een cultusepitheton. Zie Nonnus, XXVII, 307 en Jeanmaire, p. 44, 50, 52.

145 Heinsius stelt zich te weer tegen de opvatting dat de bok uitvinder zou geweest zijn van de wijn. Dit in tegenstelling tot Ronsard (Hinne, vs. 93 vv.) die de vondst van de wijn aan de knabbelende bok, die er dronken van wordt, toeschrijft. Heinsius blijft in de sfeer van de Vastenavondgrapjes, die we hierboven bij de horendragers reeds opmerkten: wie de wijnvondst toeschrijft aan de bok is een bok!

145 *wint en ydelheyt:* ijdel geklap.

146 *Hoe dat:* hoe.

149 Heinsius borduurt op het thema voort: de bok vernietigt de wijngaard en krijgt als welverdiende straf de dood, doordat hij gevild en geofferd werd. Zie b.v. Plut. De Divit. cup., 527 D, waar de

bok gestraft wordt voor het afknagen van de wijnstok; Anth. Pal. IX, 75; IX, 99. Bij de Romeinen: Varro, De Re Rustica I, 2, 19; Ov. Met. XV, 114. Illustrerend inzonderheid is Euanthius, De Fabula I: Tragoedia dicebatur ἀπὸ τοῦ τράγου καὶ τῆς ᾠδῆς hoc est ab hirco hoste vinearum et a cantilena.

149 *wijnen:* wijnstokken (vgl. 214).

152 *stillen:* voldoen.

153 Het offer van de bok levert een soort volksspel op (‘een vermaecklick spel’), dat Scriverius beschrijft. Wij kunnen het ons aldus voorstellen: men hinkelde op één been boven op een met vet gladgemaakte zak. Illustrerend voor het hinkelen is Plato, Symp, 190 D en Aristoph., Plutus 1128 v. ἁσκωλιάζειν heeft twee betekenissen: het ‘zakkentrappen’ en het hinkelen. Scriverius citeert Verg. Georg. II, 384, al geeft hij een andere, onjuiste plaats op: Zij sprongen in de grazige weide op besmeerde zakken. Deze plaats bij Vergilius geeft de ouditalische pendant van de Griekse Dionysusfeesten.
(27) Scriverius gaat terug naar Griekenland en gebruikt de naam Ἀσκώλια, waarmee de tweede dag van de landelijke Dionysusfeesten wordt aangeduid; zie Scholion op Aristoph., Plutus 1129. Ἀσκζλιασταί komt nergens voor, maar is analoog aan een vorm als βουκολιασταί. Ook ἀσκοδρομίται is een ἅπαξ λεγόμενον. Scriverius attendeert hier op een sectarisch, bacchisch christendom. Vermoedelijk is dit woord een wijziging van de benaming Ascodro(u)gitae of Ascodrutae: een ketterse sekte in Galatië omstreeks 200. Het is een spotnaam in de trant van Passalorynchitae en Artotyritae, welke namen betekenen: vinger-op-de-mond-leggers en kaas-en-brood-volk, zoals ons leert Hieronymus, in Galat. II, 3. Augustinus (De Haeresibus, 62) geeft de verklaring van de naam Ascitae (= Ἀσκοδρομίται): Zij zetten een gevulde zak op het altaar en liepen er als razenden omheen, zichzelf beschouwende als de nieuwe zakken met nieuwe wijn gevuld (Luc. V:37). Zie: H.C. Puech, R.A.C. I, 731 vv., i.v. Ascodrutae.

153 *reden:* oorzaak; *gesproten:* (het gebruik) voortgekomen.

155 *louter:* zuivere.

156 *tot:* voor.

157 De tekst spreekt nu over een spel dat Theseus geïnaugureerd heeft, waarbij dus Theseus hier min of meer als uitvinder van de tragedie wordt genoemd. Merkwaardigerwijze heeft Heinsius in deze passage het woord tragedie niet genoemd, terwijl de eerste oorsprong van de tragedie in de rurale sfeer, die hier is beschreven, wellicht te zoeken is. Voor de aanknoping askoliasmos - tragedie zie: Paus. Atticist, p. 122, 3 Schwabe. Theseus doet hier denken aan de Theseidae van Vergilius, Georg.: praemiaque ingeniis pagos et compita circum // Theseidae posuere (II, 382 v.). Zie vooral de contekst van deze regel.

11 *raetsloegen:* beraadslaagden.

14 *kloecken:* vernuftige.

18 *van:* buiten.

159 Heinsius vervolgt zijn persiflage van de heidense boerengebruiken die hij besluit met opnieuw een geestigheid te debiteren ten koste van de bok. Men lette weer op de ringcompositie.

159 *sack:* zak van het bokkevel; *vast:* voortdurend, cf. vss. 320, 351, 353.

162 *boerten sonder aert:* voze, flauwe grappen; *sonder vruchten:* ijdel, zinloos.

163 *Recht:* Echte, pure.

164 *wasser niet wel aen:* was er niet best aan toe.

165 Terug naar Ampelos, die in een wijnstok veranderd Bacchus' vreugde doet terugkeren. Hier zijn we terug bij de ware uitvinder van de wijn (zie vs. 144).

166 *Verandert:* en veranderd; *komen:* voortkomen.

167 *Daer mede dat:* waardoor.

168 *drijven:* vluchten.

169 De dichter gaat nu over op het verhaal van Lycurgus en Bacchus, vanouds grote tegenstanders. Zie Hom. Il. VI, 129 vv.: Lycurgus achtervolgde de voedsters van de jonge Dionysus en joeg ze over de berg Nysa voort. Het jonge kind Dionysus dook uit angst voor de achtervolging in zee, waar Thetis hem opnam. Tot straf maakte Zeus Lycurgus blind en spoedig daarop stierf hij, gehaat bij alle goden. Zie ook Hygin. fab. 132.
Heinsius spreekt nu over de straf die Lycurgus krijgt: zijn tranen werden kolen; zie Orth, P.W.R.E., XI, 1038, 14 vv., i.v. Kohl, waar de schrijver zijn bronnen niet met name noemt. Moeten we over de mythografische bronnen zwijgen, des te meer bekend is het verschijnsel van de onderlinge onenigheid tussen kool en wijn.
(9) Scriverius verwijst naar de Geoponica (Ed. Beckh, 1895, XII, cap. 17, par. 16-19), waar we lezen dat Nestor van Laranda van de kool zegt, dat deze de traan is van Lycurgus; vervolgens wordt de mythe verteld zoals we deze bij Heinsius vinden en daarna handelt de auteur over de allergie tussen kool en wijnstok; hij beveelt een doelmatig gebruik van koolsap aan als antidotum tegen de hoofdpijn, veroorzaakt door overvloedig wijngebruik. Vgl. Jeanmaire, p. 60 vv.

169 *laten staen:* willen niet spreken over.

170 *wreet en dol:* postpositie; *vermanen:* melding maken van.

171 *desen dach:* Vastenavond!

174 *bewaren:* beschermen.

175 Vervolgens komt Dionysus weer aan land, vertelt Heinsius, achtervolgt Lycurgus op zijn beurt en bindt hem vast met een wijnrank. De bedroefde Lycurgus laat een vocht uit zijn mond vloeien, dat de kool als kool doet groeien. Zoals H. het hier vertelt staat het niet precies in Nonnus (XXI, 1 vv.), doch het lijkt er wel op: Ambrosia, één van de waternymfen, die de wijngod hielp opvoeden, verandert in een wijnstok en slingert zich om Lycurgus. Heinsius heeft uit de vele verhalen van Lycurgus' straf en dood speciaal de koolgeschiedenis uitgekozen. Voor het volledige relaas van de Lycurgussage zie men Apollodorus: Bibliotheca, III, 5, 1. (13) Constantinus = Keizer Constantinus Porphyrogennetus (10de eeuw).

175 *Gekomen... staen:* Zaagt gij, weer aan land gekomen,....; *vogel:* guit (?).

176 *joecht aen:* overviel met, dompelde in.

178 *bestonden:* gingen, begonnen.

180 *gedappert:* gesijpeld.

181 *Al waer:* overal waar.

181 *bespoeyen:* besproeien (bijvorm, tot in 17^{e} eeuw).

186 *dat:* wanneer.

189 Een nieuw thema: het samengaan van liefde en wijn. De wijn geeft de mens de juiste woorden voor de liefde en maakt hem vurig. Derhalve zijn er gemeenschappelijke altaren voor Dionysus en Venus geweest.
(2) Uitgangspunt Terentius, Eun., 732, waar staat: Sine Cerere et Libero friget Venus. De Griekse bron: Apostolius, XII, 2 (= Paroemiograph. Gr. II, 542).
Eur. Bacch. 773[1]. Voor het bijeenzijn van Dionysus en Aphrodite geeft Apostolius (IV, 58) de aanlokkelijke verklaring dat de ene macht de andere opwekt. Vgl. ook onder meer Ov. Ars Am. I, 244: Et Venus in vinis, ignis in igne fuit. Fr.: 'Sans pain, sans vin l'amour n'est rien'.

190 *geschonden:* bedorven.

193 *pleecht:* placht (vgl. WNT XII, 1, 2483); *hier voortijts:* vroeger.

194 *Griecken:* Griekenland; *paren:* verenigen, gezamenlijk vereren.

195 *Ceres:* aanspraak.

196 *tijt:* gaat.

197 Er volgen nu fraaie maar sombere verzen: zonder wijn is de mens dood en als levend begraven. Het menselijk bestaan begint met pijn en eindigt er mee; hij wordt met pijn geboren, steunend verlaat hij het wereldtoneel. Het leven lijkt op een markt, waar de mens profiteren moet van vreugde en vrolijkheid. Dan klinkt uitermate fel het 'carpe diem' door: hij is de verstandigste die het meest voor zijn geld weet te kopen en op de beste wijze zijn tijd weet te besteden. Verder is er niets belangrijks: als de mens sterft komt hij niet weer terug en zijn lichaam vergaat tot stof en as. De natuur sterft en herleeft, de zon gaat onder en komt weer op, maar de mens keert nimmer terug.
(15) Scriverius gaat even in op deze onverwachte uitval van de christelijke Heinsius: de dichter spreekt als iemand die geen andere god kent dan Bacchus en dus alleen bij het heden leeft. Een literaire parallel vindt S. in het befaamde gedicht van Moschus, als hij de dood van de dichter Bion bezingt (The Greek bucolic poets, ed. Edmonds, Loeb-serie, p. 452, Ἐπιτάφιος Βιώνος, vs. 99 vv.). In vers 102 leest men thans met Briggs: χαρτεροί, οἱ σοφοὶ ἄνδρες; in vers 103 liever: πρᾶτα.

199 *van vooren:* van het begin.

201 *voort:* tevoorschijn.

202 *Gaet hy van daer hy quam:* sterft hij.

206 *oorboren:* genieten.

209 *getogen:* getrokken, gegaan.

210 *uyt de mont gevlogen:* oude voorstelling: de ziel verlaat zo de stervende.

211 *soo lange:* zeer lang.

212 *en laet ons....:* laat ons hier achter als een paar handjes stof; *te pant:* als pand (voor zijn terugkeer, ironisch, vgl. vs. 220.)

214 *wijnen:* wijnstokken.

6 *de selfde:* deze.

23 μαλάχαι: malve.

27 ἀνάχοοι: doof.

215 de goude Son: Catullus V, 4-6. Ellis wijst op Ben Jonson, The Fox, III, 5: Suns that set may rise again. But if once we lose this light, tis with us perpetual night'.
De tekst leert ons voorts dat slechts Bacchus uitkomst geeft. Heinsius' pessimisme is wonderwel te verenigen met de wijnpoëzie; vgl. de Archipoeta.

221 *Daer gaen de sorgen heen:* Daarop lopen de zorgen van de mens uit.

222 *wonderlicke:* wonderdadige (MNW IX, 2786); *wonden:* pijnen.

223 *t'samen:* tegelijk.

224 *drijven:* vlieden, cf. vs. 168.

1 Het citaat wijkt enigszins af van de overlevering: μηχέτ᾽ ὄντος.

225 Een nieuw gegeven in het gedicht begint nu, volgens Scriverius een verhaal van eigen vinding.

Bacchus komt ten tonele, gehoorzaam aan de geboden van de oppergod en door de andere goden, behalve Ceres, bemind. Dit in tegenspraak met vs. 195.

225 *past:* let.
226 *bemint van d'ander Goden:* bij *Ghy* (vs. 225).
227 *neme uyt:* zonder uit; *van dien tijt:* van die tijd af.
228 *Dat...spijt:* Dat zij u een wonderlijk grote smaad heeft aangedaan. (Spijt ook onzijdig, vgl. Van Hoogstraten).
229 *niet lanck:* kort; *palen:* plan, bestek.
231 Zeus stelt de vraag: Wat is het beste dat gij aan de mensen geschonken hebt? De goden wijzen op hun gaven, maar als Bacchus met een kan Rijnse wijn komt, wint hij de prijs. Ceres is zeer verontwaardigd: zij immers vertegenwoordigt het bier.
Heinsius geeft hier een lijst van goddelijke inventies. Zie voor het thema van de uitvinder: A. Kleingünther: ΠΡΩΤΟΣ ΕΥΡΕΤΗΣ, Philologus, Suppl. Band XXVI, Heft I, Leipzig 1933.
231 *vraechd' af:* vroeg.
232 *hy:* ieder (der goden).
233 Apollo als uitvinder van de lier; oudste plaats: Call. Hymne op Delos, 253. Zie Kleingünther, 29-31. Mercurius als uitvinder van de lier: Hom. Hymne, IV, 25; Paus. VIII, 17, 5. Scriverius verwijst naar Hor. Od. I, 10, 6, waar *parens* (parentem) zoveel beduidt als *inventor*.
234 Als tweede Ceres. Vervolgens Neptunus als 'invoerder' van het paard. Eigenlijk is Neptunus de schepper van het paard: zie Verg. Georg. I, 12 vv.: En o gij Neptunus, voor wie de aarde geschokt door de grote drietand voor het eerst het briesend paard tevoorschijn deed komen.
Voor de strijd tussen Pallas Athene en Neptunus, wie de naam mocht geven aan de stad Athene en er over zou heersen, zie: Herod. VIII, 55; Eur. Fragm. 360, 46 (Nauck); Ov. Met. VI, 71 vv.; Hygin. Fab. 164.
235 Osiris spant voor het eerst de ossen voor de ploeg. Voor de verbinding Osiris, Isis en Pan, zie men enerzijds voor Pan: Verg. Georg. I, 17 (Pan ovium custos), anderzijds voor Osiris: Verg. Georg. I, 19 (uncique puer (= Osiris) monstrator aratri).
236 Mercurius is inventor van de welsprekendheid: Hor. Carm. I, 10, 1; Ov. Fasti, V, 668: Quo (sc. Mercurio) didicit culte lingua docente loqui.
2 *verschoven:* verlept, verdord (maar de wortel leeft).
3 *het dil gekrult:* de dille met haar gekrulde blad.
4 *noch evenwel:* toch nog.
5 *vlijtich:* hard.
8 *met holle aert:* in een gat in de grond, ἐν χθονὶ κοίλῃ.
9 *En:* En wij (samentrekking uit *ons*).
21 *nieuwers:* nergens.
22 *gedicht:* gemaakt.
24 *oorboor:* nut.
25 *bygebracht:* tot stand gebracht.
36 *dat:* dat hij.
237 Vervolgens Vulcanus, Mars en Juno, welke laatste genoemd wordt zuster en vrouw van Jupiter (zie: Hom. Il. XVI, 432; XVIII, 356; Verg. Aen. I, 46 v.: Iovisque / Et soror et coniunx).
Minerva brengt de olijf (zie p. 132, r. 32). Tenslotte Bacchus met de Rijnse wijn.
De door Heinsius zelf bedachte fabel is niet zo nieuw, dat niet enkele elementen ook niet reeds bij de klassieken aanwezig zijn, zoals uit de citaten uit de Georgica, door ons gegeven, blijkt.
Voor Minerva en de olijf zie: Georg. I, 19. Het wedstrijdidee is van Heinsius.
Het godenpantheon is volledig, maar Venus ontbreekt, daar zij en Cupido de oppergod tot een foute uitspraak zouden kunnen brengen. Carnavalesk slot van de lijst der uitvinders: Bacchus met Rijnse wijn! Cupido is dus weggezonden, elders vindt men het motief van de gedroste Cupido (Moschus, De gedroste Cupido).
239 *Men sach daer niemant aen:* Men zag daar niemand zonder(?)
241 *bestevaer:* grootvader (Jupiter).
243 *zijn:* Jupiter.
244 *was meester van de vont:* de beste uitvinding gedaan had.
245 Verwarring onder de goden: zij erkennen in Bacchus hun meerdere, maar niettemin prijzen ze hun eigen uitvindingen. De oppergod, door Bacchus beleerd, kiest de wijngod en de wijn.
246 *de meeste:* de grootste.
247 *hem:* Jupiter; *maeckt' hem soo veel wijs:* leerde hem zo veel.
249 Heinsius laat Ceres boos weglopen; daarmee zijn we bij de controverse wijn-bier aangeland. Zij is bijna de evenknie van Bacchus door haar bier. Bier wordt met water bereid.
249 *hooch van moet:* trots; *mocht:* kon.
251 Achelous is de grootste rivier van Griekenland en vormt de grens tussen Aetolië en Acarnanië. Scriverius beroept zich op Didymus, een Alexandrijn en commentator op Homerus (1e eeuw voor Chr.). Scriverius put hier zijn wijsheid uit een, overigens door hem niet bij name genoemde,

bron, Macrobius (Sat. V, 18, par. 4-12): hierin vinden we een uitvoerige uit eenzetting over Achelous als metonymie van water. De door Scriverius geciteerde Agesilavus (= Agesilaus) stamt eveneens uit Macrobius (Sat. V, 18, 10), doch Agesilaus kennen we niet als schrijver, maar als Spartaanse koning. Te verbeteren is: Acusilaus, de Argivische schrijver over mythologie van voor de Perzische oorlogen (Fragm. Hist. Gr., T. I, p. 49, fragm. 1, Jacoby). Wschl. heeft Macrobius zich op dit punt vergist. Voor het huwelijk van Oceanus en Tethys: Hes. Theog. 337 vv. Uit dit huwelijk spruiten veel kinderen, vgl. Hes. Theog. 364. Het oudste van de 3000 kinderen is Achelous. De derde bron van Scriverius is Ephorus, ook weer geput uit Macrobius, Sat. V, 18, par. 6-8 (Fragm. Hist. Gr. 70, fragm. 20 Jacoby).

Ephorus (4e eeuw voor Chr.) spreekt op deze plaats uitvoerig over het rituele gebruik van de naam Achelous bij eden, gebeden en offerformules. Ook Ephorus verstaat onder het woord Achelous het water tout court. Vierde bron: Aristophanes, eveneens uit Macrobius, waar de tekst corrupt is (Macr. V, 18, 4-5). Voor Aristophanes: Kock, Com. Att. Fragm., I, 345-355, waar de fragmenten van de Cocalus te vinden zijn. De vertaling van Scriverius komt overeen met die bij Macrobius, die zegt: ‘gravabar, inquit, vino, cui aqua non fuisset admixta, id est mero’. De geëmendeerde Griekse tekst luidt bij Edmonds, de jongste uitgever der comici-fragmenten (I, 673): ἦ ᾽τειρεν / γάρ τοί μ᾽ οἶνος / πῶμ᾽ οὐ μείξας Ἀχελῴῳ met de geestige vertaling: I suffered so from it / I couldn't but vomit; Oh! it did overthrow us, wine sans Acheloüs. (= frgm. 351, p. 485 Kock). Scriverius liet de beginwoorden van het citaat: ἤμουν ἄγριον βάρος terzijde.
(4) Vervolgens Vergilius (Georg. I, 9). In de vertaling is ‘droeve’ toegevoegd, wat als het ware een variant schijnt van iets als Acherontis droeve vloed. Voor de gedachte van het Vergiliuscitaat ook Macr. Sat. V, 18, 9: Vergilius ait vinum Acheloo Liberum patrem miscuisse.
Men zie verder voor deze gehele aangelegenheid Ov. Fast. V, 343: donec eras mixtus nullis, Acheloe, racemis.
Indien Scriverius direct verwezen had naar Macrobius, was de zaak eenvoudiger geweest.

251 *gemaeckt:* bereikt; *door Achelous raet:* met behulp van het water.
252 *schier:* bijna; *in de plaets van B. selve staet:* de plaats van Bacchus zelf inneemt.
1 *Iuno....geweest:* zinsvervlechting, maar het merkwaardige is dat het proleptische subject *die* desalniettemin wordt herhaald in *se*.
253 Heinsius weidt nu over het bier uit in hymnische iteratie (vijfmaal *Haer kooren*, tweemaal *gesoon*). Bier is een barbarendrank, en de wijn van de armen, hier de veenboeren.
253 *gesoon:* gekookt.
255 *sonderling:* vooral.
257 *wijsen aen:* tonen.
258 Heinsius noemt bier de drank van Ceres, wat ons het gallische woord ‘cerevisia’ voor bier in gedachten roept; men hoorde er de eigennaam Ceres in, en als tweede bestanddeel: het subst. ‘vis’ = kracht, of ook wel ‘bibere’ = drinken.
De hoon op het bier, die we hier bij Heinsius lezen, vindt een niet onaardige parallel bij Julianus in zijn Bierepigram (Anth. Pal. IX, 368).
258 *te spenen:* af te houden.
259 *smijten in:* slaan naar binnen; *verstant:* gedachte, opvatting.
260 *verberrenen:* verbranden ten behoeve van het winnen van het bier (vgl. vs. 254 v.).
261 *haer:* hen.
262 *het:* het koren.
263 *trots en spijt:* hoon en toorn; *het mes komt op den hoet:* teken van uitdaging. Voor het mes en de kan, zie men het begin van Hor. Od. I, 27. *Het mes op de hoed:* zie de vele voorstellingen in de beeldende kunsten.
264 *in de vuyst:* nl. om te gooien.
265 Nu komt Theseus en Ariadne, het ‘pièce de milieu’ van deze hymne. Bacchus treedt nu op als barmhartig vertrooster voor de verlaten Ariadne.
De dichter spreekt Bacchus aan met de bijnaam Nyctelius (Ov. Met. IV, 15: Nycteliusque Eleleusque parens et Iacchus et Euan.); het lijkt dat Heinsius' Nycteleu een contaminatie is van Nyctelius en Eleleus: Bacchus werd 's nachts onder de roep Eleleu aangeroepen. Zie weer Anth. Pal. IX, 524, 14. Nyctelius vindt men als cultusepitheton te Megara (Paus. I, 40,6).
268 *Een hulper....*: Ghy hebt (vs. 265) een hulper....
270 *min:* liefde.
272 *Geloopen:* Weggelopen; *selve:* bij *ghy*.
273 Voor de verlaten Ariadne: Cat. Carm. LXIV, 50-267. Hierin de klacht van Ariadne vs. 131-201. Nonnus, bk. XLVII, 265-471; Ov. Her. X; Ars Am. I, 527 vv.; Fast. III, 459-516. De verbinding Ariadne-Dionysus dateert reeds van Hesiodus, Theog. 947 vv. In de klacht van Ariadne vinden we veel reminiscenties, aan Nonnus en Catullus. B.v.: ô borger van Athenen: Nonnus, XLVII, 337 en 428: ἀστὸν Ἀθήνης.
Vs. 274: voor de anafora van het woordje ‘soo’: vgl. Cat. LXIV, 132-134: sicine... sicine.
Vs. 275: ‘wreet en hart gemoet’, vgl. Cat. l.c. 136 v.: crudelis mens.
Vs. 277: voor de droom van Ariadne: Nonnus XLVII, 320 vv.

Vs. 279: Ariadne zoekt met haar hand naar Theseus in haar halfslaap; vgl. Ov. Her. X, 9 v.: Incertum vigilans, a somno languida, movi /, Theseu, prensuras semisupina manus. Zie ook vs. 12: Perque torum moveo bracchia; nullus erat. Tenslotte vs. 53: Et tua, quae possum, pro te vestigia tango / strataque, quae membris intepuere tuis.

273 *droever:* droeve.

275 *Eylacen mijnen slaep:* wee mijn slaap.

276 *dat:* hetgeen.

278 *verslagen:* bevangen.

280 *die:* antec. mijn rechterhand.

282 *wend'.... hoecken:* strekte naar alle kanten.

283 De ontnuchtering. Vgl. Nonnus XLVII, 332: Ik werd wakker en trof mijn schat niet aan. Zie ook: Lycophron, Alexandra, vs. 113: ψυχρὸν παραγχάλισμα χ᾽ ἐξ ὀνειράτνω / χεναῖς ἀφάσοων ὠλέναισι δέμνια; Cat. l.c. 56 v.

283 *voor niet:* vergeefs.

285 *Onnosel als wy sijn*, *wy laten:* Argeloos als wij (vrouwen) zijn laten wij.

286 *pant:* bezit; *met lichte te gelooven:* door lichtgelovigheid.

287 Ariadne beklaagt zich over haar verloren maagdelijkheid; dit in tegenstelling tot Nonnus, l.c., 328/9, waar A. zegt: Maar hij is heengegaan na mij mijn maagdelijkheid gelaten te hebben.

287 *dochter:* meisje.

288 *ongenoecht:* verdriet; *spijt:* berouw.

289 De wens: was ik maar dood, ook bij Cat. l.c. 152 v., waar ook sprake is van een verscheurend dier, en van roofvogels, die bij Heinsius compareren in vs. 308. De instortende hemel en de bliksem wellicht van Heinsius zelf?

289 *Leetwesen:* Verdriet; *oneer:* schande.

290 *eenich:* een of ander.

292 *smoorde:* doodde.

293 ‘Waer sal ick henen gaen’: Cat. l.c. 177: Nam quo me referam?. Nonnus, l.c. 381: εἰς τίνα φεύγω;

‘dit eylant is gesloten’: Cat., l.c. 184. Vgl. Hymne, vs. 306: een eylant sonder haven.

293 *dit eylant is gesloten:* ik kan van dit eiland niet weg (vgl. 306!).

294 *Het lant is voor my toe:* Het land kan ik niet bereiken.

295 ‘Van uyt mijns moeders schoot’: Cat. l.c. 87 v.:...in molli complexu matris...

298 ‘dijnen ouden vader’ is vermoedelijk een nagalm van Cat. l.c. 159, in soortgelijke sfeer: Prisci praecepta parentis, waar ‘prisci’ ouderwets betekent.

301 De verlaten geliefde wil wel dienstmeid zijn bij de ontrouwe beminde; Nonnus, l.c. 390 v.: Neem mij op als beddekamermeisje, zo ge wilt, en ik zal uw bed opmaken. Zie voor deze toop ook Eur. Andromeda, fr. 132 Nauck: Neem mij, o gastvriend, mee, zo ge wilt, als dienares, als vrouw of slavin.

301 *Te minsten hadt ghy my gebruyckt:* Had gij mij dan tenminste gebruikt.

302 *Om u gemack te doen:* Om u te dienen; *uw' bed te maken:* uw bed op te maken.

304 ‘Ick soude Theseus sien: Nonnus l.c. 396: μοῦνον ἴδω Θησῆα.

305 bruyloft gaven: Nonnus, l.c. 381: ἕδνον ἐμῆς φιλότητος ὕδωρ ἁλός.

306 een eylant sonder haven enz., is een fraaie comprimering van Cat., o.c. 164-170.

308 *proey:* prooi.

309 Weergave van Cat. o.c. 157: Talia qui reddis pro dulci praemia vita? ‘En van de doot verlost’: beeldender is Cat. l.c. 149: In medio versantem turbine leti.

309 *trou:* belofte van trouw.

310 *Als:* Toen.

311 Oh! dat toch geene vrou, vgl. Cat. o.c. 143 v.: Nunc iam nulla viro iuranti femina credat. nulla viri speret sermones esse fideles. Zie ook Ov. Fast. III, 475.
Passend laat Heinsius Ariadne eindigen met de verzuchting over de ontrouw van verliefde mannen; Catullus eindigt hier niet mee: deze dichter besluit met Ariadne's vervloeking van Theseus en haar wens naar wraak. Heinsius (vs. 270-316) verkort Catullus (l.c. 132-201). Al deze verwijzingen naar klassieke bronnen tonen duidelijk aan hoe Heinsius te werk gaat. Nu gaat het verhaal verder na deze lyrische expectoratie.

312 *haer betrou:* vertrouwe.

312 *vierich:* erotisch op te vatten.

315 *haren lust hebben:* gekregen hebben wat ze begeren.

316 *Gaen uyt de sin:* worden vergeten.

319 De dronken Bacchus betreedt het toneel: de wijngod zal vertroosting brengen. Heinsius geeft een beschrijving van een bacchische thiasos (schare, ‘hoop’). Ook hier werkt de invloed van Catullus (o.c. 251-264) na, evenals Nonnus. (1) Scriverius verwijst voor de dronken schare naar een voor hem blijkbaar algemeen bekend begrip χορὸς Ἀριάδνης. Wij kunnen slechts verwijzen naar Hom. Il. XVIII, 591 vv., de beschrijving van Achilles' schild, waar Daedalus in Cnossos voor Ariadne een dans opvoert of een dansplaats instelt. Zie voor de duistere plaats de scholiën ter plaatse.

Bij Heinsius volgen Bacchus' makkers de wijngod. Omgekeerd spreekt Ovidius (Ars Am. I, 542) van de schare die de god voorafgaat. De volgorde van de handelingen der Bacchanten vindt men omgekeerd bij Catullus (o.c. 255): Euhoe bacchantes, euhoe capita inflectentes (zie p. 122, vs. 115).

319 *die volchden zijnen tocht:* die Bacchus volgde op zijn tocht (ad. sent.).

320 *vast:* voortdurend, cf. vs. 116.

321 Heinsius voert tien Maenaden en tien Laenaden in, een vast getal; anders Catullus, die de Maenaden in zes groepen verdeeld (o.c. 256 vv.).
(7) Over de Laenaden: de door Scriverius genoemde afleiding is de vroeger gangbare: ληνός betekent wijnpers. Naast de naam Laenaden vindt men ook: Λῆναι.. Zie b.v. het opschrift van Theocritus' Idylle 26: Λῆναι ἢ Βάκχαι.. Bekend zijn ook de Λήναια, een Attisch feest ter ere van Dionysus. Voor het zeer gevarieerde gevolg van de wijngod is de locus classicus: Strabo, X, 3, 10 in f.; Σειληνοί τε καὶ Σάτυροι καὶ Τίτυροι καὶ Βάκχαι, Λῆναίτε καὶ Θυῖαι καὶ Μιμαλλόνες καὶ Ναΐδες καὶ Νύμφαι προσαγορευόμενοι.

323 De omrankte spies, de thyrsus, is bij Nonnus (XIV, 353 en elders) een echt wapen. Zie ook Eur. Bacch. 25; Eur., Ion. 217: ἀπολέμοις κισσίνοισι βάκτροις.

325 Vervolgens noemt Heinsius de Satyrs; zie Cat. o.c. 252. De dichter kent één Silenus, in tegenstelling tot Catullus (252). Het is een beruchte kwestie in hoeverre Silenus of Silenen en Satyrs geïdentificeerd moeten worden.

325 Silenus is in het gedicht dronken. Hij is de opvoeder en onderwijzer van Bacchus (Hor. Ars Poet. 239: custos famulusque dei Silenus alumni). Sommigen menen dat hij de zoon van Pan is, anderen dat zijn vader Mercurius is. Meestal wordt Silenus voorgesteld of afgebeeld als een vrolijke oude man, die op een ezel rijdt, bijna altijd dronken. Voor Silenus en de ezel: Ov. Ars Am., I, 543 v. In enkele verhalen begeleidt Silenus Bacchus op zijn tocht naar India. Hij heeft een zeer filosofisch karakter bij Verg. Ecl. VI, 13 vv. Voor de verhouding Bacchus-ezel: F. Bömer op de Fasti, I, 391. De ‘esel traech’ ook bij Nonnus, XVII, 27: νωθρὸς ὁδίτης, (Silenus). Scriverius leert ons dat de ezel een sterrebeeld is geworden: Aratus, Phaenomena, 898 en 906.

326 *gedropen:* gesukkeld.

2 *toerustinge:* gevolg (deze bet. niet in WNT).

21 *wijngaerden:* wingerden, wijnstokken.

27 *klimmerkruyt:* klimop.

29 *opgebrocht:* opgevoed.

327 Silenus (en naar onze mening niet Bacchus) draagt de goddelijke wan met zich mee, een niet klassiek gegeven. Anderen spreken hier van een wieg. Het Griekse woord λίκνον heeft namelijk deze twee betekenissen. Het woord λίκνος komt niet voor, maar wel λικμός.
Vergilius spreekt over een wan (Georg. I, 166). In vs. 122 draagt bij Ronsard Silenus eveneens de wan, terwijl de kan weggelaten is. De wan, waaraan een levenskracht bevorderende potentie werd toegeschreven, werd veelal ook als wieg gebruikt; de betekenisovergang wanwieg berust op de gelijkstelling kind-koren. Bacchus als kind werd o.a. afgebeeld zittend in een wan.
Voorts draagt Silenus een volle kan. De kan is hier aannemelijker dan de wan. Zie voor de kan Verg. Ecl. VI, 17. In Scriverius' vertaling zijn de woorden: ‘die hinck daervoor’ ongelukkig uitgevallen. Beter: hing nog aan zijn hand.

327 *Hy* = Silenus.

329 In het gedicht nu een overgang naar de mysteriën. Onverwacht zijn de twee goden die de Dionysusattributen droegen; eerder zouden we verwachten dat twee priesteressen met deze taak waren belast. Voor de nachtelijke eredienst citeert Scriverius Vergilius.
(17) Allereerst Verg. Aen. IV, 303 en ook Georg. III, 43, waar sprake is van de nachtelijke Cithaeron.
Wat de attributen betreft; deze waren van een geheim karakter en heetten in het Grieks ὄργια, heilige handeling, feest, heilig voorwerp. Men zie voor de derde, hier geldende betekenis: Cat. LXIV, 259: Pars obscura cavis celebrabant orgia cistis.
De attributen worden in twee kisten meegedragen; bij Tib. I, 7, 48 wordt over één kist gesproken. Voor de ‘cista mystica’ zie men verder: Ov. Ars. Am. II, 609; Seneca, Herc. Oet. vs. 595.

329 *van uw' nachten:* nl. de Dionysusfeesten.

330 *tuych:* attributen.

331 In de Bacchusoptocht komt nu Maron ten tonele, een passim bij Nonnus voorkomende figuur, zoon van Silenus. Hier is niet te denken aan de homerische Apollopriester (Od. IX, 197) van dezelfde naam.
(33) De ‘vinum Mareoticum’ roept herinneringen op aan de van deze wijn zwijmelende Cleopatra bij Horatius (Od. I, 37, 14). Οἶνος Μαρεώτης vinden we bij Athenaeus niet in het zesde, maar in het eerste boek (pg. 33 D) en verder bij Strabo, XVII, 1, 14 in f. De stad Mareia ligt in Egypte, niet ver van Alexandrië. Men leze de Athenaeustekst liever aldus: 〈νῦν δὲ κώμης〉 περιείληφε μέγεθος, τὴν προσηγορίαν λαβοῦσα κ.τ.λ.

331 *Haer volchde naer:* Na hen kwam.

332 *Dewijle dat hy ginck:* Terwijl hij ging, al gaande.

333 Nu komt de dronken Staphylus, personificatie van de wijnstok. Heinsius vond Staphylus bij Nonnus (XVIII, 5-XX, 139). Hij is daar een Assyrisch vorst, die Dionysus op zijn Indische tocht welwillend opnam. Deze Staphylus is hier eerder in het geding dan de gelijknamige zoon van óf Theseus en Ariadne, óf Dionysus en Ariadne.
Botrus is de zoon van Staphylus (Nonnus, XVIII, 7); zijn naam betekent druif. Merkwaardigerwijze noemt Nonnus Botrus: ἀχερσιχόμης, de weelderig gelokte. Heinsius noemt hem met een jolige ommekeer: 'kael van veren', d.w.z. kaalhoofdig, of, wat Scriverius schijnt te bedoelen, berooid.
333 *kael van veren:* berooid.
334 *huysgesin:* de gezamenlijke ondergeschikten (WNT VI, 1267) Lat.: familia; *laveren:* zwaaien.
335 Als derde verschijnt Methe, de vrouw van Staphylus (cf. Nonnus XVIII, 124/5); zij is de personificatie van de dronkenschap, zelfs de godin van dit vitium (Paus. II, 27, 3).
335 *onbesuyste:* wilde.
336 De verschijning van Silvanus is onverwacht: een Latijnse god sluit de Bacchusstoet af. Evenwel dient Silvanus ook als afsluiting van een godenopsomming in de aanhef van Verg. Georg. I, vgl. vs. 20. Silvanus kan enerzijds gelijk gesteld worden met de Griekse Pan, anderzijds, ofschoon wel niet etymologisch, met Silenus. Zie Verg. Georg. II, 493 v. Voor de combinatie Silvanus-Bacchus: Verg. Georg. I, 1-20.
337 De Bacchusoptocht wordt door muziek begeleid, een soort oosterse jazz van trommels, cymbalen en hamers. Voor 'bommen' en 'cymbalen' zeggen de Romeinen tympana en cymbala; zie voor deze combinatie Cat. LXIV, 261 vv., waar vier instrumenten worden genoemd: Tympana, cymbala, horens en fluiten; Ov. Ars Am. I, vs. 537 vv.
(57) Volgens Scriverius is deze oosterse extatische muziek uitgevonden door Dionysus en Rhea. Dit is een reminiscentie aan Eur. Bacchae, vs. 120-134, die daar de mythe geeft van het ontstaan van het tympanon.
Voor de cymbalen: Nonnus, IX, 115 vv.
Ῥόπτρα betekent eigenlijk tamboerijnen.
(67) Zij d.w.z. Mystis.
337 *Veel.... geluyt:* het zware geluid van veel trommels; *veel bommen:* genitief; *cymbalen.... gebons:* hard gebons van cymbalen en hamers.
338 *gans de palen:* het hele gebied.
35 *ofte....komt:* of veeleer heeft die wijn zijn naam van Mareia, dat is de stad van waar hij komt.
68 *Zy:* Mystis.
69 *beweecht:* geroerd.
71 *toegevoecht:* saamgesmeed.
339 Het onbewoonde Naxos: Cat., LXIV, 184. Het meespelen van Echo vindt men reeds in dionysische sfeer bij Nonnus, VIII, 25. Echo's Evan Evoe zal wel een herinnering zijn aan Persius, Sat. I, 102: Echo herhaalt de roep Euan. In dezelfde satire, vs. 99, lezen we een passus, die gelijkenis vertoont met Heinsius, vs. 337: torva Mimalloneis implerunt cornua bombis.
339 *self:* zelfs.
340 *wat dat zy mocht:* wat ze (maar) kon.
341 Heinsius verlaat het klassieke landschap en is nu in de Hollandse duinen, alwaar Ariadne nu gesitueerd is,; Voor haar tranen: Ov. Ars Am. I, 532. De beschrijving van Ariadne's uiterlijk-in-droefheid gaat terug op de prachtige schildering hiervan bij Catullus, LXIV, 64 vv. Een nawerking van Catullus ook bij Ov. Ars Am., I, 530 vv. Een enkel voorbeeld: 'Haer kleeren waren los': Ov. Ars Am., I, 529: Tunica velata recincta: 'Haer borsten waren bloot': Cat. o.c. vs. 65: Non tereti strophio lactentes vincta papillas: 'Haer huyve lach om leeg gevallen': Cat., o.c. 63 waar sprake is van 'mitra'.
341 *haer vertoogen:* zich vertonen.
342 *Dat schoone Minos kint:* Ariadne; *bruyne:* donkere.
343 *bedaut:* nl. van de tranen.
344 *druppels:* dauwdruppels.
349 *huyve:* hoofdbedekking; *om leeg:* omlaag.
350 *gemeenelick vergaren:* plegen uit te lopen.
351 *vast:* voortdurend (ook 353); *hooger:* nl. op het strand.
353 *wierp haer ermen:* stak haar armen in de lucht.
354 *haer ontfermen:* zich over haar ontfermen.
355 *lieflick:* teder.
358 Bacchus treedt nu op als trooster. Zijn vraag 'Wat baet toch al dit klagen' is te vergelijken met Nonnus, XLVII, 428 vv.: παρθένε, τί στενάχεις ἀπατήλιον ἀστὸν Ἀθήνης;
359 *gelaet:* wijze van doen; *is Theseus....*: als Theseus is....
362 *paren:* verenigen.
364 *over al:* overal.
366 *gesicht:* blik.
4 *uytdrucken:* afdrukken.
367 Als Ariadne de wijngod ziet, is zij gauw voor hem gewonnen, niet dat ze dit ronduit zegt, maar de blik van haar ogen is niet mis te verstaan.

Scriverius citeert nu Musaeus, de jonge, dichter van het erotische epyllion Hero en Leander (nà Nonnus). Letterlijke vertaling van dit citaat: Immers het zwijgen van een meisje is de boodschapper zelf van komend mingenot.
(3) Het Griekse citaat uit Musaeus schijnt een contaminatie van twee passages, te weten: καὶ γάρ ὅτ᾽ ἠϊθέοισιν ἀπειλείωσι γυναῖκες, // Κυπριδίων ὀάρων αὐτάγγελοί εἰσιν ἀπειλαί (hieruit ontleent S. dus: Κυπριδίων ὀάρων αὐτάγγελοί) (vs. 131/132) en παρθενικῆς δὲ // πειθομένης ποτὶ λέκτρον ὑπόσχεσίς ἐστι σιωπή (hieruit stamt dus: παρθενικῆς en σιωπή) (vs. 164/5).
De Scriveriuscontaminatie betekent een verfijning van de Griekse versregels.

367 *op 't selve pas:* op hetzelfde moment.

368 *vry wat soeter:* heel wat liever.

370 Ook Heinsius' ‘dan spreken hare boden’ lijkt te contamineren: dan spreekt dit als haar boden, en: dan spreekt ze door middel van lonkjes. Onder ‘een wonder volck’ verstaat Heinsius niet de vrouw in het algemeen, maar het gevrijde meisje, dat hij ‘dobbel in de gront’ noemt, d.w.z. moeilijk te peilen: zij praten zonder tong, spreken zonder mond, maar mèt de ogen.

370 *een dochter:* een meisje, jonge vrouw; *boden:* nl. ogen.

371 *Het:* nl. de vrouwen (tenzij *Het* op hare boden (= ogen) betrokken wordt); *seer dobbel in de gront:* moeilijk te peilen.

372 *Zy seggen....mont:* Zij zeggen iets zonder iets te zeggen.

375 Bacchus kust Ariadne en bereidt haar een sponde. In de hellenistische erotiek kunnen we wijzen op Apollonius Rhodius, IV, 432, waar Dionysus op zijn purperen peplos is gelegen en wijnbeneveld naar Ariadne's schone borsten grijpt: zie de afbeelding. Het Symposium van Xenophon eindigt (cap. IX) met de mimische opvoering van de vereniging van Dionysus en Ariadne; ook daar is aan kussen geen gebrek. Bij Heinsius speelt de liefde zich op een hindevel af; zie voor dit laatste Eur. Bacch. vs. 111 en 136 vv.

376 *en....geleyt:* en haar (op het vel) in het zand gelegd. Samentrekking van indirect naar direct object.

377 In de duinen manifesteert zich nu het wijnwonder: overal spruiten wijngaarden uit de grond op. Overal bloeien de bloemen. Zie Nonnus, XLVII, 456 vv. De natuur houdt haar adem in. Scriverius citeert Ennius, overigens iets anders dan het er werkelijk staat. Zie Ennius bij Macrobius, Sat. VI, 2, 26: mundus caeli vastus constitit silentio et Neptunus saevus undis asperis pausam dedit (= var. 9 Vahl.): de wijde hemelwereld bleef stilstaan in zwijgen en de woeste Neptunus schonk aan de ruwe baren een stilte. Voor Callimachuscitaat: Hymne voor Apollo, vs. 17 v.
(16) De term ‘silentium maris’ is wel voor rekening van Scriverius. Gewoner is Cicero's maris tranquillitas. Het woord εὐφημίαν, van de zee gebezigd, is gevormd naar analogie van Callimachus' woorden (vs. 18). Gewoner is γαλήνη. Scriverius combineert in zijn citaat de verzen 18*a* en 17*b* van Callimachus.

377 *wijngaerden:* wijnstokken.

378 *gaf uyt:* deed ontspruiten.

379 *bleven in:* bleven binnen, woeien niet.

380 Zephyrus bevordert de wasdom, en werd reeds in Athene afgebeeld voorzien van bloemen. Heinsius kan aan de liefde van Zephyrus en Flora gedacht hebben (Ov. Fast., V, 195 vv.). Flora namelijk ‘dum loquitur, vernas efflat ab ore rosas’.

380 *was jonstich:* begunstigde.

382 Venus vlecht haar myrte door de wijngaardranken. Zie voor de myrte Athen., XV, 675, 676. Voor de myrte als krans in de Dionysus-processie: Arist. Ranae, 330 vv.

382 *self Venus:* Venus zelve; *besetten:* bedekken.

384 *by den ander:* bij elkaar.

385 De omgeving van deze idylle is niet zeer rustig: Mimallones en Satyrs vormen de luidruchtige aanhang. Mimallones is een Macedonische benaming van Bacchanten. Deze vrouwen hebben hier een masculine naamsvorm.
(3) De afleiding die Scriverius geeft stamt vermoedelijk reeds uit Callimachus (Fr. 503). De Ovidiusplaats: Ars Am., I, 541.
(9) Hesychius is een lexicograaf uit de vijfde eeuw na Christus.

389 Na het liefdesspel neemt Bacchus Ariadne mee op zijn wagen: zie Ov. Fast., III, 510; Propertius, III, 17, 8. Blijkens de noot van Scriverius is niet Ariadne, maar haar kroon tot sterrebeeld geworden. Zie Aratus, Phaen., 71 vv.
(12) Germanicus, de vertaler en uitlegger van Aratus, t.z.p. Voor Ovidius: Met., VIII, 182: Qui medius Nixique genu est Anguemque tenentis. Ook Ov. Fast., III, 515 v.: Nonnus XLVII, 703 v.

Het sterrebeeld van Ariadne's kroon is in de onmiddellijke nabijheid van het beeld dat knielt, het z.g. Ἐγγόνασιν (h.e. ἐν γόνασι).
(12) Zie hiervoor Aratus, Phaen., 66 en 669. Het knielende sterrebeeld stelt Hercules voor in zijn strijd tegen de draak der Hesperiden.

389 *soete strijt:* liefdesspel.

391 *Verheven....kroon:* en heeft een schone gouden kroon in de lucht geheven en daar tentoongesteld.

393 De kroon van Ariadne als sterrebeeld is een baken voor de zeevarenden, die, zegt Heinsius, minnaars zijn. Illustratief Ov. Ars Am., I, 558: Saepe reget dubiam Cressa corona ratem: Vaak zal de Cretische kroon het over de koers aarzelende schip besturen.

394 Bij 'het woeste blauwe velt' denken we aan vergilianismen als 'vada caerula', 'vastum maris aequor', 'fluctus (freta) secare'. Voor 'velt': Ov. M., I, 42/3: *campus liberioris oquae.*

394 *blauwe velt:* zee; *zijnen schoot:* nl. van de zee.

395 *uw':* van Ariadne; *melt:* melding maakt, spreekt.

397 Na het mededogend optreden van Bacchus, nu een tweede verhaal van Bacchus' erbarmen: de terugkeer van Vulcanus op de Olympus, waarvan hij gewelddadig was verwijderd. In Heinsius' visie is Vulcanus door Jupiter naar beneden geworpen, zoals ook Homerus vertelt (Il., I, 590 vv.), en 'manck aen beyde sy' op Lemnos neergekomen. Van het woord ἀμφιγυήεις bestaan twee explicaties: ambidexter: met aan weerzijde krachtige leden voorzien, óf: mank aan beide voeten, zoals de scholiast uitlegt (Hom. Il., I, 609) en zoals ook Scriverius geeft. Heinsius verzwijgt de aanleiding tot Vulcanus' terugkeer, d.w.z. het vastbinden van moeder Hera, dat Plato (Res Publ. 378 D) reeds als een spreekwoordelijke uitdrukking biedt.
Vulcanus rijdt de Olympus op, gezeten op een ezel, maar op de wijze van Dik Trom (Johan Kievit, Dik Trom (edit. princeps 1891 Alkmaar), nl. achterstevoren. Heinsius noemt de ezel: paard, waar geen klassieke parallellen voor te vinden zijn.

397 *My....sin:* Ik denk er ook aan ....

399 *haer:* hun.

399-420: *geworpen....sy:* drie predicatieve toevoegingen bij *hem* (vs. 398).

400 *Van Iupiter verstoort:* door de boze Jupiter.

403 *vont:* list.

404 Voor afbeeldingen uit de Oudheid voor deze terugkeer: F. Brommer, Die Rückführung des Hephaistos, Jb. d. Dt. Arch. Inst. 52, 1937, p. 198-219.
(32) De Aristidespassage: ed. Keil, dl. II, p. 331: Oratie XLI, par. 6. De emendaties van Scriverius zijn minder juist en worden bij Keil niet vermeld. Aristides heeft namelijk niet het oog op het eerste boek van de Ilias, maar op boek XVIII, 390 vv., waar, een geheel ander verhaal, Vulcanus wrok koestert tegen zijn moeder, die hem na zijn geboorte de hemel had uitgeworpen, omdat hij kreupel ter wereld was gekomen.

4 *kloecke:* flinke.

7 *naer deden:* nadeden.

28 *beleefdelick:* keurig, netjes.

405 *De knecht:* (Ghy hebt) de jongen....

407 Heinsius gaat niet in op het feit dat Vulcanus dronken is. Dat hij Jupiter zijn verwonde voet laat zien, is een burleske mededeling van de dichter.

407 *riep in sulcker voech:* schreeuwde op zulk een wijze, zo.

409 *Gaf....weer:* (en) teruggaf.

410 Vervolgens zien we dat Juno, na lange tijd van toorn, Bacchus in genade aanneemt.

410 *op u is wel te vreden:* zeer tevreden over U is.

411 *geestich:* slim; *op dat pas:* toen.

413 Een overgang van Bacchus als helper naar Bacchus als krachtfiguur volgt nu in het gedicht, dat weldra de Gigantomachie ter sprake brengt. Bacchus 'Geboren tot genoecht, van vrouwelicken aert', zie Anacreonteum 43, 2: Διονύσου φιλοπαίγμονος, en Plato, Cratylus, 406 C, die van Bacchus en Venus zegt dat ze zijn φιλοπαίσμονες θεοί. Vergelijk voor het dubbele karakter van Bacchus, zoals Heinsius dat hier geeft, Hor. Od. II, 19, 25 vv.: quamquam choreis aptior et iocis ludoque dictus non sat idoneus pugnae ferebaris; sed idem pacis eras mediusque belli.

413 *of dit al is waer:* ook al is dit waar.

414 *kloeckheyt:* vernuftigheid.

416 Bacchus' vrouwelijke aard: Eur., Bacchae, 353; zie vooral Jacoby, Fr. Gr. Hist. III b, Suppl. vol. I, p. 274 op Philochorus fr. 7.

(30) Canterus is een 16^{e} eeuwse Graecus, geboren te Utrecht (1542-1575), die in 1566 een Latijnse vertaling gaf van Aristides.

12 *tegen zijnen danck:* tegen de wil van Jupiter.

36 *Dan:* Maar.

417 Nu dus de vechtende Bacchus in de Gigantomachie, die hier als een historisch feit is opgevat: de Giganten beginnen hun aanval op de hemel vanuit de velden van Phlegra in Macedonië. Voor het strijdtoneel zie men b.v. Aesch. Eum, 295; Pind. Nem. Od. I, 67.

418 Tot het vaste renaissancerepertoire van de Gigantennamen behoren Mimas en Rhoecus (b.v. Ronsard, Hinne, vs. 162; Dithyrambe, vs. 285 vv.). Voor Mimas geldt als oudste plaats Eur. Ion, 214; Scriverius citeert Hor. Od. III, 4, 53, waar Mimas het epitheton 'validus' heeft. Mimas heeft in het gedicht duidelijk de leidersfunctie; in dit verband kan Heinsius hebben gedacht aan Sil. Ital., IV, 277 v.

418 *met zijn volck:* de Giganten; *opbreken:* openbreken, met geweld innemen.

419 De tweede Gigant is Rhoecus, die door Bacchus, optredend in de gedaante van een leeuw, gedood wordt. Scriverius citeert Horatius, Od., II, 19, 23 en 24 en vertaalt en gszins vrij.
(15) In de aantekeningen noemt Scriverius de Gigant Enceladus, die we bij Heinsius missen ook al staat hij op de gravure afgebeeld met een boomstam in de hand. Zie voor deze en andere Giganten Hor .Od., III, 4, 53 vv. Zeer uitvoerig Nonnus, XLVIII, vs. 1-89, waar Bacchus de grote rol speelt.
(17) Allegorische verklaring van het leeuwworden van Bacchus: daarmee is de kracht van de wijn aangeduid. Merkwaardigerwijze heeft de leeuw op de gravure een lans in zijn poot.
420 *Verandert....leeu:* predicatief bij *Du* (vs. 419).
422 Rhoecus rolt twee dagen en twee nachten de Olympus af; Hephaestus deed het in één dag (Hom. Il., I, 592). Voor de volgorde 'twee nachten en twee dagen' zie men Hom. Od., V, 388: δύω νύχτας δύο τ᾽ ἤματα.
422 *verslagen:* geveld.
423 *In teycken:* Ten teken, bewijze.
424 De heldendaad van Bacchus wordt door goddelijk applaus gevolgt, hetgeen als een goed voorteken kan gelden: Zeus dondert.
424 *zijn soon:* Bacchus.
425 Typhoeus is een Gigant met honderd hoofden. De naam betekent eigenlijk wervelwind. De oudste plaatsen: Hes. Theog, 306 vv., 820 vv. Passim in Nonnus I, II. Meestal de zoon van Tartarus en Terra.
425 *sweete:* spande zich tot het uiterste in, cf. p. 194, r. 127.
426 De volgende Gigant: Porphyrion, de vorst der reuzen, bij Pind. Pyth. Ode, VIII, 15 vv. Scriverius citeert Hor. Od., III, 4, 54.
De fraaiste plaats voor de Gigantomachie is Apollodorus, I, 6, 1-3 (met Frazer's noten).
426 *lijden:* verdragen.
6 *gemelt:* genoemd.
13 *Als eenen leeu:* als een leeuw, predicatief bij *Ghy* (r. 12).
21 *van gelijcken:* eveneens.
22 *volkomen:* volledige.
427 *hiet:* noemde.
428 Mars blijkt ook een rol gespeeld te hebben in de Gigantomachie, maar hij wordt bij Apollodorus niet genoemd.
428 *Bewaerder:* Beschermer.
428 *meester van den strijt:* kampioen.
430 *gevoert:* meegedragen.
431 Als beloning zit Bacchus vervolgens aan de godenmaaltijd aan (Nonnus, XLVIII, 974 v.v.) en Ganymedes schenkt hem een beker in. Via Ganymedes gaat Heinsius handig over naar de sfeer der symposia en drinkwetten.
De beroemde Ganymedesplaats: Hom., Il., XX, 231 vv.
(3) De plaats bij Xenophon: Symp. VIII, 30. Alle moeilijkheden van deze plaats vindt men ampel besproken bij G.J. Woldinga in zijn commentaar op dit geschrift (II, 1938, p. 462 vv.).
431 *eerst:* als eerste.
433 Driemaal drinkt Bacchus, die drie kwalificaties krijgt, de beker leeg. En de wijngod wordt door de goden erkend als hun redder. 'Bewaerder' is het Griekse Σωτήρ.
434 *uytgenepen:* uitgedronken.
436 *al:* allen.
437 De eerste drinkwet is van Jupiter: deze hemelse wet wordt sindsdien op aarde geïnaugureerd. Hier ligt de hemelse oorsprong van het prosit.
437 *den hemel door:* door de (hele) hemel heen.
438 *Te drincken:* Te drinken op; *altemael de Goden:* alle goden.
439 *wet:* regel.
440 *gesontheden inset:* op zijn gezondheid drinkt.
441 Voor Heinsius is het drinken van zes glazen wel wat veel; hij verkiest er drie: één voor de maag, één voor de vrolijkheid en een slaapmutsje. Overigens is deze trits van oude oorsprong: Eubulus (omstreeks 375 voor Chr.) was een comicus. Zie Athenaeus, II, 36 B (Eub. fr. 94 Edmonds, II, 124 v. = frgm. 94 p. 196 Kock). De Griekse verzen legt Eubulus Dionysus zelf in de mond. Hugo de Groot heeft vrij zeker kunnen aantonen (Excerpta, p. 649) dat deze regels afkomstig zijn uit een blijspel '*Dionysos of Semele*'. Grappig is dat het citaat van Eubulus verder gaat tot en met het tiende glas: het vierde glas brengt hybris en daarna vervalt de drinker van kwaad tot erger.
443 *meester sijn geworden van:* leeg hebben gemaakt.
444 *klaverblat:* drie glazen.
447 *Het derde mach wel met:* vgl. (22): *Het tweede mach wel met:* Het derde kan (er) ook wel (mee door).
449 Van de drie glaasjes naar de drie Gratiën! Ook dit schijnt een klassieke reminiscentie, namelijk aan Panyassis (fr. 13 Kinkel) bij Athenaeus, II, 36 D, die niet, zoals Heinsius hier, alle goede dingen uit drieën laat bestaan, maar de eerste dronk laat wijden aan de Gratiën, de Horen en

Dionysus, de tweede aan Aphrodite en Dionysus ten tweede male, de derde echter aan Hybris en Atê. Heinsius maakt handig van de drie Gratiën gebruik en herschept een gunstig omen.
(28) Voor de namen van de drie Gratiën: Hes. Theog. 907 vv. Ook bij Pausanias, IX, 35, 1. Homerus vermeldt slechts één naam (Pasithea: Il., XIV, 269), doch geen aantal.
(31) De Gratiën als dienaressen van Venus: Hom. Od. VIII, 364, waar zij Aphrodite baden en zalven. Voorts Hom. Il., V, 338, waar zij haar peplos weven. Scriverius' aanduiding *camerieren* beantwoordt aan het Griekse ἀμφίπολοι; zie b.v. Nonnus, XLI, 225 vv.

450 *by Venus selve leven:* in de omgeving van Venus zelf zich ophouden.
8 *uytgedruct:* weergegeven.
11 *eygendommen:* eigenschappen.
18 εἰσπιόντες: liever: ἐκπιόντες.
20 *sedich:* matig.
30 *camerieren:* kameniers.
32 *alle aerdicheyt:* alles wat aangenaam en plezierig is.
451 Het aantal glazen wordt uitgebreid: 3 maal 3 = 9, waarmee het getal der Muzen bereikt is.
451 *Die....voldaen:* Wie driemaal drie (glazen) heft en met plezier ze uitgedronken heeft....
452 *Blijft....staen:* gaat niet over de negen heen; *Phoebi susters:* de Muzen.
453 De Indische veldtocht komt ter sprake in het gedicht: Bacchus overwint Orontes, de schoonzoon van koning Deriades, die op zijn beurt de zoon was van Didnasus en Protonoë. Hij was een gigantische verschijning van 20 el. Nadere bijzonderheden Nonnus, XVII, 192-289.
455 Bacchus' naam Thriambus hangt met de viering van de eerste triomf samen, toen hij buitbeladen van de Indische expeditie terugkeerde. Zie Diod. Sic. IV, 5, 2. Zoals met 'Paean' het geval is, is θρίαμβος tevens de benaming van een lied, ditmaal ter ere van Dionysus; vgl. Cratinus, fr. 36 (Kock).
Het werkwoord θριαμβεύειν betekent triomferen. De door Scriverius gegeven etymologie van θρία is prosodisch onmogelijk. Bacchus heeft een trits van kransen: wijngaardranken, klimopblaren en vijgeblaren. De vijg was aan Bacchus gewijd, wat o.a. blijkt uit zijn Lacoonse bijnaam Συκίτης of Συκέατης.
456 Heinsius kan bij zijn verklaring van Thriambus mede uitgegaan zijn van de verklaring in het Griekse lexicon van Photius: Θρίαμβος· ἐπίδειξις νίκης, πομπὴ, καὶ τὸ σεμνύνεσθαι (= zich laten voorstaan op, prat gaan op).
457 *dat* (vervangend voegwoord): omdat.
458 *gevaren:* getrokken.
459 *ten trots:* trotserend.
460 De dood van Deriades geschiedde doordat Bacchus hem slechts met de thyrsusspies aanraakte. Zie vooral Nonnus, XL, 93 v. Het water, waarin volgens Scriverius (en Nonnus) de koning omkomt, is dat van de Hydaspes, die ook des konings vader is. (Een uitvoerige beschrijving van Deriades' ondergang geeft Nonnus in boek XL.)
461 Juno vindt, gewend als ze is aan haar eigen pauwenwagen, twee vurige panters als bespanning van Bacchus' koets, heel griezelig.
461 *al bevende:* bij Iuno; *twee... bestieren:* obj. bij *sach aen*.
462 *om sien:* om te zien.
10 *getriumpheert:* een triomftocht gehouden.
12 *triumphe:* triomftocht.
13 *welck....van* (relatieve aansluiting, acc. cum inf.): welk woord, schrijven velen, afgeleid is van....
20 *geraeckte:* trof.
22 *bleef:* omkwam.
463 De tijgers van Bacchus (Heinsius' Hymne, vs. 123) zijn hier panters. Eerst na de Indische veldtocht is de panter nauw met Bacchus verbonden. Als trekdieren voor Bacchus' wagen: Nonnus, XIV, 260 vv. enz.
Scriverius legt verband tussen de kracht van de panter en die van de wijn. Vgl. Cornutus, 30, 181.
464 De vurige ogen van het roofdier beschrijft Oppianus, Cyneg. III, 70 vv. De vuursnuivende panters doen denken aan het tweetal vuursnuivende stieren, die Jason onder het juk brengt: Ap. Rhod., III, 496.
466 *als met vlocken viers:* als in vuurvlokken.
469 Over Bacchus' kruidenrok: Cornutus, 30, 178; Philostratus, Imag., XV, 2: σκευὴ μὲν γὰρ ἠνθισμένη κ.τ.λ.; Apoll. Rhod., IV, 423.
470 *beduyden:* verl. tijd, aanduidden.
471 Elf figuren van allegorische aard begeleiden de wagen van Bacchus. Het merendeel, een zevental, beelden slechte eigenschappen van het wijngebruik uit. Oorlog en Geweld doen denken aan Πόλεμος καὶ Βία.
Voor Oorlog en Tweedracht: Verg. Aen. VI, 279 v. in de beroemde beschrijving van de schrikgestalten in de onderwereld. Tweedracht en Kwaadspreken: Hes. Theog. 229. Voor andere personificaties van boosheden: Cic. Nat. Deorum, III, 44. Het geheel kan men ook opvatten als een constatering van het feit dat met de wijn samen Hybris en Atê worden geboren; vgl. Ath. II,

36 B-D. Men lette in dit gezelschap wel op de aanwezigheid van Deugd en Vrijheid! De goede eigenschappen van Bacchus en de wijn vinden we in regel 535 vv. van Heinsius' Hymne.

474 *menige:* vele.

475 *Flersijn:* Flerecijn, Jicht.

477 Bacchus' grote macht komt nu tot uiting in zijn verering onder de mensen, die in vier beroepencategorieën worden verdeeld: jagers, smeden, intellectuelen en zeelieden.

477 *over al:* over alles.

478 *haer begeven tot:* zich wijden aan.

479 *De man van Venus:* Vulcanus; *heeft in zijn hant:* heerst over.

480 *gekend:* erkend.

480 *luyden van verstant:* ontwikkelden; vgl. vs.

484 *luyden hooch-geleert*.

486 *Verversschen:* lessen; *onvervalste togen:* zuivere teugen.

487 De klassieke sfeer weer verlaten door de invoering van Rijnse wijn (zie vs. 24).

487 *geur:* geurig vocht.

489 Naast de goden nu historische voorbeelden van hoge figuren, die de wijn minden.
(17) Voor Cato: Hor. Od., III, 21, 11 v. Men leze in het tweede door Scriverius' geciteerde vers: Saepe mero caluisse virtus.
Een oude strijdvraag is welke Cato hier bedoeld wordt: Cato Censorius (234-149) of Cato van Utica (gest. 46 voor Chr.). Heinsius opteert voor de laatste, zoals uit zijn gedicht blijkt.
(1) Uit deze annotatie blijkt dat de jonge Cato bedoeld is. Zie Lucanus Pharsalia, II, 372 vv. Scriverius' 'medelijden met zijnen tijt' is een weergave van het in de Lucanuspassage gebezigde 'humanum lugere genus'. De hier door Scriverius genoemde 'Stoici' herinneren ons aan Lucanus' woorden: 'Hi mores, haec duri *immota* Catonis *secta* fuit'.
Voor het niet geschoren zijn van Cato: Scholion, Persius, III, 54: Iuventus intonsa, id est philosophi, qui non tondebantur.
Ook de oude Cato hield overigens veel van een drinkgelag. Zie Cic., De Sen, XIV, 46. De jonge Cato werd zelfs dronkenschap verweten: Sen., De Tranq. Anim., 1, 15.

489 *statigheyt:* bezadigdheid, ernst.

490 *onbeweecht:* onbewogen.

3 *toegeschickt:* als attribuut toegekend.

21 *Haer:* zich.

491 *ontsloten:* geopend, losgemaakt.

492 Nu Socrates, die de wijn geenszins uit de weg ging. Plato, Symp., 214 A. In dezelfde dialoog van Plato worden we ingelicht over de verregaande bestandheid tegen drank van Socrates: 176 C; 220 B; 223 C.

494 Xen. Symp. II, 26; Cic. De Sen., XIV, 46.
(22) Socrates betoont zich hier een voorstander van vele, kleine glaasjes.

495 *ongeschickt:* lomp; *dat hoest omme gaet:* dat snel rond gaat.

497 De Moscoviten vervangen de hier sinds Anacreon spreekwoordelijk geworden Scythen.

497 *genoech:* voldoende.

498 *stijf:* hard.

499 *ick wil doen bescheyt:* ik wil de dronk beantwoorden.

500 *meerdering:* vermeerdering; *rechte soetigheyt:* echt plezier.

501 Een nieuw thema: met matigheid drinken, hetgeen duidelijk gemaakt wordt door de onmatigheid van drie figuren te tonen. Het gaat om twee Centauren en één boer.

501 *buyten die:* boven die, meer.

502 *Pholus:* zie volgende pagina, terwille van Scriverius' noot.
(3) Pholus, een Centaur, zoon van Silenus, die ook optreedt in het leven van Hercules en deze met wijn ontvangt. In Dionysussfeer is Pholus getrokken bij Nonnus, XIV, 50, waar hij en Chiron Dionysus begeleiden. Zie Verg. Georg., II, 456/7; Aen., VIII, 294, op welke plaatsen ook Hylaeus genoemd wordt.
Hylaeus is eveneens een Centaur. Niet dezelfde als bij Ov. Met., XII, 378, waar een Centaur Hyles optreedt.
(6) Over de Lapithen: Lapithus is een zoon van Apollo; hij had twee zoons, Phorbas en Periphas. De Lapithen zijn de vele kinderen van deze zoons. De voornaamste der Lapithen waren bijeen voor de bruiloft van Pirithous, één der zoons, en Hippodameia. Er volgt een groot gevecht tussen Centauren en Lapithen. Zie: Hom. Od., XXI, 295 vv.; Ov. Met., XII, 210 vv.

13 *placht schuldich te blijven:* nl. een dronk.

24 *ganschelick:* voorzeker.

25 *met soeticheyt:* op een aangename manier.

26 ἐπιψεκάζωσιν: drupsgewijs inschenken.

31 *toebrengen:* brengen.

503 Nu komt de boer Icarius, die wijn gaf aan andere boeren, welke, dronken geworden, hem vermoordden. Zie Hyg. fab. 130; Apollodorus, III, 14, 7. Voorts: Hyg. Astr. II, 4, p. 34 Bunte;

Scholion Ov. Ibis, 613 enz. Ook Nonnus, XLVII, 116 vv. Propertius noemt hem Icarus (II, 33, 29 v.). Deze naamsvorm ook elders.
Het gehele verhaal van Icarius door Heinsius carnavalesk-anachronistisch behandeld.

503 *voor al:* in het bijzonder.

504 *voor al:* boven alles; *te mercken staet:* betracht moet worden.

507 *megedeelt:* uitgedeeld; *dat:* hetgeen.

511 Icarius' dochter, Erigone, wordt het sterrenbeeld Virgo, nadat ze, na de dood van haar vader, zelfmoord gepleegd heeft. Zie: Aratus, 92 en 97; Hyg. Astr. II, 5; Verg. Georg. I, 33; Apollodorus, III, 14, 7.
Ook het hondje Maira wordt een sterrenbeeld, de Hond. Zie Nonnus, XLVII, 253/254.
De door Scriverius hier over het hoofd geziene Icarius wordt Arcturus, cf. Hygin. 130. De bron van al deze sterrensagen: Eratosthenes' elegie 'Erigone'.
Heinsius' volgorde (twee Centauren en een boer) is de omkering van de door Propertius (II, 33, 29 v.) in acht genomene. Geestig past Heinsius de spreuk van Horatius (Od., II, 10, 5): aurea mediocritas, hier alleen op de wijn toe, (zie vs. 501 en de noot aldaar) wellicht in navolging van de klassieken; zie b.v. Euenus, Anth. Pal., XI, 49: Βάχχου μέτρον ἄριστον, δ μὴ πολὺ μηδ' ἐλάχιστον.

513 Overgang naar een niet mis te verstane waarschuwing, gericht aan het adres van diegenen, die geneigd zijn de god niet ernstig te nemen. Dit wordt aan de hand van enkele mythologische voorbeelden bewezen. Heinsius spreekt Bacchus in de dithyrambenstijl aan met driemaal herhaald 'groot'.

513 *vianden verwinner:* overwinnaar van vijanden.

514 *Groothertich:* Groot van hart.

515 *seker:* voorwaar.

516 *die sijt ghy bijster fel:* op hen zijt ge zeer gebeten.

517 Allereerst Leuconoë of ook wel Alcithoë (Ovidius), de dochter van Minyas uit het Boeotische Orchomenos. Zij en haar zusters worden samen de Minyaden genoemd. De naam Leuconoë betekent 'dolle'; zie Hesych.: λευχαὶ φρένες · μαινόμεναι.
(21) Zie Ov. Met., IV, 1-41; 389-415; Ael. Var. Hist., III, 42.
(25) Met de 'Philosophen' doelt Scriverius op Geoponica, XV, 1, 14: νυχτερίδες χισσοῦ θυμιωμένου θνήσχουσι. γύπες ἀπόλλυνται μύρου ὀσμῇ. Dit betekent: Vleermuizen sterven wanneer er klimop in een reukoffer wordt verbrand, gieren komen om alleen al door de geur van myrrhe.

517 *dol:* gek.

518 *hiet:* zei dat.

519 Vervolgens de Tyrrheense zeerovers, die bij Heinsius dit epitheton niet hebben. De Bacchus bespottende zeerovers werden, nadat ze van boord gevlucht waren voor de panters en tijgers van de wijngod, in dolfijnen veranderd.
(30) De oudste bron voor dit verhaal is hier niet genoemd: Hom. Hymne op Dionysus, VII, waar Naxos een rol speelt. Andere bronnen: Hyg. fab., 134; Ov. Met., III, 582-691; Apollodorus III, 5, 3; Nonnus, XLIV, 240 vv.; XLV, 105 vv.; Lucianus, Dial. Mar. 8; Oppianus, Halieutica, I, 648 vv.

519 *volck:* aanhangers; *sot:* dwaas.

520 De spot van de zeerovers met de jonge Bacchus is afkomstig uit Ov. Met., III, 654 v.: Quae gloria vestra est / si puerum iuvenes, si multi fallitis unum?

520 *hielden haren spot:* bespotten.

521 *gasten:* opvarenden.

523 *klever-kruyt:* klimop.

525 Het beeld van de worstelaar leidt naar de komische uitspraak van vs. 528: Gij bedreigt ons hoofd, dat beneveld wordt, maar gij doet ons vallen.
(1) Plautus, Pseudol., 1250 v., waar de dronken hoofdpersoon, bekranst en wel, een dialoog houdt met zijn eigen wankele voeten. Men leze in het tweede vers: primum i.p.v. primulum.
(2) 'een ander Grieckschen Poeet', d.w.z. Eubulus, fr. 94, 12, die Athenaeus citeert (II, 36 C). De plaats luidt: >οἶνος> ὑποσχελίζει τοὺς πεπωχότας 'De wijn licht de beschonkene een beentje'.

(12) Eur. Cycl., 525; zie inleiding p. 100, r. 33.

525 *dat....verheffen:* dat hij pochen wil.

526 *worstelen om prijs:* vechten om de prijs (u betwisten de machtigste te zijn).

528 *Ghy....voet:* Gij bedreigt ons aan het hoofd (beneveling) maar grijpt ons bij de voet (doet ons wankelen, vallen).

529 De goden hebben prachtige tempels, Bacchus woont in de fles!

529 *hooveerdich met:* trots op; *kercken:* tempels.

530 *kostelick gebou:* kostbare bouw; *van treffelicke wercken:* voortreffelijk uitgevoerd.

1 *Plautus uyt:* Plautus citerend uit.

6 *primulum:* primum.

535 Weer allegorische figuren, maar nu in bonam partem, zeven in getale, de zeven wijnvreugden, gevolgd door de slaap en zijn maats. Vgl. Ronsard, Hinne, vs. 221 vv.; Dithyr., 255 vv.

De slaap, die de menselijke smart overwint, ons innerlijk vernieuwt, en die in ons een andere, tijdelijke, ‘geleende’ vreugde brengt.

538 *sinnen:* gemoed.

539 De gehele slaapepisode komt uit Ovidius (Met., XI, 640 vv.), waar ook Ikelos en Phantasos voorkomen, benevens de hier niet genoemde, maar ieder welbekende Morpheus, de derde zoon van Somnus (Ov. Met., XI, 635).
(2) Ikelos wordt door Scriverius medemaat van de droom genoemd, terwijl hij bij Heinsius een medemaat van de slaap is. De naam Ikelos is illustrerend: het adj. ἴκελος is gelijk ὅμοιος; immers de dingen worden in de droom nagebootst, en ze zijn gelijk aan de werkelijkheid. In een reeks van personificaties vindt men droomnamen bij Hyg., praefatio 1. De oudste personificatie van de droom: Hom. Il., II, 6: οὖλος Ὄνειρος.

539 *een geleende vreucht:* vreugde, niet van ons zelf maar aan onze heerlijke dromen (afkomstig van Bacchus) ontleend.

540 (6) Nu Phantasos, de fantasie die een wending in het gedicht betekent, in zoverre dat het inspiratieve karakter van de wijn geaccentueerd wordt. Phantasos is bij Heinsius de zoon van Somnus; een typerende naam: de verschijner.
(7) Scriverius' filosofen vindt men uitvoerig besproken bij: Hedwig Kenner: i.v. Oneiros, PWRE, XVIII, 1, kol. 454 vv.

541 In de tekst wordt het thema uitgebreid. Zodra de wijngod ons de reuk alleen maar van zijn wijn schenkt, bevinden we ons in hoger sferen: we stijgen boven de wereld uit en komen op de Helicon, de berg van Muzen en dichters. Het thema van de geënthousiasmeerde dichter, die, om met Plato te spreken, is ἔκφρων καὶ ἔνθεος, behandelde vroeger reeds Ronsard, Dithyr, vs. 1-181.
Merkwaardig is het dat Heinsius, in navolging van de oudheid, min of meer Dionysus en Apollo identificeert. Zie W.J. Schmidt, Περὶ Μέθης, een onderzoek naar de Griekse opvattingen over dronkenschap, Diss. Leiden, 1949, p. 69-76.

541 *daer af:* nl. van de kan.

543 *sinnen:* gedachten; *sijn:* zich bevinden.

547 *u betrout:* aan u toevertrouwd; *niet:* niets.

549 Samenhang tussen de wijn en het zingen van de dichter! Melk is dus wijn. Zie Aristophanes fr. 604 (Blaydes) = Kock I, pag. 543, frgm. 596, bij Athenaeus, X, 444 D.

550 Paus. II, 27, 3. De schilder Pausias schilderde de dronkenschap (Methe) op merkwaardige wijze.

(21) Methe drinkt uit een glas en door het glas heen ziet de toeschouwer de mond en het gezicht van Methe. Verklaring van deze voorstelling: de drinkende mond is open, zo blijft er niets verborgen in dronkenschap.
De tekst spreekt verder over de dichter die, door de wijn, tot dichten komt.

551 *haer:* hen.

552 *bestoven:* overstelpt, bevangen; *gewont:* aangetast, getroffen.

553 De dichters ruilen water voor wijn. Fons Castalius of Castalia is een bron van de Parnassus, die aan de Muzen gewijd, inspirerende kracht schenkt. Zie Verg. Georg. III, 293; Ov. Am., I, 15, 35 v.: Mihi flavus Apollo/pocula Castalia plena ministret aqua.
Wie dus uit deze bron drinkt, wordt dichter. Zo spreekt b.v. Martialis zijn dichter-collega Silius Italicus aan met de woorden: sieraad der Castalische zusters (IV, 14).
Heinsius speelt met dit mythologische gegeven en zegt dat de dichter die de wijn kent, deze waterbron niet meer gebruikt: hij neemt de wijn van Bacchus, de wijnuitdeler (Delewijn). Apollo wordt ingeruild voor Dionysus, hoewel in vs. 558 de dichters ‘Apolloos knapen’ genoemd worden.

554 Onverschillig of men onder Delewijn verstaat de uitdeler van de wijn (Bacchus) of dit in verband brengt met het Duitse ‘Theilwein’ (het aandeel van een wijnberg dat een landheer toekwam), in beide gevallen is het contrast tussen dit woord en ‘enckel water’ (vs. 556) niet toevallig; zie De Brune: Als 't volle vat, in deelwijn verandert is.

554 *En....versparen:* En leren besparen op het water door wijngebruik; *Phoebi beeck:* Castalis; *Delewijn:* Bacchus, de wijnuitdeler, hier: wijn.

555 Griekenland had voor zijn dichters slechts een waterbron, die goed is voor zekere dieren.

555 *Griecken:* Griekenland; *wonder onbeleeft:* zeer onvriendelijk.

557 *recht:* goed.

558 *hooch:* hooggestemd; *knapen:* knechten.

4 *is het selfde....Griecx:* betekent hetzelfde in het Grieks (‘dat’ vermoedelijk drukfout voor *als*).

16 τε: Men corrigere: γε.

559 De dichter wordt door zijn werk onsterfelijk, een typische renaissancegedachte. Wellicht denkt Heinsius ook aan zichzelf, als dichter en wijnliefhebber. Vgl. voor de persoonlijke noot ook vs. 107-112.

560 *van beyde sijn bevrijt:* zijn boven dood en tijd uit, staan boven dood en tijd.

561 Heinsius richt zich tegen de grote dichter Pindarus, die zijn eerste Olympische ode begint met de woorden: Ἄριστον μὲν ὕδωρ. Pindarus bedoelt in dit citaat dat water het belangrijkste element is en dat men zonder water niet kan leven. Heinsius' opmerking is dus als scherts te verstaan.

Voor het zinsverband bij Heinsius zie men Athenaeus, II, p. 40 F: ‘Ofschoon Pindarus, zeer groot van mond, beweert dat water het beste van alles is’. Ook bij Athenaeus is Pindarus de woordvoerder van het water.

(5) Horatius' aanduiding van Pindarus: Carm, IV, 2, 25 vv.

561 *uw':* Pindarus evenals gij, Bacchus, uit Thebe geboren.

562 *groot van mont:* verheven van taal; *in de locht gaet sweven:* al is hij nog zo hoogdravend (in gunstige zin).

563 *begint*, *En secht:* begint met te zeggen.

565 Het water wordt door Heinsius, in een komische verklaring van Pindarus' woorden, afgezet tegen de wijn. Ismenus is dus of een rivier met uitzonderlijk water, of een wijnrivier. Men lette in dit verband op de herkomst van Pindarus en Bacchus (regel 2 aant.) uit een en dezelfde plaats, nl. Thebe.

Mogelijkerwijs zet nu Heinsius het pindarische citaat geheel op zijn kop: Pindarus heeft dit alleen maar kunnen zeggen, als de Ismenus alleen wijn bevatte. Als het anders is, is Pindarus geen Thebaan. Een wijnvloeiende Ismenus is gezien Bacchus' wijnwonder in dit verband zeer reëel.

565 *moeste sijn:* moet geweest zijn. Vgl. vs. 572.

566 Zwaar accent op *dat:* Pindarus kan alleen zoveel van water houden, als de wijn niet gespaard wordt. Een gedachte die Pindarus zelf vreemd was.

568 *Hy....stat:* hij geen Thebaan is geweest.

569 Het homerisch getuigenis: leve de wijn. Dit getuigenis wijkt af van Athenaeus (II, p. 41 A), waar we Homerus leren kennen als advocaat van het water (Od. XVII, 208; V, 70). Homerus wordt door Heinsius de vader van alle dichters genoemd; een oud gegeven, zie b.v. Anth. Pal. VII, 1-7 voor eervolle betitelingen van dien aard.

Heinsius spreekt over Homerus als een grage drinker; zie Hor. Epist., I, 19, 6 v.: Laudibus arguitur vini vinosus Homerus. Enkele voorbeelden van wijnprijzing bij Homerus. Il., VI, 261; Od., IX, 203-211.

570 *bevallen:* subst. behagen.

571 *yver:* liefde, geestdrift.

572 *Dat ick my duncken laet:* Dat ik geloof.

573 Il., IX, 201 vv.

574 *maet:* Ajax.

575 *haer:* hun.

575 *ontstelt:* vertoornd.

577 Nu de voorbeelden uit de Odyssee.

577 *vertalen:* vertellen.

12 *beginsel:* begin.

26 *neder setten:* doen bedaren.

34 *past te schincken:* wil schenken.

35 *Een....gaet:* zeer vrije vertaling.

37 *vrienden uytgenomen:* uitgelezen vrienden.

579 Polyphemus: Od. IX, 106 vv. Cyclops betekent rondoog; Homerus kende deze afleiding wel, maar geeft haar niet expressis verbis te kennen, zoals Hesiodus wel doet (Theog. 144/5).

Scylla: Od., XII, 201 vv.

(18) Scriverius citeert hier Odyssee, IX, 5-11.

(14) Homerus als aanhanger van Epicurus: een weinig bekend gegeven van wonderlijke aard. Lezing van de Scholien op deze plaats leert ons dat er oude uitleggers waren die volslagen ten onrechte de hoofdfiguur Odysseus hier uitkreten voor een Epicureër, hetgeen te wijten is aan een al te zwaarwichtige vertaling van het woord τέλος in het eerste vers (vgl. 18). Dit woord beduidt doelstelling en niet levensdoel. Deze Homeruspassage citeert Plato (Res Publ. 390 B) partieel, met de toevoeging dat deze verzen voor de jeugd minder geschikt zijn. En Simon bij Lucianus (Parasit., cap. 10) weet niet beter te doen deze passage aan te halen ten bewijze van de voortreffelijkheid van de status van parasiet.

579 *ter baen:* te berde.

581 Orpheus, toch wel vóór Homerus, ordende als eerste de Dionysusfeesten, en erkende Dionysus als inspirator van de kunstenaar.

(32) Diod. Sic., I, 23, 2; I, 23, 7: de Dionysusmysteriën aldaar voorgesteld als een kopie van de feesten van Osiris. Een belangrijke plaats voor hen die de wijngod uit Egypte laten komen. Zie voorts Diod. Sic. III, 65, 6, waaruit Scriverius citeert. Voorts: Eur. Bacch., vs. 34.

(36) Voor Lactantius, Inst., I, 22, 15: Sacra Liberi patris primus Orpheus induxit in Graecia primusque celebravit in monte Boeotiae Thebis, ubi Liber natus est, proximo.

(37) Antipater is onjuist; men leze Damagetus, Anth. Pal., VII, 9, 5. Damagetus was een dichter uit de kring van Meleager (220 v. Chr.). De fout is duidelijk: Anth. Pal., VII, 8 is eveneens een gedicht over Orpheus, van de hand van Antipater.

(40) Het hier geciteerde vers vindt men ook bij Kern, Orph. Fr. (Testimonia Potiora) n°. 126, p. 38.

583 De berg Cithaeron kreeg zijn naam, volgens Lactantius (o.c., I, 22, 15) en Heinsius, naar de cither van Orpheus. Deze berg was de Muzen toegewijd. De samenhang is dus deze: Orpheus stelt de Dionysusfeesten in; een berg wordt, met een onjuiste etymologie, naar Orpheus' cither genoemd; deze berg is aan de Muzen gewijd; en tenslotte: Dionysus is mede de god der kunstenaars, de god van het gebied der Muzen.

585 Cratinus, komedieschrijver uit de vijfde eeuw v. Chr., gold algemeen als dronkaard.
(49) Voor Aristophanes' oordeel zie men Equites, 534 vv. en Pax, 703 met de Scholien. In het laatste citaat lezen we over de dood van Cratinus door het breken van een wijnvat. Libanius (Ep. 1477, 5 Förster) gewaagt spreekwoordelijk van: Meer drinken dan Cratinus.
(54) Hor. Epist., I, 19, 1-3. In het tweede vers leest S. voor het handschriftelijke *pl*acere: *v*alere.

585 *wist oock wat:* kon er ook over meepraten.

586 *klap....snater:* geklets en dwaas gesnater.

588 Daar de wijn de dichter boven de aarde uit doet rijzen, kan op deze grond de wijn het paard van de dichter genoemd worden, als parallel van Pegasus. Cratinus wist dat hij het beste kon schrijven als hij veel gedronken had.
(69) De dichter van het geciteerde gedicht door Scriverius Niceratus genoemd, is volgens modernere opvattingen Nicaenetus (Anth. Pal., XIII, 29). Men vindt het gedicht eveneens overgeleverd bij Ath., II, 39 C. Men treft het ook aan bij Kock, Com. Att. Fragm., I, p. 74, Cratinus fragm. 199. De eerste twee verzen stammen stellig uit Cratinus' Πυτίνη (= Mandfles). Scriverius komt aan de dichter Niceratus uit de overlevering van het epigram in de Anth. Planudea, die het genoemde dichter toeschrijft.
(2) Vrije vertaling. Er staat letterlijk: Voorwaar, de wijn is voor een bekoorlijke zanger een groot (snel) paard. Variant voor μέγας: ταχύς.
(6) Letterlijk: Hierom zat hij altijd grotelijks bedekt onder kransen.
(7) Letterlijk: Van klimop met saffraangele bloesems.
Merkwaardigerwijze werd deze klimop (Plinius, Nat. Hist. XVI, 34, 62) gebruikt voor kransen van de dichters. Zie ook Anth. Pal., IX, 338, 3 v., waar Theocritus vertelt hoe Priapus getooid is met een krans van saffraanklimop.

6 *oock:* vreemd geplaatst, te betrekken bij *dat* (vgl. *wijtloopich*, r. 2).

10 *inde welcke:* nl. op welke reis.

12 *bejegent:* ontmoet.

30 *vast:* gestaag.

31 *wel....lessen:* zeer geschikt is om zorgen weg te nemen.

33 *heylichdom:* sacra.

45 *met uytgedruckte woorden:* expressis verbis.

49 *medemaet:* collega.

60 *beklijven:* standhouden.

62 *genoecht:* genoegen; *gulle:* smakeloze, laffe (WNT V, 1243).

64 *terstont:* zojuist.

65 *alderwackerst:* geestelijk het levendigst.

66 *gepoyt:* gedronken.

589 Nu Anacreon, die geen helden als Cadmus en Agamemnon bezong, maar die als vanzelf liefde en wijn als onderwerpen koos. Voor Cadmus zie men p. 174, vs. 604.
(11) Het geciteerde gedichtje is niet van Anacreon zelf, maar behoort tot één van die kleine anacreontische oden, die zulk een grote invloed gehad hebben op Ronsard en anderen. Men zie voor dit gedicht de editie van de Anacreontea van Preisendanz, Teubner 1912, p. 20, n°. 23. Scriverius citeert dit uit de editio princeps van Anacreon van de hand van Henri Etienne, 1554, die inderdaad smaakvol maar willekeurig zijn verzameling met dit gedicht begon. Meerwaldt (In Anacreon's ban, Amsterdam (1951), p. 16) vertaalt deze regels aldus:

> Ik wil de Atreiden zingen,
> Ik brengen Kadmos prijs,
> Maar cither, niet te dwingen,
> Zij zingt minnewijs.

591 *beginnende:* in het begin van.

592 De gehele kleine ode (28 vv.) is een imitatie op het komisch vlak van de schildbeschrijving van Achilles (Hom. Il., XVIII, 483 vv.); op het schild zijn daar afgebeeld Orion, Pleiaden, Hyaden, en Arctos of Hamaxa; in Il., XVIII, 561 vv. is een wijngaard afgebeeld.

594 *die:* subj.

595 *voeren in:* meebrengen.

596 Zijn (Anacreon's) lief is Bathyllus (23); zie Hor. Epode XIV, 9. Meer testimonia voor deze knaap vindt men bij Anacreon frgm. 126 Page (Poet. Mel. Graec. Oxford 1962).

Voor het gehele gedicht: Preisendanz, o.c., p. 3, n°. 4.

Volgens Heinsius en Scriverius is het gedicht van de hand van Anacreon zelf, zoals blijkt uit de overlevering bij Gellius: Noctes Atticae, XIX, 9, 6, die Heinsius en Scriverius volgen. Voor een kortere versie van dit gedicht, waarin Bathyllus niet vermeld is, zie men Anth. Pal., XI, 48. Meerwaldt, o.c., p. 3. In de tiende versregel corrigere men met de overlevering en Preisendanz aldus: τί Πλειάδων μέλει μοι; of men verbetere met Stephanus: Πλειάδεσσι χἀμοί.

597 Bacchus als voedsterling der Muzen.

597 *Hierom:* nl. omdat gij de dichters inspireert; *opgetogen:* opgevoed.

598 *Van:* Door.

599 Bacchus wonende op de Parnassus. Zie Jeanmaire, p. 177 vv.; Lucanus, Pharsalia, V, 72-73.

(61) Zie ook Macr. Sat. I, 18, 6, waar de auteur er voor waarschuwt de Parnassus niet aan twee verschillende goden te wijden, maar waar hij op het voetspoor van Euripides (Nauck, Fr. 480) Apollo en Dionysus voor éen en dezelfde god verklaart.

599 *noch op desen tijt:* nu nog.

600 *onse Goden:* onze grote dichters (?).

602 *gelach:* gezelschap.

4 *vast:* voortdurend, telkens; *dobbel sat:* betrokken bij Cratinus.

6 *spand' de kroon:* omkranste hij zich.

9 *beginsel:* begin.

20 *de vier eerste navolgende verzen:* zie de Hymne 592 vv.

24 *Welck al:* welk (gedicht) in zijn geheel.

27 *onsen Poeet:* Heinsius.

37 schijnt contaminatie van τι Πλειάδεσσι χἀμοί (Stephanus) en τι Πλειάδων μέλει μοι (Preisendanz).

63 *in heeft:* in zijn macht gekregen heeft, beheerst.

66 *toegeeygent:* gewijd.

604 Cadmus en zijn vrouw Harmonia zijn de ouders van Semele en hij is dus de grootvader van Bacchus. Zeer bekend is de mythe van Cadmus, die drakentanden zaait, en voorts is hij de uitvinder van het alfabet. Agenor, de vader van Cadmus, zond hem uit om de geschaakte Europa te vinden. Zie voor de reis van Cadmus: Apollodorus, III, 1, 1.

604 *groote-vaer:* grootvader.

605 *vader gram:* vertoornde vader.

607 Door de uitvinding van de letters is Cadmus de grondlegger van alle wetenschap.
(5) Deze uitvinding van de grootvader van Dionysus brengt deze god aldus weer in relatie met de dichters. Zie Hecat., fr. 20 Jacoby (Hist. Graec. Fragm. I, p. 12 v.) en op hem teruggaande Herod., V, 58 en 59. Belangrijk ook Tac. Ann. XI, 14.

608 *Gans Griecken door en door:* door heel Griekenland heen.

609 De grote climax van het gedicht: Heinsius wordt tot bacchantische razernij opgezweept, waarmee de stijl van dit fragment volkomen in overeenstemming is. Men lette op de dithyrambische opeenstapeling van aanroepen.

609 Bacchus als reuzendoder: Anth. Pal., IX, 524, 4; hetzelfde van Apollo: Anth. Pal., IX, 525, 4.
(13) Toespeling op de Gigantenstrijd. Scriverius' citaat uit Callimachus is niet in deze vorm te vinden, maar wèl als men een Scriveriaanse parafrase aanneemt van de woorden bij Call. Hy. Iup., vs. 3: Πηλαγόνων (h.e. Γιγάντων) ἐλατῆρα > γηγενέων ὀλετῆρα, men zie verder Nonnus, XVIII, 265 v.; XXV, 92; XLII, 144.
(19) Scriverius geeft allegorische uitleg: hij die wijn drinkt is tot veel in staat.
Bacchus als 'blixems kint': natuurlijk toespeling op zijn eerste geboorte.

609 Nadere en herhaalde aanduidingen van de invloed van de wijn: verdrijver van ellende en leed.

611 *ick....sap:* ik loop krom na uw sap (te hebben gedronken)?

613 Eur. Bacch., 918/9. De Euripidestekst heeft in 918: μοι δύο i.p.v. δύω; Scriverius normaliseert het metrum; in 919 leze men liever: δισσὰς δὲ. Verg. Aen., IV, 469 v. In de tekst een beschrijving van de dronkene, die dubbel ziet, terwijl ook een Dionysusoptocht wordt gesuggereerd. Daarna weer de ervaringen van de dronkaard.
(26) De theoretische fundering van het dubbelzien, bij de 'Philosophen', b.v. te vinden bij Aristoteles, Probl., III, 9, 20 (p. 872 A 18, 874 A 5), die aan de hitte van de wijn het dubbelzien toeschrijft. Zie voor dit verschijnsel ook Lact., De Opif. Dei., IX, 1: Quod furiosis et ebriis omnia duplicia videantur.

615 Phanes: een tekenende naam, nl.: degene die alles aan het licht brengt.
(47) Het is een naam uit de Orfische mystiek voor het oerwezen, geboortig uit het zilveren wereldei, ook Πρωτόγονος en Ἠριχεπαῖος genaamd. Zie Orph. Fragm. Kern 85, waar sprake is van de eerstgeboren Phanes. Phanes is mannelijk en vrouwelijk tegelijk en wordt met Dionysus gelijk gesteld in het bij Diodorus Siculus (I, 11, 3) overgeleverd vers: 'Daarom noemen ze hem zowel Phanes als Dionysus'. (= 237 Kern.)
(49) Voor de gelijkstelling met de zon: Macr. Sat. I, 18, 13. Helios heet ook wel Phaethon, een met Phanes verwante benaming.

616 *drillen:* trillen.

617 De dichter gaat, om met Scriverius' woorden te spreken, vrij wat hoger.

9 *heeft:* (vgl. 11): ten onrechte hoofdzinswoordorde (heeft hij) i.p.v. ‘zijne reyse....heeft genomen’.
10 *ghelegentheyt:* toevallige (gunstige) omstandigheid.
14 14 *Iuppiter* (sc. noemt).
19 *Voorder:* Voorts, verder.
25 *werde:* werd.
29 *schijnen....naer:* schijnen nagevolgd te zijn naar.
30 *van:* door.
40 *Eumenidum:* merkwaardigerwijze wel met de Maenaden gecontamineerd; *veluti demens:* (42) los van sinnen.
619 Thyoneus: een naam voor Bacchus, die hij kreeg van zijn moeder Semele, welke in de hemel opgenomen daar de naam Thyone droeg. Zie Ov. Met., IV, 13; Hor. Od., I, 17, 23, etc.
Bugenes: zie Plutarchus, Is. et Os., 364 F: Dionysus wordt bij de Argivers met het cultusepitheton Bugenes bestempeld. Over de horensymboliek zie Heinsius, vs. 81 vv.
(8) Hier nog een andere verklaring: dronken mensen zijn als stieren. Zie W.F. Otto, Dionysos[3], p. 150 vv. over 't verband tussen de stier en Dionysus.
(12) Voor ταυρόμορφος: Plut. Mor., p. 364 E; voor ταυρόκεφαλος: Scholion Lycophron, 1237; voor ταυρῶπις: Cornutus, Nat. Deor. 22, 125 en Orph. Hym. XXX, 4.
De hier behandelde epitheta behoren in het Orphische spraakgebruik thuis.
620 *ossen-hooft:* hoofd met horens.
622 Bassaris: Bacchuspriesteres; zie Anth. Pal., VI, 74.
Al hallucinerend ziet de dichter de priesteres op zich afkomen.
622 *hem:* Cithaeron.
623 De met wingerdbladeren omwikkelde spies is nu ontdaan van de versiering en wordt voor eigenlijker doeleinden aangewend: een aanval op Heinsius. Een dramatische afloop: het carnavaleske spel schijnt ernst te worden.
623 *ysselick:* vreselijk, angstwekkend.
625 De loshangende haren komen ook bij Cassandra voor, de zieneres (Eur. Hecuba, 121) die daar heet: profeterende Bacchante.
(26) Zij werpt, wanneer ze in vervoering is, haar blonde, met een gele laurierkrans voorziene haardos in de lucht (Eur. Iph. Aul. 757). Cassandra is een priesteres van Apollo.
(33) Hor. Od. II, 19, 19 v. Terwijl elders de Bacchanten zich zelf met slangen omgorden, doet Bacchus het hier. Slangen als haarband vindt men sedert Eur. Bacch., 697/8.
625 *een deel:* deels; *beneden:* naar beneden.
627 *in den loop:* terwijl ze loopt; *gebaer:* rumoer, gesis; *uyt de mond:* bij ‘gebaer’.
629 De bacchische schrik en angst van Heinsius worden ontstellend en ontladen zich in wanhopige uitroepen.
629 *Waer wilstu dat ik gae?:* Waar moet ik heen?
631 Bacchus zowel jong als oud: de god wordt vaak zeer jong voorgesteld, maar nuchter voegt Scriverius er aan toe: hij moet langzamerhand wel oud zijn.
632 Sabon: verkorte vorm voor Σαβάζιος, een Phrygische godheid, wiens mysteriën op die van Dionysus lijken. Later een naam voor Dionysus zelf. De naam Sabo, Sabus is ontleend aan de cultusroep, bij Demosthenes, De Corona, 260 vermeld: εὐοῖ σαβοῖ. Zie ook: Scholion Aristophanes Lysistr., 388.
(49) Indiaen: toespeling of op de geboorteplaats van Dionysus, of, mogelijk beter, op de Indische tocht. In het laatste geval denken we aan het bij Nonnus frequente Ἰνδοφόνος.
Vervolgens de naam Pan voor Bacchus. Sinds de Hellenistische tijd is Pan een onontbeerlijke figuur in de dionysische thiasos. Maar reeds vroeger bracht de tyran Clisthenes van Sicyon Pan via de bokskoren met Dionysus in verband. De etymologie van Πᾶν, het heelal, is in Stoïsche en Orphische stijl. Ook Plato reeds (Cratylus 408 C en D) speelt etymologisch met de naam Pan: ὁ λόγος πᾶν μηνύων.
Voorts lette men er op dat in het gevolg van Pan eveneens Satyrs en Silenen voorkomen.
1 *van:* naar.
35 *Bistonidum:* stamnaam; *Bistonis:* Thracische Bacchante.
35 *sine fraude:* zonder schade.
38 *sonder ongevaer:* zonder groot gevaar, ongevaarlijk.
42 *overlangh:* lang geleden.
44 *segghen:* noemen.
52 *t' onder-gebracht:* onderworpen.
58 *ghevoelt:* gemeend.
59 *de selve:* dezelfde.
633 *Denys:* Een wonderlijke samenvoeging van bestanddelen: Dionysus, Nysen, en de genitief van Zeus.
Voor Hymenean: Anth. Pal., IX, 524, 21. Meestal Hymenaeus of Hymen, volgens sommige verhalen de zoon van Dionysus en Aphrodite, ook wel van Apollo en één van de Muzen. Euasta,

voc. van Euastes. Dionysus Euastes vindt men o.a. op een late plaats: het tweede epigram van de neoplatonicus Proclus (E. Voigt, Procli Hymni, 1957, p. 34).
Sinnebreker: vermoedelijk een vertaling van ῥηξίνοος (Anth. Pal., IX, 524, 18), of van ψυχοδαϊκτής (id. vs. 24).

634 Lenaee: Orph. Hymn. L, 5; LII, 2.
(20) Ligyreu: Scriverius' mededeling omtrent dit zeldzame epitheton is uit Macrobius, Sat., I, 18, 1 afkomstig. Hier wordt verteld dat Aristoteles mededeelt dat er 'apud Ligureos' in Thracie een aan Dionysus gewijd allerheiligste is, van waaruit orakels werden gegeven. Dionysus compareert hier dus als een orakelgod. Natuurlijk hebben deze obscure Ligurei niets met de Liguriers van doen.

634 *Snorcker:* pocher.

635 Moorder van de pijn: wellicht een vertaling van epitheta als λυσιμέριμνος en λυσίπονος.
'onverwinlick God' vgl. Nonnus over Dionysus: ἀνίκητος (passim).

636 Hyeu: Bij Plut., Is. et Os., p. 364 D heet Dionysus Hyeus, omdat hij is: heer en meester van de levenwekkende sappen der natuur. Oudste plaats: Aristoph., fr. 878 Kock. Scriverius' etymologie is juist.
Nysean: Aristoph. Ranae, 215: Νυσήιον Διὸς Διώνυσον.
(35) Paean, zie p. 154, vs. 441: oorspronkelijk een aparte god, de dokter der goden. Later speciale betiteling van Apollo; hier door Heinsius, met het bekende syncretisme, gebruikt voor Bacchus. Zie Eur. Fr. 480 Nauck en de Delfische Paean ter ere van Dionysus van Philodamus van Scarpheia, waar de Muzen de in de hemel opgenomen Dionysus als Paean begroeten, met het refrein: εὐοῖ ὦ Ἰόβαχχ᾽ ὦ ἰὲ Παίαν. (Powell, Collectanea Alexandrina p. 165 vv.). Het syncretisme van Dionysus en Apollo vindt men vooral in Delphi.
(37) Voor Scriverius' etymologie vergelijke men wat het Scholion op Eur. Phoeniss. 1102 zegt van het gelijknamige lied dat gezongen wordt: ἐπὶ καταπαύσει κακῶν.
(40) Iraphiot: Εἰραφιωτης. Van dit duistere epitheton is de afleiding onbekend. Het woord is in hymnen gebruikelijk (b.v. Anth. Pal., IX, 524, 1, 10, 26). De meest gangbare uitleg van het woord in de oudheid: de in de heup genaaide, van het verbum ῥάπτω. Zie Nonnus, IX, 23, in een etymologisch woordspel.
(40) Scriverius merkt op dat Heinsius een allegaartje geeft van duistere Griekse (en Nederlandse) namen, omdat de dronkaard zich graag van onbegrepen woorden uit vreemde talen bedient.
(50) Dit Griekse citaat vindt men bij Hesychius, i.v.; Etym. Magn. 302, 53; Cornutus, Nat. Deor. 30, 184 anders: ἀπὸ τοῦ ἔριν ἀφιέναι.

637 Nachtlooper: vgl. Nyctelius (Nonnus, XXII, 6); heupe-soon: μηροτρεφής (Orph. Hym. LII, 3); groote-springer: σκιρτητά (Orph. Hym., XLV, 7), wat ook een epitheton van Pan is (Orph. Hym., XI, 4).

637 *groote-springer*: danser.

638 Goet-gever: kan dit een herinnering zijn aan Anth. Pal, XI, 60, 9: ὀλβιόδωρον μέθυ? De dronken arme mens kan zich rijk voelen. (70) Leeuwen-dwinger: Scriverius verstaat hieronder: leeuwenmelker. De plaats bij Aristides: Or. XLI, 7 (II, 331 Keil). We lezen hier dat Dionysus niet alleen de macht heeft paarden te bevleugelen en ezels, maar ook volgens de Spartaanse dichter Alcman in staat is leeuwen te melken (Fr. 34, 5 Bergk^{4}). = fragment 56 Page (Poet. Mel. Graec. Oxford 1962).
In dit fragment volgt Heinsius de befaamde hymne, Anth. Pal., IX, 524. Alles bij elkaar 38 epitheta, waarvan 21 Hollandse. Ronsard's hymne aan Bacchus (vs. 231-236) geeft er 23.

638 *Goet-gever:* gever van goed; *Hooft-breker:* die het hoofd breekt, van het verstand berooft.

639 *Hert-vanger:* vanger van harten; *Schuddebol:* die het hoofd schudt.

640 *Waggel-voet:* die waggelt op uw voeten.

641 Een laatste aanspraak en samenvatting, gericht tot Bacchus. De dubbele geboorte komt opnieuw ter sprake. Het meest karakteristieke van het door de god bestreken terrein is nu de vreugde. Bacchus is zowel vrouw als man; bovendien is hij god en stier.
(74) De oorzaak van de naam Dithyrambe leze men in Eur. Bacch. 526. Moderne afleidingen van de duistere benaming geeft Pickard-Cambridge: Dithyramb, Tragedy and Comedy, p. 7 vv., Oxford, 1962.

642 *met:* ook.

9 *vermaent:* vermeld.

14 *sinnen:* verstand.

23 *wel vol sijnde:* goed dronken zijnde.

27 *van groote dingen te spreken:* machtige uitspraken te doen.

47 *by den anderen:* bij elkaar.

58 *naecktelick:* duidelijk.

63 *hier vooren:* vs. 325.

69 *haer laten voorstaen:* menen.

2 *die inde ervarentheyt bestaen:* die op ervaring berusten.

5 *ter vlucht:* snel, terloops.

4 *loochenen:* weerleggen.
6 *Dat stae ick haer wel toe:* dat neem ik wel van hen aan.
10 *bequam:* herstelde, er boven op kwam.
11 *hier van;* slaat op vs. 1-4 van dit gedicht; *misselick:* raar; *loom:* slap.
12 *niet en...dan:* slechts; *een versufte droom:* een droom van een versuft brein.
13 *bescheyt:* reden, grond.
14 *u:* van de Rijn; *smeken:* vleien.
16 *trotsen:* trotseren, wedijveren met.
19 : *Dat....wijn:* hoofdzinsconstructie van vs. 20.
20 : *Dat....wijn:* hoofdzinsconstructie van vs. 20.
20 *looptmen op 't hooch:* men het meest actief is (in de wijnbouw).
21 *Eltersteyn:* altaarsteen; *plegen:* plachten.
25 *loeren:* afgunstig kijken.
26 *Ey liever:* Och, makker; *plompe:* domme.
27 *wijs ghemaeckt:* geleerd; *indien....geweest:* als het niet (echt) bestaan had.
29 *En....bescheyt:* En het heeft ook zijn grond, is gemotiveerd.
31 *de wijngaert:* voor de wijnstok.
33 *dit:* object; *het out:* de oude opvatting.
34 *Dat.... vier:* subject.
35 *geklemt:* gekneld.
36 Vgl. vs. 51.
643 vrou, man: dubbel geslachtelijk.
Het gedicht van Scriverius is een vluchtige improvisatie van de annotator, die ook wel eens iets dichterlijks in het midden wil brengen. De dichter kiest voor de Rijnwijn; voor hem is het zeker dat Bacchus in het Rijnland geboren is. Uit de klassieke bronnen neemt hij wel over dat de wijngod uit het vuur geboren is en dat Semele en Jupiter zijn ouders waren. Ook zijn wonderlijke geboorte is onaanvechtbaar. Maar de wijze waarop de ouden over dit wonderlijk gebeuren spreken, acht Scriverius ‘misselick’ en ‘loom’. Daarna volgt een bewijsvoering van deze nieuwe gedachte aangaande de geboorteplaats van Bacchus. Tot dit doel laat de dichter een soort Bacchusdienst aan de Rijn zich afspelen: als de zon het water van de Rijn doet verdampen, is er een soort Rijnse Bacchusdienst, met als middelpunt de ‘Eltersteyn’. Voorts lezen we over ‘gefeurter Wein’, waarover de aantekening ons nader inlicht.
(2) Baccharach bestond reeds in 1119, blijkens een oorkonde uit Trier.
(17) Wencelaus: ongeveer 1400.
(20) Aeneas Sylvius, uit het geslacht Piccolomini, werd in 1405 geboren bij Siena en stierf in 1464 te Ancona. Onder de naam Pius II was hij paus van 1458-1464. Hij was een laatmiddeleeuws memoirenschrijver. Het boek, dat Scriverius gelezen heeft, heet: Parallela Alphonsina (uitgegeven 1590 te Rostock, 1611 te Hanau).
644 *van water:* door waternymfen.
39 *ghy....hooft:* gij overtreft alle (andere wijnen).
39 *weert:* kostbaar.
40 *schat:* stel. Onlogisch. Geen drank stel ik boven u, wel stel ik iedere andere drank ver beneden u.
42 *eygenschap:* kenmerkende eigenschappen; *tot uwer vromen:* tot uw voordeel.
43 *en:* en die.
46 *leght aen een sy:* zet op zij.
48 *rechte stam:* ware afkomst.
49 *De heupe is....*: de heup betekent; zie p. 106 (22) vs. 12.
50 *Gelesen:* nadat hij is geplukt; *stock:* wijnstok *vergoten:* overgegoten.
51 *Gesuyvert:* en gelouterd.
53 *Pyrigenes:* uit het vuur geboren (ignigena).
54 *bloemen:* schone uitspraken (WNT II, 2, 2894).
56 *Moet:* Moge; *twyfelachtich:* twijfelend, tot twijfel geneigd.
5 *gegeven:* overgeleverd.
7 *Wat daer af is:* Wat daarvan aan is.
8 *niet tegenstaende:* toch.
11 *doorgaens:* steeds.
12 *doen:* wassen.
14 *van den anderen:* van elkaar.
16 *leckerste:* kieskeurigste.
29 *vry:* nl. van de eed.
30 *voederen:* fusten.
40 *nieuwelicx:* kortgeleden.
42 *toemakinge:* bereiding.
645 Babactes: de stamelaar. Vermoedelijk afkomstig van Cornutus, 30, p. 175. Het zal wel een epitheton zijn afgeleid van de kreet, die de godheid slaakt. Men vindt het reeds bij Cratinus, Fr.

321, maar daar is het een epitheton van Pan. Scriverius, aan het eind van zijn taak komend, geeft geen klassieke bronnen. Βαβάζειν slechts in het lexicon v. Hesychius; bet.: stamelen.

645 *wat sal 't wesen:* wat zal het zijn, wat wil je van me.

646 De dichter, in zeer penibele omstandigheden, wenst nog meer te drinken.

647 Nu geen aanlengend water meer, maar de pure wijn.

647 *de Nymphen:* het water; *vry wat:* nl. van uw nat.

649 Nog steeds wordt Heinsius door de wijngod achtervolgd.

649 *volchstu naer:* achtervolgt gij.

650 De dichter begrijpt niet waarom hij achtervolgd wordt: de geheimenissen van de Dionysusfeesten heeft hij aan niemand verteld.

650 *huysgewant verholen:* geheim tuig.

651 Lycurgus en Pentheus zijn de grote tegenstanders van de wijngod. Zie Diod. Sic., IV, 3, 4. Voor Lycurgus vgl. vs. 173 vv.
(22) Hom. Il., VI, 130, waar de uitroeiing van de wijngaarden niet te vinden is.

651 Tegenover de Dionysustegenstanders verklaart Heinsius zich een trouw voorstander

651 *geklapt:* verklapt.

652 Pentheus is de zoon van Echion en Agave, de dochter van Cadmus. De naam is tekenend: de man der smarten, vgl. Eur. Bacch. 367, 508; Nonnus, V, 555; Ov. Met., III, 511-733. Nonnus geeft het verhaal zeer uitvoerig: XLIV-XLVI.
(29) Orpheus in dit verband is niet recht duidelijk.

654 Heinsius vervalt van kwaad tot erger. Als een echt beschonkene spreekt hij niet alleen wartaal, maar hij vertrouwt zelfs zijn onzekere schreden niet en hij is bang in het water te vallen, en daarin te verdrinken; dit in tegenstelling tot Dionysus, die in de zee nog altijd een onthaal vond bij zijn tante Leucothea en zijn oom Neptunus.
(35) Bij Homerus reeds vinden we de gelijkstelling van Ino en Leucothea: Od., V, 333. Voorts: Orph. Hymn., I, 35; Sen. Oedip. 445-448 noemt als zeegodin Bacchus' tante Leucothea.

655 *Nerei woeste stroom:* de zee.

657 Liever dan in de zee te verdrinken wil Heinsius van wijn overgoten zijn! Uit het vervolg blijkt weer dat de wijn alle doodsangst overwint.

657 *vlagen:* buien, stromen.

658 *Die....jagen:* Die alle onsterfelijkheid van ons gemoed kunt opjagen, opdrijven (die ons ten volle bewust maakt van onze onsterfelijkheid). Vgl. vs. 659.

660 *staen:* vertoeven.

662 *Ontstekest:* ontsteekt.

664 *Het... vloet:* de vreselijk geluid makende vloed van Acheron.

3 *eygentlick:* treffend.
[4] Griecken noemen βαβάζειν. Hier van is Bacchus

6 *aerdichlick:* treffend

33 *vliegende:* vluchtende voor (wonderlijke vorm voor vliedende).

665 Het laatste epitheton van Bacchus: Licnita. Evenzo bij Ronsard, in wiens hymne dit epitheton een afsluiting vormt, maar met een andere etymologie. Voor Licnites: Orph. Hymne, XLVI, 1 en LII, 3.

666 Na alle ellende en vastenavondscherts de veilige terugkeer naar het huis van de vriend, die hem wachten zal met een eenvoudig glas wijn. Zie ook het slot van Ronsard's hymne.

Dan. Heinsii lof-sanck van Iesvs Christvs,

den eenigen ende eeuwigen SONE GODES.
Met noodelicke Vytleggingen,
***aenvvijsende den gront van het out Christelick geloof, in den selven vervat*. Met een Voorreden van den AVTEVR.**

Aen den Edelen Heer,
Mijn Heer
Iacob van Dyck,
Raet ende Ambassadeur ordinaris[+]
uyt den name ende van weghen des Doorluchtichsten en Grootmachtichsten Heer ende Koninck, Heer Gvstaef, den II van dien name, der Sweden, Gothen, Wenden Koninck ende erff-Vorst, Groot-Vorst in Finlandt, Hertoch tot Esthen ende Westmanlandt:

residerende by de Hooge Mog. Heeren de Staten Generael der Vereenichde Nederlanden.

[1] MYN HEER, De groote Koninck David, vol van den Heyligen
[2] Geest, als wesende de vader naer het vlees, van den genen,[2]
[3] die den selven sonder mate ontfangen soude, in het besluyten[3]
[4] van zyne Lof-sangen, vermaent alle schepselen die[4]
[5] leven, dat zy den Heere loven. Dese vermaninge heeft hy selve betracht,[5]
[6] ende alle Heyligen die hem gevolcht sijn. Gelijck de andere[6]
[7] oock, die voor hem geweest sijn, in het selve hem voor gegaen, ende[7]
[8] getrouwelick den wech gewesen hebben. Doch staet in sonderheyt wel[8]
[9] aen te mercken, hoe van te vooren alle groote sielen, in het oude verbont[9]
[10] begrepen, hare oogen altijt op den Sone Godes, zyne groote ende overtreffelijcke[10]
[11] wercken, op de liefde ende weldaden aen de zyne bewesen;[11]
[12] maer voor al ende in het bysonder, op het toekomende werck der[12]
[13] verlossinge, het welcke hem oock eygen is; als gehecht ende geplant[13]
[14] hebben, sprekende altijt klaerder ende klaerder, soo van hem, als van

+ *Raet* raadsman, adviseur in dienst van een vorst. *ordinaris:* gewoon.
2 *als wesende:* daar hij is; *den genen....soude:* Christus.
3 *den selven:* nl. de Heilige Geest; *sonder mate ontfangen soude:* Joh. III, 14; *het besluyten:* het einde, de laatste (Ps. 150).
4 *vermaent:* wekt op.
5 *vermaninge:* opwekking.
6 *betracht:* volvoerd, voldaan aan; *alle Heyligen:* grote gelovigen; *die hem gevolcht sijn:* die na hem gekomen zijn; *Gelijck:* Evenals.
7 *in het selve:* daarin.
8 *Doch staet....mercken:* Toch moet men er vooral goed op letten....
9 *van te vooren:* voorheen; *groote sielen:* grote gelovigen.
10 *begrepen:* besloten; *overtreffelijcke:* zeer treffende.
11 *op de liefde ende weldaden:* nl. van Christus voor zijn komst op aarde.
12 *toekomende:* toekomstige.
13 *het welcke hem oock eygen is:* dat zijn specifieke werk is; *als:* als het ware; *gehecht:* onophoudelijk gericht; *geplant:* gevestigd.

[15] het selve. De outste ende treffelijckste daet, die de geweldige ende[15]
[16] eenige God, die sich selven niet alleene God, dat hy niet te min alleen
[17] is, maer oock een God Israelis, een God van zyn volck, heeft willen
[18] noemen, (na de belofte van het saet der vrouwe, dadelick gegeven na[18]
[19] den val, na het verbont gemaeckt met de Vaders, na dat hy de sacramenten[19]
[20] hadde gegeven; dienende altemael tot het selve eynde, dat is,[20]
[21] de bevestinge van zynen Sone, sijnde het hooft van zyne kercke, ende[21]
[22] om zyne komste te versekeren, ende het geloove in hem te verstercken)
[23] de outste segge ick ende treffelickste daet, die hy in het aensien van de[23]
[24] Vaders gedaen ende uytgevoert heeft, is geweest, dat hy het leger van
[25] Egypten verslagen, zyn volck door ende over de zee, sonder tegenspoet[25]
[26] gebracht heeft. Om met eenen te bewijsen, dat hy oock de God der[26]
[27] natuere was. Het welcke soo wel zyn volck, als de vyant weynig overdochten.[27]
[28] In desen slach heeft de Sone Godes, die aldaer den Engel des[+]
[29] Heeren, ende korts daer na, God selve wort genaemt, staende in een [+]Exo. 14, 19,
[30] colomne viers, als een almachtig ende onwinbaer capiteyn, jae God[+30]
[31] selve met den Vader, het volck aengevoert, ende niet met gemeyne[31] [+]Exo. 14, 24,
[32] wapenen, maer met gants den Hemel, ende gants de zee, den hartneckigen[32]
[33] Koninck ende al zyn volck, overvallen. Dese overtreffelicke daet,[33]
[34] heeft de wijse Moses, noch vol schrick ende bevinge, met eenen seer
[35] schoonen ende heerelicken Lof-sanck gepresen. Alwaer hy, sprekende
[36] van de gene die hem geleyt ende by gestaen hadde, roept uyt met
[37] luyder stemmen, *De Heere is mijn kracht ende liet*, *ende is my tot Saligmaecker*[+]
[37] [+]Exo. 15.
[38] *geworden: de Heere is een krijgsman. Iehova is zynen naem*. Ende
[39] beschrijvende zyne daet: *Hy heeft de wagens Pharao*, *ende zyn heyr in zee*[39]
[40] *verslingert: ende de bloeme zyner Vorsten zyn verdroncken in het biesen meer:*[40]
[41] *de afgronden hebbense gedeckt: zy sijn in den gront gesoncken als een steen*.
[42] Beschrijvende oock sijne wapenen: *Du hebst met dijnen wint daer over*
[43] *geblasen*, *de zee heeftse gedeckt. Zy sijn gesoncken als een loot in geweldige*
[44] *wateren*. De tweede daet, meerder in gewelt, en onuytsprekelick in[44]

15 *het selve:* het werk der verlossing; *treffelijckste:* treffendste.
18 *na:* volgens; *na:* post.
19 *na:* volgens; *na dat:* nadat.
20 *sacramenten:* van het Oude Verbond: besnijdenis, Pascha. In de christelijke kerk vervangen door Doop en Avondmaal; *altemael:* allemaal. *eynde:* doel.
21 *bevestinge:* bevestiging (sacrament een 'teken en zegel').
23 *in het aensien van:* ten aanzien van.
25 *door ende over:* door en aan de overkant van; *tegenspoet:* letsel.
26 *met eenen:* tegelijk; *bewijsen:* tonen.
27 *der natuere:* de wereld om ons heen. Heinsius wijst er vervolgens op dat heidenen en joden over dit feit niet hebben nagedacht.
30 *capiteyn:* veldheer.
31 *gemeyne:* gewone.
32 *gants den Hemel:* de wind (vgl. 42); *gants de zee:* het water (vgl. 43).
33 *overtreffelicke:* zeer treffende, cf. r. 10.
37 *stemmen:* stem (dat. enk.).
39 *Pharao:* van Farao.
40 *verslingert:* weggeslingerd; *het biesen meer:* de Schelfzee.
44 *meerder:* groter; *gewelt:* macht.

[45] bermhertigheyt, is geweest, dat het dertel ende uytnemende moetwillig[45]
[46] volck, is met stercker hant, door den selven hopman ende capiteyn, dat
[47] is, door den Engel van den grooten raet, den eenigen ende eeuwigen[47]
[48] Sone van den levendigen God, gelijck het selve oock, in het dryentwintichste[48]
[49] Exodi, duydelick geseyt wort, in het lant van beloften voorspoediglick
[50] geleyt geworden: tot spijt, ende met den onderganck van[50]
[51] alle die het selve doen bewoonden. Die niet anders als een leefloos stof[51]
[52] ofte stroo, voor den Hemel ende zijn gewelt en weken. Tot dese weldaet,[52]
[53] heeft de selve Moses wederom met eenen treffelijcken Lof-sanck,
[54] het onwetende ende wederspannig volck bereyt. Ende alsoo hy niemant[54]
[55] onder haer en vant, die zyne eygen ondanckbaerheyt, ende de groote[55]
[56] weldaden des Heeren, behoorelick bemercken ende overwegen konde,[56]
[57] sijnde alle gader, gelijck dan oock aldaer geseyt wort, *verdorven van*[57]
[58] *raet-slagen*, *ende een volck daer geen verstant in en was*, neemt hy den Hemel
[59] selve tot een toehoorder, ende de aerde tot getuyge, van twee
[60] saken; harer ondanckbaerheyt, ende zyner bermhertigheyt. Dit gebruyck[60]
[61] ende loffelicke gewoonte van doen, hebben oock de vrouwen
[62] gevolgt. Als daer is geweest de kloecke Debora, ende Anna, moeder[62]
[63] van Samuel: wesende een voorbeelt van de moeder onses Heeren, ende[63]
[64] haeren Sone, den eeuwigen Propheet, onsen Heere Iesus. Nu om wederom[64]
[65] tot David eyndelick te komen, al ist saecke dat alle zyne Psalmen[65]
[66] ende geestelicke Lof-sangen, naer den Hemel smaken, aen den welcken hy[66]
[67] alreede door het onverbrekelick verbont, ende den toekomenden scepter,[67]
[68] die den Hemel selve, met de zee, aerde, ende alle schepselen, regieren, ende[68]
[69] onder sich begrijpen soude, als geknocht ende gebonden was, soo en
[70] gaet hy nemmermeer soo hooge in den sin, nochte breeder met de woorden,[70]
[71] als wanneer hy van het rijcke Iesu Christi, zijne komste in het vlees,
[72] [+] macht, majesteyt ende heerlickheyt, is sprekende. Ontfangen hebbende
[73] van Nathan de belofte van het Koninckrijcke sonder eynde, dat uyt hem [+]2 Sam. 7, 18.

45 *dertel:* wispelturig; *uytnemende moetwillig:* zeer onredelijk.
47 *den Engel van den grooten raet:* de engel van Gods grote raadsbesluit: de eens komende Christus, vgl. Lofs. vs. 658.
48 *levendigen:* levende.
50 *tot spijt:* tot leed; *met den onderganck:* de ondergang meebrengend.
51 *Die niet anders als:* die op geen andere wijze dan; *leefloos:* dode.
52 *Tot:* Voor.
54 *bereyt:* toebereid
55 *haer:* hen (ad sententiam).
56 *behoorelick:* zoals het behoort; *bemercken:* opmerken.
57 *sijnde:* aangezien zij waren; *verdorven....*: Deut. XXXII:28.
60 *harer:* hunner; *Dit gebruyck:* nl. van de lofzang.
62 *Als:* Zoals.
63 *wesende een voorbeelt van:* een 'voor'beeld, prefiguratie zijnde, (respectievelijk) van.
64 *Nu om:* Om nu.
65 *al ist saecke:* al is het zo.
66 *aen den welcken:* waaraan.
67 *toekomenden:* toekomstige; *scepter:* heerschappij (van Christus, uit het geslacht van David).
68 *die:* subject; *begrijpen:* omvatten; *geknocht:* geknoopt, verbonden.
70 *nemmermeer:* nooit; *sin:* gedachte.

[74] voortkomen soude, Samuelis in het tweede; berst hy uyt, ende singt
[75] eenen schoonen Lofsanck: inde welcken niet alleen het onbepaelde ende[75]
[76] oneyndige rijcke Iesu Christi, maer oock zijne kracht met de eygendom[76]
[77] van het geloove in hem, duydelick wort afgemeten. Nu wat is de[77]
[78] tweede Psalm anders als een Lof-sanck Iesu Christi: in den welcken
[79] onsen Heere, eenen Sone van den eeuwigen God, ende volgende dies,[79]
[80] een eeuwig Godt, een Koninck van Sion, hebbende in zijne handen alle
[81] volcken, alle eynden ende canten van de werrelt, wort genaemt? *Die*[81]
[82] *met eenen yseren scepter*, *de Heydenen ontwee slaen*, *ende als potten sal verpletten*.[82]
[83] Sijnde als een placcaet, komende van God almachtig, ende een[83]
[84] seer strenge ende ernstige vermaninge aen alle Vorsten ende Heeren,[84]
[85] dat zy hem voor haren Koninck ende Heer, aennemen: hullende ende[85]
[86] omhelsende den genen, die zy wel vervolgen, doch niet en souden
[87] schaden. als hebbende een rijck boven alle rijcken: macht boven alle[87]
[88] machten: een verkiesinge voor alle tijden: eenen Vader die God was,[88]
[89] ende God met hem soude blijven. Op dat ick den vijf ende veertichsten
[90] niet aen en raecke, die oock inder daet, van het beginsel tot het eynde,[90]
[91] eenen Lof-sanck, van den selve Koninck, zijne macht, rijck, ende heerlickheyt[91]
[92] is: vierende de bruyloft van hem ende zijne gemeynte. Gelijck[92]
[93] oock den twee ende seventichsten, met den hondert ende tienden, desen[93]
[94] Koninck ende Vorst, verheffen ende klarelick voor oogen stellen. Op
[95] dat ick oock den twee ende twintichsten, met andere, voorby gae. in
[96] den welcken zijne ellende ende nederigheyt; wesende den eersten trap
[97] tot zijne ende onse hoogheyt; afgeschildert ende afgemaelt wort. Gants
[98] de propheet Esaias, is een Euangelie des Heeren Iesu, een verklaringe[98]
[99] van al het gene, dat hem overkomen, ende ons in hem toebehooren
[100] soude: een historie van toekomende, een verhael van sekere, doch niet
[101] geschiede dingen. Overmits den Heyligen Geest, door den welcken
[102] hy gedreven, ende van den Sone wiert geleert ende onderwesen, weet,[102]
[103] dat niet en is, siet, dat verborgen is, kent het toekomende, ende heeft
[104] het voor hem als het voorgaende. Doch onder alles nemen zijne Lofsangen[104]

75 *onbepaelde:* onbegrensde.
76 *zijne:* nl. van Christus; *de eygendom:* het kenmerkende.
77 *Nu wat:* Wat nu.
79 *volgende dies:* dienvolgens.
81 *canten:* grenzen.
82 *ontwee:* kapot.
83 *Sijnde als een placcaet:* (bij ‘de tweede Psalm’) zijnde als een besluit, verordening.
84 *vermaninge:* opwekking.
85 *hullende:* huldigende.
87 *als hebbende:* aangezien hij heeft.
88 *verkiesinge:* uitverkiezing, verkoren zijn.
90 *beginsel:* begin.
91 *van:* over.
92 *vierende:* prijzende (predicatief bij subj. ‘die’, r. 90).
93 *met:* en.
98 *verklaringe:* openbaring.
102 *hy:* Jesaja; *ende van....:* en (door wien) hij aangaande de Zoon....
104 *hem:* zich; *nemen uyt:* munten uit.

[105] uyt, ende onder dese, zijnen vierden, uyt het dry ende vijftichste[105]

105 *zijnen vierden:* Jes. LIII. De daaraanvoorafgaande: Jes. XXIX, XXXII, XXXV.

[106] capittel. Sprekende niet anders van zijn lijden, pijn, vervolch ende[106]
[107] onderdruckinge, als ofte hy al zijn leven onsen Heere voor Apostel gevolcht,[107]
[108] ende staende onder zijn kruys, met het bloet, dat voor de werrelt
[109] wiert gestort, dese woorden daer geschreven hadde. Vyt welcke plaetsen[109]
[110] dan volkomelick is blijckende, dat de grooten, de geweldigen, den onuytsprekelicken,
[111] den eenigen, de levendigen God, teenemael gewilt[111]
[112] ende by sich selven besloten hadde, dat zijnen eenigen Sone, sijnde
[113] [+] *het beelt des onsienelicken Gods*, *den eerstgeboren aller creatueren*, *het schijnsel* [+]Col. 1, 15. Heb. 1, 3.
[114] *sijner heerlickheyt*, *ende het uytgedruckte beelt sijns wesens*, aengaende insonderheyt
[115] zijne macht, als God, ende mededoogentheyt, als hooft
[116] van zijn kercke, bekent aen de menschen soude worden, eer hy tot de
[117] menschen soude komen. Die dese uytgedruckte plaetsen in het oude[117]
[118] verbont, dienende om het inhout van het nieuwe te bevestigen, als[118]
[119] komende alle beyde van den selven God, ende hebbende een eynde ende
[120] wit, den Sone Godes (dienende oock om te bewijsen, dat hy altijt is,[120]
[121] altijt is geweest, altijt wesen sal, ende met de zyne, gelijck hy was, ende
[122] is, altijt sal wesen,) soecken te verduysteren, ofte op een ander uyt te[122]
[123] leggen, begaen sonde tegen Godes majesteyt, ende sullen hem te laet
[124] [+] leeren kennen: als hy sal *wederom komen met de wolcken*, *ende alle ooge*
[125] *hem sal sien*, *oock die hem doorsteken hebben*, *ende alle geslachten der aerden*[125] [+]Apo. 1, 7.
[126] *om sijne wille op hare borsten sullen kloppen*, ende zijnen dach met schrick[126]
[127] ende anxt aenschauwen. Als den Hemel sal sweeten, de aerde sal beven,[127]
[128] de bergen sullen suchten voor het aensicht van den verschrickelicken
[129] God, ende zy vermorselt ende verbrijselt sullen worden, door den hoecksteen[129]
[130] van het huys, die zy verworpen hebben: jae van den grimmigen
[131] leeuw Iuda, verslonden sullen worden, gedwongen sijnde hem als rechter[131]
[132] aen te nemen, die zy nu voor haren God, ende Godes Sone, niet en[132]
[133] hebben willen kennen. Wiens goetduncken, welbehagen en heerlickheyt,[133]

106 *Sprekende:* predicatief bij 'zijnen vierden', r. 105; *vervolch:* vervolging.
107 *als ofte hy:* dan alsof hij (Jesaja).
109 *daer:* vervangt 'onder zijn kruys', r. 108.
111 *teenemael:* volstrekt.
117 *uytgedruckte:* duidelijke (MNW VIII, 916).
118 *als komende:* aangezien zij komen.
120 *den Sone Godes:* indir. obj.; *dienende....:* hier ingelaste, derde predic. toevoeging bij dir. obj. 'deze uytgedruckte plaetsen .... verbont', r. 117.
122 *verduysteren:* ontfutselen, onttrekken; *op....uyt te leggen:* op andere wijze uit te leggen (met samentrekking van indir. obj. naar dir. obj.).
125 *oock die:* ook degenen, die.
126 *op hare borsten sullen kloppen:* rouw zullen bedrijven; *zijnen dach:* de dag, waarop hij zal oordelen, de oordeelsdag.
127 *sweeten:* vgl. Lofs. Bacch. 425: Den hemel sweete self. Vgl. Ps. LXVIII:9:...ook dropen de hemelen voor Gods aanschijn....
129 *hoecksteen:* Christus (b.v. Ef. II:20), vgl. Lofs. Chr. 651.
131 *den grimmigen leeuw Iuda* (gen.): Openb. V:5.
132 *nu voor:* nú als.
133 *kennen:* erkennen; *Wiens:* antec. God.

[134] is by ende met den selven: als die deelachtig van een natuere,[134]

134 *den selven:* Gods Zoon; *als die*....: omdat hij (= Gods Zoon).

[135] ende een God met hem is. De welcke oock daerom zijnen wil in het[135]
[136] aensien van den selven, niet met penne ende int, maer met vier ende[136]
[137] kracht zijnes Geestes, uytgedruckt ende ons na heeft gelaten. Soo dat
[138] nochte hel, nochte duyvel, nochte gants de werrelt, eenige macht hebben,
[139] om dat licht van zijne eeuwigheyt ende waere Godheyt, wech te nemen.
[140] Die gekomen sijnde in het vlees, ende aengenomen hebbende het vlees,[140]
[141] wederom een nieuwe stoffe ende oorsaeck alle geloovigen gegeven
[142] heeft, om hem te prijsen. Ende daerom sien wy dat desen grooten gesant[142]
[143] (die voor alle tijden, jae voor alle eeuwen besich was geweest, om
[144] zijn volck, wesende den kostelicksten schat hem gegeven van den Vader,
[145] by te staen ende te bevryen,) opder aerden sijnde gekomen, hebbende[145]
[146] in zijn gevolch zijne dienaers ende boden, de Engelen, ende in plaetse
[147] van toortsen ende fackelen, de sterren, die op zijne komste pasten, oock[147]
[148] de stomme self zyne komste gesongen hebben. Dat vrouwen ende[148]
[149] mans, maechden, ende die gehylickt waren, oude ende jonge, met Lof-sangen
[150] hem vereert ende willekom geheeten hebben. sonder self den[150]
[151] Hemel uyt te sluyten, die zijn borgeryen ende ruyters eenen Lof-sanck[151]
[152] heeft doen singen. Die de menschen veel gelucks geboden ende toegewenst[152]
[153] hebben. Wederom na dat den selven Heere, zynen last van[153]
[154] den Vader hem gegeven afgeleyt, ende alle prophetyen, die voor hem,[154]
[155] ende door hem, ende van hem gegaen waeren, volkomelick volbracht[155]
[156] hadde, na dat hy met onse natuere boven alle hemelen gevaeren was,[156]
[157] *ende dat de stercke den prince deser werrelt hebbende gebonden*, *zijne vaten*[+157]
[158] *uyt zyne hant genomen hadde:* hebben wederom de vaders, die na de
[159] loden de genade ontfangen hebben, *ende in den rechten olijf-boom* (gelijck
[160] den Apostel schrijft tot den Romeynen) *ingelijft zyn geworden*, op een[+160]
[161] nieuw begonnen Lof-sangen ende gedichten, ter eeren vanden eenigen
[162] God, ende zynen Sone, onsen Heere Christo, uyt te geven. Ende dat[162]
[163] met sulck een hoog voornemen ende lust, dat oock eenige, die ofte van[163]

[+]Mat. 12, 29.

[+]Roman, 11, 17.

135 *De welcke:* antec. God.
136 *in het aensien van den selven:* t.a.v. Christus; *maer met vier....:* toespeling op het Pinksterfeest.
140 *Die:* Gods Zoon.
142 *dat enz.:* dat toen enz. (abs. part. constructie).
145 *bevryen:* beschermen.
147 *pasten:* acht gaven.
148 *self:* zelfs; *Dat vrouwen....*: En daarom zien we dat.
150 *sonder self....*: waarbij ik de hemel zelf niet uitsluit: de engelenzang bij Christus' geboorte.
151 *borgeryen ende ruyters:* de engelen.
152 *Die:* antec. zijn borgeryen ende ruyters; *geboden:* aangeboden.
153 *wederom:* anacolouthisch herhaald in r. 158; *last:* opdracht.
154 *afgeleyt:* afgelegd (vervuld) had.
155 *van hem:* over hem; *gegaen:* uitgegaan, uitgesproken.
156 *met onse natuere:* met onze menselijke natuur, als mens.
157 *dat:* nadat; *prince....werrelt:* vorst van deze wereld, satan.
160 *op een nieuw:* opnieuw.
162 *uyt....geven:* maken.
163 *voornemen:* opzet, intentie; *lust:* innerlijke begeerte, drang.

[164] natuere niet bequaem en waeren, om poetische wijse yet te schrijven,[164]
[165] ofte haer selven daer niet in geoeffent en hadden, nochtans, alsoo hebben
[166] willen schrijven. Gelijck wy in Tertulliano mercken, die ten tijde van
[167] Severus heeft geleeft, ende tegen Marcionem, voor den Sone Godes
[168] ende de Schriftuere, een gedicht heeft uytgegeven: in het welcke insonderheyt
[169] twee boecken van het over een komen van het oude ende
[170] nieuwe verbont spreken. Het welcke wy in desen Lof-sanck oock
[171] betracht hebben. Op dat ick nu ander diergelijcke wercken van den[171]
[172] selven schrijver swijgende voor by gae: wesende een van de outste,
[173] treffelickste, ende meeste leeraers van de kercke. Soo dat ten rechten[173]
[174] Lirinensis van hem segt, dat hy *soo veel spreucken heeft als woorden*, *soo*[174]
[175] *veel overwinningen als sinnen*. Om dat hy de ketters, op dien tijt bekent,
[176] overtreffelick heeft overwonnen. Hy dan soo bequaem tot alles, uytgenomen
[177] tot de poesie, ofte daer ten minsten (op dat wy met een eerbiedinge
[178] van onse voorouders spreken) niet te seer in geoeffent, heeft
[179] nochtans het selve by de hant genomen, om de oude daer in na te volgen,
[180] ende zijnen yver te betoonen. Het selve heeft oock Cyprianus gedaen,
[181] die ten tijde van Valerianus heeft geleeft, niet alleen een van de wijste,
[182] vroomste, geleerste schrijvers, maer die selve met zijn bloet de waerheyt
[183] heeft bevestigt. Onder Constantino is geweest Lactantius, de welsprekenste
[184] van alle de vaders. Die daer mede niet te vreden wesende,
[185] heeft den Heere Iesum oock op deser voege willen prijsen: ende insonderheyt[185]
[186] zijne weldaden aen het menschelicke geslachte bewesen,
[187] poëtische wijse beschrijven. Onder Constantio is Hilarius gheweest,[187]
[188] het trompet van alle de bisschoppen, die na vele andere gheleerde[188]
[189] wercken, oock alsoo heeft gheschreven. Ende de vermaerde Prosper,[189]
[190] oock uyt Vranckrijck ghelijck Hilarius, niet te vreden sijnde met veel
[191] andere seer schoone schriften, tot versterckinge der ware leere by hem
[192] uytghegheven, heeft onder andere poësien, voor den Heere Christo,
[193] tegen de ondanckbaerheyt van eenige geschreven. Die het ghene zy[193]
[194] ter saligheyt ontfangen hadden, niet de gene die het geeft, maer haer
[195] selven eenigsins toeschrijven dorsten. Gevende daer met de Pelagianen,[195]
[196] ende hare meyninge te kennen. Nu, indien wy die alleen hier voor[196]

164 *poetische wijse:* in dichtvorm, vgl. 187.
171 *betracht:* gedaan.
173 *meeste:* grootste.
174 *hij soo veel spreucken .... sinnen:* ieder ‘woord’ van hem een wijze uitspraak is, iedere gedachte een overwinning (op zijn tegenstanders).
185 *op deser voege:* op deze wijze (nl. poëtisch).
187 *beschrijven:* heeft willen beschrijven.
188 *het trompet:* de duidelijkste, in hoge stijl sprekende verkondiger. Cf. A.P. VII, 34 van Pindarus: Πιεριχὰ σάλπιγξ; Gregorius noemde Basilius de Grote: ἡ μεγάλη φωνὴ χαὶ σάλπιγξ.
189 *alsoo:* nl. in poëzie.
193 *Die:* antecedent: eenige.
195 *eenigsins:* in zekere mate, enigermate; *Gevende....te kennen:* Waarmee hij.... aanduidt, bedoelt.
196 *voor willen bringen:* naar voren willen brengen, de aandacht vestigen op.

[197] willen bringen, die Lof-sangen na ghelaten hebben, by Hilarius sal selve[197]
[198] oock Ambrosius zijn plaetse moeten hebben. die den grooten Augustinus
[199] in zijn boeck Der belydenisse, negen; andere, noch seven ende twintigh
[200] Heylige Lof-sangen boven die, toegheschreven hebben. Altemael uytnemende
[201] bewegelick, ende oversulcks van outs in de kercke ghesongen.[201]
[202] Onder andere de gene die hy vande komste Christi heeft geschreven,
[203] beginnende:

204 *Veni redemptor gentium*.
205 *Komt saligheyt der volckeren*.[205]

[206] Sonder Augustinum te vergeten. Die den Lof-sanck van het Paradijs,[206]
[207] in bysonder veersen, die, om datse sonder vaste maten zijn, *Politici*[207]
[208] genaemt worden, heeft gheschreven. Op dat van Prudentius, Drepanius,
[209] Sedulius, Fortunatus, ende ontallicke meer andere, niet en worde ghesproken:
[210] die bewesen hebben, dat zy hare gaven van den Heere, ende[210]
[211] om hem te loven, niet om ydelheyt oft sottigheyt te schrijven, mildelick
[212] ontfangen hebben. Noch en hebbe ick van Gregorius van Nazianzen[212]
[213] niet geseyt, die den lof ende prijs onder alle Griecksche Godgeleerde[213]
[214] schrijvers wort gegeven: nochte van Apollinaris, die vele treffelicke
[215] Hymnos of Lof-sangen, jae ten lesten oock het gantsche oude testament
[216] in veersen heeft gheschreven. Waer van wy de Psalmen Davids huyden
[217] daechs behouden hebben. Als oock van Synesius, bisschop van Cyrenen,[217]
[218] die een groot deel van zijn leven in de boecken van de Heydenen versleten
[219] hebbende, heeft ten lesten oock uytnemende Lof-sanghen op
[220] den Heere zijne Salighmaecker willen na laten. Om in 't korte te besluyten,[220]
[221] alle groote helden, alle hooghe sielen, alle treffelicke mannen,[221]
[222] alle Christelicke leeraers, hoe ervaeren oock in alle konsten ende wetenschappen,[222]
[223] hebben desen tol, aen haren God ende zijnen Sone, onsen
[224] Saligmaecker, met een vlijtig hert gegeven. Het welcke ick in desen[224]
[225] Lof-sanck hebbe willen volgen: ende die V.E. mijn Heer, wederom[225]
[226] toeeygenen. De redenen die my daer toe bewegen, sijn te groot om uyt[226]
[227] te drucken, ende uwe deuchden, om alhier te beschrijven: oock is dat[227]

197 *selve....Ambrosius:* ook Ambrosius zelf.
201 *bewegelick:* roerend, treffend; *oversulcks:* daarom.
205 *redemptor:* hier door saligheyt i.p.v. zaligmaker vertaald.
206 *Sonder:* Om.... niet.
207 *Politici: Versus politici*, verzen van vijftien lettergrepen, niet berustend op de kwantiteit; burgerlijke verzen, in tegenstelling tot de geleerde verzen.
210 *bewesen:* getoond.
212 *Noch:* Nog.
213 *niet:* niets.
217 *behouden:* overgehouden.
220 *Om....besluyten:* Kortom; *helden:* helden des geloofs.
221 *hooghe:* verheven.
222 *konsten ende wetenschappen:* de (profane) wetenschappen.
224 *vlijtig:* begerig en toegewijd.
225 *wederom:* na de opdracht van de Bacchushymne aan dezelfde.
226 *groot:* gewichtig en talrijk.
227 *uwe deuchden:* uw deugden zijn te groot.

[228] by andere te vooren seer wijtloopelick gedaen. Mijn voornemen ende[228]
[229] oogmerck is geweest, onsen Heere Christum, op de wijse van de oude[229]
[230] Christenen van alle tijden, groot te maecken: te bewijsen dat hy werckt[230]
[231] van eeuwigheyt: te bewijsen dat hy is waerachtig God met den Vader:
[232] te bewijsen dat hy is onsen God met den Vader: te bewijsen dat
[233] hy is het eynde van alle beyde de verbonden ende sacramenten van[233]
[234] de selve, jae den instelder ende maecker van de selve; als sijnde het hooft[234]
[235] ende het leven dat wy door de selve in hem leven: te bewijsen dat hy[235]
[236] is de selve: te bewijsen dat hy was, eer wy waren: dat hy was, eer hy[236]
[237] was dat wy waren: dat hy by de zijne is geweest voor den tijt: de zijne[237]
[238] heeft bewaert voor dien tijt: het werck van de salicheyt gevoordert
[239] voor den tijt: tot dat hy om ons is geworden dat wy zijn, ende heeft
[240] ons gemaeckt dat wy niet en waren. Oock om te bewijsen, dat dit is[240]
[241] geweest de meyninge ende hope van alle de oude Patriarchen, Propheten,
[242] ende Apostelen: de gemeene leere van alle Martelaers, oude Vaders, jae[242]
[243] [+] alle oude Leeraers: die *den Heere der heerlickheden*, *den erf-genaem van*[243]
[244] *alle dingen*, *den onbevleckten spiegel des Goddelicken krachts*, gelijck den [+]2 Co. 2, 8. Heh. 1, 2.
[245] Apostel van hem spreeckt, in het aensicht met de Ioden niet gespogen[245] Sap. 7, 16 Roman, 8, 20
[246] en hebben, ende hem met alle de schepselen verwacht hebben. Te
[247] lesten, om mijn selven besich te houden, met hem te loven, te prijsen,
[248] ende groot te maecken, tot den tijt toe dat wy komen daer hy is, ende
[249] dat wy hem met een volmaeckte stemme sullen prijsen, volgende den
[250] nieuwen toon van de hemelsche heyrkrachten, ende al de Heyligen,
[251] die daer gestadig roepen, *Heylig*, *heylig*, *heylig*, *is de Heere God almachtig*,
[252] [+] *die was*, *die is*, *die wesen sal*.

[+]Apo. 4, 8.

V.E. dienstwillig dienaer

DANIEL HEINSIVS.

228 *voornemen:* plan.
229 *oogmerck:* doel.
230 *bewijsen:* aan te tonen, uiteen te zetten, hier op deze pagina 7 × voorkomend!
233 *het eynde van....verbonden:* het doel waarop oud en nieuw verbond zich richten.
234 *van de selve:* daarvan (van die verbonden en sacramenten); *als sijnde:* daar hij is.
235 *de selve:* hem (Christus). *in hem:* in Christus.
236 *de selve:* dezelfde; *eer hy....waren:* voor hij mens was.
237 *voor den tijt:* voordat er tijd was, voor de schepping. *gevoordert:* behartigd.
240 *dat....waren:* wedergeboren mens, vernieuwd mens.
242 *gemeene:* gemeenschappelijke; *oude Vaders:* Kerkvaders; *oude Leeraers:* de vroegste leraren van de Kerk.
243 *den Heere der heerlickheden:* I Cor. II:8 (*niet:* 2 Cor. II:8); *den erfgenaem van alle dingen:* Hebr. I:2.
245 *met de loden:* zoals de joden.

Aen den Heer Ambassadeur
Iacob van Dyck,
als den Auteur hem tot een nieu Iaer desen Lof-sanck voor las, int Iaer+
□I□ I□ cxv I.

DE vruchten van de jeucht, de soetheyt van het minnen,[1]
Een rechte toovery, van ons en onse sinnen,[2]
Is nu met ons geweest. Ick late Venus gaen,[3]
En met het blinde kint zijn blinde wercken staen.[4]
Den hemel eyst het zijn. die selve sal verdwijnen,[5]
Wanneer den Heer en Vorst als rechter sal verschijnen,
Beschreven in dit liet. Waer sal de minnaer sijn,
Die niet en heeft gemaeckt dan Venus soete pijn,[8]
Als hy den grooten schoot van Abraham siet blincken,[9]
Gewoon alleen den schoot van Circe te bedincken?[10]
Het vlees verleyt de siel. het vlees en is van haer[11]
Niet dan een roffiaen, niet dan een koppelaer.[12]
Dat leyt haer aen het goet, aen giften ende gaven,[13]
En doetse naer de pracht en hooge staten draven.[14]
Iae dickwils is een oog dat vriendelick toelacht,
Veel stercker als zy self, en altemael haer kracht.[16]
Neemt dan, vermaerden Helt, wiens sinnen en gedachten,
Gebonden aen het rijck, een meerder rijck betrachten,[18]
Den lof van onsen Heer en Koninck allegaer:[19]
Het eynde van mijn jeucht, den inganck van dit jaer.[20]

DAN. HEINSIVS.

+ *tot een nieu Iaer:* als een Nieuwjaarswens, op Nieuwjaarsdag.
1 *vruchten:* genieting; *de soetheyt:* namelijk de zoetheid (bijstelling).
2 *toovery:* bedrog; *sinnen:* gemoed.
3 *Is nu met ons geweest:* is nu voor mij voorbij; *late gaen:* geef haar congé.
4 *het blinde kint:* Cupido; *staen:* rusten.
5 *die:* antecedent den hemel; *Beschreven....liet:* bij 'den Heer en Vorst'.
8 *die...pijn:* die alleen de zoete pijn van Venus (de aangename liefdessmart) bezongen heeft.
9 *den grooten schoot van Abraham* (Luc. XVI:22); hierbij uitbreiding: de hemel; *siet blincken:* sterft.
10 *bedincken:* denken aan.
11 *haer:* de ziel.
12 *roffiaen:* koppelaar.
13 *Dat:* het vlees; *haer:* de ziel; *aen:* naar; *het goet:* aards bezit.
14 *staten:* posities; *draven:* begeren naar, streven naar.
16 *en altemael haer kracht:* en (dan) haar hele kracht.
18 *het rijck:* dat van Dyck dient; *meerder rijck:* hoger rijk (van Christus); *betrachten:* gericht zijn op.
19 *lof:* lofzang; *allegaer:* bij lof (de ganse lof).
20 *Het....jaer:* Deze lofzang, die het einde van mijn jeugd aanwijst, die het begin van dit jaar bepaalt.

Petrvs Scriverivs aen den Avtevr.

EAgri groote soon op Hemi koude klippen,[1]
Beweeghde gants het wout al roerende zijn lippen,[2]
En soete snaren-spel. de lieffelicke stem[3]
Track bosschen en gebergt met al de jacht tot hem.[4]
De boomen over eyndt die staken op haer ooren.[5]
De zee lag stil en stom. de vogels quamen hooren.
Het hert was sonder vrees, en docht niet op de vlucht.[7]
Den haes en was niet meer bekommert en beducht.[8]
De schrickelicke leeuw socht niemant te verscheuren:[9]
Het was al paeys en vree. de stal met open deuren
En vreesde geenen wolf: het schaepken was verblijt
Te hooren sulcken sanck, te sijn van angst bevrijt:
Den havick en was niet op musch' of spreeuw gheseten.[13]
De duyf en wert niet meer verschoven noch verbeten[14]
Van Iupiters trawant. het alderwilste dier[15]
Dat wiert in korten stont gewonnen door de lier.[16]
Dit is aldus van hem versiert in oude tijden,[17]
Om dat hy ginck den mensch besnoeyen en besnijden,[18]
Die wilt was ende woest. ons hersens, ons verstant
Gekommen op de loop, bestierd' hy metter hant.[20]
Prometheus had den mensch wel aerdichlick getrocken,[21]
En uyt het kley gemaeckt: maer waren noch als bocken[22]
En esels van verstant; tot dat hier Orpheus quam,
En tot gemeene best de soete lier aennam:[24]
Tot dat hy heeft een liet, een wonder liet gesongen,

1 *Eagri groote soon:* Orpheus, zoon van Oeagrus en de muze Calliope. Vgl. b.v. Valer. Flacc. Argon. IV, 348: Oeagri....de sanguine Orpheus. *Hemi:* Haemus, gebergte op de Balkan.
2 *Beweeghde:* bracht in beweging.
3 *snaren-spel:* snaarinstrument.
4 *jacht:* gedierte. Hor. Od. III, 11, 13 over Orpheus: tu potes tigris comitesque silvas ducere.
5 *De boomen over eyndt:* de rechtopstaande bomen, cf. Ov. Met. X, 86-106.
7 *docht....op:* dacht....aan.
8 *bekommert:* bevreesd.
9 *schrickelicke:* vreesaanjagende.
13 *was niet gheseten:* overviel niet meer (zat niet meer bovenop).
14 *verschoven:* verjaagd; *verbeten:* doodgebeten.
15 *Iupiters trawant:* adelaar.
16 *gewonnen:* overwonnen, getemd.
17 *van hem versiert:* over hem bedacht, verzonnen.
18 *besnoeyen en besnijden:* beschaven.
20 *Gekommen op de loop:* op hol geslagen.
21 *aerdichlick getrocken:* kunstig gevormd.
22 *waren:* zij waren.
24 *tot gemeene best:* voor het algemeen welzijn, ten algemenen bate; *aennam:* ter hand nam.

Waer door den ouden tijt, noch wilt en onbedwongen,
Noch bijster seer verwoest, een maet, een seker wet,[27]
Van alle goede tucht en seden is geset.[28]
Hier door heeft hy de naem van een Poëet gekregen;[29]
En om zyn groot verstant en Goddelicken segen[30]
Was hy Poëet, en wiert Theologus beroemt:[31]
En wort noch op den dach van heden soo genoemt.
Sult ghy dan niet, ô Heins, met uwen geest geresen
Tot boven in de locht, den tweeden Orpheus wesen,
Om dat ghy recht verstaet der ouder Vaders gront,[35]
En in Parnassi vloet gewassen hebt u mont?[36]
Gaet aen, begint maer werck: gaet aen, wilt u begeven[37]
In een soo grooten velt. daer is noch stoff gebleven.[38]
Ons' herten sijn versteent, gelijck een klip of rots.[39]
De mensch is noch een wolf, vol hoogmoet en vol trots.
Soo ghy dit harde volck bewegen kont met spelen,
En haren haet en nijt soo strijcken ende strelen,[42]
Dat zy tot rust verstaen, en doen boetveerdigheyt,[43]
Ick segge, dat u recht dien naem wert toegeleyt.[44]
Ghy treckt uw' schouders op, ô bloem van onse tijden!
Het schijnt dat ghy den naem niet al te wel kont lijden.[46]
Waer voor ist dat ghy vreest? voor Orpheus droeve doot,[47]
En vreeselick gevaer? gelooft; ten is geen noot.[48]
Vergeefs, ô vrient, vergeefs, sijt ghy daer met beladen:[49]
Al waert dat al den hoop der rasende Maenaden[50]
V vielen op het lijf: dijn hemels hoog geluyt[51]
Soud' hare rasery verjagen met zijn luyt.[52]

27 *verwoest:* woest, wild, onbeschaafd; *maet:* norm; *seker:* vaste.
28 *geset:* gesteld.
29 *Hier door heeft hy.....*: uit deze regel blijkt de waarde van het dichterschap: de dichter leert de mens maat en wet. Wegens zijn verstand en de gaven die hij van God kreeg, is Orpheus dichter en theoloog tegelijk.
30 *Goddelicken segen:* gaven van God.
31 *Theologus:* als theoloog; *beroemt:* geroemd.
35 *der ouder Vaders gront:* de Kerkvaders tot in de diepste diepte.
36 *in Parnassi vloet gewassen hebt u mont:* het levenwekkend water van de Parnassus gedronken hebt.
37 *Gaet aen:* Begin; *begint maer werck:* begin uw werk maar, ga maar aan het werk.
38 *velt:* gebied.
39 *gelijck een klip.....:* metaforisch teruggrijpen naar het begin van het gedicht.
42 *strijcken ende strelen:* kalmeren.
43 *Dat zy tot rust verstaen:* Dat zij rust (vrede) leren; *doen boetveerdigheyt:* boete doen.
44 *recht:* terecht; *dien naem:* die van Orpheus; *toegeleyt:* toegekend.
46 *lijden:* verdragen.
47 *Orpheus droeve doot:* Orpheus gedood door Zeus, die vertoornd was over de Orfische mysteriën. Zijn lijk werd in stukken getrokken en in het water geworpen.
48 *ten is geen noot:* het is niet nodig.
49 *Vergeefs:* Zonder reden; *daer met:* met die vrees.
50 *Maenaden:* ons bekend uit de Bacchushymne. De annotator legt aldus een licht verband tussen de twee gedichten van Heinsius.
51 *geluyt:* gezang.
52 *luyt:* klank.

Gelijck de wijsen helt van Iesse voort gekomen,[53]
Heeft dickwils in zijn hant den gouden harp genomen,
Daer door de rasery, die Saul heeft geplaeght,
Wiert uyt zijn dol gemoet verdreven en verjaeght.

CIↃ IↃ CXVI.

53 *de wijsen helt van Iesse voortgekomen:* David; fraaie trits: Orpheus - David - Heinsius.

Inhout ende nuttigheyt van desen Lof-sanck.

[1] D*E meeste vreugt*, *de welcke de sielen in dit leven hebben*, *die naer de rechtveerdigmakinge*[1]
[2] *hongeren*, *ende naer hare saligheyt dorsten*, *is de geduerige*
[3] *ende gestadige overdenckinge des Heeren Iesu Christi: die*, *gelijck*
[4] *den Apostel tot den Hebreen in het dertiende seer wel spreeckt*, is gisteren ende[4]
[5] heden de selve, ende in der eewigheyt. *Doch gelijck ons zijne Godheyt*, *die*[5]
[6] *hy gemeen heeft met den Vader*, *een bysondere vreugt geeft*, *als wy overdencken*,
[7] *dat oock hare onbegrijpelickheyt ende kracht ons te goede komt*, *door zijne menswerdinge*,[7]
[8] *ende het geloove: het welcke de selven Apostel in zijn elfde segt te*[8]
[9] *wesen* een versekerheyt der dingen die men hoopt, ende een bewijs der
[10] dingen, die men niet en siet: *Soo ist nochtans*, *dat alle troosten verre te*
[11] *boven gaet zijne onuytsprekelicke liefde ende jonste bewesen aen de oude Vaders*,[11]
[12] *die hy met ooghschijnelicke mirakelen*, *beloften*, *ende segelen ofte sacramenten*[12]
[13] *van de selve*, *tot den tijt der propheten onderhouden heeft. Die als voorboden van*[13]
[14] *zijne komste*, *het volck moet gegeven*, *ende den selven soo in het aensien van zijne*[14]
[15] *majesteyt*, *eewigheyt*, *ende heerlickheyt*, *als van zijne nederheyt ende aengenomen*
[16] *swackheyt*, *voor oogen gestelt hebben: dickwils met hem sprekende in den*[16]
[17] *geest*, *ende in den geest hem siende*, *op menigerley wijse. Tot dat ten lesten in de*
[18] *volheyt des tijts*, *de verborgentheyt der Godsaligheyt*, *gelijck den Apostel daer*
[19] *van schrijft aen Timotheum*, is geopenbaert in den vleesche, gerechtveerdigt[19]
[20] in den geeste, gesien van de engelen, gepredickt onder de Heydenen,
[21] gelooft in de werrelt, opgenomen in heerlickheyt. *Soo dat al het gene*
[22] *dat van hem voorseyt is geweest*, *oock vervult is geweest*, *ende dat vervult is*
[23] *geweest*, *oock voorseyt is geweest. Desen troost wort in desen Lof-sanck van den*[23]
[24] *auteur voorgestelt: ende ten lesten besloten met de overweginge der namen ende*[24]

1 *meeste: grootste*.
4 *in het dertiende:* Hebr. XIII:8.
5 *gelijck:* terwijl (tegenstellend), ofschoon.
7 *onbegrijpelickheyt:* onbegrensdheid.
8 *in zijn elfde:* Hebr. XI:1.
11 *oude Vaders:* de patriarchen uit het O.T.
12 *die:* antecedent: de oude Vaders; *ooghschijnelicke:* klaarblijkelijke.
13 *van de selve:* daarvan (van zijn beloften); *onderhouden:* gesteund, gesterkt; *Die:* mirakelen, beloften, sacramenten.
14 *ende den selven:* en (aan het volk) Christus.
16 *dickwils....sprekende:* doordat het (het volk) vaak met Hem (Christus) sprak.
19 *Timotheum:* I Tim. III:16.
23 *van....voorgestelt:* door de auteur voor ogen gesteld.
24 *overweginge:* overdenking.

[25] *eygendommen*, *die de H. Schriftuere*, *den selven Heere Christo*, *soo in het aensien*[25]
[26] *van zijne Godheyt ende Mensheyt*, *als van alle beyde te samen*, *ende van zijne*

25 *eygendommen:* eigenschappen.

[27] *ampten*, *hem toeschrijft: maer insonderheyt*, *van den onuytsprekelicken bant*, *die*[27]
[28] *de geloovige met hem hebben; sijnde niet alleen deelachtig alle zijne gaven*, *maer*[28]
[29] *oock hem selven*, *door de nuttinge van zijn vlees ende bloet. Daer door onse siel*[29]
[30] *aen de tafel van het nieuwe Ierusalem*, *de stat Godes*, *geset*, *ende met de spijse*[30]
[31] *der toekomende tijden gevoet wort. Tot dat zy deelachtig van zijn lichaem*,[31]
[32] *oock den geest des lichaems Christi*, *deelachtig worde; ende het beelt Christi*
[33] *wederom aenneme*, *dat zy in Adam door zijne overtredinge verloren hadde.*
[34] *Die haer oock sal brengen daer zy hem sien sal*, aensichte aen aensichte,[34]
[35] [+] (*gelijck den H. Apostel wederom segt*) ende hem bekennen, gelijck zy bekent[35]
[36] is. *Het eerste stuck*, *spreeckt van zijne Godheyt*, *eewigheyt*, *eenigheyt*[36]
[37] *met den Vader in wesen*, *ende onderscheyt van persoone: van zijne wijsheyt*
[38] *ende goetheyt. die soo groot is*, *dat niet alleen de werrelt ende de mens*, *door hem*
[39] *gemaeckt is*, *maer hy oock mens door de selve is geworden*, *ende tot de doot toe*[39]
[40] *hem vernedert heeft; om de mens het leven te geven. Het tweede*, *van den val*[40]
[41] *der menschen*, *de beloften na den val*, *het verbont gemaeckt met het volck van*
[42] *Israel*, *ende het gestadig onderhouden van het selve. Het derde van zijne menswerdinge*,
[43] *die daer int breede verklaert ende overleyt wort*, *mitsgaders van zijn*[43]
[44] *lijden*, *doot*, *verrijsenis*, *ende opvaeringe ten hemel. Het vierde*, *is een lof ofte*[44]
[45] *danck-segginge*, *begrijpende alle de bysondere eygendommen ende namen*, *die*[45]
[46] *de Heere Christo toegeschreven worden: vervattende oock in hem*, *een ernstig*[46]
[47] *gebet*, *bequaem voor desen tijt*, *ende een uytmetinge ofte beschrijvinge van zijne*[47]
[48] *geestelicke gaven. Het welcke dan het Hooftstuck is van al dat wy doen moeten*[48]
[49] *ende weten. Want gelijck onse hoochste wetenschap is gelegen in het rechte*
[50] *verstant ende begrijp van den wille Gods; soo is onse saligheyt volkomelick*[50]

[+] 1 Co. 13, 22.

27 *insonderheyt*, *van:* vooral in het aensien van (ten opzichte van).
28 *geloovige:* gelovigen; *sijnde....:* (causaal)
29 *nuttinge:* nuttiging.
30 *de spijse....tijden:* de hemelse spijs (Christus).
31 *zy:* de ziel; *deelachtig van:* deel hebbend aan.
34 *Die:* antec. Christi (van Christus.... die). *aensichte aen aensichte:* van aangezicht tot aangezicht I Cor. XIII:12 (niet 22).
35 *bekennen:* kennen; *bekent:* gekend.
36 *eenigheyt:* eenheid.
39 *door de selve:* daardoor.
40 *hem:* zich.
43 *overleyt:* overdacht.
44 *lof:* lofzegging.
45 *begrijpende:* bevattende.
46 *hem:* zich.
47 *bequaem:* goed, geschikt; *uytmetinge:* uiteenzetting.
48 *Hooftstuck:* hoofdzaak, voornaamste.
50 *verstant:* verstaan, begrip.

[51] *gelegen in de rechte kennisse ende dienst van het Woort God*, *dat is*, *den Heere*[51]
[52] *Christus*, *de eenige geleertheyt*, *roem*, *ende wetenschap van den selven Apostel.*
[53] *Die in desen Lofsanck wort gepresen*.

51 *Woort God:* Christus (tegenover den wille Gods = de wil van God de Vader).

Namen vande oude Vaders, die in de uytlegginge van desen Lofsanck vermaent worden.

ACACIVS.
AMBROSIVS.
ATHANASIVS.
AVGVSTINVS.
BASILIVS, de Groote genaemt.
BASILIVS, Bisschop van Seleucien.
BERNARDVS.
CHRYSOSTOMVS.
CYPRIANVS.
CYRILLVS Alexandrinus.
CYRILLVS Hierosolymitanus.
DAMASCENVS.
DIONYSIVS AREOPAGITA.
EPIPHANIVS.
EVCHERIVS.
EVTHYMIVS.
FVLGENTIVS.
GENNADIVS.
GELASIVS.
GREGORIVS NAZIANZENVS.
HIERONYMVS.
HILARIVS.
IVSTINVS MARTYR.
IVVENCVS.
LEOI.
MAXIMVS TAVRINENSIS.
MINVTIVS FELIX.
NOVATIANVS.
NYSSENVS.
PETRVS CHRYSOLOGVS.
PETRVS DIACONVS.
PETRVS LOMBARDVS.
PROCLVS, Bisschop van Constantinopolen.
PROSPER AQVITANICVS.
RVFFINVS.
SYNODVS EPHESINA.
TATIANVS.
TERTVLLIANVS.
THEODORETVS.
THEOPHYLACTVS.
VINCENTIVS LIRINENSIS.

Dan. Heinsii
Lof-sanck
Van
Iesvs Christvs,
den eenigen ende eeuwigen
Sone Godes.

H*Et Woort was *voor den tijt *by God, *uyt God geresen,[(1)11]
De selve God, met God den Vader, in het wesen:[2]
*Maer niet te min de Soon: *die van den Vader erft[33]
Zijn macht, zijn heerlickheyt, en zijnen naem verwerft.

Vytleggingen.

[1] TEn rechten wort de Heere Christus Esa.8,[1]
[2] 14. Rom.9,32, genaemt, *de steen des aenstoots:*
[3] die, niet tegenstaende zijne Godheyt,
[4] ende de kracht van de selve, volkomelick[4]
[5] geopenbaert aen de mensche, soo haest van de[5]
[6] mensche niet en was gescheyden, om wiens wille[6]
[7] hy was gekomen by de mensche, ende geworden
[8] mensche, ofte eenige hebben begonnen te
[9] twijffelen van zijne Godheyt, ende den selven[9]
[10] wederom te kruycen, die voor de mensche gekruyst
[11] was. Dat is, het gene van de dry Euangelisten[11(11)]
[12] van zijne nederheyt verhaelt wort, tot onderdruckinge[12]
[13] van zijne grootheyt ende eewigheyt
[14] met moetwil te misbruycken. Gelijck de[14]
[15] Cerinthianen ende Ebioniten: die wel dorsten[15(15)]
[16] seggen, dat de Heere uyt den sade Iosephs was[16]
[17] geboren. Om dese te bejegenen, is den heyligen[17(17)]
[18] Euangelist Iohannes, de lust ende het vermaecken
[19] des Heeren, die op zijne heylige borst gerust,
[20] ende de schatten der verborgentheden Godes
[21] daer uyt gesogen hadde, veroorsaeckt geweest,
[22] niet anders als eenen Secretaris van den hemel,[22]
[23] dingen, die, gelijck S. Chrysostomus wel segt,[(23)]
[24] voor dien tijt, de Engelen verborgen waren, uyt
[25] te spreken: om te toonen, dat de selve Heere

[26] Iesus, die na het vlees geboren, ende den mensche[26]
[27] was gegeven, voor het vlees, ende sonder[27, 28]
[28] het vlees, jae voor alle vlees ende schepsel, God,
[29] by God was geweest. Op de selve wijse sijn
[30] oock de oude Vaders gedwongen geweest, soo[30]
[31] in Synoden als in schriften, haer tegen de vyanden
[32] des persoons Christi, zijner Godheyt, eewigheyt,
[33] eenigheyt met den Vader in het wesen,
[34] ende zijne onuytsprekelicke eewige geboorte
[35] uyt den Vader, te verklaren: ende een wet te[35]
[36] stellen voor de naekomelingen, hoe verre zy[36]
[37] souden mogen komen. Den Auteur niet konnende
[38] spreken van de eygenschappen des Soons
[39] Godes in desen zijnen Lofsanck, sonder eerst
[40] ende voor al, van zijne eewige Godheyt te
[41] spreken, heeft hem selven soo gematigt, dat hy[41]
[42] hem by de H. Schrift, ende hare uytleggers, de
[43] oude Vaders, heeft gehouden.

[44] ***Het woort*.]**

[45] Gelijck den Heyligen Iohannes heeft zijn[45]
[46] oog-merck genomen op het begin van het eerste
[47] boeck Mosis, soo heeft den auteur gesien op[47]
[48] de eerste woorden van den H. Iohannes: die te-

5 *En doe den hemel wiert met wolcken afgeschoten,[5]
Den afgront van de zee met watren overgoten,

[1] gen de Ioden, ende alreede boven genoemde
[2] Ketters, wilt bewijsen, wie dat niet en is geschapen,[2]
[3] als het al, daer Moses van spreeckt, wiert[3]
[4] geschapen. Te weten, de Sone: die hy dan het
[5] Woort genaemt heeft, om te kennen te geven,
[6] dat hy niet alleen en is de wijsheyt des Vaders,
[7] maer oock die de selve ons uytgeleyt ende te[7]
[8] kennen heeft gegeven. Gelijck het woort niet[8]
[9] anders en is dan een recht beelt van ons verstant[9]
[10] ende reden, de selve uytdruckende ende openbarende:
[11] ende het Griecksche woort, dat den
[12] Euangelist gebruyckt, het een ende het ander
[13] oock beteeckent. dat is, woort ende reden. Gelijck
[14] ooc daerom Tertullianus segt, in zijn boeck
[15] Van het gebedt, dat hy is, *Het woort Godes*, *ende*
[16] *de reden Godes: het woort van de reden*, *ende de*
[17] *reden van het woort*.

[18] ***Het woort was*.]**

[19] Moses hadde geseyt in zijn eerste boeck, sprekende
[20] van alles dat geschapen was, *In den beginne*
[21] *schiep God hemel ende aerde:* Iohannes segt daer
[22] en tegen, ende nochtans op het gene dat Moses[22]
[23] geseyt hadde, *Het Woort was in den beginne:* om
[24] te toonen, dat gelijck het gene dat geschapen
[25] wiert, begon: alsoo, het gene dat was als alle
[26] dinck begon, was voor het begin van al dat begon.
[27] Ende dit was het Woort, daer Iohannes
[28] tegen Cerinthus ende Ebion van spreeckt; dat
[29] niet geschapen en is, maer deur het welcke alles
[30] geschapen is, dat Moses segt geschapen te sijn.[30]
[31] Hierom ist dat Ambrosius segt, overleggende
[32] de plaetsen, beyde van Moses ende Iohannes,
[33] *Dat geschapen wort begint: dat was en heeft geen*
[34] *begin ontfangen maer voorgekomen*. Gelijck de[34]
[35] Vaders wel verstaen hebben, dat de een plaets
[36] tegen de ander moet gestelt worden: soo om
[37] het rechte verstant van de plaets Iohannis, als het
[38] misbruyck van de plaets Mosis.

[39] ***voor den tijt*.]**

[40] Dit is oock een uytlegginge van de woorden
[41] des Heyligen Iohannis, seggende, *In den beginne*
[42] *was het Woort*; daermede gevende te kennen, dat
[43] het Woort was als alle dinck begon: om het
[44] Woort alleen uyt te nemen van al dat begon,[44]
[45] ende binnen den tijt is geworden dat het is. Gelijck
[46] Micheas van den Sone sprekende, segt, dat
[47] zijn gangen van den beginne sijn, voor de dagen
[48] des werrelts. cap.5, vers.2.

[49] ***by God*.]**

[50] Den auteur heeft zijn beste gedaen, om in dese
[51] hooge ende diepe verborgentheden van de sin
[52] des H. Euangelists niet te wijcken. *Ende het*
[53] *Woort was by God*, segt Iohannes; gevende daer
[54] mede te kennen, dat de Sone als Sone onderscheyden
[55] is van de Vader, daer hy by is: gelijck
[56] de oude Vaders dat uytleggen tegen Sabellius:
[57] ende hy hem selven daer na breeder verklaert,[57]
[58] seggende: dat hy een is met hem in wesen: maer
[59] even wel is onderscheyden als Sone, in het aensien,[59]
[60] dat, gelijck Augustinus segt, de Vader niet
[61] en is de Sone, nochte de Sone de Vader, al ist dat
[62] zy beyde een God sijn.

[63] ***uyt God geresen*.]**

[64] De Propheet David, sprekende in den geest
[65] van Christo, ende zijn eenige geboorte uyt den[65]
[66] Vader, in den tweeden Psalm, segt, *Ick sal het*
[67] *geset vertellen*, *dat de Heere tot my geseyt heeft*, *Ghy*[67]
[68] *sijt mijn Sone: ick hebbe dy heden gewonnen*.[68]
[69] De oude Vaders, om dese geboorte met eerbiedinge
[70] uyt te drucken, gebruycken het woort
[71] ἀνατέλλειν: dat is, *rijsen*, *uytrijsen:* gelijck
[72] het licht uyt de Son rijst. Alsoo zy oock de selve
[73] gelijckenis gebruycken, van de selve eeuwige[73]
[74] geboorte sprekende: als beneden sal getoont
[75] worden. Dit woort heeft den auteur hier uytgedruckt[75]
[76] ende gevolgt.

[77] ***Maer evenwel*.]**[1]

[78] Den auteur heeft tot noch toe met korte
[79] woorden veel te kennen gegeven. Ten eersten,

1 Afwijkend van de tekst: Maer niet te min.

[80] de eeuwigheyt van God het Woort, seggende,
[81] *Dat het Woort was voor den tijt:* ten tweeden, de
[82] eeuwige geboorte van het Woort uyt den Vader,
[83] seggende, *Dat het Woort*, *dat voor den tijt*
[84] *was*, *uyt God was geresen:* ten derden, de persoon
[85] van de Sone, die het Woort was, onderscheyden
[86] van de Vader, seggende, *Dat hy by God was:* te
[87] weten, de Sone by den Vader: ten vierden ende
[88] vijfden, getoont, dat hy God was, ende de selve
[89] God met God den Vader, in het aensien van het
[90] wesen, seggende, *De selve God met God den*
[91] *Vader*, *in het wesen*. Nu toont hy, hoe dat zy
[92] een zijn, ende worden nochtans onderscheyden:
[93] ende dat al, volgende de woorden van den
[94] Euangelist.

[95] ***die van den Vader erft*.]**

[96] Siet den Apostel tot den Hebreen in het 1, 2,
[97] daer hy van den Sone sprekende, *de welcke hy*,[97/8]
[98] segt hy, *geset heeft tot eenen erfgenaem aller dingen:*
[99] om dat, gelijck Iohannes segt in het 3, 35, *de*
[100] *Vader den Sone lief heeft*, *ende heeft alle dingen in*
[101] *zijne handen gegeven*.

[102] ***En doe den hemel wiert*.]**

[103] Den auteur en geeft met dit gantsche veers
[104] niet anders te kennen, dan het gene dat Iohannes
[105] segt, *alle dingen sijn door hem gemaeckt*, ende Pau-

De sterren in de locht geboren en geplant,
*Hy was des Vaders hulp, *des Vaders rechterhant.[888]
Hy was dan *het begin van allerhande saecken,[99]
*En was in het begin, doen alles was te maecken.[10]
*Hy was het ware licht: het licht, dat onverwacht[1111-12]
Gekomen tot de mens, *ginck lichten in de nacht.

[1] lus tot de Coloss. 1, 16, *door hem sijn alle creatueren*
[2] *geschapen*. Ende dit bewijst oock de Godheyt
[3] des Soons: *Want al watter is*, segt S. Augustinus,
[4] *is ofte God ofte creatuere*. Bewijst oock zijne
[5] eeuwigheyt. want dese plaetse is eygentlick afgemaelt[5]
[6] uyt de treffelicke Proverb. 8, daer de[6]
[7] wijsheyt, dat is de Sone Godes, onder andere
[8] redenen, sprekende van zijne eeuwigheyt, alsoo
[9] segt: *Doe hy de hemelen bereyde*, *doe was ick aldaer:*
[10] *doe hy de diepte met zijnen percke vervattede*.[10]
[11] *Doe hy de wolcken daer boven bevestichde: doe*
[12] *hy bevestichde de fonteynen der diepten*. Soo datmen
[13] moet letten op de maniere van spreken.
[14] Want die was doe den hemel wiert, was voor
[15] den hemel: ende die was doe de afgronden wierden,
[16] was oock voor die. Gelijck de gene die
[17] was in den beginne, was voor den beginne. Ende
[18] daerom segt de selve Wijsheyt, in het selve
[19] capittel: *Doe de diepten noch niet en waren*, *doe was*
[20] *ick alreede veerdich. doe de fonteynen noch niet en*[20]
[21] *sprongen met water*. Het welcke dan het selve[21]
[22] is met het voorgaende.

[23] ***Hy was des Vaders hulp*****.]**

[24] Om te kennen te geven, dat de Vader den Sone
[25] niet en heeft gebruyckt als een instrument,
[26] het welcke Arrius seyde: die over sulcks van[26]
[27] Theophylacto, Basilio, andere oude Vaders,
[28] wederleyt wort: maer gelijck het den Apostel
[29] uytlegt op de plaets alreede verhaelt. Ende
[30] voorder om te toonen, dat dit woort niet en is[30]
[31] geweest een ydel geklanck, ofte een woort gelijck
[32] de onse: maer de tweede persoon inde Godheyt.
[33] die, gelijck Tertullianus seer wel segt
[34] teghen Praxean, *selve gemaeckt heeft*, *al het gene*
[35] *dat door hem gemaeckt is geworden*.

[36] ***des Vaders rechterhant*****.]**

[37] Om te kennen te geven, het voorgaende: te
[38] weten, dat hy geweest is een ware oorsaeck van
[39] alle schepselen, als oock dat hy is de macht ende
[40] de eere des Vaders, door wien alles is geschapen:
[41] gelijck het woort, *rechterhant*, over al in de
[42] schriftuere wort genomen.

[43] ***Het begin van allerhande saecken.*****]**

[44] Ofte om dat hy voor alles was: om welcke
[45] oorsaeck hy van den Apostel, den eerstgeboren
[46] aller creatueren wort geseyt: ofte om dat alle
[47] dingen van hem haer begin hebben. Het welcke
[48] den Euangelist te kennen geeft, seggende,
[49] *Ende sonder het woort*, *en is niet gemaeckt*, *van dat*
[50] *gemaeckt is*. Waer uyt wederom volgt de eewigheyt
[51] des Sone Godes. Want alle dingen nootsaeckelick
[52] na hem sijn, om dat alle dingen door
[53] hem sijn. jae niet en is voor hem, om dat alles
[54] door hem is. Ende daer uyt volgt oock weder,
[55] dat de Heere is sonder begin, als die geweest is
[56] in den beginne, om dat hy is het begin, van al
[57] het gene dat begin heeft.

[58] ***En was in het begin.*****]**

[59] Dit is het selve dat den Euangelist segt, *In den*
[60] *beginne was het Woort*.

[61] ***Hy was het ware licht.*****]**

[62] Siet Luc. 2,32. Iohan. 1,45. Esa. 60, 1, ende
[63] op ander plaetsen: daer de Heere Christus het
[64] *licht* genaemt wort, om dat hy het licht is van de
[65] sielen.

[66] ***Ginck lichten in de nacht.*****]**

[67] Dit is wederom het selve, dat den Heyligen
[68] Euangelist Iohannes segt, *Het licht is in de duysternis*
[69] *gekomen*, *ende de duysternis en heeft het licht*
[70] *niet konnen vaten*. van het Woort, te weten, de
[71] Heere, die in het midden van de dwalingen der
[72] Ioden, Griecken ende Romeynen is gekomen,
[73] in de nacht van het vlees is verschenen. Het[73]
[74] welcke suyver sijnde in hem selven, als geschapen[74]

[75] van Gode, die niet gemaeckt en hadde dan
[76] dat goet was, door de sonde is bedorven ende
[77] verduystert geworden. Desen nacht en kanmen
[78] niet beter vergelijcken als by de nacht daer van
[79] gesproken wort Exod. 10,22. Want gelijck de
[80] Egyptenaers dry dagen in de nacht leefden, soo
[81] dat de broeder zijn broeder, nochte de soon zijn
[82] vader niet en kende, soo is oock Adam met zijne
[83] nakomelingen in de nacht der sonden gevallen.
[84] Welcke nacht tot de komste des tweeden Adams
[85] gheduert heeft, die het licht in de werrelt heeft
[86] gebrocht; jae selve wesende het licht in de
[87] werrelt is gekomen, ende heeft de oogen onser
[88] sielen met de Goddelickheyt zijnes geestes verlicht.

*Geboren door zijn kracht, en door zijn kracht verworven[1313]
Het menschelicke vlees: geleden en *gestorven.[1414]
*En daerom is hy God: om dat zijn mensheyt niet[15]
Dan door den eygen wil zijns Godheyts en geschiet.[16]
Geworden ware mens, en ware mens geboren[17]
Door zijnen eygen wil. hy heeft het vlees verkoren,
Noch sijnde sonder vlees: door zijnen eygen raet,[19]
Noch sijnde God alleen, genomen desen staet.[20]
Eer dat hy mensche was, eer dat de menschen waren,
Besloten by sich self de menschen te bewaren,[22]
Te worden dat wy sijn. *soo dat de sterflickheyt
Komt dalen uyt den gront van zijner eeuwigheyt.[24]

[1] *Geboren door zijn kracht*.]

[2] Ten eersten, als selve God sijnde, ende een
[3] oorsaeck van zijn begin na het vlees. Gelijck[3]
[4] S. Augustinus betoont in zijn Hantboeck aen
[5] Laurentium: bewijsende dat de menschwordinghe
[6] van de mensche Iesus, is een werck van de
[7] gansche dryeenigheyt. Ten tweeden, als de Sone
[8] Godes. Ende dat ist, dat Hilarius seer wel segt
[9] in het boeck. Van de eenigheyt des Vaders ende
[10] des Soons: *Want al ist*, *dat*, (segt hy) *de Sone*
[11] *Godes*, *in de geboorte*, *het lijden ende sterven*, *saecken*
[12] *van onse natuere heeft gedaen*, *soo heeft hy*
[13] *nochtans die saecken uyt kracht van zijne natuere*[13]
[14] *gedaen: gelijckerwijs als hy hem selven een beginsel*[14]
[15] *is om geboren te worden: hy selve wilt lijden het*
[16] *gene dat hy kan niet lijden: als hy sterft die leeft*.[16]
[17] *Ende nochtans als hy die God is*, *dit doet door de*[17]
[18] *mensche*, *als die geboren wort door zijn kracht*, *lijt*,
[19] *ende sterft; soo en laet hy niet te doen*, *dat de mensche*[19]
[20] *eygen is: als die geboren wort door zijn kracht*, *lijt*,
[21] *ende sterft*.

[22] *gestorven*.]

[23] Den auteur segt dat de Heere oock door zijn
[24] kracht is gestorven. Ende daerom ist dat hy
[25] selve segt by Iohannem 10, vers.18. *Niemant*
[26] *neemt de siele van my*, *maer ick legge die af van my*
[27] *selven*. Gevende te kennen, dat hy niet alleen
[28] met zijne wil is gestorven, dat is, dat hy stervende[28]
[29] in het vlees, met zijnen wil het leven heeft

[30] gelaten, maer veel meer uytdruckende zijne[30]
[31] macht ofte kracht, die de Theologanten, *potestatem*
[32] *activam*, noemen. in het aensien dat hy,[32]
[33] die zijn leven liet, het selve wederom als het hem
[34] belieft heeft, konde aennemen. Ghelijck hy
[35] oock gedaen heeft. Het welcke dan zijne Goddelicke
[36] macht oock in dit deel bewijst.

[37] *En daerom is hy God.*]

[38] Dit is eenen grooten troost voor de siele, dat
[39] de mensheyt, die de Sone Godes aengenomen[39]
[40] heeft, soo met de Godheyt is vereenigt, dat hy
[41] niet geleden en heeft als mensche, ofte wy weten[41]
[42] dat hy het hadde konnen niet lijden als God[42]
[43] zijnde, ende dat hy door zijnen wille is vernedert
[44] geweest, om dat wy in hem souden onderdanig[44]
[45] wesen. Waer in de gront van onse saligheyt
[46] bestaet. Want niemant en kan onderdanig
[47] wesen, dan die met eygen wille yet doet. Nu
[48] weten wy dat het de selve is, niet alleen die gestorven[48]
[49] is, ende die konde niet sterven, gelijck[49]
[50] de Heere van hem selven segt in de voorgemelde
[51] plaetse, maer oock, gelijck een out Vader wel
[52] segt, die de doot heeft aengenomen, ende die het
[53] leven geeft.

[54] *Soo dat zyn*[1] *sterflickheyt.*]

[55] Daer en is niet, dat meer schijnt te strijden tegen
[56] de Godheyt Christi, dan dat hy heeft konnen
[57] sterven, tegen zijne heerlickheyt, dan dat hy
[58] is ghestorven. Ende dit is nochtans in hem gheschiet,
[59] door den raet ende wille van zijne eewige[59]
[60] Godheyt: soo dat niet alleen zijne Godheyt, die
[61] noch tijdelicke geboorte noch doot is onderworpen,
[62] maer oock den raet ende het voornemen
[63] van zijne menswordinge ende sterflickheyt,
[64] voor alle tijt is: als die voor den tijt besloten[64]
[65] heeft te doen, het gene dat hy op den bestemden
[66] tijt volbracht ende uytgevoert heeft. Ende dit
[67] is het, dat den auteur in het voorgaende tot noch
[68] toe gheseyt heeft, *door zijnen eygen raet*, *Noch*
[69] *zijnde God alleen genomen desen staet. Eer dat hy*
[70] *mensche was*, *&c*. Oock soudet een groote
[71] dwaesheyt sijn, te gelooven het gene de Heere
[72] Christus, sprekende van zijne voorsichtigheyt,[72]
[73] die haer oock in het bysonder tot alles dat geschapen

1 zyn: tekst heeft *de*

[74] is verstreckt, Matthaei in het seste ende[74]
[75] in het tiende, segt onder ander in het 29 ende
[76] 30 veers, *datter niet een mosken van een half*
[77] *pennincxken sonder zijnen wille ter aerden en valt*,
[78] ende te gelooven, dat hy sonder zijnen wille[78]
[79] soude gestorven ofte mens geworden zijn. Waer

Want hy *de wijsheyt was des Vaders, en *het leven[2525]
Van alles watter leeft: die wesen heeft gegeven[2626]
Aen alles watter is. eer dat de Son of Maen
Beduyders van den tijt, den tijt ons wesen aen.[28]
Eer dat de werrelt wist van maenden ofte dagen,
Eer datse selve was, was God met hem verdragen,[30]
De Vader met de Soon: dat, al wat dat hy heeft,[31]
En al wat datter is, *hy oock den Sone geeft.
De Vader was het al. *de Soon was al in allen:[33]
*Des Vaders eygen beelt, *des Vaders welgevallen.

[1] uyt soude volghen, dat hy geen God en soude
[2] sijn. Want gelijck God alleen doet dat hy wilt,
[3] soo en kan hy geen God sijn, die doet dat hy
[4] niet en wilt, ofte lijt dat een ander wilt.[4]

[5] ***de Wijsheyt.*]**

[6] Alsoo wort hy genaemt Proverbiorum 8,22.
[7] Sap. 8,4, insonderheyt in den 2 tot de Corinthen
[8] 1, 24.

[9] ***het leven.*]**

[10] *In den selven was het leven*, *ende het leven was*
[11] *het licht der menschen*, segt onsen Euangelist 1,4,
[12] noemende de Heere Christum *het leven*. ofte
[13] om dat hy al wat leeft onderhout: ofte om dat
[14] hy het geestelick leven aen alle redelicke creatueren
[15] geeft, gelijck het Theophylactus uytlegt,
[16] ende den auteur hier naer segt: ofte om dat het[16]
[17] een van zyn eygendommen is, dat wy in hem
[18] leven, alsoo de oude Vaders geleert hebben. *In*
[19] *den Vader sijn wy*, *in den Sone leven wy*, *in den*
[20] *Heyligen geest nemen wy toe*, segt Cyprianus.

[21] ***hy oock den Sone geeft.*]**

[22] Siet Ioh. 3, 35. item 13, 3. Matth. 28. Luc.[22]
[23] 10,22.

[24] ***de Soon was al in allen.*]**

[25] Christus is al in allen, dat is het eynde, ende

[26] het begin: gelijck het de oude Vaders uytleggen:
[27] ende gelijck het spreeckwoort van de
[28] Griecken, oock by andere gebruyckt, mede[28]
[29] brengt. Den Apostel in den eersten tot den Corinthen
[30] 15, 28, gebruyckt de maniere van spreken[30]
[31] van God den Vader: ende tot de Coloss. 3,
[32] 11, van God den Sone: welcke reden de oude
[33] Vaders tegen de Arrianen gebruycken, die de
[34] eerste plaets tegen den Sone, ende zyne Godheyt,
[35] trecken. Soo dat den auteur, de twee[35]
[36] plaetsen wel by een gevoegt heeft: om te toonen,
[37] dat de Sone niet minder en is van macht als
[38] de Vader; als een God zijnde.

[39] ***Des Vaders eygen beelt*.]**

[40] Alsoo wort de Heere Sap. 7,26. tot den Coloss.
[41] 1, 15. in den tweeden tot de Corinth. 4, 4,
[42] genaemt, om dat hy, gelijck Oecumenius met
[43] de Griecksche Vaders segt, God uyt God is:
[44] ende daerom brengt S. Hieronymus op de selve[44]
[45] plaets, de woorden des Apostels Hebr. 1,3, daer
[46] de Sone het *evenbeelt des selfstandigheyts Godes*
[47] wort genaemt. Hy is dan het beelt des Vaders:
[48] ten eersten, in het aensien van zijne Godheyt:
[49] ten tweeden, in het aensien van zijne mensheyt,
[50] ende de menschen: om dat hy sijnde onsichtbaer
[51] in zyn natuere, sichbaer is gheworden in de onse.
[52] *Die my siet*, segt hy, *Philippe*, *die siet den Vader*.
[53] Ende dat, om ons het beelt Godes wederom te[53]
[54] geven, dat in ons door de sonde was vergaen,
[55] Ende daerom is hy by ons gekomen. Want gelijck
[56] een beelt dat door vuyligheyt vergaen ofte[56]
[57] versleten is, niet vernieuwt en kan worden, ten
[58] sy dat hy komt, wiens beelt dat het is: soo is het
[59] beelt des Vaders tot ons gekomen, om het selve[59]
[60] in ons te vernieuwen, dat door de sonde teenemael
[61] vergaen was.

[62] ***des Vaders welgevallen*.]**

[63] Gelijck de Vader self in zijnen doop heeft getuygt,
[64] seggende, *Dit is mijnen lieven Sone*, *in de*
[65] *welcken ick mijn welbehagen genomen hebbe*. Het
[66] welcke de eerste stemme is, segt Cyprianus, die[66]
[67] de Vader in de persoon van den Vader gesproken
[68] heeft: ende oock, segt hy, niemant als hy
[69] alleen, onder alle die in den hemel sijn, en soude
[70] Iesum Christum zijnen Sone hebben derven

[71] noemen.

*God self, en eewig God, als God. *maer niet te min[3535]
*De Vader gaf de Soon, als Vader, zijn begin:
*Wt hem, maer niet naer hem. Waer souden wy wat halen[373737]
Om dit te meten af? Siet aen de klare stralen,[38]
*De stralen van de Son. zy sijn noch voor noch naer,
Maer met, en uyt de Son. soo gaet het oock met haer.[40]

[1] *God self*.]

[2] Dat is, niet anders als God: ende dit is dat den
[3] heyligen Euangelist segt: *ende het Woort was*
[4] *God*.

[5] *maer niet te min*.]

[6] Den auteur begint hier wat hooger te gaen,
[7] alleen om te toonen met een woort ofte twee,
[8] hoe verre dat de oude Vaders, geperst sijnde van
[9] de ketters, sijn geklommen, ende segt in het korte,
[10] het gene daer zy soo vele van hebben geschreven:
[11] dat de Sone Godes, alsmen van hem
[12] spreeckt, sonder te spreken van den Vader, wort
[13] geseyt het gene dat hy is, van hem selven te sijn,
[14] ende van hem selven te hebben: maer in het
[15] aensien dat hy Sone is, ende Sone van den Vader,
[16] alles van den Vader te hebben. Ende daerom
[17] oock, gelijck S. Augustinus segt, wort hy in[17]
[18] het aensien van hem selven God genaemt, maer
[19] in het aensien van den Vader, de Sone. ende gelijck
[20] Cyrillus segt, *de Dryeenigheyt in het aensien*[20]
[21] *dat zy een is*, *is sonder begin: maer de persoonen*
[22] *hebben een begin*, *ende wederom geen begin. Want*
[23] *de Vader is sonder begin: ende is de Sone ende den*[23]
[24] *H. Geest*, *haer begin*. Het welck begin ofte
[25] oorsaeck, is boven ons, gelijck het voor ons[25]
[26] is, ende is in het aensien van al dat geschapen is,[26]
[27] geen begin: om dat het was, gelijck den H. Iohannes
[28] segt, in den beginne. Den auteur heeft
[29] eygentlick met dese twee veerskens uytgedruckt
[30] het gene dat de Griecksche Theologanten
[31] seggen van de Sone, dat hy is αὐτόθεος, niet
[32] αὐτοϋιός: *God van hem self*, *maer niet van hem*
[33] *self Sone*.

[34] ***de Vader gaf de Soon, als Vader, zijn begin.***]

[35] De oude leeraers seggen, dat de Vader een
[36] begin is, de Sone een begin is, den Heyligen
[37] Geest een begin is. De Vader een begin sonder
[38] begin, de Sone een begin uyt het begin, den
[39] Heyligen Geest een begin uyt alle beyde. Al is
[40] het dan dat de Sone is een begin uyt het begin,
[41] soo moeten wy weten dat hy is sonder begin:
[42] om dat dit beginsel is sonder begin. *De Sone*[42]
[43] (segt Augustinus) *is niet door hem selven*, *maer uyt*
[44] *dien*, *die uyt niemant en is: geboren van eewigheyt*,
[45] *nemende zijn geboorte uyt de eeuwigheyt des Vaders:*
[46] eeuwig uyt eeuwig, God uyt God, gelijck de
[47] Vader eeuwig is, ende God is.

[48] ***Vy*** [t] ***hem, maer niet naer hem.***]

[49] Dit sijn de eygen woorden van Cyrillus ende
[50] Gregorius: ἐκεῖθεν γὰρ, ἀλλ᾽ οὐ μετ᾽ ἐκεῖνον; 50
[51] sprekende van de Sone ende den H. Geest:
[52] *die*, (seggen zy,) *sijn uyt den Vader*, *maer*
[53] *niet naer den Vader*. Waerom? om dat den
[54] Vader, gelijck hy van eeuwigheyt geweest is,
[55] alsoo den Sone van eeuwigheyt heeft gewonnen:
[56] ofte, om dat de Vader niet en is geweest
[57] eer hy de Sone heeft gewonnen. om dat hy
[58] van eeuwigheyt is geweest, ende van eeuwigheyt
[59] hem heeft gewonnen.

[60] ***de stralen van de Son.***]

[61] Gregorius in zijn eerste boeck Van de Sone,
[62] ende oock ander Vaders, willende te kennen geven,
[63] hoe dat de Sone Godes van eeuwigheyt is
[64] met den Vader, ende nochtans als Sone geboren
[65] is uyt den Vader, gebruyckt de selve reden, die[65]
[66] hier den auteur alreede heeft gebruyckt: dat hy
[67] soo is van eeuwigheyt geboren uyt den Vader,
[68] dat hy niet en is naer den Vader, maer van eeuwigheyt
[69] met den Vader: gebruyckt oock de
[70] gelijckenis van het licht van de Son, ofte (gelijck
[71] den auteur doet, ende hy selve in zyn boecxken
[72] van de Godheyt aen Eunomius) van de stralen
[73] van de Son: die niet en sijn naer de Son, maer
[74] met de Son, ende nochtans uyt de Son. Om te
[75] kennen te geven, dat oock alsoo de Vader noyt
[76] en is geweest sonder de Sone, ende dat de Sone
[77] nochtans als Sone is uyt den Vader. Ander gebruycken
[78] de gelijckenis van het licht ende van

[79] zijn glans. de welcke niet en konnen gescheyden
[80] worden, ende worden nochtans onderscheyden:
[81] als sijnde het eene licht, het ander glans.
[82] oock soo, dat de glans is uyt het licht, maer niet
[83] naer het licht. jae oock soo, dat het licht noyt
[84] en is geweest sonder glans. Het welcke zy meynen
[85] aldernaest uyt te drucken de eeuwige, ende[85]
[86] daerom onuytsprekelicke, geboorte van den Sone
[87] uyt den Vader. die de H. Schrift oock voor
[88] oogen stelt, al ist dat zy van de maniere der selver
[89] niet en spreeckt. Ende dese gelijckenissen
[90] hebben gebruyckt meest alle de oude Vaders.
[91] Als Gregorius, Chrysostomus, Theophylactus,
[92] Leo, Augustinus, Ruffinus op de artikelen van
[93] het Geloof, lanck ende breet, Iustinus in zijne
[94] uytlegginge ofte belijdenis Van het Geloof, met
[95] meer andere. Tertullianus tegen Praxean, ge-

*Hoe seylen wy dus hoog? ick bidde laet ons strijcken,[4141]
En loopen met den riem, en dese klippen wijcken.[42]
Een peert dat ongetoomt misbruyckt zijn' eygen macht,[43]
Heeft zijnen meester haest in ongeval gebracht.[44]
Die van der aerde gaen, en na den hemel draven,
Gaen seylen sonder roer, en varen sonder haven.
Den ancker is hier best. de mens en gaet niet vast,[47]
Die blint en onbedacht naer Godes wijsheyt tast.[48]
*Naer dat de schoonen hof van Eden was gesloten,[4949]
Met allerhande vreugt en lusten overgoten,[50]

[1] bruyckt de gelijckenis van den wortel ende de
[2] spruyte, van de fonteyne ende de riviere, van de[2]
[3] Son ende hare straelen. Die het selve met veel[3]
[4] redenen bewyst.

[5] ***Hoe seylen wy dus hoog?*****]**

[6] Den auteur gheeft te kennen met de naervolgende
[7] woorden, niet dat dese gelijckenis nieuw
[8] is, als die, gelijck gheseyt is, alle de Vaders meest
[9] gebruyckt hebben: ofte, datse onghérymt is, als[9]
[10] die van de oude kercke komt. Maer ten eersten,[10]
[11] dat men niet lichtveerdich en moet, het gene boven
[12] alle schepselen is, by geschapen dinghen vergelijcken:
[13] ten tweeden, dat de oude Vaders, eenige
[14] dingen hebben geschreven, om haer teghen
[15] de vyanden van de kercke ende de H. Schrift te
[16] verklaren, die de H. Schrift met de selve woorden
[17] niet en segt: niet soo seer, om uyt te legghen
[18] dat zy segt, als om te verdedighen het ghene zy
[19] wilt seggen: ende datmen hier buyten niet en[19]
[20] behoort te gaen. ghelijck hy selve oock tot noch
[21] toe niet en heeft gedaen. Beter ist dat wy van dese
[22] saken spreken met Ambrosio, die segt: *En*
[23] *vraegt my naer dese verborgen natuere niet. Ick en*[23]
[24] *weet dit beter niet als ick het weet. Dat weet ick*
[25] *alleen wel*, *dat ick niet en weet het gene ick niet*
[26] *weten en kan*. Ende met Hilario, in zyn tweede
[27] Van de dryeenigheyt, die, sprekende van de
[28] eeuwighe gheboorte des Soons uyt den Vader,
[29] daer den auteur tot noch toe van heeft gesproken,
[30] oock seer wel segt: *Ick en weet het niet*, *ick*
[31] *en ondersoecke het niet*, *ende sal my selven nochtans*
[32] *troosten. De erts-engelen en hebben het niet ghehoort.*
[33] *het begrijp vanden tijt en begrypt het niet*.[33]
[34] *geen propheet en heeft het gevat: geen Apostel en*
[35] *heeft het gevraecht*, *de Sone self*, *en heeft het niet*

[36] *gheseyt*. Ende voorwaer, indien de mens niet en
[37] kan de Son aensien, die den vierden dach ghemaeckt
[38] is, hoe soude hy de eeuwighe gheboorte,
[39] de eeuwige natuere van de Sone Godes aensien,
[40] die alle de daghen ghemaeckt heeft, ende ons
[41] verstant? Daerom laet ons leeren weten, dat
[42] wy niet en weten, dan dat God gewilt heeft dat
[43] wy souden weten, door den Heere Christus:
[44] door wien wy konnen weten al dat wy moeten
[45] weten. Iae laet ons leeren, dat wy niet meer en
[46] konnen weten. Ende dese verborgentheden
[47] laten varen.

[48] ***Naer dat de schoonen hof.*****]**

[49] Hier begint den auteur te bewijsen den ellendigen[49]
[50] staet der menschen naer Adam, die alle in
[51] hem ende in haer van de sonde zyn besoetelt; jae[51]
[52] door hem oock in haer: ende niet alleen de doot
[53] van het lichaem, sijnde een straffe van de sonde,
[54] maer oock de sonde, synde de doot van de siele,
[55] in hem deelachtig syn geworden, gelijck een out
[56] Vader wel seght: door dien dat zy door hem de[56]
[57] genade Godes hebben verloren, ende alle daghe
[58] noch de vruchten van zyne sonde voortbrengen.
[59] Bedorven van verstande, door de onwetentheyt
[60] ende duysternis van het selve; bedorven van wille,
[61] door dien dat die stryt tegen de onderdanigheyt,
[62] die zy Gode schuldigh sijn. Gelijck de erfsonde
[63] oock anders niet en is, dan een onwetentheyt
[64] van verstande, ende geen onderdanicheyt
[65] in de wille. Om eyndelick te bewysen, dat niemant
[66] de selve genade deelachtig wort, dan die
[67] de gheboorte in Adam te niet doet, door de herboorte
[68] in Christo: de welcke het lam is, dat van
[69] den beginne des werrelts geslachtet wort: (gelijck
[70] den Heylighen Iohannes van hem spreeckt,)
[71] ende altijt by de zijne met de teeckenen van zyn
[72] genade is geweest. tot dat hy selve is geworden
[73] mens, ende alsoo ghekomen tot den mens; beyde[73]
[74] de waerheyt hebbende van onse natuere ende[74]
[75] de suyverheyt: sijnde buyten de lendenen van[75]
[76] Adam, ende geen tiende gevende (gelijck den
[77] Apostel tot den Hebreen in het 7 spreeckt) in
[78] Abraham, maer de tiende selve met Melchisedech
[79] ontfanghende. Op dat hy, als niet gheraeckt
[80] van het serpent, de bete ende het lijckteecken[80]
[81] van het serpent, daer wy ter werrelt
[82] mede komen, door zyn bloet soude uytvaghen,[82]
[83] ende met zyn leven oprechten het ghene in ons
[84] was vervallen door het onse. Eyndelick, op dat

Dat Adam met zijn vrou *door haer moetwilligheyt[5151]
Het liefelick prieel van Oosten was ontseyt,[52]
Heeft hy, van God verjaecht, den segen moeten derven,
Begonnen quaet te doen, begonnen quaet te erven,[54]
Een vyant van het goet, besoetelt, ongesont,[55]
Verandert en vervalst, bedorven inde gront.[56]
*De doot wort in den mens en met den mens geboren,
Verlaten van hem self, en van hem self verloren:[58]
Door Adam sonder God: door Adam en zijn zaet,[59]
Met Adam en door hem, gestelt in Adams staet.
Noch was de groote God soo vol bermertigheden,[61]
Dat Adam niet soo haest de wet hadd' overtreden,
Of heeft hem op de plaets, alwaer hy was verleyt,[63]
Een vaste medecijn en hulpe toegeseyt.[64]
*Als dat hy niet en sou in eeuwigheyt verdreven,[65]
Gebannen en verjaecht met zijn geslachte leven:
Maer dat des vrouwen saet, sijnd' eenmael opgestaen,[67]
Den vyant met gewelt sou breken en verslaen;
Vermorselen den kop, verteeren en vernielen,
Den vader van de doot, den moorder van de sielen.
Dit heeft altijt gestaen als eenen grooten schat[71]
In Godes sin bewaert, besloten, en vervat,[72]
Geteyckent, vast gemaeckt, beset aen alle kanten,[73]
Gesegelt, toegedaen, met seven diamanten,[74]
Gegeven God den Soon: geleyt in zijnen schoot,[75]
Als sleutel van der Hel, als middel voor de doot.[76]

[1] de natuere die inden eersten mens de werrelt
[2] met de sonde vervuylt hadde, in den tweeden
[3] mens, die mens was sonder sonde, ende God
[4] boven alle creatueren, de werrelt soude suyveren
[5] van de sonde.

[6] ***door haer moetwilligheyt*****.]**

[7] Want om dat zy meerder begeerden te zijn
[8] als zy waren, sijn zy min gheworden als zy waren.
[9] Daerom, ghelijck den eersten Adam ons
[10] bedorven heeft, om dat hy mens sijnde, wilde
[11] Gode gelijck syn: soo heeft den tweeden Adam
[12] ons verlost, om dat hy God synde, mens heeft
[13] willen worden.

[14] ***De doot wort in den mens*****.]**

[15] Om te kennen te gheven, dat niet de sonde
[16] door de doot, maer de doot door de sonde in de

[17] werrelt is gekomen: ghelijck een out Vader wel
[18] segt, ende den Apostel getuygt Rom. 5.12.

[19] ***Als dat hy niet en sou*.]**

[20] Siet Genes. 3. 15.

*En als de groote vloet quam dalen uyt de wolcken,[77]
Het aertrijck nemen in, uytroeyen alle volcken,[78]
En dat de wilde zee met haere vollen tocht[79]
Stont boven op het lant, vermengelt met de locht,[80]
*Heeft Noë met zijn huys op desen balck geswommen,[81]
Gesloten in een hout, en weder uyt gekommen:[82]
In 't midden van de vloet, gedreven van de sont,[83]
En buyten menschen troost, *noch binnen het verbont:[8484]
Dat ghy daer na seer klaer *met Abraham ginckt maecken,[8585]
O minnaer van de mens en richter van zijn saecken.[86]
Van doen is uwen lust, gedachten ende wens,[87]
Vernoegen ende sin, gekomen op de mens.[88]
Iehova weest ghelooft: doen hebt ghy weer begonnen[89]
Te dencken op uw werck, des Vaders hert gewonnen;[90]
Verbolgen en verstoort, onstuymich ende fel.[91]
*Ghy sijt van doen ter tijt geweest Emmanuel.

[1] ***En als de groote vloet*.**

[2] Hier begint den auteur nu te bewijsen, dat Iesus[2]
[3] Christus, die geweest is, als vooren is geseyt,
[4] voor den tijt, ende belooft is voor het begin van
[5] den tijt, ende ten lesten is gegeven in de vervollinge[5]
[6] des tijts, is de selve Christus. Die daerom
[7] is het inhout van alle beyde de verbonden, ende
[8] ons geeft het eeuwighe leven uyt ghenade. Het[8]
[9] welcke is wederom het eenigh eynde van alle
[10] beyde de verbonden. Doch overmits dat nietmant
[11] de wille Godes en kan kennen sonder hem,[11]
[12] soo ist dat hy menighmael de Vaders heeft aengesproken,[12]
[13] eer hy gekomen is. Ende daerom
[14] hebben oock eenige onder de oude leeraers geseyt,
[15] dat hy het woort genaemt is: om dat hy
[16] van den beginne met zyn volck heeft ghesproken,
[17] ende zyne soete stemme heeft laeten hooren.

[19] ***Heeft Noë met zyn huys*.]**

[20] Siet Geneseos 7.

[21] ***noch binnen het verbont*.]**

[22] Om de belofte der genade, gedaen alreede in[22]

[23] het Paradijs, aengaende het saet van de vrouwe:
[24] ende daerom is het oock dat de oude vaders
[25] seggen, dat de arcke is gheweest een voorbeelt[25]
[26] van de kercke, buyten de welcke niemant en
[27] kan behouden sijn: ende uytdruckelick, dat de[27]
[28] vloet, die het aertrijck bedeckt heeft, voor Noë
[29] ende de gene die met hem in de arcke waren,
[30] eenen doop; voor de andere een straffe geweest
[31] is. die (segt Cyprianus in zijnen 7 brief tot Pompejum)
[32] niet en hebben konnen door het water
[33] behouden worden: gelijck die in de kercke niet
[34] gedoopt en worden door het water, niet gesuyvert
[35] ende salig gemaeckt worden.

[36] ***met Abraham ginckt maecken*.]**

[37] Te weten, het verbont van genade: dat eerst[37]
[38] met Abraham ende de zyne ghemaeckt wort
[39] Genes. 15. van te vooren, doch niet soo duydelick,[39]
[40] met Adam gemaeckt ende begrepen in die[40]
[41] treffelicke woorden Gen.3,15. Doch den auteur
[42] sprekende van het eerste ende tweede, gheeft te
[43] kennen, dat dit verbont, het welcke in het aensien[43]
[44] van den tijt sich verspreyt heeft, van Adam
[45] tot Abraham, van Abraham tot Mosen, ende de
[46] verlossinghe uyt AEgypto, ten lesten van de verkondinge
[47] des wets tot de komste des Heeren in
[48] het vlees; in het aensien van den gront ende fondament,[48]
[49] een verbont was: te weten de Heere[49]
[50] Christus self; die zy altemael gemeen hadden.[50]

[51] ***Ghy sijt van doen ter tijt geweest Emmanuel*.]**

[52] Den auteur segt, dat de Heere Iesus van den
[53] beginne af is geweest Emmanuel: dat is, *God met*
[54] *ons*. Welcke naem hem is toegeseyt. Esa.7,14. ende[54]
[55] toegeeygent Matth. 1,23. Ende hierom hebben[55]
[56] de oude Vaders wel geseyt, dat de gene die[56]
[57] geloochent hebben, dat de Heere in het vlees gekomen
[58] is, oock niet en konden bekennen, dat de[58]
[59] selve Christus gekomen was voor zyn komste:

Gekomen daer wy sijn, den hemel schier vergeten,[93]
Den wijsen Abraham gevrijt, en laeten weten[9494]
Wat dat hy soude doen. *Den ouden Vader ginck
Vertrecken in een lant, daer hy was vremdelinck;[9696]
Alleen door het geloof. *Heeft Isaack gekregen[9797]
Den wortel van den boom, den vader van den segen;[98]
Die gaf ons Israël, den onbevreesden helt,[9999]
Die sich heeft tegen u met worstelen gestelt.
*Gelijck een jongelinck met soete min ontsteken,[101]
Volgt over al zijn lief: het herte moet hem breken.
Indien hy niet en siet, indien hy niet en vint
De gene die hy soeckt, en grondelick bemint:
Gaet over al haer na: telt altemael haer gangen,[105]
Bewaert haer, siet haer aen met innerlick verlangen:[106]
Zijn oogen staen op haer: de geest is hem beswaert,[107]
Is nimmermeer van haer, tot dat hy met haer paert.[108]
Soo was het oock met u. doen Ioseph was begraven,[109109]
En dat uw dertel volck geworden was tot slaven:[110]

[1] te weten, by de Vaders in het eerste verbont.
[2] Tertullianus in het boeck Van het vlees Christi,
[3] *Maer ghy lieden*, segt hy, *en laet dat niet toe: om*[3]
[4] *dat ghy die Christum niet en wilt aenveerden*, *die*[4]
[5] *van doen af leerde het menschelick geslacht aen te*
[6] *spreken*, *te verlossen*, *te oordeelen; in de gedaente*
[7] *van vlees*, *dat noch niet en was geboren: om dat het*
[8] *noch niet en soude sterven*, *voor dat zyne geboorte*
[9] *ende sterflickheyt verkondigt waren*.

[10] ***Den ouden vader ginck*.]**

[11] Siet Genes.12, 1. ende Act.7, 3. daer het
[12] van den eersten martelaer den H. Stephanus
[13] wederom verhaelt wort.

[14] ***heeft Isaac gekregen*, *&c.Den Vader van den***
***[15]* *segen*.]**

[16] Gelijck Abraham de Vader der gheloovigen
[17] genaemt wort, soo wort Isaac te recht de Vader
[18] van den segen alhier ghenaemt: ofte om dat hy
[19] eerst het teecken van den seghen in zyn vlees
[20] heeft ontfangen, te weten de besnijdinge: Genes.
[21] 21, 4. ofte om dat hy de eerste vrucht van het
[22] gheloove is gheweest: ofte om dat hy het eerste
[23] voorbeelt is geweest van onsen Heere Christus,
[24] die de segen boven alle segen is. Want gelijck de

[25] Heere Christus was een Sone van de ghene die
[26] naer de natuere niet en konde baren, soo was[26]
[27] Isaac een sone van de gene die niet meer naer de
[28] natuere en konde baeren, ende gelyck daer het
[29] gheloove van Abraham den ouderdom te niete
[30] dede, alsoo heeft in de Heylige maecht het gheloove
[31] de natuere overwonnen. Doch den auteur,
[32] als hy Isaac den Vader van den seghen noemt,
[33] heeft noch andere redenen gehadt: als bysonder[33]
[34] dat Genes.25,22 de Heere tot Rebecca, huysvrouwe
[35] van Isaac, segt, datter twee volckeren in
[36] haer lijf waren. Iacob te weten de Vader van de
[37] Ioden (die den eersten seghen, het saet van Abraham,
[38] Gen.22 toegeseyt, ende de genade hebben
[39] genoten) ende Esau, de vader van de Heydenen,
[40] die in haer plaets gekomen, ende gelijck den Apostel
[41] spreeckt Rom. 11.20. ingegriffiit[1] zijn.
[42] Het welcke seer wel bewesen wort van Tertullianus
[43] in zyn boeck, Tegen de Ioden.

[45] ***Gelijck een jongelinck.*****]**

[46] Dese gelijckenis wort ghebruyckt van de H.
[47] Schriftuere, om te kennen te gheven, de onuytsprekelicke
[48] liefde die de Heere de zyne altijt
[49] heeft toegedraghen. Maer insonderheyt in het
[50] Hoog liet Salomonis. Ende dat is de oorsaeck,
[51] dat de oude Vaders, sprekende van de liefde des
[52] Heeren tot zyne gemeynte, over al dese ghelijckenisse
[53] gebruycken.

1 Lees: ingegrift.

Zy sijn van u bevryt: en wederom hier naer[111]
Gestiert, gevolgt, geleyt, tot in de veertig jaer:[112]
Gekoestert en gequeeckt. in bosschen end' in heyden[113]
Hebt ghy gestelt voor haer *een vier om haer te leyden.
*Met water uyt den steen, met broot dat door de locht
Quam vallen op het volck, haer kinders opgebrocht.[116]
Iae tegen het gebruyck en allerhande reden,[117]
Bewesen dijne jonst. haer *in het lijf gesneden[118]
De teyckens van uw komst: *gesteken in de mont,
Gelijck ghy nu noch doet, de kracht van uw verbont.[120]
De straffe zee geslicht, gemaeckt tot effen paden,[121]
Soo dat de kinderen van Iacob daer op traden,
Gelijck als op de vloer. de vyant die versanck,
En al het groot gewelt van Pharao verdranck.[124]
*Dan rechters ingestelt, dan koningen gekoren:[125][125]
Maer boven al den helt van Isai geboren,[126][126]
In eeuwigheyt gekroont, en naer hem Salomon:[127]
Het volck door groot verdriet gebrocht uyt Babylon.[128]
Door Esdras wysen raet, en Nehemias stieren,[129][129]
Ierusalem verweckt, en weder wel doen tieren:[130]

[1] ***een vier om haer te leyden.*****]**

[2] Siet Exodi 14 9. Psal.78. daer de Propheet
[3] segt: *Ende hy haddese des daegs geleydet door eener*[3]
[4] *wolcke*, *ende den gantschen nacht door eenen glans*
[5] *viers*.

[6] ***Met water uyt den steen.*****]**

[7] Siet Exodi 17,5. ende den Apostel, tot den
[8] Corinth. in zyn eerste. 10,4 daer hy segt, *dat*
[9] *dese steen-rotse was Christus*.

[10] ***in het lijf gesneden De teyckens van uw komst*****]**

[11] Den auteur verstaet de besnijdenisse. Het[11]
[12] welcke het eerste bysonder Sacrament is gheweest,
[13] daer mede dat de Heere zyn verbont
[14] heeft besegelt: gelijck de selve oock het verbont
[15] van de besnydenisse wort genaemt Act. 7,8.
[16] ende dat hy in het vlees van zyn volck uyt onuytsprekelicke[16]
[17] liefde heeft ghesneden. niet anders,
[18] als men de woorden van een verbont gewoon

[19] is in houten tafelen te laten snijden. Ende[19]
[20] dat is dat hy segt, *haer in het lijf gesneden De*
[21] *teyckens van uw komst*. Siet de instellinge daer van
[22] Genes. 17,10. Ende wort vernieuwt Iosue 5, 2.

[23] ***gesteken in de mont*.]**

[24] Den auteur verstaet het ander besonder Sacrament
[25] van het oude verbont, te weten, het
[26] paesch lam, het welcke onder ander beteeckende,[26]
[27] de vereeninge, voedinge, ende levendighmakinge,[27]
[28] inden toekomenden Christo.

[29] ***Dan rechters ingestelt*.]**

[30] Het volck van Israel, sijnde onder het ghebiet[30]
[31] van eenen Heer, die heer is van al ende boven al,
[32] is verscheyden manieren van regieringen onderworpen
[33] geweest tot de komste des Heeren aller
[34] heeren in het vlees. Onder ander van Iesus af tot[34]
[35] Eli den priester onder rechters geweest, tot dat
[36] zy door haer eyghen versoeck eenen koninck
[37] verkregen hebben: Saul te weten.1, Sam.8,22.[37]
[38] die ghekroont wort van Samuel in het selve
[39] boeck cap. 10,1. In wiens plaetse David wort
[40] gesalft in het selfde boeck cap. 16,13. het waere
[41] ende rechte voorbeelt van den eenigen Coninck
[42] van Israel, die in het vlees soude verschijnen.
[43] Doch den auteur, volghende oock in dit deel de
[44] oude vaders, stelt vijf eeuwen tot de komste des[44]
[45] Heeren. De eerste, van Adam tot Noë: de tweede
[46] van Noë tot Abraham: de derde, van Abraham
[47] tot David: de vierde, van David tot de
[48] gevanckenis van Babylon: ende de vyfde, van
[49] de verlossinge, tot de komste des Heeren.[49]

En wederom het volck benout, door het gesicht,[131]
En door het schoon gelaet van Ester, opgericht.[132]
Haer dickwils aengeseyt, in 't midden van haer lyden,[133]
De komste van u selfs besloten voor de tyden.
*Tot dat de grooten raet, soo dickwils aengeroert,[135135]
Beteyckent en voorseyt, is eenmael uytgevoert:[136]
Dat God van Israel, de gever van de wetten,[137137]
Hem selven oock een wet om onse wil sou setten;[138]
*Te worden dat wy sijn. dat het beloofde saet[139]
Sou breken met gewelt *den vinder van het quaet.[140140]
*De boden die rontom den hemel altijt sweven,[141]
En haer tot dynen dienst gestadelick begeven,[142]

[1] *Tot dat de grooten raet*.]

[2] Hier begint den auteur te toonen, hoe dat het
[3] Woort, dat inden beginne was, ende by God
[4] was, ende God was, daer door alle dingen gemaeckt
[5] sijn, en daer sonder niet gemaeckt en is
[6] dat gemaeckt is, dat met den Vader gemeen
[7] hadde de natuere vanden Vader, dat is, dat waerachtig,
[8] onveranderlick God was, niet minder als
[9] den Vader, nochte nae den Vader, maer een met
[10] den Vader, Sone is geworden van de mensche,
[11] ende heeft aengenomen de natuere vande mensche,
[12] ende alsoo is geworden ware mensche, in
[13] de maeght, ende uyt de maeght aennemende het
[14] vlees vande mensche, blijvende God boven alle
[15] mensche: sonder te veranderen de Godheyt
[16] door de swackheyt van het vlees in het vlees,
[17] maer aennemende het vlees door de kracht van
[18] zijne Godheyt: om ons door zijn vlees te brengen
[19] tot God, ende ons een nieuwe geestelicke
[20] geboorte te verleenen door de zijne in het vlees.
[21] op dat, gelijck de eerste geboorte des Sone Godes,
[22] daer den auteur boven heeft af gesproken, is
[23] geweest eerst uyt God, daer nae uyt de mensche,
[24] alsoo onse eerste geboorte soude zijn uyt de
[25] mensche, de tweede uyt God.

[26] *Te worden dat wy zijn*.]

[27] Dat is, de menschelicke natuere aen te nemen.
[28] Want de Heere Christus heeft de natuere aengenomen
[29] die van Adam besoetelt was: *op dat hy*,
[30] segt Cyrillus, *van de swackheyt van Adam*, *onse*

[31] *natuere soude verlossen*, *ende de selve met zynen geest*[31]
[32] *mede deelen*.[32]

[33] ***den vinder van het quaet*.]**

[34] De Satan: teghen Manichaeum, die de sonde
[35] Gode toeschreef. S. Augustinus, in zyn boeck
[36] Van de kerckelicke leere; *Het quaet nochte de*
[37] *quaetheyt en is niet van God*, *maer van den duyvel*
[38] *gevonden*, *om dat de selve oock goet van Gode was*[38]
[39] *gheschapen*. Ende een weynich daer nae: *De*
[40] *duyvel niet te vreden sijnde dat hy alleen moste vergaen*,
[41] *heeft andere tot quaet geraden. op dat de gene*
[42] *die een vinder was van zijne eygen quaetheyt*, *oock*
[43] *een oorsaeck van eens anders quaetheyt soude worden*.
[44] Cyrillus in zyn boeck Tegen de Anthropomorphiten,
[45] in zyn 23.cap. *Al het vlees*, segt hy,
[46] *wort beschuldigt vanden vinder van quaet*. Nyssenus
[47] ende andere vande Griecksche Vaders spreken
[48] oock geern alsoo, om reden als geseyt is. Laet
[49] ons dan dit overdencken, ende de goedertierenheyt
[50] des Heeren Iesu tegen de quaetwilligheyt
[51] des duyvels stellen. De duyvel en hadde de
[52] mens niet geschapen, ende heeft hem verleyt.
[53] De Heere Iesus hadde de mens geschapen, ende
[54] heeft hem herschapen. Iae om dat te doen, sich
[55] self oock mens gemaeckt. Om alsoo den duyvel[55]
[56] te ontrecken, de natuere die hy geschapen ende
[57] den duyvel verleyt hadde. Daerom heeft hy
[58] oock aengenomen het gene dat wy zijn, ende
[59] niet het gene in ons is vanden duyvel: dat is de[59]
[60] natuere van de mens, niet de sonde ende de verdorventheyt,
[61] de welcke is inde mens; maer vanden
[62] duyvel, den vinder van het quaet ende den
[63] bederver van het gene dat in ons goet was, ende
[64] dat van God was.

[65] ***De boden die rontom den hemel altijt sweven*.]**

[66] Den auteur gebruyckende het woort *altijt*,
[67] legt uyt het woort het welcke den H. Euangelist
[68] Matthaeus gebruyckt, cap.18,10. daer de Heere
[69] segt, dat de Engelen inden hemel altijt sien het
[70] aensicht zijns vaders. Tegen de gene die daer
[71] uyt besloten, niet wel verstaende het Grieckse
[72] woort, dat de Engelen van eeuwigheyt de tegenwoordigheyt
[73] Godes genieten, ende dies volgende,[73]
[74] eeuwich zijn. Want het woort en beteeckent
[75] geene eeuwigheyt, maer geeft alleen te

Sijn al gegaen tot u. De schoone Gabriël,[143][143]
Is van den hemel af gedaelt op uw bevel,
Naer Idumaea toe, landauwe van de Ioden;[145]
Vermaert en wel bekent: gelijck hem was geboden.
Gevallen door de locht, heeft zijnen voet geset[147]
In Galileën lant, tot binnen Nazaret:[148]
Aldaer *de groote bruyt des hemels was geseten,[149]
Die door hem aldereerst de blijschap moeste weten.
Haer hert was vol van God, en hadde vast in d'hant[151][151]
Zijn wet en zijn verbont. Soo sach zy den gesant,
Den hemelschen heraut: die door de gouwe saelen
Van d'ongebaende locht seer schielicken quam daelen:
Gesonden vande prins en vorst, die niemant niet,[155]
Dan binnen in het hert, *en inden geest en siet.
Gelijck in eenen droom de menschen dickwils dolen,[157]
Half wacker, half in slaep, maer niet te min bestolen[158]
Van sinnen en verstant, en sien wat voor haer gaen:
Soo sach de reyne maeght den jongelinck daer staen.
Zijn hayr was noch bedaut, van door de locht te rijden,
En van de natte drift der wolcken te doorsnijden:[162]
Zijn wangen wit als snee, gelijck den hemel laet,[163, 164]
Ontsteken van de Son, of van den dageraet,

[1] kennen het gestadig vertoon dat de Engelen aen[1]
[2] Gode doen, in het gewillig aenbieden van haren
[3] dienst. Overmits dat zy verstaen, dat desen
[4] dienst niet en is uyt dwanck, nochte om de
[5] weerdigheyt van hare natuere, maer uyt genade.
[6] Gelijck Damascenus seer wel segt, Dat zy dienaers
[7] zijn van God, naer zyne genade.[7]

[8] ***de groote bruyt.***]

[9] Niet alleen een poëtische maniere van spreken,
[10] maer oock die de oude gebruycken tegen[10]
[11] Nestorium, ende zyns gelijcke. die seyden dat
[12] de Heylige maecht alleen moeder was vande
[13] mensche: ende andere, gelijck Carpocrates, Ebion,
[14] ende Cerinthus, die wel dorsten seggen,
[15] dat zy van Ioseph bekent was geweest. Soo dat[15]
[16] zy maeckten een vrouwe van de maecht, God
[17] tot een leugenaer, zynen Sone tot een bastart.
[18] Om welcke redenen de Vaders (gelijck Tertullianus
[19] ende andere) alsoo somtijts spreken.

[20] ***en inden geest en siet.***]

[21] Wy sien God met den geest, niet gelijck hy is,
[22] maer na dat wy ons selven inbeelden dat hy is,[22]
[23] uyt het gene dat wy meynen dat hem aldernaest[23]
[24] bykomt; ofte uyt zyn werck, oft uyt het gene[24]
[25] dat hem toegeschreven wort. Gelijck de schilders,[25]
[26] segt Gregorius, in zyn Gespreck op de geboorte
[27] onses Heeren, haer eerste werck sonder
[28] coleuren afmalen, om zyne onendigheyt ende
[29] onse swackheyt. In zyne sprake, ὅτι μόνον
[30] σχιαγραφεῖται ὁ θεός. Want God is soo
[31] verre boven al het gene dat wy van hem dencken,
[32] als hy verre is boven het gene dat wy sijn.

Soo heeft hy haer gegroet met woorden vol van krachten,[165]
*Die God (*ô wonder werck!) haer in het lichaem brachten.[166]
*Tot dat de maeght een soon, een vrouw van onsen aert,[167]
Een dochter van een mens, *haer vader heeft gebaert.
*Die voor den hemel was, en die de groote palen[169169]
Des aertrijcks heeft gevest, de wateren doen dwalen

[1] *ô wonder werck!*]

[2] Een werck dat alle wercken te boven gaet.
[3] Ende daerom segt Ambrosius, in zijn eerste Van
[4] het geloove: *men mach wel weten*, *dat de Heere*[4]
[5] *Christus is geboren: men mach niet ondersoecken*,
[6] *hoe hy is geboren. Dat alleen en mach ick niet ontkennen*,
[7] *dit en derf ick niet ondervragen*.[7]

[8] *die God haer in het lichaem brachten*.]

[9] Soo dat nae de bootschap vanden engel, door
[10] de overkomste van den Heyligen Geest, het[10]
[11] woort is inde maecht ghekomen, ende in haer[11]
[12] vlees geworden. op dat niemant dat de woorden
[13] vanden engel toe en schrijve: als dat verre[13]
[14] vande meyninge des auteurs is. Want het schrickelicke
[15] dwalinge soude wesen, te gelooven, dat
[16] het Woort God, soude ontfangen zijn uyt het
[17] woort des engels: gelijck Athanasius seer wel
[18] bewijst in zijn boeck Van de moeder Godes.
[19] Ende daerom segt oock den Euangelist, dat den
[20] engel van stonden aen van daer is gegaen. Luc.
[21] 1, 38, op dat niemant hem dat soude toeschrijven.
[22] Maer hoe is het geschiet? Den auteur, gelijck
[23] nu alreede is gesien, noemt het *een wonder*
[24] *werck:* om dat de wijse onbekent is. Soo dat[24]
[25] Chrysostomus, op den brief tot de Romeynen,[25]
[26] seer wel segt: *Ick weet dat het Woort vlees geworden*
[27] *is*, *ende hoe het vlees geworden is*, *en weet ick*
[28] *niet. Sijt ghy verwondert*, *dat ick het niet en weet?*
[29] *geen schepsel en weet het*. Ende hoe soude het
[30] mogelick zyn, dat de mens, die niet en kan begrijpen,
[31] hoe het slijck ende de siele, als de mens
[32] eerstmael wiert geschapen, met den anderen[32]
[33] ghevoecht is gheworden, soude verstaen, hoe
[34] het vlees ende de Godheyt vereenigt is geworden,
[35] inde gene, ende door de gene, die de mens[35]

[36] heeft geschapen.

[37] ***Tot dat de maecht.***]

[38] De Heere is geboren uyt een maecht, op dat
[39] hy geen Vader uyt het bedorven saet van Adam
[40] soude hebben, die het bedorven saet van Adam[40]
[41] quam met zijn exempel stichten, door zijn volkomen[41]
[42] rechtveerdigheyt oprechten, door zijne[42]
[43] verdiensten, in het Paradijs wederbrengen. Den
[44] auteur doet daer by, *een vrou van onsen aert*, om[44]
[45] dat hy niet min mens moste zijn als Adam, maer[45]
[46] buyten de verdorventheyt van Adam, die de[46]
[47] verdorventheyt van Adam quam wechnemen.
[48] Soo dat hy niet alleen daerom en is reyn geboren,[48]
[49] om dat zy maecht was: maer heeft zijn
[50] moeder selve gesuyvert met zijn geboorte, om[50]
[51] dat hy de suyverheyt was vande natuere die hy[51]
[52] quam suyveren.

[53] ***haer vader heeft gebaert.***]

[54] Naer zijne eewigheyt ende Godheyt. Want
[55] indien dat alles, (gelijck oock boven uyt S. Augustinus[55]
[56] is verhaelt) is ofte God ofte schepsel,
[57] ende indien de Heere Christus ware God is, gelijck
[58] hy is, soo moet de selve die Sone was van
[59] de maecht, oock wel schepper geweest sijn van
[60] zijn moeder. Ende alsoo spreken alle de oude
[61] vaders. Chrysologus: *O maecht uyt u wort hy*,
[62] *die u gemaeckt heeft*, *uyt u spruyt uwen oorspronck*,
[63] *in uw saet is uwen vader*, *in uw vlees is uwen God:*
[64] *jae hy heeft het licht des werrelts uyt u genomen*, *die*[64]
[65] *de werrelt haer licht heeft gegeven*. Ende op een
[66] ander plaets vande selve, *Zy heeft hem gedragen*,
[67] *die de werrelt draecht: zy heeft hem gevoet*, *daer*
[68] *alles voetsel van ontfanckt*. Basilius bisschop van
[69] Seleucien: *Doen heeft het schepsel gesien*, *dat van*
[70] *te vooren niet en is gesien geweest*, *eenen sone*, *vader*
[71] *van zijne moeder*, *een kint dat voor zijn moeder was*,
[72] *een kint dat ouder was dan alle eeuwen*.

[73] ***Die voor den hemel was.***]

[74] De gedachten vande mens, en gaen niet verder
[75] dan het lichaem, daer zy aen, ende in gebonden
[76] zyn. Oversulcks geschiet het gemeynelick,[76]

[77] dat als zy vande vernederinge des Heeren hooren
[78] spreken, welcke vernederinge begonnen
[79] heeft met zyne geboorte, zyne hoogheyt vergeten,[79]
[80] jae vergeten zyne eewige geboorte uyt den
[81] Vader. Daerom komt nu den auteur ende vermaent[81]
[82] eenen yder, dat hy boven alle hoogheyt
[83] is gebleven, die hem soo uytnemende vernedert[83]
[84] heeft. Toont oock voorder, dat hy God is geweest,
[85] met verscheyden eygendommen die God
[86] alleen toekomen. Van de welcke de eerste is genomen[86]
[87] vande scheppinge, die God alleen wort
[88] toegeschreven, ende een God alleen. Soo dan de[88]
[89] selve Christo toekomt, moet hy niet alleen God,
[90] maer de selve God zijn, in het aensien van het[90]
[91] wesen.

Rontom het drooge lant, de groote konstenaer
Van hemel en van aerdt, komt woonen binnen haer.
De grooten erfgenaem van al dat is geschapen,
[a]Die met den blixem speelt, de winden heeft tot knapen:[174][174]
Die met des donders macht, en vreeselick gewelt,[175]
Tot aen de wortel toe, de boomen neder velt:
*Die niet geboren is, maer *voor den tijt gewonnen,[177][177]
*Onendich, *onbepaelt, en niet en heeft begonnen:[178][178]
*Die tot den hemel reyckt, *en op de wolcken rijt,
*Iehovah sonder naem, *besluyt sich met den tijt:[180]

[1] *Die niet geboren is*.]

[2] Om te kennen te geven, dat de Heere van
[3] eeuwigheyt sonder moeder is: al ist dat dit
[4] woort oneygentlick vande eeuwige geboorte[4]
[5] wort gebruyckt in onse sprake.

[6] *voor den tijt gewonnen*.]

[7] Om te kennen te geven, dat de Heere alleen
[8] uyt den Vader is van eeuwigheyt, ende dat de
[9] schriftuere eygentlick so spreeckt, gelijck Psal.[9]
[10] 2,7. *Du bist mijn Sone*, *ick hebbe dy heden gewonnen*.

[12] *Onendich*.]

[13] Hier gaet den auteur noch voort, ende om te
[14] toonen dat de mens Christus, die ontfangen was
[15] vande maecht, zijnde waerachtig mens, oock
[16] waerachtig God was, bewijst dat noch ander eygendommen,[16]
[17] die God toegeschreven worden,
[18] niet alleen de gene die oock eenigsins inde mens
[19] zyn (als daer is, het leven, de wetenschap, de
[20] waerheyt, de wille, de rechtveerdigheyt, die in
[21] God wel volkomender ende anders, nochtans
[22] oock eenichsins inde mens zyn) maer oock de
[23] andere, van de welcke niemant, jae selve oock de[23]
[24] Engelen niet en zijn deelachtig, (als daer is, dat
[25] hy almachtig, onendig, onbepaelt is) oock den
[26] Sone toekomen, ende hem oock eygen toekomen,[26]
[27] als die een is in het wesen.[27]

[28] *onbepaelt*.]

[29] Die geen plaets en besluyt, om dat hy buyten[29]
[30] alle plaets is: daer sonder geen plaets en is, om
[31] dat hy alles vervolt.[31]

[32] *Die tot den hemel reyckt*.]

[33] Een maniere van spreken, die betoont, dat de
[34] Heere Christus boven alle hemelen is: gelijck
[35] de schriftuere segt, Dat de wijsheyt (alsoo wort
[36] hy genaemt) reyckt van het eynde tot het eynde,
[37] te kennen gevende, dat hy alle beyde de eynden[37]
[38] met zyne oneyndigheyt te boven gaet.
[39] Want hy kan reycken (segt een out Vader) tot
[40] al dat geschapen is, al ist dat hem niet en kan besluyten
[41] al dat geschapen is.

[42] *en op de wolcken rijt*.]

[43] Een maniere van spreken, die den H. Geest[43]
[44] seer bemint. Deuteronom. 33,26, *O recht: daer*[44]
[45] *en is niemant*, *die den stercken God gelijck is*, *die op*
[46] *de hemelen tot uwe hulpe rijt*, *ende op de wolcken*,
[47] *in zijne hoogheyt*. Psal. 68, 34. *Die op de hemelen*
[48] *der hemelen rijdet*, *welcke van outs her zijn*. Psal.
[49] 104,3, *Hy overwelft zijne hooge salen met water:*
[50] *hy stelt de wolcken tot zynen wagen*. Psalm 18, 10,
[51] ende 11, *Ende hy boog de hemelen ende daelde neder:*
[52] *ende een donckerheyt was onder zyne voeten. Ende*
[53] *hy reet op Cherub*, *ende vloog ende dreef op de*
[54] *vleugelen des winds*. Doch dit wort alles van den
[55] auteur geseyt, om te toonen, dat een Christelick
[56] gemoet, sprekende van de nederigheyt des
[57] Heeren, daer altijt moet tegen stellen zyne
[58] hoogheyt: op dat wy niet in slape en vallen,
[59] maer altijt handelende van zyne kleynheyt, gedencken[59]
[60] zyne grootheyt, ende dat hy sijnde
[61] boven ons, ons gelijck is geworden alleen om
[62] ons: blijvende noch evenwel altijt boven ons.

[63] *Iehovah sonder naem*.]

[64] Dat is, die nae zijne Godheyt geenen eygen
[65] naem en heeft, om dat zyne naem komt uyt de
[66] waerheyt van zyne onbegrijpelicke natuere: ofte
[67] om dat de Ioden de naem, die hem hier ende
[68] in de Heylige schrift gegeven wort, niet uyt[68]

[69] en drucken.

[70] ***besluyt sich met den tijt*.]**

[71] Want die God uyt God was voor den tijt,
[72] was God ende mens, gekomen tot de mens,
[73] ende geworden mens in de mens.

*Besluyt sich in de mens, *wort van de maeght ontfanghen,[181]
Gedragen en gebaert. zy sit met groot verlangen,
Verwachtende den tijt, verwondert ende stom,
*Dat God wort haren soon, *en haren bruydegom.[184]

[1] *Besluyt sich in de mens*.]

[2] Dat is, die God was voor den tijt, maeckt
[3] sich selven mens binnen den tijt: binnen ofte met
[4] de welcken tijt, al gemaeckt is, dat gemaeckt is:
[5] ende voor de welcken is geweest, de gene die alleen
[6] niet gemaeckt noch geschapen en is: te weten,
[7] de Heere Christus, die alleen geweest is eer
[8] den tijt was, ende en heeft niet begonnen met
[9] den tijt, noch inden tijt, noch nae den tijt. Om
[10] dat hy, (segt Augustinus) was een Heere vanden
[11] tijt, oock doen den tijt begon.

[12] *wort van de maecht ontfangen*.]

[13] Waerachtelick ontfangen, op dat zy waerachtelick
[14] ende een waerachtig mens soude baren:
[15] waerachtelick vande maegt gebaert, op dat hy
[16] niet min waerachtelick haren Sone soude sijn,
[17] als hy de Sone Godes was: ende alle beyde, om[17]
[18] dat hy middelaer soude sijn van alle beyde, ons,
[19] ende God. Soo dat wy ten rechten mogen seggen,
[20] dat hy haren Sone is geweest, die zy ontfangen
[21] ende gebaert heeft: al ist dat het van haer
[22] niet en quam, dat zy hem ontfangen ende gebaert
[23] heeft, segt Cyprianus seer wel, maer van
[24] God. Sprekende vande maniere ende middelen
[25] van dese verborgentheyt, niet van het vlees selve,
[26] het welcke hy niet uyt den hemel gebracht, maer
[27] in, ende vande maecht, heeft aengenomen, als
[28] waere mens: dat hy geworden is uyt, ende in,
[29] ende om de mens. Laet ons dan vastelick gelooven,
[30] niet alleen, dat het Woort God was, met
[31] den Heyligen Iohannes, daer alreede boven van
[32] gesproken is: maer oock, Dat het Woort, gelijck
[33] de selve segt, aen het veertiende veers, vlees geworden
[34] is, ende onder ons gewoont heeft. Niet
[35] dat het selve, gelijck Eunomius leerde, in vlees
[36] verandert is geweest, maer het vlees om onse[36]
[37] wille heeft aengenomen. Gelijck de selve plaetse
[38] altijt, ende van outs eendrachtelick alle oude

[39] vaders uytgeleyt hebben. Als onder andere
[40] met Athanasio, Gregorio, Ambrosio, Flaviano,[40]
[41] bisschop van Antiochien, Gelasio, bisschop van
[42] Caesarea, Chrysostomo, Severiano, bisschop van
[43] Gabalen, ende hare woorden die doe ter tijt
[44] noch in de handen van de Christenen waren,
[45] seer klaerlick bewesen wort van Theodoreto,[45]
[46] (die selve bisschop van Cyren in Syrien geweest
[47] is, ende in het Synode van Calchedonien, van
[48] ses hondert bisschoppen voor een schriftmatig
[49] ende oprecht herder ende leeraer, is verklaert geweest)
[50] in zijne Tsamen-sprekinge, genaemt
[51] Atreptos. Waer in hy seer ernstelick tegen de
[52] dwalingen van zijnen tijt ende voor zijnen tijt,
[53] bewijst, Dat het Woort vlees geworden is, niet
[54] veranderende zyne natuere; dat is, de Goddelicke,
[55] maer aennemende de onse; dat is, de menschelicke.
[56] Gelijck het woort *vlees*, in den voorgehaelden[56]
[57] text, niet alleen beteyckent het lichaem,
[58] maer oock de siele, tegen Arrium ende
[59] Eunomium: ende niet alleen de siele, maer oock
[60] de redelicke siele, tegen Apollinarium. Sonder[60]
[61] de welcke de mens geen volkomen mens is, ende
[62] die de mens maeckt ware mens, ende volkomelick
[63] af-sondert, als waere mens. Op dat wy in
[64] den Heere Christo alle beyde de natueren bekennen
[65] ende onderscheyden: te weten, die aengenomen
[66] is, ende aengenomen heeft. Want aen[66]
[67] alle beyde is de mens even veel gelegen: dat hy
[68] ware God ende ware mens is. De wijse van dit
[69] ontfangen is ons onbekent, de middel was het[69]
[70] geloove. *Want hy moeste uyt de maecht geboren*
[71] *worden*, *die het geloove*, *niet de wellust des moeders*[71]
[72] *heeft ontfangen*, segt S. Augustinus.

[73] ***Dat God wort haren soon.*****]**

[74] Te weten, God de Soon.

[75] ***en haren bruydegom.*****]**

[76] Te weten, God den Heyligen Geest: die over
[77] haer gekomen is, gelijck dat geseyt wort Lucae
[78] 1, 35. S. Augustinus segt seer wel in zyn Hantboeck
[79] aen Laurentium: *De selve Iesus Christus*,
[80] *sijnde de eenige Sone Godes*, *is geboren van den*[80]
[81] *Heiligen Geest*, *ende uyt Maria de maecht. Ende*
[82] *voorwaer den Heyligen Geest is een gave*, *die alsoo*
[83] *groot is als die hem geeft*, dat is, God: gelijck de

[84] Vader God, ende de Sone God is. Ende in het
[85] boeck Van de Christelicke leere, *Dat de Sone*
[86] *Godes geboren is uyt een mens: maer niet door een*
[87] *mens*. Al ist dat de meyninge van Ruffinus, ende
[88] ander Vaders, meer over een komt met het gene
[89] dat den auteur hier segt. Die meynt, dat by den
[90] H. Euangelist Luca, van de gantsche Dryeenicheyt
[91] wort gesproken, alsser geseyt wort, *De*
[92] *Heylige Geest sal over u komen: ende de kracht des*
[93] *allerhoochsten sal u overschaduwen*. Soo dat den
[94] alderhoochsten is de Vader: de kracht des alderhoochsten,
[95] de Sone: ende dat den Heyligen
[96] Geest alleen wort uyt gedruckt. Want alsoo[96]
[97] soude de Sone Godes sijn haren Sone, als
[98] mensche, ende haren bruydegom, als Sone
[99] Godes. Welcke naem den selven in het aensien

De maen was negenmael, met nieuw gespannen peerden,[185][185]
Geloopen om end' om den ronden kloot der eerden,
Te wijle dat zy droech. Augustus groot van macht,
Hadd' onder zijn gewelt Iudeën oock gebracht:
Die gants de werrelt heeft doen eerstelick beschreven.[189]
Den vromen Ioseph quam om zynen naem te geven;[190]
Bewaerder van de maeght. Maria ginck met hem,[191]
En wandelden te saem tot binnen Bethlehem.[192]
*Alwaer de groote soon van Iesse placht te leyden[193]
Zijn schapen op het droog, of in begraesde weyden.[194]
Tot dat den hemel hem, voor zynen herder staf,
Een scepter en een kroon van eeuwigheden gaf.[196]
Aldaer hy van te voor met heylig vier ontsteken,[197][197]
En brandend' in den geest, begonnen heeft te spreken,
*Van hem die komen sou: den koninck, die nu stort[199]
Hem selven in het vlees, en selve mensche wort.
Daer quamen zy gegaen. de Son die was gereden[201]
Tot daer zy stille staet, en wederom doet treden[202, 203]
Haer peerden naer ons toe: daer Capricornus hooft[203]
Ons van den schoonen dach, en van het licht berooft.
Gekomen in de vleck, doorvlogen van den regen,[205]
En van de strange sneeu, en van de lange wegen,[206]
Insonderheyt de maeght, die God den Heere brocht,[207]
Heeft naer een plaets gevraecht daer zy wat rusten mocht:[208]
Van velen niet gekent, van ander' oock mispresen,[209]
*Gelijck de werrelt spreeckt en oordeelt uyt het wesen.[210]
De plaets en wasser niet. gaet liggen in den stal:[211]
Wort moeder van het kint, dat meester is van al.

[1] van zyne kercke over al wort gegeven. Gelijck
[2] hy oock van hem selven bruydegom genaemt
[3] wort Matth. 25, sprekende van zyne tweede
[4] komste.

[5] ***Alwaer de groote soon van Iesse.*****]**

[6] Siet 1 Sam. 17,15. daer geseyt wort, dat David
[7] de schapen van zyn vader in Bethlehem
[8] weyde.

[9] ***Van hem die komen sou.*****]**

[10] David heeft van ende door den Heere Christo
[11] gesproken voor zyne komste in het vlees.
[12] Daerom segt Tertullianus seer wel: *David singt*[12]
[13] *Christus by ons*, *door de welcke Christus hem selven*[13]

[14] *heeft gesongen.*

[15] ***Gelijck de werrelt spreect, en oordeelt uyt het***
[16] wesen.]

[17] Den auteur spreeckt van de H. Maget, gelijck
[18] de Heere selve 1 Sam. 16, 17[1], van David; gevende
[19] Samuel last, om hem te salven. *God en*
[20] *siet niet op het gene daer de mens op siet. Want de*
[21] *mens siet op het gene dat voor de oogen is: maer de*
[22] *Heere siet op het hert.*

1 moet zijn: 1 Sam. 16, 7.

*Iehovah komt te laet. naer soo veel groote boden[213][213]
Gesonden van te voor, vint over al afgoden.[214]
Het aertrijck is verdeelt: een yder heeft zijn lot:[215]
Een yder heeft daer uyt gesloten zynen God.[216]
[a]Neptunus heeft in zee de volle macht bekomen,
Zijn broeder Iupiter den hemel ingenomen:[218]
Een ander is in d'hel. de werrelt is besmet
Met Bacchus ende Pan, en over al beset.[220]
De blintheyt en is niet met monden uyt te spreken:[221]
Zy vieren haren lust, aenbidden haer gebreken.[222]
Want Bacchus heeft de wijn, de gulsigheden lief,[223]
En Venus is een hoer, Mercurius een dief.
[b]Den oppersten van al is besich gansche dagen,[225]
Om vrouwen op te doen, te volgen en te jagen,[226]

[1] *Iehovah komt te laet*.]

[2] Gelijck de Heere Iesus, die in het aensien van
[3] zyne Godheyt, Iehovah wort genaemt, (als onder
[4] andere plaetsen. Ierem. 23, vers.2. daer geseyt
[5] wort, Dat de naem daer het saet Davids
[6] mede genaemt sal worden, is Iehova, onse gerechtigheyt)
[7] inde werrelt gekomen is, in het koutste[7]
[8] van den tijt: soo is hy oock gekomen, als de
[9] liefde ende kennisse Godes teenemael verkout[9]
[10] was ende vervrosen. Iae, als de werrelt teenemael[10]
[11] verdeelt ende uytgedeelt ofte wech gegeven was
[12] aen de afgoden. Soo datter geen plaets en was
[13] gelaten, voor de gene, die alleen God sijnde, by
[14] de mens quam, ende mens wiert, om de mens
[15] uyt zyne afgoderije tot de waren God, als met
[16] de hant, te trecken. Sommige baden aen de[16]
[17] overledene menschen, om hare kloecke daden,
[18] ofte om dat zy vorsten ende heeren groot van
[19] macht geweest waren. Gelijck de Romeynen
[20] ende Griecken, de Goden, daer den auteur hier[20]
[21] van spreeckt. Als daer was Iupiter, die zy seyden,
[22] dat den oppersten God was. Neptunus, die
[23] zy seyden, dat de God van de zee was. Gelijck
[24] oock Hercules, ende andere meer. De sommige,[24]
[25] de gene die zy meynden, dat wat bysonders tot[25]
[26] dienst van de menschen gevonden hadden. Gelijck
[27] Ceres het kooren: Pan de sorge van het
[28] vee, de welcke zy oock seyden niet alleen God
[29] van het vee, maer oock van de Natuere te zyn:
[30] om dat zynen naem dat mede brengt. Want de

[31] Griecken noemen de werrelt, ende al datter in is,
[32] τὸ πᾶν. De sommige, hare eygen gebreken ende
[33] wellusten, onder de naem van de Goden.
[34] Gelijck de selve oock Bacchus, als God vande[34]
[35] wijn: Mercurius de God van de dieven, ende
[36] Venus van de hoeren, dienden. Het welcke altemael
[37] in het breede van Augustino, Clemente,
[38] Iustino, Lactantio, Arnobio, Tatiano, Cypriano,
[39] Cyrillo, Minucio, Aurelio Prudentio, ende meer
[40] andere, die tegen de Heydenen, ende haren
[41] Godsdienst geschreven hebben, wort bewesen.[41]
[42] Die van Egypten, gelijckerwijs als hier beneden
[43] wort betoont, en waren niet te vreden met menschen,[43]
[44] maer gaven de eere die den eenigen ende
[45] eeuwigen God toe quam, aen stomme beesten:
[46] veel onredelicker als de beesten die zy aenbaden,
[47] om dat zy hare reden onderwierpen die gene,
[48] die gheene en hadden: ende haren God maeckten
[49] van de gene, die minder waren als de mens.
[50] Waer in de Duyvel niet weynig lust en hadde:
[51] die nimmermeer blyder en is, dan als hy de
[52] menschen van God mach vervreemden, ende
[53] den levenden God onstelen dat hem toe komt.
[54] Dit en kan oock niet bedocht worden sonder[54]
[55] schrick ende bevinge: Dat, doe de menschen
[56] soo verre waren versmoort in het vlees, dat zy[56]
[57] God in menschelicke gedaente van beesten aenbaden,[57]
[58] ende dat zy selve de menschen ende[58]
[59] beesten in Godes plaets volkomelick gestelt
[60] hadden, de ware ende eeuwige God, ware ende
[61] sterfelicke mens is geworden, om de menschen
[62] uyt hare dwalinge te gaen halen, die niet en
[63] konden verstaen wat God was, ofte zy mosten
[64] het uyt de mens verstaen, die God was. Soo[64]
[65] dat op de selven tijt als de duyvel gebruyckte
[66] het vlees, om onsen geest te verdooven, de Sone[66]
[67] Godes het vlees aengenomen heeft, om onsen[67-68]
[68] geest uyt het vlees te trecken.

Vol schandelicke lust. hy laet den hemel staen,[227]
[a]Verandert in een stier, [b]of in een witte swaen.
[c]Al wat de werrelt straft, de wetten quaet verklaren,[229229]
Bidt Romulus volck aen. zy rechten op autaren,[230]
En kercken tot de locht, aenroepen onbedacht[231]
Het gene dat van haer wort aldermeest veracht.
En daer het Roomsche rijck streckt zijne groote wiecken,[233]
Gekomen in de macht en sottigheyt der Griecken,[234]
Gaen dese Goden met. de stercke Persiaen,[235]
[d]Vergetende de Son, bidt dese Goden aen.[236]
[e]En daer Araxes loopt onstuymig, onbedwongen,[237]
Hartneckig, bruggeloos, met vreeselicke sprongen,
En daer het kouwe volck, onaerdig, [f]onbeleeft,[239]
Gaet dolen op het velt, [g]en op de wagens leeft.
Athenen wijt vermaert, heeft alle de gedachten[241]
Op haren eygen dienst, en onbekende nachten:[242]
[h]Loopt naer Eleusis toe: [i]neemt toortsen in haer hant,
Die zy gestadich roert, die zy gestadich brant.[244]
Egypten dol en dwaes, gaet rasen ende tieren,
[k]En soeckt Osiris vast: aenbidt de wilde dieren.[246]
[l]Het wijt beroemde kalf, [m]geteyckent met zijn bont,
[n]Den wreeden crocodyl, Anubis haren hont.[248]
*Iudea Godes huys, is besig met te letten[249]
[o]Op Aarons schoonen rock *en op versleten wetten;[250]

[1] ***Iudea Godes huys*.]**

[2] Tot noch toe heeft den auteur gesproken van
[3] de verblintheyt der Heydenen, aengaende den[3]
[4] Godsdienst ontrent de komste des Heeren Iesu
[5] in het vlees. Nu gaet hy tot de Ioden, die hy
[6] segt, dat altijt besig waren, met te spreken van
[7] de komste des Verlossers, ofte Messias, ende hem
[8] nochtans niet en sagen, als hy quam. Segt oock,
[9] dat zy op Aarons rock, ende versleten wetten
[10] stonden: om het welcke te verstaen, moeten wy[10]
[11] weten, dat het volck Godes dry gebreken ofte
[12] dwalingen hadde, daer door dat zy van de kennisse[12]
[13] des Heeren, soo dickwils voorseyt, ende
[14] haer aengeseyt, versteken wierden. Het eerste[14]
[15] was, dat zy gevoelden, dat het rijcke van Messias,[15]
[16] niet verder en streckte, als tot het geluck ende[16]
[17] de vermeerderinge van hare regieringe. Ten[17]
[18] tweeden, en verstonden niet, waerom dat de
[19] wet verkondiget was: niet om dat het volck in[19]

[20] werreltlicken tucht ende goede manieren soude[20]
[21] geregiert worden, (gelijck wy lesen dat de wetten
[22] van Solon, Lycurgus, Minos, ende andere[22]
[23] daer toe gegeven, ende gemaeckt zyn geweest:
[24] alle gebonden aen de regieringe ende gelegentheyt[24]
[25] van hare landen ende steden, ende daer nae
[26] volkomelick gevoecht: als men onder ander
[27] siet by Aristotelem in zyn tweede Polit.) maer
[28] op dat de menschen het oordeel Godes, ende
[29] de schrickelicken haet tegen de sonde, kenbaer
[30] soude worden, om alsoo haer tot de belofte van
[31] den Salichmaker te brengen, die alleen den toorn
[32] Godes, verklaert door de wet, op hem soude nemen.[32]
[33] Ten derden, dat zy geen onderscheyt en
[34] maeckten, tusschen de wet die de regieringe der[34]
[35] manieren, ende de uytwendige ceremonien aen-

Maer op Messias meest. doch nemend' op hem acht,
En siet niet diese soeckt, en soeckt niet diese wacht.
Zy wachten naer zijn komst, en tellen zijne weken:
En doen niet dan van hem, en zyne wetten spreken:[254]
Staen altijt op de wacht, zijn altijt op haer hoe:[255]
Maer als hy komt tot haer, zijn al de deuren toe.
De werrelt licht versuft, de werrelt is gaen slapen:[257]
Van niemant onbewist, dan die haer heeft geschapen.[258]
De schepper van de zee, den hemel en de hel,
Is ballinck in het zijn, ja self in Israël.[260]
Den hemel staet beschaemt, zijn wonderbare geesten,[261261]
Sien liggen haren heer, en prince by de beesten;[262]
Geworpen in de stal. De sterren dies te meer,[263]
Aenbieden haren dienst, en kennen haren heer.[264]
De schoone gouwen bend', die door de groote schansen,[265]
Van d'onbepaelde locht gaen springen ende dansen[266]
En houden daer de wacht, die beven. een van haer[267]
Staet boven op zijn hooft, neemt zynen meester waer:[268]
Gaet seggen over al, gaet roepen aen de wijsen
Die verre zijn van daer, dat zy hem eer bewijsen,
Aenbidden haren vorst. En op het selve pas[271]
Quam vallen uyt de locht, daer hy gelegen was,[272]
Een nieuwe ruytery van schrickelicke machten,[273]
Die altijt staen by God, en op zijn woorden wachten:
Belegeren het huys, soo schamel en soo kleyn,[275]
En komen neergedaelt op haren Capiteyn.
*Verkondigen den paeys, jae bieden aen het leven,
Dat nu de mensche wort in eeuwigheyt gegeven;

[1] ginck: ende niet en sagen dat dese ceremonien
[2] niet en bestonden dan in offeranden, kleederen,[2]
[3] spijsen, ende diergelijcke uytwendige saken:
[4] niet anders sijnde, dan teyckenen van den toekomende
[5] Messias, die met zyne komste moesten
[6] ophouden. In de welcke zy daerentegen alle
[7] hare hope ende verdiensten stelden, ende dae[7]
[8] door vergaten die zy altijt seyden te verwachten.

[9] ***en op versleten wetten.*****]**

[10] Verstaet de ceremoniale wetten: die, gelijck
[11] alreede is geseyt, in eenige uytnemende manieren[11]
[12] van doen, ende uytwendige saecken, bestonden.
[13] Daer van gesproken wort Matth. 11, 13
[14] *De wet ende de propheten tot Iohannem:* ende in[14]
[15] veel andere plaetsen. Maer in sonderheyt siet
[16] Actorum 15.

[17] ***Verkondigen den paeys*.]**

[18] Den auteur verstaet het liet Luc. 2, 14, *Eere zy*
[19] *God in de hoogste hemelen*, *ende vrede op der aerden:*
[20] *in de menschen een goet behagen*, gesongen
[21] van de Engelen, als hier geseyt wort.

Tot Godes eer alleen: en heffen op een liet,[279]
Dat niet uyt Helicon, maer uyt den hemel vliet.[280]
*Niet verre van die plaets, en voor des moeders voeten,[281]
[a]Stont Tityrus en keeck, en quam den herder groeten[282]
Die nu geboren was, met Corydon zijn maet,
Die wederom van daer verblijt en lustig gaet.[284]
Nu, kinderen, gaet heen, en leert de bosschen singen
Een liet, een wonder liet, van onbekende dingen:
Dat Tityrus nu maeckt, dat Corydon nu siet,[287]
Te krijgen in de vuyst een nieu gesneden riet.
Dat Tityrus nu maeckt gedueriglick te quelen,[289]
Dat Corydon nu past gedueriglick te spelen,[290]
Te spelen op zijn riet, te spelen op zijn lier,[291]
[b]Niet Daphnis oude pijn, niet [c]Melibeus vier,[292-294]
Noch Romulus [d]wolvin, noch ander sottigheden,
Gesongen over al op dorpen ende steden:
Maer kinderen gaet heen; maeckt over al vermaert,[295]
De bruyloft van de maecht, die haren vader baert.
De vromen Ioseph sit verslagen van gedachten,[297]
En weet niet wat hy doet. nu siet hy aen de krachten[298]
En wonderen van God. nu siet hy aen het kint:
Dan siet hy naer de maecht, wel eer van hem bemint.[300]
De maecht is daer by hem, en als in eenen schemel,[301]
Of in een loos gesicht, sit midden in den hemel:[302]
Omringt van alle kant, beplant aen alle sy,
Besloten en bewaert van Godes borgery.[304]

[1] ***Niet verre van die plaets.*****]**

[2] Den auteur geeft met dese naevolgende sestien
[3] veersen te kennen, wie, ende hoedanig zy
[4] geweest zyn, die de bootschap van den geboren
[5] herder Israëlis aldereerst hebben ontfangen: te
[6] weten, herders. Dat is, slechte onnoosele menschen,[6]
[7] die meer met het vee, als met de menschen
[8] omme gingen. Slechte onnoosele menschen,
[9] die verre van de menschen altijt geleeft
[10] hadden, ende daerom aldermeest bequaem waren[10]
[11] om God te leeren kennen. Want die tot
[12] God wilt komen, moet, ofte syn vry, ende onnoosel[12]
[13] inde saken van de werrelt, ofte worden.[13]
[14] Rijckdom maeckt gierigheyt: wetenschap in[14]
[15] werreltlicke saecken, hooghmoedicheyt ende
[16] verachtinge van de rechte wijsheyt: het omgaen
[17] met de menschen, doet vergeten al dat God aengaet.
[18] Die dit alles hebben, moeten soecken dat[18]

[19] zy niet en hebben: maer voor al, verachten dat
[20] zy hebben. De onnoosele, onwetende herders,
[21] die altijt verre van de menschen gewoont hadden,
[22] worden aldereerst van God tot God geroepen.
[23] Eer zy yet geleert hadden, leeren zy het
[24] meeste, leeren zy het eerste, leeren zy het alderhoogste:[24]
[25] de vernederinge van God, die gekomen
[26] was tot de menschen, om de saligheyt der
[27] menschen.

Dan sietse naer het kint, dan slaetse weer haer oogen[305305]
Naer God ten hemel waert, hem willende vertoogen[306]
  Haer nederig gemoet. blijft altijt even wijs,
  Geeft hem alleen den lof, geeft hem alleen den prijs.
Het kint licht voor haer neer, begint tot haer te wennen,[309309]
Zijn moeder aen te sien, zijn moeder wel te kennen:
  Te geven eenen lach, te bieden haer de hant,
  Te vliegen om den hals met eenen soeten bant.[312]
Zy werpt op hem een oog vol moederlick bewegen,[313]
En lacht hem oock eens toe. Nu sitse weer verslegen,[314]
  Vol van deemoedigheyt en van gedachten groot,[315]
  En heft haer hert op God, die licht in haren schoot.[316316]
Dan komt haer wederom de maechdom in haer sinnen,[317]
Die zy voor al bemint, beroert haer hert van binnen:[318]
  En dickwils als zy geeft een soentjen aen het kint,
  Het kint, dat meer en meer zijns moeders herte wint,
Bedencktse wie zy is: en hoe zy is gekomen
Tot dese nieuwen staet, voor moeder aengenomen.[322]
  Haer oogen vallen neer, de schaemte komter by,[323]
  En maeckt in haer gesicht een soete schildery:[324]
Komt staecken hare vreucht, gaet dadelicken manen[325]
En halen voor den dach de maechdelicke tranen;[326]
  De dochters van de vrees, en van de nederheyt,[327]
  Die dickwils in de vreugt, en in de blyschap schreyt.[328]
[a]Gelijck de schoone sterr', die' smorgens laet aenschouwen[329-336329]
Haer purpuren gesicht, en doet den hemel douwen[330]
  Met haer vergulden oog: gelijck in een rivier,[331]
  De roode morgen Son komt spelen met haer vier:
Of als een roode roos, noch teer en eerst ontsloten,[333]
Wort van de kouwe nacht met witten dou begoten:
  Soo sat zy vol van glans, van heerlickheyt en licht,
  Soo liep het witte nat van haer root aengesicht.[336]
O moeder, ende maecht; o maecht, en reyne moeder,
De sone die ghy siet, sal selve de behoeder
  Van uwen maechdom sijn: hy maeckt dat ghy hem hout:
Want God heeft u gevrijt, den hemel u getrout.[340]

Toont dat ghy moeder sijt. Ey lieve, laet uytbreken[341]
Het hert dat niet en liecht, en willet niet versteken.[342]
Al ist dat hy nu licht ellendig, en ontbloot[343]
Van heerlickheyt en macht, zijn macht is even groot.
*De Son loopt in het zijn: de Maen met haren wagen[345345]
Blijft binnen zijn paleys: de nachten, en de dagen[346]
Verkeeren in zijn huys. Het gout, dat aen de sy
[a]Van Pleias staet gevest, is zijn tapissery.[348]
[b]Orion heeft van hem zijn schoone plaets verkregen,
En past op zijnen dienst: [c]staet met den blooten degen.[350]
[d]De wagen past op hem, als hy maer eens en winckt,
[e]Die van de kouwe vloet van [f]Tethys niet en drinckt.[352]
Begraven in het stroo, licht boven al de bergen[353]
Daer Roomen mede trotst, en derf de werrelt tergen,[354]
Besloten in een hut, verdruckt tot in het stof,
Is boven alle macht. Den hemel blijft zijn hof;[356356]
Zijn balcken zijn de locht, van Oosten tot in Westen:[357]
De wolcken zijn gordijn: de groote zee zijn vesten.[358]
De werrelt blijft zijn huys: ⋆ons herten zyne kerck.
Waer dat hy licht of gaet, is in zijn eygen werck.[360]

[1] *De Son loopt in het zijn.*]

[2] Het gene dat van den auteur tot noch toe geseyt
[3] is geweest van de maecht, ende het kint,
[4] dient eensdeels om te kennen te geven, dat de
[5] Heere niet alleen waere mens is geweest, ende
[6] oversulcks alle andere eygendommen van de[6]
[7] mens heeft gehat, maer oock kints ende kinderachtig[7]
[8] is geweest; alle dage wassende, gelijck
[9] den Euangelist van hem spreeckt, ende toenemende
[10] in wijsheyt. Ende daerom noemt de
[11] selven hem oock niet alleen een kint, maer oock
[12] een kindeken. Luc. 2,80[1]. Het welcke wederom
[13] al streckt om te toonen, dat hy ons gelijck is geweest,[13]
[14] uyt genomen in het gene, dat hy ons
[15] quam af nemen, te weten, de sonde. Hier toe
[16] dient oock al het gene, dat hier van de moeder
[17] wort geseyt, die een rechte moeder, jae oock[17]
[18] recht moederachtig is geweest tegen haren Sone.[18]
[19] Het welcke wederom bewijst dat hy waerachtig
[20] mens is geweest. Want de liefde die de maget
[21] hem toedroeg als God, teenemael een ander was,
[22] als de moederlicke, die hier wort beschreven.
[23] Dit heeft dan den auteur poëtische wijse, tot[23]

1 lees: Luc. I:80.

[24] verciersel van het werck, in het breede uytgemeten.[24]
[25] Nu gaet hy weder klimmen, ende toonen
[26] dat die mens, jae dat kint, alle de eygendommen,
[27] ende wercken van den levendigen
[28] God toequamen. Niet alleen om te kennen te[28]
[29] geven, dat hy een met God was in het wesen,
[30] maer oock dat de twee natueren, waer van dat
[31] de eene tot noch is beschreven (de menschelicke,
[32] te weten) eenen persoon in den Heere
[33] maecken. Ende dat, volgende de H. Schriftuere,
[34] die op dese wijse van hem spreeckt. Alsoo lesen
[35] wy dat den Apostel Roman. 9, 5, van den selven
[36] daer hy van geseyt heeft, dat hy uyt de Vaders[36]
[37] soude zyn nae het vlees, segt dat hy is God boven
[38] al. Ende in meer ander plaetsen.

[39] ***ons herten zijne kerck*.]**

[40] Daer om ist dat den Heyligen Apostel segt
[41] inden 1 tot de Corinth. 3, 16, *Weet ghy niet dat*
[42] *ghy Godes tempel sijt*, *ende dat de Geest Godes in u*
[43] *woont?* Want wy moeten weten, dat niet alleen
[44] de Sone Godes in ons herte woont, gelijck de
[45] Vader ende den H. Geest, om dat hy over al is:
[46] maer oock met zynen geest, om dat hy by ons
[47] met zyn genade is. Siet tot den Ephes. 3, 17.

Laet Caesar in zijn goet en moedigheyt verwerren,[361][361]
Aentrecken zijnen rock van purpur, met de sterren
Gestickt en geborduert: [b]den Ister en den Rijn
Doen vallen voor hem neer, die nu verwonnen sijn:
Klimm' boven op zijn koets, en laet hem selven dragen[365]
[c]Tot op Tarpejus berg met zynen gouwen wagen,
Dat kostelick gebouw: van daer hy rontom siet[367]
De werrelt gants en gaer staen onder zijn gebiet.[368]
Dit kint licht boven hem. Iudea wort verheven,[369]
De scepter lang belooft aen Iuda wort gegeven.
Dat [d]Sina sy verheucht, dat nu [e]Iordanes vry,[371]
En [f]Basan sich vertoog, dat [g]Sion sich verbly.[372]
Laet Idumea toch den dach van heden vieren,
[h]Haer palmen rijsen op, en winnen de laurieren[374]
Daer Roomen mede pocht, [i]die Caesar met zijn hant
Gaet leggen in den schoot van Iupiter den sant.[376]
Sijt willekom groot kint, gesien in alle landen,[377][377]
Gebootschapt in de locht: door wien de sterren branden.[378]
Den hemel ommegaet. de wijse komen gaen,[379]
Geropen door uw vier, om u te bidden aen.[380]
Sijt willekom groot kint, voor duysent jaer beschreven,[381]
En duysent jaer daer toe; ten lesten noch gegeven,
Ten lesten tot uw volck gekomen. Sijt ghy daer,
*O gast van Abraham, o Iacobs worstelaer?[384][384][384]
Och siet toch eens, hoe kleyn, hoe teer is hy geworden,
*Die Cherub niet en deckt, en niet en kan omgorden.[386][386]

[1] ***O gast van Abraham*.]**

[2] Siet Gen. 18, 3,4, ende voorts. daer Abraham
[3] den Engel ontfangt, die de oude vaders seggen,
[4] dat de Heere Christus is geweest. Ende daerom
[5] segt Cyrillus, bisschop van Ierusalem: *Die by*
[6] *Abraham hadde geëten*, *heeft by ons geëten:* te kennen
[7] gevende, dat het de selve was, die Abraham[7]
[8] vergastende by hem at, met de gene, die waere[8]
[9] mens onder de menschen als mens heeft geëten,
[10] om in alle manieren de menschen te leeren, dat
[11] hy waere mens was. Tertullianus tegen Marcionem:
[12] *Iae wy weten*, *dat doen oock onder de Engelen*
[13] *de Heere aen Abraham is verschenen*, *sonder geboren*
[14] *te worden*, *met het vlees*, *te weten*, *naer het verschil*[14]
[15] *van de oorsaecke*.

[16] ***Die Cherub niet en deckt*.]**

[17] Dat is, die oneyndig is, gelijck de Heere
[18] Christus is nae zyne Godheyt. Het woort Cherub[18]
[19] wort op verscheyden manieren in de schrift
[20] gebruyckt. Somtijts is het eenen eygen naem.
[21] Gelijck Nehem. 7, 61. Somtijts wort het voor
[22] de kinderen, die op de genade stoel gemaeckt[22]
[23] stonden, genomen. Gelijck Exodi 25,19. 37,8,
[24] ende op meer ander plaetsen. Somtijts voor den
[25] Engel des Heeren, als Ezech. 9,3. 10,4. 79,4,
[26] maer in sonderheyt heeft den auteur de ooge
[27] hier gehat op de eerste plaetse van den selven
[28] propheet: daer geseyt wort, dat de heerlickheyt
[29] Godes haer verhief boven den Cherub, daer boven
[30] zy was.

Hy die den hemel vult, sich over al verspreyt,[387]
*Wort met een hant gevat, en weder neer geleyt.[388]
De groote Capiteyn, onwinbaer in het stryen,[389]
*De wagen Israëls, en al haer ruyteryen:[390]
Haer bollewerck, haer schans, de meester van het velt:
De velt-heer van zyn volck: haer kracht, en haer gewelt.
Die sonder spies of boog te roeren of te spannen,
Versloech op eenen nacht soo menig duysent mannen,
*Van Sancherib vol moets, tot spijt, tot trots van hem:[395395]
En track uyt zyn gewelt de stat Ierusalem.
Sijt willekom groot kint, bekent in al de dalen,
Daer Moses met uw volck, en Iosuë ginck dwalen:[398398]
Van *Amos wijsen soon beschreven, en geroemt,[399399/400]
De schoonste die men vint, van Salomon genoemt.
*O roose van het velt, hoe sijt ghy soo verdwenen?[401401]
Hoe licht ghy soo veracht? hoe sijt ghy soo verschenen?[402]

[1] ***Wort met een hant gevat.*****]**

[2] Dit dient altemael om te bewijsen, dat de
[3] Heere Christus een waerachtiglick, tastelick,[3]
[4] sienlick vlees heeft aengenomen: niet uyt den[4]
[5] hemel, maer uyt ons, ende met ons, om dat hy[5]
[6] het selve dede voor ons. Niet of hy ons vlees[6]
[7] alleen schijnelick aengenomen hadde, om de[7]
[8] oogen te bedriegen: maer waerachtiglick ende
[9] volkomelick, om de sielen te verlossen, soo dat
[10] zyn vlees ons vlees, het zyne het onse is geweest.
[11] Het welcke hy soo heeft aengenomen, dat hy
[12] was het gene hy aengenomen hadde. Op dat wy
[13] weten dat in hem t'saemen, ende waerachtiglick
[14] geweest zyn, de Godheyt, de siele, het vlees, ende
[15] dat dit t'saemen in hem eenen Christus is geweest,
[16] ende noch is: eenen Sone Godes, eenen
[17] salichmaecker, eenen verlosser. Soo dat dese
[18] dry in hem maecken twee natueren, doch maer
[19] eenen persoon: de Sone, te weten, van den
[20] eenigen God, sijnde oock selve den eenigen
[21] God, van eeuwigheyt tot eeuwigheyt.

[22] ***De wagen Israëls.*****]**

[23] Elisaeus 2 Reg. 2,12, siende dat Elias op wort
[24] genomen nae den hemel, ende Ioas koninck van
[25] Israël, siende dat de doot Eliam quam wech nemen,
[26] 2 Reg. 13,14, gebruyckt dese woorden,

[27] *Mijn vader*, *mijn vader*, *de wagen Israelis*, *ende zyne*
[28] *ruyterye*. Gevende te kennen, dat Elias ende[28]
[29] Elisaeus, door haere gebeden ende mirakelen,
[30] gedaen inde naem des levendigen Gods, die van[30]
[31] Israël voor wagens ende ruyterye diende: ofte[31]
[32] meer dan alle de wagens ende ruyterye, hielpen.
[33] Het welcke den auteur hier bequamelick op den[33]
[34] Heere Christo past, van de welcken Elias ende
[35] Elisaeus, niet dan voorboden ende schaduwen en[35]
[36] waren: ende door wiens kracht zy alle haere,
[37] ende zyne vyanden versloegen. Gelijck de
[38] Heere selve segt by Oseam 1, 7, *Dat hy sich wilt*
[39] *ontfermen over het huys Iuda*, *ende haer wilt helpen*[39]
[40] *door den Heere haren God: ende en wilt haer niet*
[41] *helpen door boge*, *sweert*, *strijt*, *peerden ofte ruyteryen*.
[42] Het huys Iuda, daer de Heere Christus uyt
[43] belooft was, door de Heere Christus selfs, die
[44] de wagen zyns volcks ende hare ruyterye was.

[45] ***Van Sancherib vol moets*.]**

[46] Siet 2 Chron.32. Daer den Engel Godes, op
[47] eenen nacht, hondert ende vijfentachtentig duysent
[48] mannen verslaet.

[49] ***Amos wijsen soon*.]**

[50] Den auteur verstaet Esaiam; die boven al seer
[51] duydelick van de Heere Christo heeft gepropheteert,
[52] ende derhalven een Euangelist onder
[53] de Propheten genaemt wort.

[54] ***O roose van het velt*.]**

[55] Siet het Hoogliet Salomonis 2,1. daer andere
[56] oversetten *de bloeme van het velt:* andere, *de*
[57] *roose van Scaron:* andere, *de lelie in den velde:*[57]
[58] ende beduyden het op den Heere Christum, den[58]
[59] bruydegom van zyne gemeynte.

Oncierlick, sonder eer, berooft van uwen staet,[403]
Veel hooger als de Maen, en als de Sonne gaet.[404]
*O vorst van Canaan, daer alle beken vloeyen,[405405]
Met honig ende wijn, de velden altijt bloeyen,
*Daer geenen winter is: hoe sijt ghy soo verdwaelt,
En uyt de wech gegaen? hoe sijt ghy soo gedaelt?[408]
Gekomen sonder kleet, in dese strange dagen?[409409]
Doorreden van de wint, en van des hemels vlagen:[410]
Te wijle dat de kou, de wreede kou, soo snijt,
De locht soo spijtig is, en Boreas soo bijt.[412]
Och dat de dochters toch van Sion komen spreyen[413]
Haer kleeren over u, dees nederheyt beschreyen.
Och dat het bitter ys, och dat de Noorde wint,
Vw' naecktheyt niet en raeckt, uw' teerheyt en verslint.[416]
Och dat de sonen toch van Adam komen loopen,[417]
Die ghy nu wederom van Satan moet gaen koopen,
En dincken wie daer licht geworpen in het kaf,[419]
En vagen uwen druck en soete tranen af.[420]
Dat Zephyrus toch kom, gelijck hy pleecht te suchten[421]
Op Libanus schoon hooft, en Galaads gehuchten,[422]
En blase daer ghy sijt: den hemel in de kou,[423]
Kom vallen daer ghy licht, met zijnen soeten dou.
Och dat de Winter toch met zijnen grijsen haere,[425]
Verander' in de Lent, en zynen schepper spaere.
Och dat de Somer kenn', en diene zynen heer:[427]
Och dat het gansche jaer sich liever ommekeer.[428]
*Och dat sich al de bien vergaren op de tippen[429429]
Van desen soeten mont, en dese kleyne lippen:

[1] *O Vorst van Canaan*.]

[2] Also wort de Heere Christus genaemt, om
[3] dat hy een recht prins ende vorst is van het lant
[4] Canaan, dat is het lant van beloften: het welcke
[5] beteyckende in het oude verbont het eeuwige[5]
[6] leven, in het nieuwe den geloovigen volkomelick
[7] geopenbaert ende toegeseyt door Iesum
[8] Christum, verschenen in het vlees.

[9] *Daer geenen winter is*.

[10] Dese ende diergelijcke eygendommen moeten
[11] hier van het rechte Canaan verstaen worden.[11]
[12] waer op alle de manieren van spreken geduyt[12]
[13] konnen worden, die van het ander spreken. Wy
[14] weten oock, dat de Heere uyt geen ander Canaan

[15] en quam. Gelijck den auteur hier spreeckt
[16] van zyne komste tot ons.

[17] ***Och dat sich al de bien*.]**

[18] Den auteur schijnt gelet te hebben, op de
[19] plaetse Esai. 7,15. daer van Messia geseyt wort,
[20] *Boter ende honig sal hy eten.*

Die niet dan manna sijn, en suycker over al,[431][431]
Daer uyt de rechte vreucht des herten vloeyen sal,[432]
En druypen over ons. dat allerhande blommen,[433]
Beneden op de vloer, en op de kribbe kommen,[434]
En kroonen haren prins, betoonen dat ghy sijt,[435]
Die meester sijt van al, oock meester van den tijt.[436]
De kinders van de locht, de vogels, komen springen[437][437]
Tot binnen in den stal, en boven op u singen[438]
Den soeten willekom. dat yder een bewijst,[439]
*Dat ghy zyt diese voet, dat ghy zyt diese spijst.
Eylacen! het begin is anders niet dan lijden,[441]
Dan pijn en groot verdriet. *men gaet het kint besnijden:
De maecht die neemt het op. haer moederlick gemoet,
*Geeft gaven voor de pijn, en tranen voor het bloet:[444]
Betaelt zijn eerste smert: moet koopen zyne wonden,[445]
Volbrengende de wet: daer hy nochtans geen sonden[446]
*Met ons en heeft gedaen. zy selve bringt hem daer,[447]
En moet het werck aensien. dit was zijn nieuwe jaer.[448]
Herodes woelt en tiert: en meynt hem te verslinden,[449][449]
Te brengen om den hals. niet wetende te vinden

[1] ***Dat ghy zijt diese voet.*****]**

[2] De Heylige schriftuere deelt de voorsienigheyt[2/3]
[3] des Heeren in dry deelen: ten eersten, in het[3/4]
[4] aensien, dat zy haer verstreckt tot alles wat van
[5] Gode geschapen is: ten tweeden, in het aensien,
[6] dat oock de minste, ende de geringste creatueren[6]
[7] daer door versorgt worden: ten derden, in het[7]
[8] aensien van elcke mens daer in begrepen. Den
[9] auteur spreeckt hier van de selve, op de tweede
[10] maniere genomen: van de welcke de schriftuere
[11] sprekende, gebruyckt het exempel van de vogels.
[12] Gelijck Iob. 39,3, *Wie bereyt de raven haer*
[13] *aes*, *als haer jonge schreyen tot God*, *ende misbaer*[13]
[14] *maecken*, *om dat zy niet en hebben te eten?* ende
[15] Psalm 147, 9, gelijck oock Matth. 10,29. Op
[16] welcke plaetsen den auteur hier gesien heeft.

[17] ***Men gaet het kint besnijden.*****]**

[18] De Heere Christus heeft besneden willen
[19] worden, niet alleen om de wet te volbrengen,
[20] maer om de besnijdenisse van andere, die onder
[21] de wet besneden waren, in zyn vlees te heyligen.

[22] ***Geeft gaven voor de pijn*.]**

[23] Een paer tortel duyven, ofte twee duyve-jongen,
[24] gelijck de H. Lucas getuygt in zyn 2, 24,
[25] ende geboden wort de selve te offeren in de besnijdenisse,[25]
[26] Levit. 12,8.

[27] ***daer hy nochtans geen sonden Met ons en heeft***
***[28] gedaen*.]**

[29] Dit is oock eenen bysonderen troost, Dat de
[30] Sone Godes onse swackheyt aengenomen heeft,
[31] in sulcker voegen, dat de swackheyt die in hem
[32] was, niet en was sonde, maer betaelinge voor de
[33] sonde: daer onse swackheden voor het meeste
[34] deel ofte sonde zyn, ofte een fonteyn, ende oorspronck
[35] van sonden.

[36] ***Met ons en heeft gedaen*.]**

[37] De Heere Christus en heeft, segt den auteur,
[38] geen sonde met ons gedaen, noch oock geerft:[38]
[39] want hy is alleen soo gheboren gheweest, dat hy[39]
[40] niet van noode en hadde herboren te worden.[40]
[41] Waer uyt dan blijckt, dat hy alleen besneden is[41]
[42] gheweest, om de wet te voldoen, ende om zyne[42]
[43] gehoorsaemheyt volkomelick te bewijsen.

De gene die hy soeckt, brengt al de kinders om[451]
Geboren op dien tijt. dit was de willekom.
Weest willekom van ons. dat dese komste vieren,[453453]
En desen grooten dach, de menschen, en de dieren.
De zee sy sonder schip: den hemel sonder wolck:
De winckels sonder werck, de straten sonder volck.[456]
De lantman die voortaen den acker sal gaen teelen,[457]
Doe nu wat uyt de sin zyn peerden en goreelen:[458]
De krijgsman zijn geweer. *de leeraer swijge stil,[459459]
Van Godes diepen gront, en van het nieu geschil.[460]
Sijt willekom groot kint, *die Simeön doet singen,[461]
*Maeckt Zacharias stom. Ick sie Iohannes springen
En hippelen tot u, verheugt, en seer verblijt:
*Eer hy geboren is, *eer ghy geboren sijt.
Ghy sult gaen op den berg, *gelijck als van te vooren,[465465]
En laten uwe stem, en soete wetten hooren,[466]
Geseten by de locht (met schrickelick gewoel[467467]
Van volckeren omringt) in uwen hoogen stoel.
De selve die de wet op Sinah hebt gaen maecken,[469]
Sult wederom den bant van d'eerste wet gaen slaecken,[470]

[1] *De leeraer swijge stil*.]

[2] Gelijck de Heere weynig voor zyn doot, ons
[3] boven al bevolen heeft de vrede ende de paeys,
[4] ende ghelyck gans zyn leven ons tot de selve
[5] heeft geleyt ende ghewesen, soo en isser niet dat
[6] meer tegen den heyligen dagh van zyne geboorte
[7] stryt, dan datmen van twist ende tweedracht
[8] op den selven spreeckt. Op dien dach, segge ick,
[9] op den welcken de Enghelen de vrede gesongen
[10] hebben. Gelyck het alleen oock de liefde van de
[11] eenigheyt geweest is, die den Sone Godes, die[11]
[12] met God een was, een heeft doen worden met
[13] den mensche om de menschen eerst met den anderen,[13]
[14] ende alsoo met Gode te vereenigen: beyde
[15] de Ioden, ende die noch vreemdelingen (segt
[16] den Apostel) van het verbont waren. Ende daerom
[17] noemt de selven oock de Heere Iesus Ephes.[17]
[18] 2, 14, onsen paeys, *die alle beyde een gemaeckt*
[19] *heeft*, *ende die het afschutsel des middelmuers heeft*
[20] *gebroken*.

[21] *die Simeon doet singen*.]

[22] Lucae in het tweede, den treffelicken lofsanck

[23] die de selve daer aen het 29, v, singt, hebbende
[24] den Heere in zyne ermen, ende gereet sijnde om
[25] te scheyden uyt het vlees, nae dat hy den salighmaker
[26] in het selve gesien hadde.

[27] ***Maeckt Zacharias stom.***]

[28] Lucae 1, 22. om dat hy de bootschap van Gabriel,
[29] aengaende de geboorte van S. Ian, geen
[30] geloof en gaf.

[31] ***Eer hy geboren is.***]

[32] Te weten Iohannes, die op het groeten van
[33] Maria in zyns moeders buyck hippelde. Als of
[34] hij sich hadde willen haesten om zyn voorloopers
[35] ampt te bedienen, daer toe dat hy gekomen[35]
[36] was.

[37] ***eer ghy geboren sijt.***]

[38] Te weten de Heere Iesus, die door de kracht
[39] des H. Geestes ontfangen was, ende de vrucht
[40] van Elisabeth in haren buyck op dede springen.

[41] ***gelyck als van te vooren.***]

[42] Om te kennen te geven, dat oock de eerste
[43] wet is verkondicht door den Heere Iesus, den
[44] Engel van den grooten raet. Gelyck merckelick[44]
[45] blijckt Actor. 7, 38, ende by den Apostel tot den
[46] Heb.12,26.

*Op Thabors hooge kap: de wet, die van u wort,[471]
Niet lange tijt daer na, begrepen in het kort.[472]
Schier tot een woort gebracht: *Dat yder moet beminnen*[473]
Eerst God van ganscher hert, *van krachten*, *ende sinnen;*[474]
Een ander als zich selfs. Die neerstig daer op let,
Doet al wat God ons leert, *volbrengt de gansche Wet.
Weest willekom van ons. *Ick sie den duyvel suchten,[477477]
En loopen voor u wech, de sieckten voor u vluchten:
De blinde weder sien: die lam, en kreupel sijn[479]
Oprijsen, ende gaen. O groote medecijn,[480]
Ghy sult door uwe macht veel duysent mannen spijsen,
Ghy sult de dooden selfs doen uyt de graven rijsen,
En brengen voor den dach, vertoonen aen de Son,[483]
En rucken uyt den schoot van Styx, en Acheron.
Ghy sult de wilde zee tot aen de locht gevaren,[485]
Met een geweldig oog doen stillen hare baren:[486]
En als het u belieft, den schrickelicken vloet
[a]Van Amphitrite self, vertreden met den voet,[488]
Gelijck het drooge lant. [b]Ghy sult de groote vlagen,[489]
Gekomen van de maen, verstooren, en verjagen,[490]

[1] *Op Thabors hooge kap*.]

[2] Siet Matth. 5, vers.1. *Ende Iesus siende de scharen*,
[3] *klam op den berg*. Den auteur volgt onder de
[4] Vaders de gene, die dese plaets van den berg
[5] Thabor verstaen.[5]

[6] *Volbrengt de gansche wet*.]

[7] Een wet die soo kort is, datse een yder van
[8] buyten kan, diese hoort: soo groot ende swaer,
[9] datse niemant en kan volkomelick volbrengen.
[10] Want wie en kan niet twee ofte dry woorden
[11] van buyten leeren? ende wie bemint God, als hy[11]
[12] gebiet, soo lange als hy leeft: ofte zynen naesten
[13] volkomelick, soo lange als hy met hem leeft?

[14] *Ick sie den duyvel suchten*.]

[15] Hier begint den auteur in het korte te verhalen,
[16] de meeste mirakelen die de Heere in den[16]
[17] vleesche sijnde gedaen heeft. Die niet alleen de
[18] wet Mosis ten deele, door de wet der genade,[18]

[19] maer oock de wet der natuere door zyne komste,
[20] heeft te niet gedaen. Gelijck het blijckt uyt
[21] zyne mirakelen. Want al dat hy gedaen heeft,
[22] heeft hy ofte naer onse natuere, ofte boven de[22]
[23] onse gedaen, dat is, ofte naer de onse die hy aengenomen
[24] hadde, ofte naer de zyne, die de onse[24]
[25] aengenomen hadde. Naer de onse, heeft hy gehongert,
[26] gedorst, is hy geboren geworden, ende
[27] in de kribbe geleyt. Naer de zyne, heeft hy mirakelen
[28] gedaen, ende zyne Goddelicke kracht
[29] volkomelick bewesen. Soo dat den auteur met
[30] eenen hier te kennen geeft, dat de kracht Godes
[31] niet en kan verscheyden worden van zyn wesen,[31]
[32] die daerom de Heere Christus oock sijnde in het[32]
[33] vlees, gemeen gehat heeft met den Vader, ende
[34] den H. Geest, gelijck het wesen. Door dien dat,[34]
[35] gelijck hy niet en konde gescheyden worden
[36] van God die een is, hy desgelijcks oock niet en
[37] konde gescheyden worden van God, die almachtig
[38] is. Ende daerom, segt hy selve Iohan. 5, 17,
[39] *Mijn Vader werckt tot noch toe in my: ende ick*
[40] *wercke*, tegen Valentinum ende andere, die niet
[41] en wilden bekennen, dat de kracht Godes, alle[41]
[42] drie de persoonen gemeyn is.[42]

Verdrijven uyt het lijf. *veranderen in licht,[491]
In vier, in heerlickheyt, dijn eygen aengesicht.
De visschen uyt het diep doen komen voor uw oogen,[493]
*Betalen uwe schult: de boomen doen verdroogen:[494]
En [a]Achelous nat, dat voor u wort gebracht,[495]
In liefelicken wijn veranderen zijn kracht.[496]
Beminner van de mens, eer dat ghy waert geboren,[497]
Verlosser van de mens, naer dat hy was verloren,
Wat hebt ghy niet gedaen, wat hebt ghy niet gesocht[499]
Tot zyner hulp en troost: wat hebt ghy niet bedocht?
Maer sonderling' het volck van Israël gesproten,[501501]
*Met boter ende melck, en honig overgoten.
Van waer komt desen haet, en tooren die zy voen?
De valsheyt van gemoet, de wreetheyt die zy doen?

[1] *Veranderen in licht*.]

[2] Siet Marci 9, 2. Lucae 9, 29, ende in sonderheyt
[3] Matthaei 17, 20. daer geseyt wort, dat de[3]
[4] Heere in het aensien van zyne discipulen, te weten,
[5] Petrus, Iacobus, ende Iohannes, op den berg
[6] verandert is geweest. Doch op dat niemant en
[7] dencke, dat zyn lichaem verandert is geweest,
[8] ofte dat hy een geestelick soude aengenomen
[9] hebben, segt den auteur, Dat hy zyn aengesicht
[10] heeft verandert, gelijck den Euangelist Mattheus
[11] segt, dat zyn aengesicht heeft gebloncken als de
[12] Son, ende Lucas, dat zyn aengesicht anders is geworden.
[13] Oock Hieronymus segt seer wel, dat de
[14] veranderinge is geweest, niet van natuere, maer
[15] van heerlickheyt. Ende dat is het gene, dat den
[16] auteur hier uytdruckelick segt. Siet Chrysostomum
[17] ende Proclum, bisschop van Constantinopolen,
[18] die alle beyde bysonder van dese veranderinge[18]
[19] op den berg, geschreven hebben. Gelijck
[20] oock andere onder de Vaders. Als Damascenus,
[21] die eenen Lof-sanck op de selve heeft gemaeckt,
[22] daer in hy segt, dat de Heere, als meester
[23] van het leven, ende heere van de doot, op
[24] den berg Thabor Mosen ende Eliam heeft doen
[25] komen: om te getuygen dat hy God was. De[25]
[26] Ioden, die leefden, en achteden hem niet: ende[26]
[27] die de Ioden aldermeest achteden, doot synde,
[28] quamen hem dienen ende eeren.

[29] *Betalen uwe schult*.]

[30] Hoe kan de Sone Godes schuldig sijn, die alle[30]
[31] menschen schuldig sijn, ende niemant en kan betalen?
[32] Den auteur heeft gesien op de plaets
[33] Matth. 17. daer de Heere, komende in Capernaum,
[34] gemaent wort om de schattinge, die een[34]
[35] yder voor zyn hooft aen de Romeynen betaelde.[35]
[36] De welcke al wast dat hy wel wiste niet[36]
[37] schuldig te zyn nae den geest, als sijnde de Sone
[38] Godes, nochte nae het vlees, als sijnde sone van
[39] een koninck, (David te weten) gelijck hy oock
[40] selve aen Petro daer verklaert, maeckt nochtans[40]
[41] daer zyn schult af, gevende te kennen, dat hy
[42] was gekomen, om zyne geestelicke macht te
[43] verklaren, niet om de tijdelicke te verachten.[43]
[44] Ende doet daerentusschen Petrum eenen vis
[45] vangen, in den welcken hy den penninck vint,
[46] om voor haer beyde te betalen. Twee dingen
[47] leerende. Ten eersten, wat wy sijn, ende wat wy
[48] de tijdelicke overigheyt schuldig sijn. Ten anderen,
[49] wie dat hy was, ende dat hy voor sich[49]
[50] self niet en behoefde te betalen, die alleen op
[51] sulcke wijse konde betalen. Halende uyt het
[52] diepste van de zee, dat is, uyt een ander element,
[53] door zyne Goddelicke kracht, het gene hem de
[54] menschen op het lant wilden doen betalen.

[55] ***Met boter ende melck*****.]**

[56] Den auteur heeft gesien op het gene, dat van[56]
[57] Moses, sprekende van de treffelicke weldaden
[58] van de Heere aen het volck Israëls bewesen, in
[59] zynen tweeden Lofsanck Deut. 32, 14, geseyt
[60] wort: *Dat hy haer gegeven heeft*, *de boter van de*
[61] *koeyen*, *ende de melck van de schapen: mitsgaders het*
[62] *vet der lammeren*, *ende der hamelen op Basan gequeeckt*,
[63] *ende bocken met het merg-vet van de terwe*.[63]

Wie heeft dit volck gemaeckt? wie heeftse toch gesogen?[505]
Heeft haer de zee gevoet, en weder uytgespogen?[506]
Of een leeuwinne wreet geworpen in een wout,[507]
*Dat zy gaen haren God vast maken aen een hout?[508]
Haer lange tijt belooft, verkondigt, aengewesen,[509509]
Beschreven, aengeroert, en toegeseyt, voor desen.[510]
De vader van zijn volck: het wijt vermaerde lam,
Bekent Egypten door, en in het lant van Cham:[512]
De schrickelicke sterr' *die Balaam sach rijsen[513]
Tot Moabs onderganck, gedwongen haer te prijsen:
Die hy verkondigt heeft: die gants Iudea las[515]
Veel jaren voor den dach eer hy geboren was.
*Iudea wreet, verstockt, bloetgierich, ongenadich,[517517]
Gaet selve doen de moort: Iudea wort hantdadich:[518]

[1] ***Dat zy gaen haren God vast maken aen een [2] hout*.]**

[3] Niet dat God kan lijden, ofte aen het hout
[4] vast gemaeckt worden: maer om dat in de Heere
[5] Christo twee natueren sijn, wort de gansche
[6] persoon toegeschreven, dat de eene alleen eygen
[7] is. Alsoo segt den Heyligen Geest Actor.20, 28,
[8] dat God sich de kercke met zijn bloet gekocht
[9] heeft. Ende den Apostel Paulus segt, dat de Heere
[10] der heerlicheyt is gekruyst geweest. De Ioden
[11] hebben God gekruyst, maer niet de Godtheyt:[11]
[12] om dat sy gekruyst hebben die God ende mens
[13] was. Ende dese maniere van spreken (hoewel
[14] niet eygen) heeft haren troost: op dat wy verstaen,[14]
[15] dat het geen ander is geweest, die in het
[16] vlees heeft geleden, als die in het waerachtig lijden
[17] des vlees, sonder lijden is geweest: ende dat
[18] het de selven is die gestorven is, ende die de doot
[19] in zyn doot heeft overwonnen: die volkomelick
[20] gestorven is, ende volkomelick meester van de
[21] doot is geweest. een alleen, beyde een, beyde in
[22] een, beyde de selve. Te weten de selve persoon.
[23] de Heere Christus.

[24] ***die Balaam sach rijsen*.]**

[25] Geen prophetye ofte voorsegginge van den
[26] Heere Christo, zyne komste ende macht, is duydelicker,
[27] vermaeckelicker voor de gheloove,[27]
[28] schrickelicker voor de ongelooyige, ende vyanden

[29] des Heere Christi, als die gelesen wort Num.
[30] 24, daer Bileam, als oock van te vooren, gheroepen[30]
[31] synde, om Israël te vervloecken, begint hem[31]
[32] tot den hemel te verheffen, ende door de kracht
[33] des Heeren, met onuytsprekelicke woorden, die[33]
[34] hem de Geest in gaf, te segenen: roepende onder
[35] andere, *Een sterre is daer gekomen uyt Iacob*, *ende*
[36] *eenen scepter heeft sich vertoont uyt Israel: die de*
[37] *Capiteynen van Moab sal slaen*, *ende alle de kinderen*[37]
[38] *van Seth tot niet maecken*. Siet Petrum in
[39] zynen 2, c.2, vers. 15.

[40] *Iudea wreet, verstockt.*]

[41] Al ist dat het leven des Heeren, niet anders en
[42] is geweest dan een geduerig lijden, ende zijn lijden
[43] geduert heeft al zijn leven: soo is nochtans
[44] zyne offerhande aen het kruys, geweest het uyterste,
[45] ende gruwelickste van gants zyn lijden:
[46] ende het leste van zyn leven, het hoochste in zyn
[47] smerte. Doch in dit lijden moeten wy dry dingen
[48] sonderlinge overleggen. Ten eersten, zyne[48]
[49] mensheyt: die meer geleden heeft voor de
[50] mens, als de mens, jae alle menschen konnen lijden.
[51] Ten tweeden, zyne Godheyt, daer den auteur
[52] hier gaet van spreken: de welcke Godheyt
[53] in het sterven van de mensheyt, stercker was dan
[54] alle menschen die leven. Iae dede de menschen,
[55] die doot waren, weder leven. *Hy hinck* (segt
[56] S. Ambrosius (in het boeck Van de menswerdinge
[57] Christi,) *aen het kruys*, *ende verroerde alle*[57]
[58] *dingen: hy beefde aen het hout*, *ende dede gans de*
[59] *werrelt beven*. Daermen wel by mach voegen:
[60] dat hy starf, ende dede de dooden leven. Ten
[61] derden, de vrucht van het lijden des mensheyts
[62] Christi, die meerder is als alle menschen konnen[62]
[63] overdencken. Door dien dat de offerhande van
[64] een, meerder is gheweest als de sonde van allen:
[65] de genade als de overtredinge. gelyck Cyprianus
[66] wel segt. Soo dat de mens niet beter en kan
[67] doen, dan met bevinge daer op dencken: ende
[68] zyn lijden met boetveerdigheyt, zyne macht
[69] met verschricktheyt, zyn bloet met tranen overleggen.[69]

Gaet tegen alle recht, gaet met haer eygen hant[519]
Doorbooren aen het cruys den hemelschen gesant:
Die met het gansche pack van onse boose daden,[521]
En van den tooren Gods hangt aen het hout geladen,
Geperst, gepraemt, verdruckt, veracht, versmaet, bespot,[523]
Verlaten van den mens, *en om den mens van God.
Al wat geschapen is, siet zijnen schepper hangen,[525]
De locht die rontom is, en kan hem niet omvangen,[526]
En wort nu met gewelt (o wreetheyt over groot!)
Gedwongen aen te sien haer eygen vaders doot.[528]
*De Son vertrack voor eerst: den hemel sloot zijn oogen,[529]
Bedeckt' hem met de mist, en wild' hem niet vertoogen.[530]
En als hy hem den geest ten lesten geven sach,[531]
Ginck vluchten uyt de locht, en weygerde den dach.[532532]
Het schutsel van de kerck, *seer kostelick geweven[533533]
Met schoon scharlaken root, heeft eenen krack gegeven,[534]
Gescheurt tot onder toe: de steenen neergedaelt,[535]
Gespleten met gewelt, gebrijselt en gemaelt.[536536]

[1] ***en om den mens van God*.]**

[2] Een maniere van spreken by de Heere selve[2]
[3] gebruyckt, uyt de persoon van de mens. Om te[3]
[4] kennen te geven, niet dat hy van God verlaten is[4]
[5] geweest, die selve God was, ende een met den
[6] Vader: maer om dat hy in het aensien van de
[7] natuere, die hy met ons gemeyn hadde, gesmaect
[8] heeft den tooren Godes teghen de natuere,
[9] de welcke van hem was afgheweken. Die[9]
[10] oock soo swaerlick, soo verschrickelick, soo onuytsprekelick
[11] over hem wiert uytgegoten, dat
[12] alle menschen t'samen die niet en konnen bedencken,
[13] nochte en souden hebben konnen dragen.
[14] Ende daerom heeft den auteur de woorden
[15] des Heeren selve Matth.27, 46, behouden: die[15]
[16] de Propheet David oock van te vooren psalm.
[17] 22, 1, gebruyckt hadde. Laet ons dan weten,
[18] dat dese woorden van hem gheseyt wierden,
[19] uyt onse natuere, om dat de straffe die hy droeg,
[20] was even groot (seght Cyprianus) niet de schult:
[21] als die gheen sonde en hadde. Ende dat ist dat[21]
[22] den auteur segt, *om de mens*. Gevende, in het
[23] korte te kennen, ten eersten, dat hy om onsent
[24] wille heeft geleden: ten tweeden, dat hy sprack
[25] in ons: ten derden, dat de natuere die van God[25]
[26] verlaten was, de selve was die de Sone Godes
[27] aengenomen hadde: ten vierden, dat in de selve

[28] nochtans, in zyn aensien, gheen sonden en was,[28]
[29] om dat zy met de Goddelicke vereenigt was.
[30] Maer hoe wiert hy verlaten? te wyle dat de mensheyt
[31] was in het lyden, hielt haer de Godtheyt
[32] stil, segt Ireneus. Om dat te weten, de mensheyt[32]
[33] die volkomen in hem was, oock volkomelick
[34] soude lijden: ende dat wy alsoo altemael in hem
[35] ende door hem voldoen souden.[35]

[36] ***De Son vertrack voor eerst*****.]**

[37] De Son, wesende de gemeene toortse des werrelts,[37]
[38] weygerde het licht aen de loden, niet alleen
[39] op dat zy oock (gelyck Maximus met namen[39]
[40] Taurinensis segt) *blint souden worden van*
[41] *ooghen*, *die blint van herten waren:* maer oock,
[42] om dat alle elementen met haren schepper beroert[42]
[43] waren: al was het dat hy naer onse natuere[43]
[44] maer beroert en wiert. Ende op dat zy oock de
[45] geschapen Son souden missen, die den schepper
[46] van de Son, ende de Son van gerechtigheyt, met
[47] onrecht verdruckt hadden.

[48] ***seer kostelick geweven Van schoon scharlaken***
[49] root**.]**

[50] Want alsoo wort het selve schutsel van de[50]
[51] kerck, dat in de doot des Heeren scheurde, beschreven
[52] 2 Paralip. 3, 14. Wt welcke plaetse
[53] blijckt dat het van verscheyden coleuren is gheweest.
[54] Doch den auteur noemt het bysonderste.
[55] Ende is een maniere van spreken die genoemt[55]
[56] wort Synecdoche.

Den [a]ouden Atlas quam te schudden en te drillen,[537537]
Te wijcken van zijn pack, als of hy hadde willen[538]
Ontrecken zynen hals, den hemel laten gaen.[539]
Natura stont bevreest, verslagen en belaen.[540]
Gaf eenen grooten sucht, daer mede dat de monden[541]
Ontsloten van der aerdt, haer diepten open stonden.
Het aertrijck brack in twee tot aen [b]Cocytus poel,
En Pluto wiert met kracht geruckt uyt zynen stoel.
De dolle [c]Cerberus, geseten aen de deuren
Van yser ende stael, sach al de poorten scheuren:
En voelende den dach, liep drymael achter uyt:[547]
En gaf met elcke keel een ysselick geluyt.
[d]Tisiphone bebloet, met grooten schrick bevangen,
Verroerde sevenmael haer vreeselicke slangen.[550]
Het brandende moras van [e]Phlegethon dat spoog
Veel nevel ende mist, veel vlocken viers om hoog.
Gelijck als [f]AEtna schiet uyt hare diepe kolcken,
[g]Een grondeloose zee van vlammen in de wolcken,
In dien [h]Typheus roert zijn lendenen, en geeft[555]
Van onder eenen schreeu, het aerderijck dat beeft,
[i]Trinacria bestaet te dansen, en te beven,[557]
Den roock komt meer en meer tot in de locht gedreven.
*De dooden leefden in de graven, op zijn stem,[559559]
En liepen korts daer na tot in Ierusalem.

[1] *De dooden leefden.*]

[2] Dit is de meeste kracht die de Heere getoont[2]
[3] heeft in zyne meeste vernederinghe. Want Elisaeus
[4] ende Elias, hebben oock de dooden gheweckt,
[5] Elias in het 1 der Koningen 17, Eliseus
[6] in het 2,4,33, maer door de kracht van de gene,
[7] die voor alle menschen synde gestorven, de dooden,
[8] selve stervende, soude verwecken. Oock alle
[9] de treffelicke, ende groote wercken die tegen
[10] de natuere, soo van Eliseus als van Elias, gedaen
[11] zyn geweest, zyn gedaen geweest, als van gesanten
[12] ende ambassadeurs, gesonden van den Heere
[13] ende Koninck der natuere, ende den aennemer
[14] van de onse. Die inde volheyt des tijts soude
[15] verschijnen: om te kennen te geven, dat alle de
[16] mirakelen, die voor zyne komst, van de zyne,
[17] in zynen naem gedaen zijn geweest, de zyne sijn
[18] geweest. Voorder den Euangelist Matthaeus, in
[19] zyn 27 cap. in het 52 veers, stelt onder andere
[20] mirakelen, die geschiet zyn doe de Heere zynen
[21] geest gaf, *Dat de graven geopent wierden*, *ende dat*

[22] *vele lichamen der heyligen*, *die geslapen hadden*, *op*
[23] *stonden*. Ende segt nochtans in het volgende
[24] veers, dat zy eerst na zyne verrijsenisse uyt de
[25] graven gegaen sijn. Want de woorden aldus
[26] luyden: *Ende uyt de graven gekomen sijnde*, *na*
[27] *zyne verrijsenis*, *sijn in de Heylige stat gekomen*,
[28] *ende hebben sich aen vele vertoont*. Dese swarigheyt[28]
[29] overlegt S. Augustinus in zynen 99 brief,
[30] aen Euodium geschreven, ende meynt, dat den
[31] Heyligen Euangelist, als hy segt, dat de dooden
[32] doen verresen syn, te weten, als de Heere zynen
[33] geest gaf, een maniere van spreken gebruyckt
[34] soude hebben, die *anticipatio*, ofte *voorkominge*,
[35] genaemt wort: wanneermen segt, yet te geschieden,
[36] het welcke korts daer na sal geschieden.
[37] De Griecksche Vaders seggen, dat de dooden,
[38] als de Heere zynen geest gaf, geweckt
[39] wierden: doch daer na, als hy verrees, eerst uyt

De dooden braecken uyt, en liepen self getuygen,[561]
Betoonen over al, dat *Belial most buygen,[562]
Verslagen, omgebracht, gebroken en gevelt,
En dat Emmanuel alleen behielt het velt:[564]
*Die midden door het graf den derden dach quam breken,[565565]
Gebruycken zijne macht. De doot heeft u geweken.[566]
De duyvel heeft gesien, dat ghy tot zijner spijt,[567]
*Ten hemel op gegaen, en ingeklommen sijt.[568568]

[1] de graven quamen. De oude Poëten der Christenen,
[2] onder welcke is Iuvencus, die al voor S.
[3] Hieronymus, ten tijde vanden Keyser Constantinus,
[4] geschreven heeft, legt dese woorden uyt,
[5] als ofte de dooden op de selven tijt, levende geworden,
[6] uyt de graven, ende in de Heylige stat
[7] gekomen waren. Want hy spreeckt, of hy de[7]
[8] selve niet gelesen en hadde.

Tum veterum monumenta virum patuere revulsis
Objicibus, *vivaeque animae per membra reversae*,
Et visum passae populi, *per maenia late*
Erravere urbis.

[13] De selve worden oock van Cypriano na gelaten.[13]
[14] Gelijck oock Chrysostomus schijnt in zyne uytlegginge
[15] op de voorgaende plaetse, in het drie
[16] en vijftichste veers, insgelijcks de selve woorden,
[17] te weten, *na zijne verrijsenis*, na te laten: die op[17]
[18] een ander nochtans duydelick segt, Dat de dooden
[19] door de stem van den Heere, gevende den
[20] geest, geweckt, dat is, alleen levende gemaeckt
[21] wierden, maer daer na met hem eerst verresen.
[22] Als oock Origenes. Andere seggen, dat de meyninge
[23] van den Euangelist is, dat zy, doe de Heere
[24] sterf, geweckt wierden, ende uyt de graven quamen:[24]
[25] maer na zyne verrijsenis, eerst in de Heylige
[26] stat quamen. Dit is de oorsaeck dat den auteur,
[27] volgende soo de eene als de ander uytlegginge
[28] van de oude, voorsichtelick spreeckt, ende[28]
[29] segt, Dat de dooden *leefden*, dat is, levende wierden
[30] (want dat woort heeft een bysonder kracht,
[31] om de groote macht des Heeren, in zyne grootste
[32] vernederinge, te kennen te geven) op de stem
[33] des Heeren, doen hy starf: doch dat zy korts
[34] na dien tijt, tot in Ierusalem liepen: dat is, dat zy
[35] levende wierden, doen hy starf: ende verresen,
[36] doen hy opstont. Doch het gevoelen, dat hy
[37] selve van de voorgaende plaetse Matthei heeft,
[38] daer mede alle swarigheyt wort wech genomen,[38]
[39] sal hy met de hulpe Godes, op een ander te kennen[39]

[40] geven. Alsoo hy vastelick gevoelt, dat de geleerde
[41] veel dingen onder den anderen mogen[41]
[42] overleggen, die slechte ende eenvoudige, met[42]
[43] meerder stichtinge, niet en weten.

[44] ***dat Belial most buygen*.]**

[45] Door dien dat de duyvel ten eersten volkomelick
[46] was overwonnen van den Heere Christus,
[47] als God sijnde. Ten tweeden behoorlick[47]
[48] overwonnen van den selven als mens sijnde.
[49] *Want het en hadde geweest*, (segt Ireneus in zyn[49]
[50] III, Tegen de Valentinianen) *dat de vyant van*
[51] *de mens*, *hadde overwonnen geweest door de mens*,[51]
[52] *de vyant van de mens en soude niet behoorlick overwonnen*
[53] *hebben geweest voor de mens*.[53]

[54] ***Die midden door het graf den derden dach quam***
***[55] breken*.]**

[56] De Heer is met gewelt gebroken uyt de eerde,
[57] om ons vlees te bevryen van de stant, daer[57]
[58] het in was gestelt door den eersten Adam: die,[58]
[59] gelijck van hem na den val geseyt wort, Genes.
[60] 3, 19, stof was, ende soude tot stof weder keeren:
[61] is gebroken door de macht van den duyvel,[61]
[62] om dat hy het saet was dat het serpent den
[63] kop soude vertreden: is gebroken door de doot,
[64] om dat hy ons leven was, ende ons dat gaf door
[65] zyne verrijsenis, ende alreede verkregen hadde
[66] door zyne doot: is oock, gelijck de schrift ons
[67] leert, gebroken door zyne vyanden, die het graf
[68] bewaerden, op dat alle de gene die gekomen waren,[68]
[69] om te beletten dat hy niet en soude verrijsen,[69]
[70] getuygen souden wesen, dat hy was verresen:
[71] ende om alsoo de loden door de kracht
[72] van zyne verrijsenis, gelijck in zyn sterven door
[73] de beweginge van alle de elementen, noch eens
[74] te overtuygen, dat hy God was. Te meer, om
[75] dat, gelijck zyn lijden is geweest den hoochsten
[76] trap van zyne vernederinge, alsoo de verrijsenis
[77] geweest is den eersten trap van zyne verhooginge,
[78] ende met hem, ende in hem, van de onse.

[79] ***Ten Hemel op gegaen*.]**

[80] Dit is den hoochsten, ende oppersten trap van

[81] de verhooginge des Heeren, ende met hem, van
[82] de onse. De Heere is na zyne verrijsenis ten hemel
[83] met het vlees geklommen: *niet daer het*[83]
[84] *Woort van te vooren niet geweest en was*, *maer daer*

*Dat ghy zijt met ons vlees ten hemel in gevaeren.[569]
Het aerderijck, de zee, tien hondert duysent paeren
Van englen, sagen aen, dat ghy door eygen macht,
Ons vlees hebt boven al, jae boven haer, gebracht.[572572]
*Van daer ghy sont den Geest: *die komend' uyt u beyden,[573573]
Den Vader, en den Soon, *maer van haer onderscheyden,[574574]
*Is dat ghy beyde zijt: is beyde, dat ghy zijt,[575]
*En die ghy niet en zijt: *met beyde voor den tijt.

[1] *het Woort vlees geworden niet geseten en hadde*,
[2] segt Cyprianus. Ende daerom segt oock den
[3] auteur, dat de doot hem geweken heeft, die over[3]
[4] zyne Godheyt geen macht en hadde, ende de
[5] duyvel, die een gesworen vyant van onse natuere,[5]
[6] ende de vernieuwinge, maer noch meer van
[7] de vereeniginge, van de selve in Christo, was.[7]
[8] De Heere is dan ten hemel ingeklommen, niet
[9] om zyne, maer om onse wille, om dat hy hem
[10] naer zyne natuere noyt en hadde verlaten. Gelijck[10]
[11] hy oock op der aerden is gekomen, sonder
[12] den hemel te verlaten. Soo dat hy dit oock gedaen
[13] heeft door zyne macht, ende tot onser verheffinge
[14] in hem. Ende daerom te meer, tot spijt
[15] vanden duyvel, die ons vervoert hadde, ende[15]
[16] most sien, dat onse natuere, die hy verdorven
[17] ende besmet hadde, ten Hemel met hem opgevoert
[18] wiert.

[19] ***Dat ghy zijt met ons vlees*.]**

[20] Den auteur gheeft hier nu te kennen, dat de
[21] Heere is opgestaen, ende ten hemel ghevaeren,
[22] niet gelyck hy gestorven is, alleen te weten als[22]
[23] mens, ofte alleen in het aensien vande menschelicke[23]
[24] natuere, maer als God ende mens: dat is,
[25] soo dat de gansche persoon van de Sone is verhoogt
[26] geworden, ende in hem onse natuere. Die[26]
[27] opgevaeren is niet alleen met, maer oock, door
[28] de Goddelicke: als wesende niet de selve oft een[28]
[29] natuere, maer van den selven ende inden selven.[29]
[30] door dien zy inden selven was vereenigt.

[31] ***Van daer ghy sont den Geest*.]**

[32] Den auteur gaet nu in korte woorden begrijpen,[32]
[33] al het gene wy vanden Heyligen Geest ghelooven

[34] moeten. Soo haest en was den Heere niet
[35] gevaeren ten hemel, ofte den H. Geest is ghekomen
[36] op der aerden. Ende gelyck de Sone, sijnde
[37] onsienlick, sienlick geworden was: soo is oock
[38] de Geest, die onsienlick was, sienelick verschenen,
[39] op den vyftichsten dach van zyne verrijsenis,
[40] den tienden na de opvaringe ten hemel. Gelyck
[41] de Sone van eeuwigheyt gheboren uyt den
[42] Vader, op den bestemden tyt is gekomen tot den
[43] mens, soo is den Heylighen Gheest, van eeuwigheyt
[44] voortkomende uyt alle beyde, op den bestemden
[45] tyt gekomen tot den mens. De welcke
[46] niet alleen ghetoont heeft, dat hy waerachtig
[47] God was, gevende de Apostelen gaven die boven
[48] de menschen waren, ende die nootsakelick
[49] voor alle menschen waren, om de selve in de[49]
[50] kennisse des Heeren te onderwijsen: maer heeft
[51] oock bewesen, dat de Heere Christus waerachtig
[52] was, ende waerachtig God was: oock na dat hy
[53] waerachtig mens was geworden, van de welcken[53]
[54] hy belooft was, Iohan.16, 7.[54]

[55] ***die komend' uyt u beyden.*****]**

[56] Want gelyck het den Vader eygen is, dat hy[56]
[57] van eeuwigheyt den Sone heeft gewonnen, soo
[58] is het den Sone eygen, dat hy van eeuwigheyt
[59] uyt den Vader is geboren, den H. Geest, dat hy
[60] uyt alle beyde van eeuwigheyt voortkomt: ende
[61] soo, dat hy het wesen van eeuwigheyt van alle[61]
[62] beyde ontfangt. Van alle beyde, als sijnde den
[63] bant van de onuytsprekelicke Dryvuldigheyt,
[64] gelyck Bernardus hem noemt: de weldadigheyt
[65] van God, ende God selve: de kracht van God
[66] den Vader ende den Sone: ende met haer God
[67] selve.

[68] ***maer van haer onderscheyden.*****]**

[69] Den H. Geest is onderscheyden van den Vader
[70] ende den Sone, maer niet verscheyden: dat[70]
[71] is, *distinctus*, *non diversus*. een God, ende de selve[71]
[72] God, niet de selve persoon in de selve Godheyt.

[73] ***Is dat ghy beyde sijt.*****]**

[74] Te weten God. Want den Heyligen Geest is

[75] waerachtig God, gelyck God de Vader, ende
[76] God de Sone: gelyck hy oock met alle beyde
[77] gemeyn heeft dat hy een geest is. Want de Vader
[78] (segt Bernardus) is een geest, de Sone is een
[79] geest, den Heyligen Geest is een geest.

[80] ***en die ghy niet en sijt.*****]**

[81] Te weten den H. Geest. Want gelyck de Vader
[82] niet en is de Sone, soo en is de Vader nochte
[83] de Sone den H. Geest niet. Die van den Vader
[84] ende den Sone onderscheyden wort Matth. 3,
[85] 16,17, Iohan.14,16, ende in zynen eersten brief,
[86] 5,8, met meer andere plaetsen. Den auteur segt

Van daer ghy wederom sult komen ons besoecken,[577]
Doen klincken uw trompet tot aen des werrelts hoecken:[578]
*Gaen spreken uyt het recht van alle vlees dat leeft,[579]
En dat de bleecke doot tot haer genomen heeft.[580]
Verlosser weest gegroet, van vreesselicke machten:[581581]
*O schrickelicke leeu van Israëls geslachten,
Van Iuda neergedaelt: de God van Abraham,[583]
En die naer Abraham veel hondert jaren quam.[584]
Die wederom den hof van Eden hebt ontsloten,
Cocytus toegestopt, en Pytho doot geschoten,[586]
Gebroken zijn gewelt. O uytverkoren saet![587]
Dat Pluto met zijn macht den kop in stucken slaet:[588]
Het slot heeft afgeruckt, de posten afgesmeten[589]
Van zijn geweldig hof, het oude jock versleten,[590]
Dat Moses selve droech: in zijne plaets geset
Een minnelick verbont, en liefelicke wet.[592]
Het eynde van de wet, het eynde der propheten;[593]
*Die Moses heeft gesien, *en Iosue geweten:[594594]

[1] dan, dat den Heyligen Geest is, dat zy beyde (de[1]
[2] Vader te weten ende de Sone) syn: in het aensien
[3] van de natuere ende het wesen. Dat is, dat hy
[4] God is gelyck zy. Soo dat hy, beyde is, het gene,
[5] dat zy sijn, dat is God: ende is die zy niet en sijn,
[6] dat is een ander, in het aensien van de persoon, te
[7] weten: niet de Vader, niet de Sone, maer den H.
[8] Geest.

[9] ***met beyde voor den tyt.***]

[10] Dat is, met beyde eeuwig. Want gelyck de
[11] Sone eeuwig is met den Vader, al is hy uyt den
[12] Vader geboren, gelyck de H. Schrift selve van
[13] hem spreeckt: soo is den H. Geest eeuwig met
[14] alle beyde, al komt hy voort uyt alle beyde.

[15] ***Gaen spreken uyt het recht.***]

[16] Gelyck het de volkomen onderdanigheyt des
[17] Heeren Christi was verheyschende, dat hy eenmael[17]
[18] om ons ende voor ons geoordeelt, jae veroordeelt,
[19] soude worden: soo verheyst zyne volkomen
[20] heerlickheyt, dat hy eenmael oordeele:
[21] niet alleen de ghene die hem veroordeelt hebben:
[22] maer oock alle die zyn oordeel onderworpen[22]
[23] willen syn, ende liever hebben zyne rechtveerdigheyt[23]

[24] te verwachten, als zyne bermhertigheyt
[25] aen te nemen.

[26] ***O schrickelicken leeu van Israëls geslachten*.]**

[27] Dat is, den leeu uyt den geslachte Iuda. gelijck[27]
[28] de Heere ghenaemt wort Apocalyps.5,5. *Ende*
[29] (segt hy) *een vande ouderlingen seyde tot my:*
[30] *weent niet*, *siet de leeu uyt den geslachte Iuda*, *de*
[31] *wortel Davids*, *heeft overwonnen*. Doch den auteur
[32] noemt hem alsoo in het aensien van zyne
[33] verrijsenis. Gelyck oock Bernardus dat gedaen
[34] heeft, seggende: *Die een lam was in zyn lyden*,
[35] *is een leeu geworden in zyn verrijsen. De leeu van*
[36] *het geslachte Iuda is verresen ende overwinner geweest:*
[37] *die de doot*, *de welcke hy door onse swackheyt*
[38] *heeft geladen*, *door zyne kracht ende verrysenis met*[38]
[39] *den voet heeft vertreden*.

[40] ***Die Moses heeft gesien*.]**

[41] Moses heeft den Sone Godes ghesien inden
[42] geest: ende door verscheyden openbaringen,
[43] ende tot verscheyden eynden. Ende daerom[43]
[44] noemt Tertullianus, Tegen Marcionem, den
[45] Heere Christum, Den God Mosis, ende segt:
[46] *Wat heeft hy met Moses te doen*, *die den God van*
[47] *Moses verwerpt?*

[48] ***en Iosue geweten*.]**

[49] Die het volck in het lant van beloften heeft
[50] gebracht, ende alsoo een voorbeelt was vande
[51] gene die ons in het rechte lant van beloften soude[51] bringhen.

Het eynde van de wet, en weder het begin:[595595]
*Die Iacobs vader waert, en zijt oock Benjamin.[596]
Aen Adam eerst belooft, by Noë vast gebleven[597597]
In alle zijnen noot: *den goeden man geschreven[598]
Een hantschrift in de locht, naer dat hy was verschoont:[599]
Dat nu tot onsen troost, noch dickwils wert getoont.
*Die Iacob heeft gevoelt, *en Salomon gesongen,[601601]
*En Samsom uytgebeelt, van alle kant besprongen,[602602]
Bevochten en getergt: *die Moab heeft geducht,[603]
*En Amalec gevreest, *en David heeft gesucht.[604604604]
*O Sone van de mens, en van den aldermeesten:[605]
*De tweede van dien naem, maer niet te min den eersten,[606606]

[1] *Die Iacobs vader waert, en sijt oock Benjamin.*]

[2] Iacobs vader was de Heere Christus, als God,
[3] ende oversulcks de God Iacobs. *Benjamin*, om
[4] dat hy de sone Iacobs, jae de liefste sone Iacobs
[5] was, naer de mensheyt, gelijck Benjamin: als die[55]
[6] van Iacob selve aen Iuda belooft wiert. Genes.
[7] 49, vers. 10.

[8] *den goeden man geschreven Een hantschrift [9] inde locht.*]

[10] Te weten, den regenboge. de welcke Noë
[11] tot versekeringe van het menschelicke geslachte[11]
[12] gegeven, ende inde locht gelyck geschildert is[12]
[13] geworden, tot een vast teecken, dat de werrelt[13]
[14] niet meer met het water soude vergaen. Siet Genes.9,
[15] vers.9.

[16] *Die Iacob heeft gevoelt.*]

[17] In het worstelen. Siet boven, ende Gen.23,24.

[18] *en Salomon gesongen*

[19] Salomon heeft den Heere Christus gesongen
[20] in zyn Hoogliet, als boven is geseyt.

[21] ***En Samson uytgebeelt*.]**

[22] Die de oude Vaders betoonen een voorbeelt,[22]
[23] ten eersten vande vervolgingen, ten tweeden
[24] van het lijden Christi geweest te syn. Maer sonderlinge
[25] Prosper Aquitanicus in zyn tweede
[26] deel, in het 11 ende 12 cap. Van de beloften ende
[27] voorseggingen. In het welcke boeck hy
[28] toont, hoe het gene dat in het oude verbont is
[29] geschiet ende gheseyt van velen, in het nieuwe
[30] in eenen Christo vervult wort.

[31] ***Die Moab heeft geducht*.]**

[32] Siet Num.24, 17: daer Balaam segt, Datter
[33] spruyten sal een sterre uyt Iacob, ende datter opstaen
[34] sal een roe uyt Israël, die slaen sal de Capiteynen
[35] van Moab, ende verwoesten alle de sonen
[36] Seth.[36]

[37] ***En Amalec gevreest*.]**

[38] Siet Exod.27, daer Amalec vlucht voor het
[39] teecken dat Moses maeckte: het welcke de Vaders
[40] uytleggen op het cruyce des Heeren. Siet
[41] onder andere Prosperum Aquitan. in zyn eerste
[42] boeck boven vermelt, cap.40.

[43] ***en David heeft gesucht*.]**

[44] In een groot deel van zyn Psalmen.

[45] ***O Sone van de mens*.]**

[46] Desen naem wort de Heer op veel plaetsen
[47] inde schriftuere toegeschreven: ende in sonderheyt
[48] van hem selven, om de waerheyt te betuygen
[49] van de menschelicke natuere.

[50] ***De tweede van dien naem*.]**

[51] Want den eersten Iesus is geweest Iosue de sone
[52] Nun, die de Israëliten in het beloofde lant
[53] heeft gebrocht. Den auteur segt, *De tweede van*
[54] *dien naem*, niet om datter niet meer en syn geweest

[55] van dien naem (als Iesus Iosedec die oock
[56] met Zorobabel een groot deel van de Ioden in
[57] Ierusalem gebracht heeft, ende alsoo oock in dat
[58] deel een voorbeelt des Heeren Iesu van sommige[58]
[59] genaemt wort) maer om dat Iosue, die Iesus
[60] Naue van Sirach, de Grieckschen text, ende de
[61] oude Vaders wort genaemt, de bysondere ende
[62] eerste voorlooper van de Heere is geweest: die
[63] ons in het waere Canaan moet brengen. Gelijck
[64] de rechte ende waere Iesus oock boven om die
[65] oorsaeck, Vorst van Canaan, vanden auteur genaemt
[66] is geweest. Siet den selven Prosper Aquit.

En aldermeeste naem: o soete naem, voor wien,[607]
Tot in den hemel toe, *sich buygen alle knien:
O Iesu soete naem, soet boven alle maten,
Soet boven honichdau, en boven honichraten:
Soet boven al het riet, dat Indien ons sent,
Soet boven al het soet, dat yemant is bekent.
Soet boven al het soet, daer minnaers veel van houwen,
*O rechten Ionathan, soet boven alle vrouwen.[614-616]
Elia weest gegroet: door uw' verrijsenis[615]
Elias in de locht, en Ionas uyt de vis.[616]
Besneden en gedoopt: *gestorven, sonder sterven:[617]
Gesoncken tot der hel, maer sonder God te derven:[618618]
Als die God selve waert, *en waert in zijnen schoot,[619]
Noch sijnde sonder vlees, en midden in de doot.

[1] in zijn tweede voorgemelde boeck cap. 14,25,
[2] 16, alwaer wijtloopig wort getoont, dat Iesus
[3] Naue, ende het gene van hem in het oude testament
[4] geseyt wort, een voorbeelt is geweest van
[5] den Heere Iesus.

[6] ***sich buygen alle knien*****.]**

[7] Siet den Apostel Paulus Philipp.2, 10, *Op dat*
[8] *in de naem Iesus alle knien sich buygen*, *van de gene*,[8]
[9] *die in den hemel*, *op der aerden*, *ende onder der aerden*
[10] *sijn*.

[11] ***O rechten Ionathan, soet boven alle vrouwen*****.]**

[12] Den auteur heeft uytgedruckt de bewegelicke[12]
[13] woorden des koninckx Davids, daer mede hy
[14] beweent 2 Sam.1 de doot van Ionathan; onder
[15] ander seggende; *Jonathan mijn broeder*, *ick ben in*
[16] *bangigheyt om uwen wille: ick hebbe groote vreucht*
[17] *ende vroeyelickheyt aen u gehat. Vwe liefde was my*[17]
[18] *sonderlinge*, *boven de liefde der vrouwen*.[18]

[19] ***gestorven sonder sterven*****.]**

[20] Want de Heere Christus is ghestorven in den
[21] vlees, maer niet gestorven met het vlees: om dat[21]
[22] hy als God, meerder was dan alle vlees. Is oock
[23] wel waerachtelick gestorven, door dien dat de
[24] siele ende het lichaem van den anderen gescheyden[24]

[25] sijn geweest: maer niet geheel gestorven,
[26] overmits het Woort ofte de Godtheyt met de
[27] siele ende het lichaem vereenigt is gebleven. Iae
[28] alsoo is hy mens ghebleven, oock doot zynde:[28]
[29] in het aensien te weten van desen bant, niet van
[30] zyne menschelicke natuere. Daerom segt den
[31] auteur, *gestorven sonder sterven*.

[32] *en waert in zynen schoot Noch sijnde sonder [33] vlees*.]

[34] De Heere Christus, segt den auteur, was in
[35] den schoot des Vaders, eer hy het vlees hadde
[36] aengenomen, jae aennemende het vlees, ende na
[37] het aennemen van het vlees. *Want die in den*
[38] *schoot des Vaders over al regierde*, segt een out
[39] Vader, *heeft in den buyck van de maecht het vlees*
[40] *aengenomen*. De selve heeft het selve oock inden[40]
[41] schoot der aerden neer gheleyt, sonder nochtans
[42] te gaen uyt den schoot van den Vader: tot dat
[43] hy is verresen ende ten hemel opgeklommen.
[44] Ende daerom straft Cyrillus in zijn boeck Tegen[44]
[45] de Anthropomorphiten, de gene die dorsten
[46] seggen, dat den eenig-geboren sone Godes,
[47] mensche gheworden sijnde, den hemel van zijne
[48] Godtheyt beroofde ende leeg liet staen. Daerom
[49] segt Nyssenus oock seer wel, dat de Heere
[50] wiert gesonden, maer niet gescheyden. *Hy*[50]
[51] *wiert*, (segt hy, sprekende van de geboorte,) *gesonden*
[52] *door de liefde die hy de mens toedroech*, *niet*
[53] *gescheyden: om dat de natuere van de Godtheyt niet*[53]
[54] *en wort gescheyden*. Ghelijck oock de Vaders in
[55] het Synode van Nicenen, *Hy is*, *God sijnde*, *gekomen*
[56] *op der aerden*, *bedeckende met vlees de grootheyt*
[57] *van zyne Godtheyt*, *ende dat na zynen wille*.[57]
[58] *Soo dat hy den hemel niet en verliet: gelyck hy oock*
[59] *eer hy het vlees aennam*, *buyten de werrelt niet en*
[60] *was. Hy was God*, *hy is God*, gelijck Gelasius wel
[61] segt. Daerom gelijck het seker is, dat hy bleef
[62] daer hy was, om dat hy bleef dat hy was, wordende
[63] gheboren; soo is het seker dat hy bleef
[64] daer hy was, oock in de doot: als blijvende by[64]
[65] God, blijvende God, blijvende in het leven, ende
[66] blijvende het leven.

Op eenen tijt by God, en God; doot, en begraven.[621]
*Begraven was het vlees met kostelicke gaven:[622]
*De siele was by God, en by de moordenaer:[623623]
De Godheyt was, en bleef, in alle bey te gaer.[624]
Van God den vader self in uwen doop gepresen,[625625]
Als God, en als de Soon, en van den Geest gewesen.[626]
*Om dat ghy drye sijt, en sijt nochtans maer een,[627]
En dat ghy drye sijt, en sijt nochtans alleen.[628]
*O dooder van de doot, vernielder van de sonden,[629]
Voor wien den hemel beeft, de wolcken staen gebonden.[630630]
De sterren houden stil, en vreesen allegaer.
Voor wiens verstoort gemoet, de groote wagenaer[632]
Van het gemeyne vier, de luyster van der eerden
De brandend' heete Son, rontom bedeckt zijn peerden

[1] ***Begraven was het vlees met kostelicke gaven.***]

[2] In dit veers en is niet te vergeefs geseyt, jae[2]
[3] selve niet de leste woorden. Den auteur verstaet
[4] door de kostelicke gaven de Myrrha ende Aloë,[4]
[5] van Nicodemus tot de begravinge gegeven, op
[6] dat oock het lichaem selve niet en soude vergaen[6]
[7] van de gene die het leven selve was. Ende
[8] daerom en konnen wy sonder schrick ende
[9] troost dit niet overdencken, als dat op eenen tyt[9]
[10] het vlees is in de aerde gheweest, de siele in den
[11] Hemel, de Godtheyt by alle beyde: treckende[11]
[12] de moordenaer daer de siele was, ende makende
[13] dat het vlees niet en verginck dat in het graf
[14] was. Soo dat het Woort ende de siele sijn gebleven
[15] gelyck sy waren, doen het vlees in het graf
[16] was, ende het vlees dat in het graf was, is sonder
[17] verderf gebleven selve in het graf sijnde, door[17]
[18] de kracht van de Godtheyt, ende de eeuwige
[19] voorsienigheyt van den selven, wiens vlees een[19]
[20] versekeringe van het onse was, dat in het graf sal[20]
[21] rusten: eenen troost van onse natuere, die in[21]
[22] Christo met de Goddelicke tot het vlees toe is[22]
[23] verresen ende op-genomen, ende in een yder
[24] van ons noch sal verrijsen. Iae dat de verrijsenis
[25] des Heeren een wet stelt voor de onse: om dat[25]
[26] hy het lichaem, dat hy van ons heeft genomen,
[27] in zijne opstandinge vernieuwt heeft, ende alle
[28] de leden treckt daer het hooft is. Ten lesten tot
[29] vervollinge van de plaets Psalm.16, 10. *Ghy en*
[30] *sult niet toelaten dat uwen wel beminden het verderf*[30]

[31] *proeve*. Gelijck die op Christo uytgeleyt wort,
[32] Actor.2, 31.

[33] ***De siele was by God*.]**

[34] Den auteur heeft hier voorsichtelick gesproken,[34]
[35] om te wederleggen het gevoelen van Euthymius,
[36] ende eenige andere vande Griecksche
[37] Vaders, die de plaetse Lucae aen het 23,43. daer[37]
[38] de Heere den moordenaer, die als moordenaer
[39] gekomen was aen het kruys, ende door zijne belijdenisse
[40] starf als martelaer (gelijck S. Hieronymus
[41] van hem spreeckt) belooft, dat hy dien dach
[42] met hem soude in het Paradijs sijn, verstaen hebben[42]
[43] van de Godtheyt des Heeren, die doch over
[44] al is ende oock by de moordenaer, doen hy dat
[45] beloofde: gelijck oock tegen andere, de welcke[45]
[46] seyden, dat de Heere sprack van het Paradijs dat
[47] Adam voor den val bewoont hadde. Segt daerom,
[48] Dat de siele des Heeren was by God, ende
[49] de moordenaer. dat is, de ruste die de Godtsaligen[49]
[50] bereyt is van den Heere, na dit leven.

[52] ***Om dat ghy drye sijt, en sijt nochtans maer***
***[53] een*.]**

[54] Om dat de Godtheyt is dryvuldig in persoonen,
[55] ende nochtans eenig inde dryvuldigheyt.
[56] Daerom als wy gelooven in den Vader, den Sone,
[57] den Heyligen Geest, die drye zijn; gelooven
[58] wy in God, die een is, (niet in Goden, die veel
[59] sijn, gelijck de Heydenen doen:) om dat zy een
[60] God sijn. Want in het aensien dat zy Vader, Sone,
[61] H. Geest sijn, moet men weten dat het persoonen
[62] sijn van eene Godtheyt: in het aensien
[63] dat zy God sijn, moetmen weten, dat de persoonen
[64] een ghemeyne natuere hebben: ende dat
[65] wederom, om dat zy een God sijn.

[66] ***O dooder van de doot*.]**

[67] Om dat hy, ende geen ander, voor ons is gestorven,
[68] *die op sulcker wijse*, *stervende*, *de doot heeft*
[69] *overwonnen*, *dat hy de doot in de doot niet gevoelt en*
[70] *heeft*, segt Fulgentius, in zijn III Tegen Thrasimundum.

Met grondeloosen nacht. voor wiens verborgen licht
De groote Seraphins bedecken haer gesicht.
*O koninck weest gegroet, van eeuwigheyt geboren,[637]
Van eeuwigheyt gekroont, van eeuwigheyt gekoren,
*Melchisedech gelijck. O priester sonder tijt,[639639]
*O eeuwige Propheet, *o eeuwige Levijt.[640640]
*Gesalfde weest gegroet, met soeten dau bestreken,[641641]
Die niet en sal vergaen, en nimmermeer ontbreken,
*Met olyen van vreugt, met salven seer bequaem[643643]
*Tot uw drydobbel ampt: *van daer komt uwen naem.

[1] *O koninck weest gegroet*.]

[2] Hier begint den auteur te spreken van de dry
[3] ampten Iesu Christi: het koninckIick ampt, het
[4] prophetisch ampt, het priesterlick ampt. Oock
[5] was hy een koninck niet alleen van de Ioden, gelijck
[6] de Ioden al spottende van hem schreven,
[7] maer van alle de zijne: een priester niet alleen
[8] voor de zijne, maer oock van zijn eygen lichaem:[8]
[9] een propheet ende Heer van alle propheten,
[10] die van hem, ende door hem, krachtelick[10]
[11] haer ampt bedient hebben.

[12] *Melchisedech gelijck*.]

[13] Melchisedech was koninck: de Heere Christus
[14] is koninck. Melchisedech was priester sonder[14]
[15] eynde: het selve is de Heere Christus. Melchisedech
[16] was sonder moeder: de Heere Christus
[17] is sonder moeder in het aensien van zijne
[18] Godheyt. Melchisedech was sonder Vader: de
[19] Heere Christus is sonder Vader in het aensien
[20] van zijne mensheyt. Melchisedech was sonder
[21] geslachte: de Heere Christus is boven alle geslachten,[21]
[22] ende sonder eenig geslachte, als God
[23] sijnde. Melchisedech was boven Abraham, als[23]
[24] die Abraham de thienden offerde: de Heere
[25] Christus segt Iohannis 8, 58, *Eer Abraham geboren*
[26] *is geweest*, *ben ick geweest*. Gevende daer mede te
[27] kennen, niet alleen dat hy voor hem was met[27]
[28] den tijt, maer oock in heerlickheyt en weerde.
[29] Siet van Melchisedech Genes. 14, ende de tegenstellinge
[30] van de Heere Christus, ende Melchisedech,[30]
[31] die den Apostel maeckt tot den Hebreen
[32] 7,1, ende van daer voort. Onder de oude Vaders

[33] in sonderheyt Athanasium in zijn boeck, in
[34] het welcke hy toont, waerom dat Melchisedech
[35] geseyt wort, sonder vader, sonder moeder, sonder
[36] geslachte te sijn.

[37] ***O eewige Propheet.***]

[38] De Heere Christus heeft onder andere ampten,
[39] oock het prophetische van eeuwigheyt
[40] ontfangen: daer in verscheyden van andere
[41] propheten. Ten eersten, om dat hy het selve
[42] van eeuwigheyt bedient: ten tweeden, om dat
[43] de andere propheten niet anders gedaen en hebben,
[44] als hare leere ende prophetyen verbreyt, ende
[45] den volcke voorgestelt, daer de Heere Christus[45]
[46] de herten van de zijne, door de kracht zijner
[47] leere beweegt, ende innerlick bereyt: jae zijn
[48] eygen leere, tot de welcke hy oock zijne propheten
[49] heeft gebruyckt, krachtich ende vruchtbaer
[50] maeckt: jae die in de tafelen onser herten door[50]
[51] den geest des levendigen Gods schrijft.

[52] ***O eewige Levijt.***]

[53] Om dat hy den rechten eerstgeborenen onder[53, 54]
[54] zijne broederen, dat is, het rechte Israël, geweest
[55] is, beyde priester in het offeren van zijn lichaem,
[56] ende Levijt. Gelijck die selve de priesters hielpen[56]
[57] in haer ampt, ende bystonden.

[58] ***Gesalfde weest gegroet.***]

[59] Dat is, Christe, ofte Messia. Siet Esa. 61, 1.
[60] Actor. 10, 39. daer van dese salvingen wort gesproken.

[62] ***Met olyen van vreucht.***]

[63] Siet Psalm. 44, 8.

[64] ***Tot uw drydobbel ampt.***]

[65] Boven alreede verklaert.

[66] ***van daer komt uwen naem*.]**

[67] Te weten Christus, dat is, *Gesalfden*.

Messia weest gegroet, *wech, waerheyt, ende leven:[645]
*Gods wijsheyt, Gods verstant, God aen de mens gegeven:[646]
*Het Woort, de schat, *het net: *de lantman, die de wan[647]
Draecht in de rechter hant, het kooren wannen kan:
De bijl set aen den boom, om in het vier te smacken[649]
Het hout dat niet en wast, de vruchteloose tacken:
*Den hoecksteen van het huys, *de grondeloose schat:[651651]
*Die met de groote vuyst het aerderijck afmat.[652]

[1] *Wech, waerheyt, ende leven.*]

[2] Gelijck de Heere hem selven noemt, Iohan.
[3] 14,6, *Iesus seyde hen: Ick ben de wech*, *de waerheyt*,
[4] *ende het leven. De wech* (segt Hilarius) *om dat wy*
[5] *door hem tot den Vader komen konnen. De waerheyt*,
[6] *om dat hy de leugen niet en kent. Het leven*,
[7] *om dat hy alles doet leven*.

[8] *Gods wijsheyt.*]

[9] De Sone Gods, niet alleen de wijsheyt Gods,
[10] maer oock de wijsheyt als God. Want hy wort[10]
[11] de Wijsheyt genoemt, ten eersten als Sone, ten
[12] tweeden als God. *God de Vader* (segt Augustinus,)
[13] *is de wijsheyt self: ende de Sone wort genaemt*
[14] *de Wijsheyt des vaders*, *gelijck hy genaemt wort het*
[15] *licht des vaders*, *dat is*, *gelijck een licht uyt het licht*,
[16] *ende alle beyde een licht*. Soo datse beyde, *een*
[17] *wijsheyt*, *ende een wesen zijn*. Gelijck bewesen
[18] wort van de Vaders, ende Petrus Lombardus,
[19] genaemt de Meester der Sententien: die meer[19]
[20] plaetsen uyt de selve, hier toe dienende, by een[20]
[21] vergaert heeft in zijn eerste boeck Distinct.5.
[22] Al ist dat de Sone Gods eygelick de wijsheyt[22]
[23] Gods genaemt wort. Siet boven, ende den selven
[24] Lombard. distinct. 10. Daer hy bewijst dat
[25] de wijsheyt Gods somtijts van de goddelicke[25]
[26] natuere, somtijts van de persoon, te weten de
[27] Sone, wort geseyt.

[28] *Het Woort, de schat.*]

[29] Den auteur gaet voort in dit veers, gelijck hy
[30] in de twee voorgaende heeft begonnen, ende

[31] vergaert by een de treffelickste naemen, die de[31]
[32] Heere Christo in de H. Schrift, in het aensien
[33] van zijne Godheyt, rechtveerdigheyt, goetheyt,
[34] kercke ende opbouwinge; met meer andere eygendommen;[34]
[35] toegeschreven worden. Hilarius
[36] noemende de Heere, *De schat*, ende seggende,
[37] dat hy alsoo in de schrift genaemt wort, in zijn
[38] boeck Van de eenigheyt des Vaders ende des
[39] Soons, schijnt gelet te hebben op de plaets 1 Cor.
[40] 4, 7. daer de kennisse Godes in Iesu Christo eenen
[41] schat wort genaemt, ofte op de andere tot
[42] de Coloss. 2, 3. daer wy beneden van spreken:
[43] alwaer den auteur den Heere Christus, niet alleen
[44] *eenen schat*, maer *eenen grondeloosen schat*,
[45] noemt. *Hy wort*, (segt den voorgemelden Hilarius)
[46] *eenen schat genaemt*, *op dat alle de verborgen*[46]
[47] *rijckdommen der hemelen in hem bekent souden*
[48] *worden*.

[49] ***het net*.]**

[50] Siet de gelijckenis Matth. 13,47. Daer het
[51] rijcke der hemelen, by een net wort vergeleken,
[52] ofte selfs de Koninck van het rijcke, gelijck de
[53] Vaders seggen. die een recht net is, (segt Hilarius
[54] in het selve boeck) *om dat door hem*, *ende in*
[55] *hem*, *een menichte van Heydenen*, *gelijck als visschen*,
[56] *uyt de zee van het werreltlicke leven*, *in de*
[57] *kercke wort vergaert*, *daer het verschil der goeden ende*
[58] *der quaden wort verstaen*.[58]

[59] ***de lantman die de wan Draecht in de rechterhant*.]**

[61] Alsoo wort de Heere Christus genaemt van
[62] Iohannes den dooper, Matth. 3, 12, doende daer
[63] by oock de reden, *Die de wan heeft in zijn hant*,[63]
[64] *ende sal den dorschvloer suyveren*, *ende het kooren in*
[65] *de schuere vergaren: maer het kaf met onuytblusselick*
[66] *vier verbranden*. Het welcke anders niet en
[67] is, als een dreygement, voor de hypocriten, die
[68] in de kercke ende onder de geloovigen schuylen,
[69] ende haer selven behagen, door dien zy van
[70] de menschen niet bekent en worden: vergetende[70]
[71] daerentusschen, dat de gene, die het hooft is van
[72] zijn ware leden, oock de rechter ende onderscheyder
[73] van de valsche sal wesen. Welcke is de
[74] Heere Christus alleen, die oock daerom alleen
[75] de wan wort toegeschreven, daermede hy het
[76] kooren van het kaf sal afscheyden. Het welcke

[77] selve de Apostelen, (segt Cyprianus in zijnen 21[77]
[78] brief) niet en is gegeven. Ende in zijnen 21, *Dat*
[79] *de Sone van den Vader alleen is gegeven*, *het kooren*
[80] *van het kaf*, *ofte van het onkruyt*, *af te sonderen*.

[81] *Den hoecksteen van het huys*.]

[82] Alsoo wort de Heere genaemt Esa. 28,16, *Siet*
[83] *ick legge in Sion eenen grontsteen*, *eenen beproefsteen*,[83]
[84] *eenen kostelicken hoecksteen*, *die wel gegront*
[85] *is*. Psalm 118, 22, *De steen die de bouwlieden verworpen*
[86] *hebben*, *is den hoecksteen geworden*. Siet
[87] oock Mar. 12,10. Luc.20,17. Ephes. 3,20. daer
[88] den Apostel segt: Dat die van Ephesen *zijn getimmert*
[89] *op het fondament der Apostelen ende Pro-*

*Het Pascha, *de fonteyn van onvervalste lusten,[653653]
*De grooten eerstelinck van alle die noch rusten:[654654]
*De prince van de paeys, *den hopman, die den roof[655]
Sal deylen met gewelt, de gront van het geloof:[656]
*De selve desen dag, en gisteren, en morgen:[657]
*Den engel *van den raet, die lange was verborgen,[658]

[1] *pheten: namelick Iesu Christo*, *den uytersten hoecksteen*.
[2] Welcke plaetse opentlick bewijst, dat alle[2]
[3] de andere, van den Heere Christo te verstaen
[4] zijn. Die, gelijck Theophylactus segt, den rechten
[5] steen is daer de kercke opgebout staet; verworpen[5]
[6] van de wijse, ende de leeraers deser
[7] werrelt: maer insonderheyt, de Ioden, gelijck de
[8] Heere oock tegen haer de voorgemelde plaetse
[9] Davids is gebruyckende. Matth. 21, 42. Marc.
[10] 12,10. Luc. 20,17.

[11] ***de grondeloosen schat*.]**

[12] Om dat den Apostel segt 1 Cor. 2, 3, *Dat in*
[13] *den Heere Christo alle de schatten der wijsheyt ende*
[14] *kennisse verborgen sijn*.

[15] ***Die met de groote vuyst*.]**

[16] Siet Esa. 40,12, *Wie meet de wateren met de*
[17] *vuyst*, *ende vatet den hemel met der spannen?*

[18] ***Het Pascha*.]**

[19] De Heere Christus wort genaemt het Pascha
[20] 1 Cor.5,7. om dat hy het ware lam is, dat voor
[21] de sonden wort geslachtet: gelijck het lam dat
[22] op de feest van Pascha wiert geslachtet, oock het
[23] Pascha wiert genaemt Exod. 12, 11.

[24] ***de fonteyn*.]**

[25] De Heere Christus wort de fonteyn des waters
[26] genaemt (segt Hilarius in zijn boeck Van de
[27] eenicheyt des Vaders ende des Soons) *om dat uyt*
[28] *hem de dorstige herten met de genade van de Goddelicke*

[29] *wateren gelaeft worden*. Siet Iohan.4,13,14.
[30] Den auteur noemt hem, *de fonteyn van onvervalste*
[31] *lusten:* om dat alle de lusten die buyten
[32] den Heere Christo zijn, de eenige fonteyn van
[33] de genade, daer door wy met God versoent, ende
[34] tot den smaeck van rechte ende volkomen
[35] lusten gebrocht worden, ydelheyt sijn, ende
[36] sotte wanen.[36]

[37] ***De grooten eerstelinck van alle die noch***
***[38] rusten*.]**

[39] Alsoo wort de Heere Christus genaemt
[40] 1 Cor. 15, 23. om de kracht van zijne verrijsenis:
[41] die alle de zijne deelachtig sullen worden.
[42] Want gelijck onse natuere in hem is geboren
[43] geworden, ende zijne geboorte, gelijck Leo seer
[44] wel segt, is ons beginsel, om dat de geboorte van[44]
[45] het hooft, oock de geboorte is van het lichaem;
[46] soo is oock de selve in hem verresen. Ende daerom[46]
[47] wort hy geseyt den eerstelinck van de verrijsenis.
[48] *Den eerstelinck is opgestaen: daer na die*
[49] *Christo toe komen*, *sullen opstaen in zijne toekomste*,[49]
[50] segt den Apostel.

[51] ***De prince van de paeys*.]**

[52] Soo wort de Heere Christus genaemt Esa. 9,5,
[53] daer hy segt, sprekende in den geest van hem,
[54] ende zijne komste: *Want het kint is ons geboren*,
[55] *de Sone is ons gegeven*, *de heerschappy is geleyt op*
[56] *zijn schouwer. Men sal zijnen naam noemen den*
[57] *Wonderlicken*, *den raetsman*, *den geweldigen ende*
[58] *machtigen*, *den Vader van eeuwigheyt*, *den Prince*[58]
[59] *van paeys*.

[60] ***den hopman die den roof Sal deylen met***
***[61] gewelt*.]**

[62] Den auteur heeft zijn oogmerck gehat op de[62]
[63] plaets Esa. 53, 12. daer van den Heere Christo
[64] geseyt wort: *Daerom wil ick hem groote hoopen*
[65] *ten buyt geven: ende hy sal de stercken ten roove*
[66] *hebben*, *om dat hy zijn leven in de doot gegeven*
[67] *heeft*.

[68] ***De selve desen dag.*****]**

[69] Den auteur heeft gesien op de plaetse Hebr.
[70] 13, 8, *Iesus Christus is gisteren ende heden de selve*,
[71] *ende inder eeuwigheyt*.

[72] ***Den Engel van den raet, die lange was verborgen.*****]**

[74] *Den Engel*, dat is, *de bode*. Want het Griecksche
[75] woort, daer het onse afkomt, het selve beteyckent.[75]
[76] Nu staet hier te mercken, dat de Vaders[76]
[77] in de plaets Esa. 9, 5, alreede boven verhaelt,[77]
[78] daer de andere oversetters, na den Hebreeuschen[78]
[79] text, oversetten, *den Wonderlicken*, *den Raetsman*,
[80] ofte *den verwonderlicken Raetsman*, de plaetse uytgeleyt
[81] hebben, volgende den Grieckschen, die[81]
[82] heeft, *den Engel ofte bode van den grooten raet*.
[83] Gelijck onder de Griecksche gedaen hebben[83]
[84] Athanasius, Iustinus Martyr in zijn tweede Verantwoordinge
[85] der Christenen, ende Tegen Tryphonem,
[86] Epiphanius Tegen de Arrianen, Dionysius
[87] Areopagita in zijn boeck Van de hemelsche
[88] machten, cap. 4. Acacius, bisschop van
[89] Miletenen, in het Synode van Ephesen. Onder
[90] de Latijnsche, Tertullianus in zijn boeck Van het[90]
[91] vlees Christi, Cyprianus in zijn tweede Van de
[92] getuygenissen tegen de Ioden, Hieronymus op
[93] de woorden Esaiae. Die de reden oock daer by

*Den engel, die Gods volck met openbare kracht,[659][659]
Heeft midden in de vreucht van Canaan gebracht.
Met schrick en met gewelt, de volcken en de steden,
Van het beloofde lant voor Israël vertreden.[662]
*De meester, en den heer van David uwen knaep,[663][663]
*De wijngaert, *en de wijn: *den herder, *en het schaep.[664][664]
*De fackel, en *het licht, dat sich sal openbaeren,[665]
En *al het volck, dat sit in duysternis, verklaeren.[666]

[1] voegt, waerom de oversetters in de selve van[1]
[2] den Hebreeuschen text sijn geweken. Petrus
[3] Diaconus in zijn boeck Van de menschwerdinge
[4] ende genade Iesu Christi, Hilarius in zijn derde
[5] Van de Dryeenigheyt, Augustinus in zijn 18
[6] Van de Stat Godes, ende in zijn 2 Van de Dryeenigheyt,
[7] cap. 13, ende Novatianus in het zijne,
[8] Ambrosius op het 10 tot de Romeynen, Epiphanius
[9] in zijnen Ancyrotus, ende meer andere.
[10] Doch de Heere Christus wort alsoo genaemt, in
[11] het aensien van zijn prophetelick ampt. Ende
[12] daerom ist, dat Tertullianus seer wel segt in zijn
[13] voorgemelde boeck: *Dat hy wort geseyt den*
[14] *Engel oft de bode van den grooten raet*, *om te kennen*
[15] *te geven*, *niet zijne natuere*, *maer zijn ampt*. Ende
[16] Dionysius, *Dat hy wort geseyt den Engel van den*
[17] *grooten raet*, *om dat hy*, *gelijck hy oock van hem*
[18] *selven engelsche wijse spreeckt*, *al het gene dat hy*[18]
[19] *van den Vader gehoort heeft*, *ons gebootschapt heeft*.
[20] Ende Augustinus in zijn 18 Van de Stat Godes,
[21] *Dat het niet te verwonderen en is*, *dat de Heere*
[22] *Christus*, *den Engel Godes almachtig wort geseyt.*
[23] *Want gelijck hy een dienaer* (segt hy) *wort genaemt*,
[24] *om dat hy in de gedaente van een dienaer by de*
[25] *menschen is gekomen*, *soo wort hy oock genaemt een*
[26] *Engel*, *om het Euangelium*, *dat hy de menschen heeft*
[27] *gebootschapt*. Nu dat de Sone Godes deurgaens[27]
[28] in de H. Schrift wort genaemt den Engel, is
[29] bekent. Gelijck Gen.48,16, Iacob hem noemt
[30] *den Engel*, *die hem van alle quaet heeft bewaert*.
[31] Ende op andere plaetsen, *den Engel van Iehova*,
[32] ende *den Engel van het verbont*. Siet oock de treffelicke
[33] plaetse Exodi 5,2,3,20, ende 23. Want
[34] in het 16 Gen. daer den engel van Iehova aen
[35] Agar voorsegt de geboorte van Ismael, wilt
[36] Hilarius dat het God selve, dat is, de Sone Godes,
[37] geweest soude sijn. Al ist dat Tertullianus
[38] het selve niet toe en staet.[38]

[39] ***van den raet, die lange was verborgen.***]

[40] Te weten, den raet van onse salichmakinge:[40]
[41] ofte, gelijck het S. Hieronymus uytlegt: *dat de*
[42] *loden voor eenen tijt verworpen souden worden: ende*
[43] *dat de Heydenen de salichmaeckinge ontfangen souden*.

[45] ***Den engel, die Gods volck.***]

[46] Den auteur heeft gelet op de treffelicke plaetse
[47] Exod.23, vers.20. daer den Heere segt, *Siet ick*
[48] *sende eenen engel voor u: op dat hy u beware op den*
[49] *wech*, *ende dat hy u brenge in de plaetse die ick u*
[50] *bereyt hebbe. Siet dat ghy hem niet en vergramt*,
[51] *hoort zijne stem*, *ende en past hem niet te tergen*, *&c.*[51]
[52] welcken engel is geweest, de Heere Christus,
[53] den Engel Gods, ende God self.

[54] ***De meester, en den heer van David uwen***
[55] knaep.]

[56] De Heere Christus is een sone Davids geweest
[57] na het vlees, een heer van den selven ende meester
[58] na zijne Godheyt. Ende daerom segt een
[59] out Vader seer wel: *Gelijck de Heere in het aensien*
[60] *dat hy mens is*, *is uyt Abraham: soo is hy*
[61] *oock*, *in het aensien dat hy God is*, *voor Abraham.*
[62] *Ende gelijck hy als mens*, *is een sone van David*, *soo*
[63] *is hy als God*, *een Heere van David*. Ende hierom
[64] segt David selve van hem Psalm. 110: *De*
[65] *Heere heeft geseyt tot mijnen Heere*, *sit aen mijne*
[66] *rechterhant*, *&c*.

[67] ***De wijngaert.***]

[68] Alsoo noemt de Heere Iesus hem selven Iohan.
[69] 15, 1.

[70] ***en de wijn.***]

[71] In de instellinge van het groot sacrament, dat
[72] ons met hem vereenigt.

[73] ***Den herder.***]

[74] Siet Iohan. 10,11. daer de Heere segt, Dat hy
[75] den goeden herder is.

[76] ***end' het schaep*.]**

[77] Also wort de Heere Iesus meermael genaemt
[78] in de Heylige Schrift, in het aensien van zijne onnooselheyt
[79] ende gedultsaemheyt in het lijden.[79]
[80] Onder andere by Esa.53,7.

[81] ***De fackel*.]**

[82] Alsoo wort de Heere Christus, ofte soo de andere
[83] oversetten, de verlossinge aen zijn volck
[84] van hem gedaen, onder andere genaemt van
[85] Esaia in zijn 62, vers.1, het welcke begint, *Om*
[86] *Sions wille*, *soo en sal ick niet swijgen*, *ende om*
[87] *Ierusalems wille*, *soo en sal ick niet in houden*, *tot*
[88] *dat hare gerechticheyt opgaet als een glans*, *ende haer*
[89] *heyl ontbrande als een lamp*, *oft fackel*. Sijnde een
[90] treffelicke prophetye van de heerlickheyt ende[90]

*Den hooren onses heyls: *de peerel groot van prijs,[667]
*De Son *die niet en daelt, *de geestelicke spijs.[668]
*Den arent, die met kracht tot in het graf getogen,[669]
Is weder met gewelt, en macht daer uyt gevlogen,
En sit nu boven al. *O koperen serpent,[671]
Dat van ons alle quaet, en ongevallen went.[672]
Geweest tot aller tijt, geweest tot aller eeuwen,[673]
*Die Daniel sach aen in 't midden van de leeuwen,[674674]

[1] treffelickheyt, met de welcke de Heere Christus
[2] zijne kercke soude vercieren; tot haer komende:
[3] ende zijne genegentheyt ende sonderlinge liefde
[4] die hy haer soude bewijsen.

[5] ***het licht*****.]**

[6] Simeon in zijnen Lofsanck noemt den Heere
[7] Iesus, een licht tot verklaringe van alle volckeren,[7]
[8] Luc.2, 32.

[9] ***al het volck dat sit in duysternis*****.]**

[10] Siet den lofsanck Zachariae, Luc. 1. daer hy
[11] segt, dat de Heere Iesus gekomen is om sich te
[12] vertoonen aen de gene die in duysternis ende inde
[13] schaduwe des doots saten.

[14] ***Den hooren onses heyls*****.]**

[15] Siet den selven Luc. 1, 69. daer de Heere
[16] Christus genaemt wort, den hooren des heyls,
[17] ofte, vande salicheyt; verweckt uyt den huyse
[18] Davids.

[19] ***de peerel groot van prijs*****.]**

[20] Den auteur heeft zijn oog-merck gehadt op
[21] de ghelijckenis Matth.13,45. Daer gesegt wort,
[22] dat het rijcke des Hemels gelijck is eenen koopman,
[23] die schoone peerlen soeckt: de welcke, gevonden
[24] hebbende eene groot van prijs, heeft al
[25] zijn goet verkocht, om de selve te koopen. Op
[26] welcke plaetse S. Hieronymus by de peerel verstaet[26]

[27] de wet ende de Propheten. vande welcke
[28] de Heere Christus het eynde, jae oock het inhout[28]
[29] is. Andere, gelijck Chrysostomus, de waerheyt:
[30] die de Heere Christus selve is. De meesten
[31] deel van de Vaders, den Heere Christus selve.
[32] Siet onder andere Theophylactum, die meest
[33] over al Chrysostomum volgt: ende Isidorum
[34] Pelusiotam, die daer van in het bysonder heeft
[35] gehandelt in zijnen 82, brief, van het eerste
[36] boeck.

[37] ***De Son*****.]**

[38] Alsoo wort de Heere oock in de heylige
[39] Schrift genaemt, gelijck Malach.4, vers.2 de Son
[40] van rechtveerdicheyt. *Maer voor* (segt hy) *die*
[41] *mijnen naem kent*, *sal sich verheffen de Son van*
[42] *rechtveerdigheyt*.

[43] ***Die niet en daelt*****.]**

[44] Dat is, de Son, die niet onder en gaet. Ende
[45] alsoo spreeckt Esaias van den Heere, 60,20. *Vwe*
[46] *Son en sal niet meer ondergaen*, *ende uwe mane en sal*
[47] *haer niet meer vertrecken. Want de Heere sal u voor*[47]
[48] *een eeuwig licht zyn*, *ende uwe God voor uwe heerlickheyt*.

[50] ***de geestelicke spijs*****.**

[51] Alsoo noemt de Heere Iesus hem selven, beneven[51]
[52] in de plaetsen daer hy zijne heylige maeltijt
[53] instelt, Iohan. 6. Ende bewijst het selve met
[54] veel redenen.

[55] ***Den arent*****.]**

[56] Alsoo wort de Heere genaemt Ierem. 49, 22.
[57] *Siet hy vlieget opwaerts als eenen arent*, *ende sal zijn*
[58] *vleugelen uytbreyden over Botsra*. De reden wort
[59] hier van den auteur gegeven. Ende van Hilarius,
[60] die segt, lettende op die plaetse: *Den arent*
[61] *wort hy genaemt*, *om dat hy na zijne hoogweerdige*
[62] *verrijsenis*, *als met riemen van vleugels*, *weder tot*[62]
[63] *den Vader is gevlogen*.

[64] ***o koperen serpent*.]**

[65] Moses, gelijck van hem geschreven is Num.
[66] 21, 9, maeckte een metalen slange, ende richtede
[67] die op tot een teecken: ende wanneer yemant
[68] een slange beet, soo sag hy dese slange aen, ende
[69] bleef in het leven. Gelijck al de gene die van de
[70] slange in Adam gebeten zijn, sterven: ten sy dat
[71] zy met de oogen des geloofs, het teecken aen het
[72] hout des cruyces opgerecht aenschouwen, ende
[73] alsoo blijven leven. Gelijck de uytlegginge van
[74] den Heere selve wort gedaan.

[75] ***Die Daniel sag aen*.]**

[76] Siet de Historie van Bel te Babel, in het veertiende
[77] Danielis, na de gemeyne oversettingen:[77]
[78] die daer in de Griecksche Theodotionis gevolgt
[79] hebben.

*Die Sidrach met de zijn' int midden van de vlam,[675]
Int midden van het vier, met krachten daer uyt nam.
O vader laet ons hert onsteken als dien oven,[677]
Om uwe groote macht te kennen en te loven,
Laet gloeyen ons gemoet, en branden ons verstant
Met uwe soete min, en neemt ons metter hant.[680]
*Geeft ons voor al den wil, die niet en is genegen[681681]
Van selfs tot eenig goet, maer sonder uwen segen
En sonder uwen wil, *oft nimmermeer en staet[683]
Behoorlick naer het goet, oft soeckt alleen het quaet.
Geleyt ons, blijft ons by, verleent ons uwe leden,[685685]
Een yseren geloof, en vierige gebeden,
Die dringen door de locht, en als de duyvel bast,
Ons hert en ons gemoet maeckt aen den hemel vast,[688]
Met eenen stercken bant, met kabels ende touwen
*Van rechte sekerheyt, van een volmaeckt betrouwen,[690]

[1] ***Die Sidrach*.]**

[2] Siet Danielis 3, v. 19, ende van daer voort,
[3] hoe dat Sçadrac, Mesçac, ende Habednego, door
[4] last van Nebucadnezar, in den gloeyenden oven
[5] geworpen, (om dat zy het beelt van hem gemaeckt
[6] niet en wilden aenbidden) ende van den
[7] Engel daer uyt verlost zijn. Den vierden heeft
[8] Nebucadnezar bekent te zijn gelijck de Sone[8]
[9] Godes. Het welcke andere anders, de Vaders
[10] op den eenigen Sone Godes uytgeleyt hebben.
[11] *Want om dat hy was boven de ander engelen*, *heeft*
[12] *den Heydenschen Keyser*, *die noyt yet gelesen hadde*
[13] *van den Sone Godes*, *gelooft dat hy dat was*, *ende*
[14] *alsoo geoordeelt*, segt Ambrosius in zijn eerste
[15] Van het geloof. Siet Tertull. in zijn 4 Tegen
[16] Marcionem: daer hy tweemael dese plaetse alsoo
[17] uytlegt. Siet oock den selven Tegen Praxean,
[18] met meest alle de oude.

[19] ***Geeft ons voor al den wil*.**

[20] Den auteur geeft nu te kennen, dat de wil tot
[21] het goet in de mens, moet komen van de gene,
[22] die de wil in de mens goet gemaeckt hadde. die;
[23] gelijck den Apostel segt; *In ons werckt het willen*
[24] *ende het volbrengen*.

[25] ***Oft nimmermeer en staet*****.]**

[26] Onse wil is soo in ons bedorven, dat hy in den
[27] bedorven mens, ofte onbehoorlick genegen is[27]
[28] tot het quaet, ofte niet behoorlick en staet na[28]
[29] het goet. Ende dat ist dat Fulgentius in zijn
[30] boeck Van de Praedestinatie ofte de Verordeninge[30]
[31] ende de Genade, by na met de selve
[32] woorden seer treffelick segt: *Wy en behagen God*
[33] *niet*, *ten zy dat wy willen: maer van hem wort het*[33]
[34] *ons gegeven dat wy willen*, *van de welcken het en zy*[34]
[35] *dat de wil des menschen verandert wort tot het goet;*
[36] *soeckt*, *ofte altijt het quaet*, *ofte en staet nimmermeer*
[37] *behoorlick na het goet*.

[38] ***Van rechte sekerheyt*****.]**

[39] Dat is, de sekerheyt, daer den Apostel van
[40] spreeckt tot den Coloss. 2, 1. aldaer hy de selve
[41] πληροφορίαν noemt: dat is, *een rechte ende*
[42] *vaste seeckerheyt*, die in onse herten wort verweckt
[43] van den Heyligen Geest, ende krachtig
[44] getuygt van de liefde Gods tot de menschen, ende
[45] bysonder van elck een in het bysonder; ons[45]
[46] versekerende, datter niet en is dat ons van de
[47] liefde Gods in Christo kan scheyden: ende vastelick
[48] indruckende, dat wy ter saligheyt van
[49] hem verordent zijn. Vyt welcke sekerheyt, als[49]
[50] uyt hare fonteyne, komen spruyten de onuytsprekelicke[50]
[51] suchten des geestes. Daer van gesproken
[52] wort Rom. 8, 26. ende het onuytsprekelick
[53] vertrouwen, het welcke roept, *Abba*
[54] *Vader*. Galat.4,6.

*Gelijck uw Martelaers, die midden door de pijn,[691691]
Gerabraeckt en verbrant, tot u geklommen sijn.
Toomt onsen sotten waen, toomt de genegentheden,[693]
Om niet te nemen aen dan dat bestaet in reden.[694]
Ghy die de reden sijt van alles dat ghy doet,[695]
Laet ons in uwen wech vast stellen onsen voet,[696696]
Doorsoecken dat ghy segt, beginnen van uw' wiege,
En wassen op met u: tot dat ons herte vliege,
Herboren door uw woort, wit, suyver, als een krijt,
Gereynicht door uw bloet, tot daer ghy selve sijt.[700]
*Wy laten Esau staen, en willen niet bevragen[701701]
Noch al te diep insien, *waerom dat God mishagen[702]
In hem hadd' eer hy was, maer prijsen hem die vraecht[703]
En neerstich ondersoeckt, wie dat u meest behaecht,

[1] *Gelijck uw Martelaers*.]

[2] De Martelaers, sijnde de treffelickste, getrouste,
[3] ende kloeckste soldaten des Heeren Iesu, zijn[3]
[4] oock van den selven gewapent geweest, tegen
[5] het vlees, de doot, de hel, ende den duyvel: gewapent
[6] met een sterck, onwinbaer, onbewegelick,
[7] Goddelick geloof, daer door dat zy in het
[8] midden van de pijnen, staende met den geest boven
[9] alle pijnen, boven alle machten, boven vlees,
[10] doot, hel, ende duyvel, met een hooch ende vry
[11] gemoet haren Heere, capiteyn, ende meester bekent,
[12] gelooft, gepresen, jae ten lesten oock gevolcht
[13] hebben. Gevende daer mede volkomelick
[14] te kennen, gelijck Athanasius wel segt, dat
[15] de doot van haren capiteyn alreede overwonnen[15]
[16] was: die zy so weynig vreesden, dat zy de selve
[17] door haer geloof gingen overwinnen, ende onder
[18] haren voet leggen.

[19] *Wy laten Esau staen*.]

[20] Den auteur gaet voorby alle duystere ende
[21] onnoodige questien dit punt aengaende, daer nu[21]
[22] (God betert) de kercken door gescheurt worden,
[23] ende laetter die van spreken, die dat met gewelt[23]
[24] verstaen willen. Waer door het wel somtijts
[25] gebeurt, dat men hem selven soo veel te[25]
[26] doen geeft, datmen geenen tijt en heeft, om op
[27] den uytgedruckten wille Godes, roerende de[27]
[28] saecken die in zijn woort klarelick geopenbaert

[29] zijn, te letten, ende die met een suyver herte te
[30] bedencken. S. Augustinus segt seer wel in zijnen
[31] brief, daer hy handelt, Hoe datmen God moet
[32] sien: *My dunckt datter meer gelegen is in het ondersoecken*
[33] *van dese saecken*, *datmen weet*, *hoe datmen*
[34] *leven moet*, *dan hoe datmen spreken moet. Want*
[35] *die vanden Heere Iesus Christus geleert hebben*,
[36] *sacht ende nederich te zijn van herten*, *sullen met gedachten*
[37] *ende gebeden eer vrucht doen*, *als met te lesen*[37]
[38] *ende te hooren*. Segt oock dat hy Esau laet staen,[38]
[39] om dat hy buyten Christo was, daer desen Lofsanck
[40] van spreeckt: was oock buyten de Voorordeninge[40]
[41] van God, ofte de Praedestinatie, aengaende
[42] de kinders Gods, die buyten Christo,
[43] ende in de godloosen geen plaetse en heeft. Gelijck[43]
[44] oock niemant in Christo, ofte van God,[44]
[45] tot quaet door de Verordeninge gebrocht ofte
[46] gedwongen en wort, al ist dat God het quaet
[47] van te vooren siet, ende het verderf van te vooren
[48] siet; daer het quaet oorsaeck van is: niet[48]
[49] hy die goet is, ende de mens alsoo geschapen[49]
[50] heeft.

[51] ***Waerom dat God mishagen In hem hadd'***
***[52] eer hy was*.]**

[53] Den auteur spreeckt nu van de Verworpinge
[54] ende Verkiesinge, die eygentlick begrepen worden[54]
[55] onder de Verordeninge ofte Praedestinatie:
[56] al ist dat de oude dat woort meest van de verkiesinge
[57] alleen gebruycken. Door dien dan dat
[58] wy weten, dat Iacob soo wel als Esau in de erfsonde
[59] ontfangen ende geboren is geweest, ende
[60] dat geen van haer twee met het geloove ofte de
[61] kracht van dien (gelijck Pelagius verstont dat het[61]
[62] geloove in de macht der natuere was) ontfangen
[63] ende geboren is geweest; vragen eenige, waerom
[64] dat God Esau min als Iacob heeft verkoren;
[65] ende of daer ander oorsaeck is geweest als het
[66] goetduncken des Heeren, de welcke ontfermt[66]
[67] die hy wilt, Exod.33, 19, Roman.9, 15, te weten,[67]
[68] de sonde in Esau, ende dat hy Gods genaede
[69] heeft verworpen.

*Begint van onder aen, telt altemael uw' treden,[705705705]
Daer van hy noch de baen sal vinden hier beneden,[706]
En gaet daer buyten niet. het ander, is hy wijs,[707]
Dat sal hy stellen uyt, tot in het Paradijs.
Dat is de groote school, *daer ghy sult in verklaren
Des Vaders diepen sin, uw' wijsheyt openbaren:
Geseten op den throon, altijt voor u bewaert;
Daer een ontallick volck van Engelen vergaert.
Wy nemen Iacob aen, die God koos, om te geven[713713]
Een sterck geloof in u; noch sijnde sonder leven,[714]
Noch in zijns moeders buyck: en sonderd' hem daer af,
Niet siend' op Iacobs deucht, *maer dat hy Iacob gaf.
Die verder willen gaen, die moeten onder blijven,[717717]
Niet doende gants den dach dan twisten ende kijven,[718]
Doorgronden uwen raet, en soecken sonder end',
Het gene dat noch haer, noch ander is bekent.
Dus wort het vier gestoockt, *dus wort van ons verdreven
De rust, de soete paeys: dus gaet ons vast begeven[722]

[1] *Begint van onder aen*.]

[2] Door dien dat eenighe de oorsaeck van de
[3] verkiesinge met kracht ende gewelt ondersoecken[3]
[4] willen, hooger gaende als zy begrijpen konnen,
[5] ende dat tot onrust van hare siel, ende twist
[6] met haren naesten; komt den auteur hier ende[6]
[7] geeft goeden raet voor de godsaligen, aenwijsende[7]
[8] alle slechte eenvoudige menschen, hoe zy
[9] in gerustheyt ende met vreucht tot hare salicheyt
[10] de leere der Verordeninge ofte der Praedestinatie
[11] gebruycken, ende van hare verkiesinge
[12] versekert sullen wesen. Het welcke, segt hy,
[13] sal geschieden, indien wy van onder aen, dat is
[14] van de vruchten, ende niet van de oorsaeck der[14]
[15] verkiesinge, beginnen. Soo dat een yder de voetstappen
[16] des Heeren Iesu volcht, zijn oogen heeft
[17] op alle het gene hy gedaen ende ons gheleert
[18] heeft: bidde om zijnen geest, ende, door de hulpe
[19] des selven, afstant doe van zijne sonden: zijn
[20] out leven verandere, ende een nieuw beginne.
[21] Hier uyt sal hy gevoelen de kracht van het geloof,
[22] ende de liefde Godes; sijnde het rechte[22]
[23] teecken van de verkiesinge: al ist dat hy niet verder
[24] en gaet, nochte van boven en begint, dat is,
[25] van de oorsaeck der verkiesinge en spreeckt.
[26] Want die inde selve sich al te veel bekommeren,[26]
[27] en begrijpense niet, ende missen oock de vruchten.

[29] ***daer ghy sult in verklaren*.]**

[30] S. Augustinus sprekende van diergelijcke geschillen,
[31] *Dan sal men weten* (segt hy) namelick in
[32] het eeuwige leven, *Datmen nu niet en weet*, *waerom*
[33] *van twee kinderen het eene aengenomen is geworden*
[34] *door bermhertigheyt*, *het ander is verworpen*
[35] *door rechtveerdigheyt*.

[36] ***maer dat hy Iacob gaf*.]**

[37] Te weten, het geloof dat van de Heere quam.
[38] Den auteur heeft uytgedruckt de Synodale
[39] woorden van de Vaders ofte bisschoppen van
[40] Africa, om haer geloof in Sardinia gebannen, de
[41] welcke van dese verkiesinge, schrijven: *Voorwaer*
[42] *de Heere en heeft in Iacob niet gekosen nochte*
[43] *uytverkoren de menschelicke wercken*, *maer de*
[44] *Goddelicke gaven*.

[45] ***Dus wort van ons verdreven De rust, de soete***
***[46] paeys*.**

[47] Want te wijle dat de menschen soecken de
[48] verborgentheyt van God, verliesen zy de kennisse
[49] van God; willende weten, het gene zy niet
[50] weten en konnen, ende nalatende te weten, het
[51] gene dat zy weten moeten. Daer door dat zy[51]
[52] ten lesten oock *verliesen* (gelijck een out Vader
[53] seer wel segt) *de paeys ende vrede*, *door de welcke*[53]
[54] *zy God verliesen*. Ende en dincken niet op het
[55] gene oock seer treffelick van Augustino geseyt
[56] wort, *Dat het beter is te twijffelen van verborgen*,[56]
[57] *als te hooren van onseker dingen*.[57]

De min, de nederheyt. wy setten onsen stap[723723]
Tot boven in de locht, en klimmen sonder trap.
*Vergeten God den Soon, en loopen naer den Vader;[725]
Verliesen het compas, en hoe wy kommen nader,
Hoe dat wy verder sijn. verlatende de ree[727]
Van God en van zijn woort, verdrincken in de zee:[728]
Gelijck [a]Bellerophon, misprijsende de peerden
Die liepen op het lant, ginck vliegen van der eerden,
Gaf [b]Pegasus de spoor: gelijck als [c]Phaëthon
Ginck sitten boven op de wagen van de Son.
Wy steunen op ons self met al te groot betrouwen,
En gaen met Babels volck tot in de wolcken bouwen,
Verachtende den boom des levens, raken aen[735]
De plant van wetenschap, dat Adam heeft gedaen.[736]
Maer vallen oock met hem. Wy breken in uw' schatten,[737]
Doortasten uwen gront, die niet en is te vatten,[738]
Gaen boven ons verstant, en soecken onsen val.[739]
Maer die niet hoog en gaet, die vint u in den stal[740]
Voor zijne voeten neer: gelijck de Persianen,[741]
Die sonder ydelheyt, bevrijt van sotte wanen,
V sochten daer ghy waert. zy sagen u van ver,
Doch volgden niet haer self, maer volgden uwe ster.[744]
Laet ons oock desgelijcks, op dat wy niet en dolen,
*V soecken daer ghy schijnt, niet daer ghy sijt verholen,[746746]

[1] ***Vergeten God den Soon.*****]**

[2] Sonder de welcke niemant en kan den wille
[3] des Vaders verstaen: als die door ende in hem[3]
[4] geopenbaert is. Daerom die buyten ende sonder
[5] hem yet van God ende zijne natuere willen weten,
[6] vallen in den afgront van onwetenheyt, ende
[7] worden eenen spot van den duyvel, die ons
[8] altijt van Christo soeckt te leyden, om van God
[9] te brengen: tot den welcken wy door zijne leere
[10] ende menswerdinge moeten komen. Want de
[11] Sone Godes vereenigt ons op tweederley manieren
[12] met den Vader. Ten eersten, door zijne
[13] leere, om dat hy ons daer door brengt tot den
[14] Vader: ten tweeden, door zijne menswerdinge,
[15] om dat hy is, gelijck Cyrillus wel segt, den bant
[16] die ons met den Vader vereenigt: met ons menschen,[16]
[17] als mens: met God den Vader, als God,
[18] ende een God. Gelijck hy oock, sijnde in den
[19] hemel, ons vlees bewaert tot een pant, ende tot[19]
[20] een tegenpant ons hier laet zijnen geest. Daer
[21] om, om tot God te komen, moeten wy alleen

[22] volgen zijne leere, ende daer niet buyten gaen:
[23] ende om met God vereenigt te worden, eerst
[24] met hem vereenigt worden door zijne leere ende
[25] het gebruyck van de segelen der selver. Het
[26] welcke niet en konnen doen de gene die met onnoodige
[27] geschillen ende diepe verborgentheden
[28] haer te seer bemoeyen.

[29] ***u soecken daer ghy schijnt.*****]**

[30] Dat is, daer ghy wilt bekent sijn, te weten, in
[31] uw woort.

Bedeckt met vrees en schrick, *gelijck u Moses sach,[747]
*Int midden van het vier, en van den donderslach,
Met roock en ongeweer, basuynen, en trompetten,[749]
Bekleet met heerlickheyt, verkondigen uw wetten,
Afkomen op den berg: omcingelt met een vlam,[751]
Die gants het volck de kracht, en het gesicht benam:
Doe Sina door den brant, den nevel, end' het klincken
Van uwe groote stem, schier meynde te versincken,
Van vreese te vergaen: te smelten gaer en gants[755]
Voor dijne majesteyt, en schrickelicken glans.
*Of als u Pharao sach in slachorden vechten,[757]
En staen voor Israel, zijn peerden ende knechten,

[1] *Gelijck u Moses sach*.]

[2] Dat het de Sone Gods is geweest, die de Wet
[3] in Sina heeft verkondicht, getuygt selve de H.
[4] Schriftuere. Gelijck boven is bewesen uyt de
[5] plaetsen Hebr.12, 26, Actor.7, 38. Siet oock
[6] meest alle de oude Vaders, volgende daer in de[6]
[7] selve.[7]

[8] *Int midden van het vier, en van den donderslach*.]

[10] Siet Exod.19,5,18, ende van daer voort. Alwaer
[11] beschreven wort, met wat een onuytsprekelicke
[12] majesteyt dat de Heere ghereetschap[12]
[13] maeckte om zijne wetten te verkondigen. De
[14] gene die de Heydenen hare wetten ende ceremonien
[15] gegeven hebben, als Minos, Lycurgus,
[16] Numa, ende andere, om haer selven by het
[17] volck aensienlick te maecken, seyden die van[17]
[18] eenighe van hare Goden ontfangen te hebben:
[19] Minos van Iupiter, Lycurgus van Apollo, Numa
[20] van Egeria. De God der heirscharen is met vier,
[21] met schrickelicke majesteyt, met vreeselick geluyt
[22] van basuynen ende trompetten, met onweer
[23] ende donder op den berg gekomen, ende
[24] heeft aldaer zijne wetten verkondicht: niet alleen
[25] meerder in majesteyt als alle menschen,[25]
[26] maer wiens tegenwoordigheyt om zijne majesteyt[26]
[27] geen menschen konden verdragen. Siet
[28] Exodi 24,17. Alwaer de tegenwoordicheyt des
[29] Heeren, een teerende vier wort genaemt. Want[29]
[30] dat Moses alleen voor hem quam; quam alleen
[31] van hem, die hem versterckte.

[32] ***Of als u Pharao*.]**

[33] Gelijck de H. Schriftuere ons klarelick te
[34] kennen geeft, dat het de Heere is geweest, die de[34]
[35] wet heeft verkondicht, daer tot noch toe van gesproken
[36] is geweest; Soo leert de selve ons oock,
[37] dat geen ander dit overtreffende mirakel, tot[37]
[38] voorstant van zijn volck, als de Heere Iesus, heeft
[39] gedaen: te weten, die in een wolcke gestaen,
[40] met Israel gevochten, ende Pharao ten lesten in
[41] het meer heeft doen versincken. Want Exodi in
[42] het 14 cap. daer dese historie beschreven wort,
[43] segt den H. Geest, *Dat den Engel des Heeren ginck*
[44] *voor het leger Israels*, *ende daer na vertrock*, *ende*
[45] *achter haer ginck*. Te weten in het 19 veers. Ende
[46] wederom daer na in het veertiende, dat God[46]
[47] selve, sijnde in een colomne viers, ende in de
[48] wolcke, op het leger van Egypten zijne oogen
[49] wende, ende dat versloech. Het welcke de Vaders
[50] ten rechten gevolcht hebben, die dit selve
[51] oock den Heere Christo toeschrijven. Men leest
[52] oock als noch eenen Grieckschen Lof-sanck Op
[53] de begravinge des Heeren Christi, die begint:
[54] *Die met het water van de zee bedeckt heeft den vervolger*,
[55] *Den tyran: Die hebben onder d'eerde Bedeckt*
[56] *de kinders van het volck*, *dat hy doen heeft geholpen*.
[57] Gelijck eenen anderen Damasceni: die oock insgelijcks
[58] begint van het selve mirakel. Op dat
[59] alle groote sielen sich verheffen, als zy dincken[59]
[60] ende overleggen, dat zy eenen Salichmaker hebben,
[61] die, oock doen hy God alleen was, by zijn[61]
[62] volck geweest, haer geholpen, ende zijne vyanden[62]
[63] heeft verslagen. Want voor de andere die
[64] daer mede spotten, sal hy eenen rechter zijn.
[65] Doch den auteur en heeft niet te vergeefs hier[65]
[66] by willen brengen, maer over al op de Schriftuere,[66]
[67] ende de Vaders zijne ooge gehat. Om[67]
[68] dat hy soude bewijsen, *Dat wy het geloove niet en*
[69] *moeten leyden daer wy willen*, *maer volgen daer het*
[70] *selve leyt: ende aen de nakomelingen niet het onse*
[71] *geven*, *maer bewaren het gene wy van onse ouders*
[72] *hebben*. Gelijck Vincentius Lirinensis seer wel
[73] segt in zijne Vermaninge Tegen de Ketteryen.

*Dijn uytgekosen deel, *dijn erffenis, *dijn vee;[759]
Gewapent *met de locht, en met de gantsche zee.
Die staend' op uw' bevel, en weder opgeswollen,
Quam op des vyants macht, en gants zijn heyr te rollen,
Inslockte gants het heyr. ghy die tot uwe macht,
Ons door uw nederheyt, en kintsheyt hebt gebracht,[764]
*Die, sijnde dat ghy waert, *geworden *daer beneven,[765]
Het gene dat wy zijn, en allebey gebleven;[766]
Hebt beyde, dat wy zijn, en dat ghy selve waert,
*Vereenigt sijnd' in u, doen varen oppewaert.

[1] *Dijn uytgekosen deel*.]

[2] Alsoo wort het volck Israels genaemt Deuteron.
[3] 32, van Mose in zijnen treffelicken Lofsanck,
[4] daer hy segt: *Want het deel des Heeren*, *is zyn*
[5] *volck*, *Iacob is het snoer zijner erve*.

[6] *dijn erffenis*.]

[7] Het selve volck wort de erve ende het erfdeel,
[8] ofte erffenis des Heeren, genaemt op vele
[9] plaetsen. Gelijck 1 Reg.8,33. Siet oock Deuteron.4,20.
[10] in het 2 Sam.21,3. Psalm 47,5. Zach.
[11] 2, 12.

[12] *dijn vee*.]

[13] Is de Heere Christus, gelijck boven geseyt is,
[14] ende hy sich noemt eenen herder, soo moet oock[14]
[15] Israel, eygentlicken voortijden ende alleen zijn[15]
[16] volck genaemt, zijn kudde ofte vee zijn. Gelijck
[17] zy oock geseyt worden op vele plaetsen: ende[17]
[18] insonderheyt by Ierem. in het 13, 17, ende 23
[19] cap. ende in het 2, ende korts daer na in het 3 v.

[20] *met de locht*.]

[21] Dat de Heere den wint gebruyckt heeft in
[22] het verderf van Pharao met de zijne, blijckt genoech
[23] uyt den eersten Lof-sanck Mosis Exodi
[24] 15. daer hy segt in het 10 veers: *Du hebst met dijnen*
[25] *wint daer over geblasen*, *de zee heeftse gedeckt*,

[26] *zy zijn gesoncken als loot in geweldige wateren*.

[27] ***Die, sijnde dat ghy waert*.]**

[28] God, te weten, dat hy van te vooren was.[28]

[29] ***geworden daer beneven Het gene dat wy***
***[30] zijn*.]**

[31] Te weten mensche, dat wy zijn. Want de[31]
[32] Heere Christus, aennemende het vlees, bleef
[33] gants in den Vader dat hy was, ende wiert gants
[34] in de maeght dat hy niet en was, om ons te helpen
[35] uyt het gene dat wy waren, ende te maecken
[36] het gene dat wy niet en waren. Wy en hadden
[37] niet van het gene dat hy was, hy en hadde niet
[38] het gene dat wy waren. Tot dat hy heeft aengenomen
[39] het gene dat wy zijn, om ons mede te
[40] deelen van het gene dat hy hadde. Het welcke
[41] allen troost, ende alle hooge gedachten te boven
[42] gaet. Ende dat ist dat Ambrosius segt: *Ick en*
[43] *hadde het zijne*, *hy en hadde het mijne niet*, *op dat*
[44] *hy my mede deelen soude van het zijne*.

[45] ***daer beneven*.]**

[46] Dit woort en is oock niet te vergeefs ofte[46]
[47] sonder kracht, maer om te kennen te geven, dat
[48] de Godheyt niet en is verandert geworden in de
[49] mensheyt, maer dat de mensheyt, die hy niet en
[50] hadde, aengenomen wiert van de Godheyt, die
[51] in hem bleef dat zy was. Den auteur gebruyckt
[52] het woort *beneven*, om te toonen dat hy, die van
[53] eeuwigheyt God was, mens wordende niet en
[54] verloos dat hy was, gelijck Gennadius wel segt,
[55] maer sich daer beneven vernederde om te zijn,
[56] dat hy niet en was.

[57] ***Vereenigt zijnd' in u*.]**

[58] Onse natuere is met de Heere vereenigt, segt
[59] den auteur, in sulcker voegen, dat hy die de natuere
[60] hadde van den Vader, oock de natuere
[61] heeft willen hebben van de mens, op dat, gelijck
[62] hy blijft de selve met den Vader, in het aensien
[63] van zijne natuere, zijnde een ander als de Vader

[64] in het aensien van de persoone, hy oock hebbende
[65] twee natueren, de Vaders ende de onse, nochtans[65]
[66] maer een en soude blijven in het aensien van
[67] de persoon. Ende op dat, gelijck de Sone niet
[68] en kan gescheyden worden van den Vader, om
[69] de eenigheyt van de natuere, de mens oock niet
[70] en soude gescheyden worden van God, als sijnde
[71] zijne natuere aengenomen van den Sone Godes
[72] in eenigheyt van persoone. Want het de selve is,
[73] Christus God, ende Christus mens: ende allebey
[74] tot troost van de mens, als die God sijnde, ende
[75] God blijvende, oock mens is geworden om de
[76] mens.

*Soo dat de mensheyt sit getogen van der eerden[769769]
Daer uwe Godheyt is, *van even grooter weerden[770]
In u die beyde sijt: in ons noch even swack,
Niet anders als een last, niet anders als een pack.
Die niet te min aen u geknocht en vast gesloten,[773]
Gesuyvert in ons hooft, en met zijn bloet begoten,[774]
Verheffen onsen geest, en trachten naer ons wit:
Te komen tot de plaets, daer ghy nu selve sit.[776]
*Maer op dat ons gemoet mach teenemael geraecken[777]
Tot onsen hoogen staet, ghy geeft ons hier te smaecken[778]

[1] *Soo dat de mensheyt sit.*]

[2] De mensheyt, segt den auteur, sit daer de
[3] Godheyt is in Christo, dat is, aen de rechter hant
[4] des Vaders. Ende dit is het gene dat van Ambrosio
[5] geseyt wort in zijn vierde Van het geloove:
[6] *Dat gelijck wy aen de rechterhant des Vaders in hem*
[7] (te weten Christo) *sitten*, *niet om dat wy met hem*
[8] *sitten*, *maer om dat wy in Christo sitten*, *door de vereeninge*
[9] *des lichaems Christi*, *dat wy soo oock in*
[10] *Christo leven*, *door de vereeninge zijns lichaems*.

[11] *Soo dat de mensheyt sit.*[1]

[12] De mensheyt is in Christo verheven, al ist dat
[13] de menschen noch tot hem niet en zijn verheven:
[14] jae ons hooft is verheven, ende wy de leden
[15] in het hooft. Ende daerom ist dat Maximus
[16] Taurinensis segt, sprekende van dese verholentheyt:
[17] *Daer een deel van my regeert*, *geloove ick*, *dat*
[18] *ick oock regeere: daer mijn bloet verheven wort*, *gevoele*
[19] *ick*, *dat ick worde verheven*, *daer mijn vlees*
[20] *verheerlickt wort*, *daer weet ick dat ick verheerlickt*
[21] *worde*. Een weynig daer na: *Want gelijck onse*
[22] *God in hem is*, *soo is ons bloet in hem*. Ende daer
[23] na: *Want in Christo heeft ons vlees ons lief: want*
[24] *wy zijn leden ende vlees van hem*, gelijck den Heyligen
[25] Apostel wel segt. Om kort te maecken,
[26] den Heere is vlees van ons vlees geworden in
[27] zijn geboorte, wy worden vlees van zijn vlees
[28] in onse wedergeboorte. Soo dat wy nootsaeckelick
[29] in hem zijn daer hy is, die om ons gekomen
[30] is daer wy zijn, ende geworden is dat wy
[31] sijn. Ende dat ist dat den Apostel 1 Corinth.6

1 Citaat ten onrechte herhaald.

[32] leert, *Dat wy leden zijn van Christo: jae ons eygen*[32]
[33] *niet en zijn*. Dat ons lichaem, onsen geest, door
[34] hem ende in hem, Gode toekomen. Dat de[34]
[35] Heere ons sal verwecken door de kracht van
[36] hem die opgeweckt is: aen welcken wy gebonden
[37] ende vast geknocht sijn, gelijck de leden aen
[38] malkanderen, ende dies volgende, dat de leden
[39] alreede in het hooft sijn verheven. Gelijck hy
[40] uytdruckelick spreeckt Ephes. 2, 6, *Dat de Heere*
[41] *ons met Christo Iesu in de hemelen geset heeft*, *ofte*
[42] *heeft doen sitten*.

[43] *Van even grooter weerden In u die beyde sijt*.]

[44] Om dat zy met de Godheyt in een persoone
[45] vereenigt is. Ende daerom segt ten rechten[45]
[46] Chrysostomus op den brief tot de Hebreen: *Het*
[47] *is een sake*, *die schrickelick ende te verwonderen is*,
[48] *dat ons vlees daer boven sit*, *ende wort van de engelen*,
[49] *ende eertsengelen*, *ende Cherubin ende Seraphin aengebeden.*
[50] *Het welcke ick dickwils overdenckende van*[50]
[51] *my selven gae*, *ende krijge een groot gevoelen van*
[52] *het menschelicke geslachte*. Ende wel ten rechten,
[53] als dat de Heere Christus met eenen dry dobbelen[53]
[54] bant in sich heeft vereenigt: Ten eersten,
[55] van zijne eeuwige verkiesinge, daer mede dat[55]
[56] hy ons tot zijne leden heeft verkosen: ten
[57] tweeden van ons vlees, dat in eenen persoon met
[58] hem is vereenigt: ten derden door den bant van
[59] zijnen geest, die ons volkomelick in, ende met
[60] hem vereenigt.

[61] *Maer op dat ons gemoet*.]

[62] Den auteur, om desen Lofsanck te besluyten,
[63] gaet toonen, dat gelijck de mensheyt in de Heere
[64] Christo soo vereenigt is met de Godtheyt, dat
[65] geen mens sonder den middelaer van God ende
[66] de menschen, de mens Christo, tot God kan komen,
[67] de selve ons oock eenen middel nagelaten[67]
[68] heeft, om met hem volkomelick vereenigt te
[69] worden: te weten, de spijse van zijn vlees, den
[70] dranck van zijn bloet. Waer in het leven van de[70]
[71] geloovige, de middel om het lichaem ende den
[72] geest des selven deelachtig te worden, volkomelick[72]
[73] bestaet. Overmits dat dit het rechte broot
[74] der Enghelen is, daer de propheet David af
[75] spreeckt, Psalm.78,25, de rechte maeltijt van de
[76] sielen, het ware manna der genaden, het welcke

[77] den honger verdrijft inder eeuwigheyt, om dat
[78] het is het broot van eeuwigheyt. Het hemelsche
[79] fonteyn water, dat den dorst verslaet, om dat het
[80] komt uyt den steen, die Christus was, gelijck
[81] den Apostel wel segt, 1 Corinth.10,4. Het welcke
[82] onse siele soo voet, dat wy in het gene dat wy
[83] nemen, opgenomen, in het gene dat wy eten,

Vw vlees, uw dierbaer bloet: set ons aen uwen dis,[779779]
Bereyt ons hier de spijs van uw geheugenis.[780]
Daer worden wy gevoet, *niet met het broot van heden,
Maer met den waren kost van aller eeuwigheden:
Gaen boven tot in u: wy worden met het hert,[783]
Deelachtig van uw' vreugt, gevoelen uwe smert.
Wy springen uyt het vlees, en worden gans ontbonden,
*Gaen loopen met den geest tot binnen in uw wonden:
*Wy mesten ons gemoet, en lesschen onsen dorst[787]
In uw gebroken lijf, in uw bebloede borst.
Daer vinden wy de vreugt die namaels sal verschijnen,[789]
En suygen uyt de melck die niet en sal verdwijnen:[790]
Het voetsel van de siel, dat niet en sal vergaen,
Verborgen in uw vlees, *o grooten[a]pelikaen![792]
Die om u eygen volck te laven en te spijsen,
Vw' lichaem hebt gescheurt, en weder doen verrijsen;
Herboren door de doot: wy suygen uyt de wijn,
De wijn van hemelrijck, *tot dat wy droncke sijn:
Versmooren in uw doot, ons sinnen en gedachten,[797]
Die allen tegenspoet en swarigheyt verachten:

[1] verandert worden. Indien wy het selve nuttigen,
[2] gelijck wy behooren, met een vast geloove, en[2]
[3] suyver gemoet. Soo dat de Heere als in ons, ende
[4] voor onsen oogen gekruyst wort, door de gedachtenis
[5] van zijn lijden: ende wy in hem, door[5]
[6] het dooden van ons leven.

[7] ***niet met het broot van heden*****.]**

[8] Dat is, met het verganckelicke broot, ofte met
[9] het dagelicksche broot, daer wy in het gebedt
[10] des Heeren dagelicks om bidden. Al ist dat S.
[11] Augustinus, op de woorden des Heeren by S.
[12] Luca, oock het broot daer wy om bidden, op dit[12]
[13] broot uytlegt: gelijck oock Cyprianus in zijn
[14] uytlegginge op het gebedt des Heeren, met
[15] meer andere van de Vaders. Om dat zy dat alle[15]
[16] dage plachten te nuttigen.

[17] ***Gaen loopen met den geest tot binnen in uw***
[18] wonden**.**

[19] Cyprianus, sprekende van dit sacrament in
[20] zijn boeck daer van geschreven: *Wy hangen hier*
[21] *door aen het cruys*, *wy suygen hier door het bloet*,
[22] *jae wy steken hier door tot binnen in de wonden onses*[22]

[23] *saligmakers*.

[24] ***Wy mesten ons gemoet*.**

[25] S. Augustinus, uytleggende de woorden des
[26] Heeren by S. Luca, *Het is weynig* (segt hy) *dat*
[27] *wy ontfangen*, *ende worden in het herte gemest*, *want*[27]
[28] *het gene dat wy gelooven*, *voet*; *niet dat wy sien*.

[29] ***O grooten pelikaen*.]**

[30] Siet hier van in de uytlegginge die beneden
[31] volgt, daer alle woorden ende manieren van[31]
[32] spreken, wijtloopig uytgeleyt worden.

[33] ***tot dat wy droncke sijn*.]**

[34] Cyprianus op de plaetse alreede verhaelt:
[35] *Hoe treffelick is de kelck*, *hoe heylig is dese dronckenschap?*
[36] *daer door dat wy van ons selven gaen*, *ende*[36]
[37] *gaen by God: vergetende het voorige*, *strecken ons*
[38] *uyt tot het volgende*. Een weynig daer na: *Dese*
[39] *dronckenschap en ontsteeckt de sonde niet*, *maer*[39]
[40] *blustse*.

Sijn meester van ons self, en breken uyt den ban:[799]
800 *Vertreden Behemoth, *staen op Leviathan.[800]
*Verlosser weest gegroet, *gesalfde weest gepresen,
*Die sijt, en waert te voor, en eewelick sult wesen:
*O Alpha sijt gelooft, het aller eerste goet[803]
Dat onse siel verheugt, *O mega sijt gegroet.[804804804]

[1] *Vertreden Behemoth.*]

[2] Alsoo naemt den H. Iob.40, 10, gelijck eenige
[3] seggen, den elephant: gelijck andere, alle
[4] groote ende schrickelicke dieren. om te kennen
[5] te geven de macht des Heeren. Den auteur heeft
[6] het woort hier gebruyckt voor alle krachten,
[7] maer in sonderheyt des duyvels,

[8] *staen op Leviathan.*]

[9] Alsoo wort in het selve Iobi 5. 20, ghenaemt
[10] de walvis, ofte soo eenige meynen, alle groote
[11] visschen des meers. Gelijck Esai. 27,1, het selve
[12] woort voor de groote draeck, dat is, den duyvel
[13] wort genomen. Daer Procopius aenteyckent,[13]
[14] dat het woort Leviathan eenen eygen naem is,
[15] ende alsoo by de Hebreen gebruyckt wort: doch
[16] den duyvel beteeckent. die niet alleen, segt hy,
[17] slange, draeck, maer oock walvis, basiliscus, ende
[18] leeuw in de schriftuere wort genaemt. Den
[19] auteur gebruyckt met den prophete Iob alle
[20] beyde de woorden, om te kennen te geven alle
[21] machten ende krachten, die de mens soude
[22] mogen vreesen, ofte die hem te machtig sijn.

[23] *Verlosser.*]

[24] Verstaet den naem Iesus.

[25] *gesalfde.*]

[26] Verstaet den naem Christus.

[27] ***Die sijt, die waert te voor, end' eeuwelick sult***
[28] wesen.]

[29] Apocalyps.1, 4.

[30] ***O Alpha sijt gelooft.***]

[31] Dat is, het beginsel: gelijck de Alpha, by de
[32] Griecken de eerste letter is, ende by ons de A.
[33] Alsoo wort de Heere genaemt Apocalyps. 1, 5,
[34] 8, ende 11.

[35] ***O mega zijt gegroet.***

[36] Dat is, het eynde, om dat O mega, dat is, de
[37] groote O, de leste letter is in de Griecksche
[38] sprake. Gelijck de Heere Christus oock het eynde
[39] is van alles. Apoc.1,8, ende 11, *Ick ben de* A,
[40] *ende de O: de eerste ende de laetste*. Ende, *Wie en*
[41] *soude hem niet prijsen* (segt Gregorius, sprekende
[42] van de geboorte des Heeren) *die van den beginne*
[43] *is? Wie en sal hem niet loven*, *die de leste is?* Die
[44] verder gehaelde uytleggingen op dese letteren[44]
[45] wilt hebben, in het aensien dat zy op de Heere[45]
[46] Christo geduyt worden, lese Tertullianum in
[47] zijn boeck *De Monogamia*, Epiphanium in zijn
[48] Ancyrato, die de selve op de twee natueren in
[49] den Heere duydet: ende Originem op Iohannem.
[50] Wy sullen ons by de woorden van den
[51] Heyligen Iohannes houden, ende daer by
[52] blijven.

Eynde vande Geestelicke uytleggingen.

Eindnoten:

(1) De eerste aantekening gaat aan de tekst van Heinsius vooraf en dient als inleiding op de gehele hymne gezien te worden. Christus wordt ‘de steen des aenstoots’ genoemd: Jes. VIII:14: Dan zal Hij ulieden tot een heiligdom zijn, maar tot een steen des aanstoots en tot een rotssteen der struikeling den twee huizen Israëls, tot een strik en tot een net den inwoners te Jeruzalem. Rom. IX:32/3:...want zij hebben zich gestoten aan de steen des aanstoots, gelijk geschreven is: Zie, ik leg in Sion een steen des aanstoots en een rots der ergernis, en een iegelijk die in Hem gelooft zal niet beschaamd worden. Dit laatste citaat berust op Jes. XXVIII:16 en op Jes. VIII:14, naar de Septuagint. Naar christelijke verklaring is met de steen des aanstoots in het Oude Testament Christus bedoeld; zie Matth. XXI:42, Luc. II:34, enz. Vanaf de eerste aantekening vinden we een paradoxale uitdrukkingswijze, waartoe de schrijver wel genoopt is door de te behandelen

stof. Christus is nog maar nauwelijks ten hemel gevaren, of de twijfel aan zijn goddelijkheid begon zich af te tekenen: de drie eerste evangeliën werden verkeerd geïnterpreteerd.

1 Nu eerst begint Heinsius' Hymne, met een parafrase van de Johannesproloog. Allereerst de woorden: In den beginne was het Woord, en het Woord was bij God, en het Woord was God. Deze tekst, aldus Scriverius, gaat parallel met Genesis I:1: In den beginne schiep God hemel en aarde.

Johannes denkt bij zijn eerste evangelievers aan Genesis, of liever aan de auteur van dit Bijbelboek: Mozes, Heinsius denkt aan Johannes; aldus ontstaat de trits Mozes-Johannes-Heinsius. Dit is geen pedanterie, het is het gevoel voor traditie.

(45) Johannes' bedoeling is het de Joden en ketters duidelijk te maken, dat Christus niet geschapen is, zoals de wereld en de mens geschapen zijn door God.

Johannes noemt Christus het Woord. Dit tracht Scriverius nu verder uit te leggen, door te wijzen op een tweeledige betekenis van het begrip Woord. Allereerst betekent het dat het Woord (Christus) de wijsheid Gods is. Bovendien is Christus het, die deze wijsheid van God ons heeft meegedeeld en uitgelegd, namelijk tijdens zijn aanwezigheid op de aarde. Hiermee is de eenheid van Vader en Woord in eerste instantie zo volledig mogelijk gegeven.

Nu volgt er een toevoeging: het Woord is ‘niet anders... dan een recht beelt van ons verstant ende reden, de selve uytdruckende ende openbarende’. De wijsheid van de Vader wordt gerealiseerd in het Woord, de Zoon. De voortreffelijkste wijze waarop het verstand zich kenbaar kan maken is de taal, het woord. Welnu: God denkt in zichzelf, naar binnen toe; Christus, het Woord, is de naar-buiten-wending van het in God gedachte. Zoals onze gedachten zich in woorden openbaren, zo openbaart het Woord, wat in God aan overdenkingen leeft. Het Griekse woord logos betekent dan ook: rede en woord (vgl. in het Latijn de toevallig overeenkomende woorden ratio-oratio).

p. 208 (14) Dei spiritus et dei sermo et dei ratio, sermo rationis et ratio sermonis et spiritusutrumque Jesus Christus dominus noster-, nobis, discipulis Novi Testementi, novam orationis formam determinavit. (Zie G.F. Diercks: Tertullianus De Oratione, diss. A'dam, 1947; voor tekst en vertaling p. 5 v., voor de commentaar p. 54 v.). Tertullianus: De Oratione Liber in init. (P.L. 1, 1251).

Hier lezen we weer hetzelfde: Het Woord van God en de wijsheid van God, het woord van de wijsheid en de wijsheid van het woord, die identiek zijn.

(19) De commentaar gaat over van ‘Het woort’ naar ‘Het woort was’. Nogmaals worden de woorden van Mozes en Johannes naast en tegenover elkaar gezet. Alles wat geschapen is heeft een begin gehad, maar het Woord was er, toen de schepping een feit werd: het heeft dus geen begin gehad. Het Woord is niet geschapen, maar door het Woord is alles geschapen. Het Woord, Christus, is dus de Schepper.

(31) Ambrosius: De Fide ad Gratianum (P.L., 16, 527 vv.) is vol van deze gedachte. Het citaat is gedeeltelijk te vinden in kolom 541: Quod enim erat in principio, non includitur tempore, non principio praevenitur.

(40) De uitlegging van Joh. I:1 duurt voort. Het accent is nauwelijks verlegd; de annotatie houdt zich weer bezig met het ‘in den beginne’, ‘voor den tijt’. Christus was er voor de schepping begon. Het Woord heeft geen begin gehad, het Woord is buiten en boven en voor de tijd.

Scriverius citeert de profeet Micha (V:1, *niet:* 5, vers 2): En gij Bethlehem Efratha, zijt gij klein om te wezen onder de duizenden van Juda, uit u zal Mij voortkomen die een Heerser zal zijn in Israël, en wiens uitgangen zijn *van ouds van de dagen der eeuwigheid*.

De laatste woorden van deze befaamde tekst zijn door de annotator weergegeven met de woorden: ‘van den beginne..., voor de dagen des werrelts’.

(50) Joh. I:1: en het Woord was *bij God*. Heinsius volgt het evangelie op de voet. Uit deze woorden is een belangrijke conclusie te trekken: als het Woord bij God was, kan het niet anders of de Zoon is onderscheiden van de Vader: de Zoon is immers *bij Hem*. Dit tegen de ketterij van Sabellius (3de eeuw), die van geen onderscheiding van Vader en Zoon wilde weten en sprak van υἱοπάτωρ.

(60) Scriverius stelt zich op het standpunt van Augustinus: de Zoon is de Zoon, de Vader is de Vader, hoewel zij beiden één God zijn. Zie Augustinus: De Trinitate, I, 4, 7 (P.L., 42, 824): Ideoque non sunt tres dii, sed unus Deus.

(64) Hoewel Vader en Zoon onderscheiden één zijn, is toch de Zoon uit de Vader voortgekomen. Kroongetuige is de Psalmist David (Ps. II:7): Gij zijt mijn Zoon, heden heb Ik u gegenereerd. Het gaat dus toch om een geboorte, overigens niet om een eerder en later zijn. De Zoon rijst uit de Vader, als het licht uit de zon, een beeldspraak die in de oud-christelijke letterkunde vele malen voorkomt. Zie beneden.

(71) ἀνατέλλειν: Zie II Petr. I:19 over Christus: ἕως οὗ ἡμέρα διαυγάσῃ καὶ φωσφόρος ἀνατείλῃ ἐν ταῖς καρδίαις ὑμῶν. - Ook te vinden bij Ignatius (Ad Magn. IX, 1) en Joh. Chrysostomus (Hom. in Pascha VI, 1: ἀνατολαὶ ἀνατολῶν (= opgang der opgangen).

1 *geresen:* voortgekomen.

2 *De selve God:* dezelfde God; *in het wesen:* in het zijn.

3 (77) In de tekst: Maer niet te min de Soon; in de annotatie: Maer evenwel (de Soon). In de aantekening volgt een samenvatting van het weinige, maar moeilijk te begrijpene, dat de dichter tot nu toe gezegd heeft. Ten eerste: God, het Woord, dus de Zoon, is van eeuwigheid. Ten tweede: de geboorte van het Woord uit de Vader is voor de tijd. Ten derde: de Zoon is onderscheiden van de Vader. Ten vierde: Het Woord is God en ten vijfde: Het Woord is dezelfde als God de Vader. Maar hoewel Vader en Zoon één zijn, zijn ze toch onderscheiden.

3 (95) De Zoon erft de macht, de heerlijkheid van de Vader, evenals zijn naam. Deze situatie wordt gebaseerd op twee Bijbelteksten. Hebr. I:2: (God voortijds veelmaal en op velerlei wijze tot de vaderen gesproken hebbende door de profeten, heeft in deze laatste dagen tot ons gesproken door de Zoon), welke Hij gesteld heeft tot een erfgenaam van alles, door welke Hij ook de wereld gemaakt heeft. Het laatste fragment van dit citaat is uiterst belangrijk: God heeft door de Zoon de wereld gemaakt. Christus is dus van eeuwigheid af de Zoon, die zijn macht van de Vader heeft gekregen. Dezelfde gedachte ook in Joh. I:3: Alle dingen zijn door Hem geworden, en zonder Hem is niet één ding geworden, dat geworden is.
De tweede tekst is Joh. III:35: De Vader heeft de Zoon lief, en heeft alle dingen in zijn hand gegeven.
Hier ligt de nadruk op de afhankelijkheid van de Zoon van de Vader.

1 *Ten rechten:* Terecht.

4 *van de selve:* daarvan

5 *soo haest....niet:* nauwelijks, nog maar net.

6 *gescheyden:* heengegaan.

9 *den selven....die:* hem (Christus)....die.

11 *Dat is:* dat wil zeggen.

(11) Het Johannesevangelie wordt uitgezonderd. De genoemde foutieve interpretatie der evangeliën openbaart zich in de onjuiste inzichten aangaande Christus' wonderbaarlijke geboorte, waarover het Johannesevangelie anders en op zeer eigen wijze spreekt. Heinsius' Christushymne is in het begin geheel gebouwd op de eerste verzen van het vierde evangelie: vermoedelijk meent de dichter dat daar de zuiverste bron te vinden is voor de menselijke kennis aangaande Christus, God op aarde. Ook Nonnus, belangrijke bron voor Heinsius inzake Bacchus, heeft dit evangelie geparafraseerd.

12 *nederheyt:* staat van vernedering; *onderdruckinge:* eliminering.

14 *met moetwil:* met (boos) opzet.

15 *Cerinthianen:* volgelingen van de gnosticus Cerinthus, over wie weinig bekend is (1e eeuw). Irenaeus (Adv. Haeres. III, 11, 1) zegt dat Johannes zijn evangelie tegen C. schreef. Zie ook r. 17; *Ebioniten:* eveneens gnostici, een joods-christelijke sekte te Jeruzalem. Ebion is een apocryfe figuur.

(15) Als eerste ketters noemt Scriverius gnostische Bijbelinterpretatoren, die Christus gezien hebben als een zoon van Jozef zonder meer, waarmee Christus' goddelijkheid geloochend werd. In het algemeen mag men van deze groeperingen zeggen, dat ze meenden dat Christus slechts als mens had geleden.

16 *Josephs:* van Jozef, de bruidegom van Maria

17 *Om:* Met het doel; *bejegenen:* bestrijden; *is den heyligen....veroorsaeckt geweest:* is de heilige evangelist Johannes ertoe gebracht...

(17) Tegenover deze ketterse meningen staat nu, met name genoemd, de evangelist Johannes, en in het bijzonder diens evangelieproloog. Johannes was ‘de lust en het vermaecken des Heeren’; even verder noemt Scriverius Johannes ‘eenen Secretaris van den hemel’: Johannes is de bij uitstek beminde discipel van Jezus; bij het Laatste Avondmaal rustte hij aan Christus' borst (Joh. XIII:25). Scriverius gaat naar ons gevoel wel heel ver in barok-allegorische interpretatie als hij zegt dat Johannes de diepste verborgenheid over de relatie van de Vader en de Zoon ‘daer uyt gesogen hadde’. Zo wist Johannes dingen die tot dan toe zelfs aan de engelen onbekend waren. Dit diepste geheimenis, dat in het eerste deel van de hymne onderwerp van overwegingen is, komt in het kort hier op neer: Christus, die voor de mensen mens geworden is, was reeds voor zijn menswording de eeuwige Zoon van God, existeerde reeds voor de schepping, ja van eeuwigheid af, als God.

22 *Secretaris:* ‘geheimschrijver’.

(23) De belangrijkste bron is Chrysostomus; voor Johannes aan de borst van Christus: Hom. in Jo., I, 2, (PG, 59, 25); de gedachte van Johannes als Secretaris: id. (PG, 59, 26); de zaken die zelfs aan de engelen onbekend waren: id., 26.
Het is begrijpelijk dat de oude christenen zich reeds gedwongen voelden het onvoorstelbare mysterie van Christus, God en mens, te bestuderen, ook terwille van de apologie. Zij bestreden hen die andere meningen waren toegedaan. Christus is van eeuwigheid, geboren uit de Vader, en Hij is ook mens geweest.
p. 206 (37) Heinsius' uitgangspunt, aldus Scriverius, voor zijn bespiegelingen over Christus als God, is in de Bijbel te vinden en in de uitleggers van de Bijbel: de oud-christelijke auteurs.

26 *na:* naar, wat betreft.

27, 28 *voor:* ante.
30 *soo in Synoden als in schriften:* mondeling op synoden en schriftelijk.
35 *wet:* voorschrift.
36 *hoe....komen:* hoe ver zij zouden mogen gaan.
41 *gematigt:* beperkt.
45 *heeft zijn oog-merck genomen:* gelet heeft op, aansluit bij.
47 *den auteur:* de schrijver (Heinsius).
5 (1) Christus schepper van de wereld (Joh. I:3). Paulus verwijst naar deze Johannestekst in Col. I:16: Want door Hem zijn alle dingen geschapen die in de hemel en die op de aarde zijn, die zienlijk en die onzienlijk zijn, hetzij tronen, hetzij heerschappijen, hetzij overheden, hetzij machten: alle dingen zijn door Hem en tot Hem geschapen. Christus wordt hier aangeduid als de grond, waarin de schepping geworteld is. God schept door middel van Christus. Christus is ook het doel ('tot Hem') en de kracht, waarin alles vastheid en orde heeft (Brouwer). In het slot van het citaat noemt Paulus de engelen machten, tronen, heerschappijen, enz.
(3) Een citaat van Augustinus: De Trinitate, I, 6, 9 (P.L. 42, 824): Alles wat is, is òf God, òf schepsel; Omnis enim substantia quae Deus non est, creatura est; et quae creatura non est, Deus est. Hiermee is de situatie scherp getekend. Het Woord is dus God, is schepper. Het is, nogmaals gezegd, eeuwig.
(6) Nu citeert Scriverius een passage uit het boek Spreuken (VIII:27 vv). De Wijsheid uit dit Bijbelboek is steeds opnieuw geïdentificeerd met Christus. Het hoofdstuk begint aldus: Roept de Wijsheid niet, en verheft niet de verstandigheid haar stem? Vs. 22: De Heer bezat mij in het begin zijns wegs, vóór zijn werken, van toen aan. Ik ben van eeuwigheid af gezalfd geweest, van de aanvang, van de oudheden der aarde (23). Ik was geboren als de afgronden nog niet waren, als nog geen fonteinen waren, zwaar van water (24); aleer de bergen ingevest waren, vóór de heuvelen was ik geboren (25): Hij had de aarde nog niet gemaakt, noch de velden, noch de aanvang van de stofjes der wereld (26). Toen Hij de hemelen bereidde, was ik dáár; toen Hij een cirkel over het vlakke des afgronds beschreef (27), toen Hij de opperwolken van boven vestigde, toen Hij de fonteinen des afgronds vastmaakte (28).... toen was ik een voedsterling bij Hem, en ik was dagelijks zijn vermakingen, te aller tijd voor zijn aangezicht spelende, spelende in de wereld zijns aardrijks, en mijn vermakingen zijn met de mensenkinderen (30 v.).
Scriverius vraagt in het bijzonder aandacht voor de wijze van zeggen in deze verzen: hij, die was, toen de hemel geschapen werd, was er voor de hemel; degene die in den beginne was, was er voor den beginne.
2 *wilt:* wil (de vorm komt in deze tekst vaker voor); *bewijsen:* aanwijzen.
3 *het al:* alles.
7 *die:* degene die.
8 *te kennen...gegeven:* heeft doen kennen.
9 *beelt:* uitdrukking, vormgeving.
22 *op:* met betrekking op, op basis van.
30 *dat:* antecedent: alles (acc. c. inf. constructie).
34 *maer voorgekomen:* maar is aan het begin voorafgegaan.
44 *uyt te nemen:* uit te zonderen.
57 *hy:* Heinsius.
59 *in het aensien:* in dit opzicht.
65 *zijn....Vader:* zijn geboorte uit de Vader, die 'einmalig' is.
67 *geset:* inzetting, besluit.
68 *gewonnen:* verwekt.
73 *de selve:* deze.
75 *Dit woort:* nl. ἀνατέλλειν.
97/8 *daer....segt hy:* de zin 'loopt niet': waar hij van de Zoon sprekend, zegt.
8 (23) Christus de hulp van de Vader. Tegen de ketter Arius (256-336), die van mening was dat het Woord een schepsel en instrument was en in geen enkel opzicht gelijk aan het wezen van de Vader. De Arianen zijn steeds opnieuw door de kerkvaders bestreden.
(27) Theophylactus: Enarratio in Ev. Jo. (P.G. 123, 1139-1140). In deze passage richt Theophylactus zijn pijlen tegen Arius en Sabellius en aan de hand van de Johannesproloog weerlegt hij eerst Arius, als deze beweert dat Gods Zoon een creatuur is, en vervolgens Sabellius met zijn leer omtrent de Drieëenheid: hij neemt wel een eenheid aan, maar meent dat in de tijd drie opeenvolgende openbaringsvormen zich gemanifesteerd hebben. Basilius: Adv. Eunomium, Lib. IV (P.G. 29, 689 A), onder het hoofd: Quod filius creatura non est. Tertullianus: Adv. Praxean 7 (P.L. 2, 185), waar de auteur Joh. I:3 citeert.
8 (36) Christus de rechterhand Gods, een nadere aanduiding van Christus als 'des Vaders hulp'. Als God het schepsel schept, is zijn rechterhand daar nauw bij betrokken. De aantekening wijst er op dat er zeer vaak in de Bijbel sprake is van Gods rechterhand, die Scriverius wil zien als Christus. Er kan gedacht zijn aan plaatsen als Ps. CXXXVIII:7: Uwe rechterhand behoudt mij. Gewoner in de Bijbel over Christus, zittende ter rechterhand Gods.
8 *Hy was:* was Hij.

9 (43) Hetzelfde thema blijft van kracht: Christus 'het begin van allerhande saecken': Christus was er voor dat er iets was. Zie Col. I:15: Dewelke is het beeld des onzienlijken Gods, de eerstgeborene aller creature. Christus als zichtbare manifestatie van de onzichtbare God (Brouwer). Eerstgeborene betekent volgens Brouwer een eretitel voor hem die heerschappij heeft. De hierboven geciteerde Statenvertaling levert, indien we 'eerstgeborene' in de gewone betekenis opvatten wel moeilijkheden op in verband met de relatie Vader-Zoon.
Daarna een andere interpretatie: omdat alle dingen hun begin uit Hem hebben. Joh. I:3. Hieruit is weer de eeuwigheid van de Zoon te bewijzen: Als Hij alles schept, is Hij vóór alles.

9 *dan:* dus, derhalve; *allerhande saeken:* alle dingen in hun verscheidenheid.

10 *was te maecken:* gemaakt moest worden.

11 (62) Christus als het ware licht. Luc. II:32: Een licht tot verlichting der heidenen en tot heerlijkheid van uw volk Israël. Joh. I:4, 5 (niet: 45): In het zelve was het leven, en het leven was het licht der mensen; en het licht schijnt in de duisternis, en de duisternis heeft hetzelve niet begrepen. Jes. LX:1: Maak u op, word verlicht, want uw licht komt, en de heerlijkheid des Heren gaat over u op. Vele andere plaatsen: zie Trommius s.v. licht.

11-12 Heinsius speelt in deze twee regels op zijn wijze met het woord licht.
(66) Ter toelichting allereerst Joh. I:5: zie hierboven. Christus wordt vlees, komende temidden der dwalingen van Joden, Grieken en Romeinen. De wereld verkeert in een nachtsituatie, de nacht van het vlees. De zonde overheerst de mens, die door God goed geschapen was. Deze zondenacht wordt vergeleken met de drie dagen duisternis in Egypte (Ex. X:22). De nacht van de zonde duurt tot de komst van de tweede Adam, Christus, die het licht brengt, ja, het licht is.

5 *dese plaetse:* nl. van Heinsius; *eygentlick:* nauwkeurig; *afgemaelt uyt:* afgeschilderd naar, ontleend aan.

6 *treffelicke:* treffende.

10 *doe....vervattede:* toen hij de diepte (afgrond) in zijn omheining besloot(?) (Vgl. vert. Bijbelgenootschap).

20 *veerdich:* werkende, actief.

21 *het selve....met:* het zelfde....als, overeenstemt met.

26 *over sulcks:* op dit punt.

30 *dit woort:* Christus (het Woord, vs. 1).

73 *de nacht van het vlees:* de duisternis van de vleselijke (in bijbelse zin!) mens; *Het welcke:* antec. het vlees.

74 *in hem selven:* in zichzelf.

13 (1) Weer wordt de nadruk gelegd op de goddelijkheid van Christus èn op zijn Zoon-zijn. Allereerst spreekt Scriverius, in navolging van Heinsius, over het feit dat Christus als God zelf de oorzaak geweest is van zijn incarnatie, zijn leven als mens. Augustinus wordt in dit verband aangehaald: Encheiridion ad Laurentium, cap. 38 (P.L. 40, 251-252). Welbeschouwd lezen we bij Augustinus dat de incarnatie het werk is geweest van de hele Drieëenheid, terwijl noch Heinsius, noch Scriverius de Heilige Geest hier in hun betoog betrekken. De woorden van Augustinus luiden: Sed cum illam creaturam, quam Virgo concepit et peperit, quamvis ad solam personam Filii pertinentem, tota Trinitas fecerit; neque enim separabilia sunt opera Trinitatis; cur in ea facienda solus Spiritus Sanctus nominatus est? An et quando unus trium in aliquo opere nominatur, universa operari Trinitas intellegitur? Ita vero est, et exemplis doceri potest; zie ook August. De Trinit., II, X, 18 (P.L. 42, 857):.... visibilem namque Filii solius personam invisibilis Trinitas operata est.
(8) Vervolgens is er sprake van God de Zoon, naar aanleiding van een groot citaat van Hilarius: De Trinitate, Lib., IX, 7 (P.L. 10, 286 A): Nam tametsi in partu et passione et morte naturae nostrae res (of: rem) peregerit; res tamen ipsas omnes virtute naturae suae gessit, dum sibi ipse origo nascendi est, dum pati vult quod eum pati non licet, dum moritur, qui vivit. Et tamen cum haec Deus per hominem agit, ex se natus, per se passus et ex se mortuus; non et hominem se non egit, dum et natus et passus et mortuus est.
Samenvattend leren we uit het citaat het volgende: Al is het ook zo dat God mens geworden is, de menselijke natuur aangenomen heeft (Hij werd geboren, leed en stierf), dan is het daarnaast toch ook zo, dat Hij deze menselijke natuur heeft aangenomen uit kracht van zijn goddelijke natuur. Zoals Hij zijn vleeswording zelf gewild heeft, zo heeft Hij zelf willen lijden, als mens, wat Hij als God niet lijden kan. Als God kan Hij slechts leven, terwijl Hij toch sterft. Hij is als mens geboren, door zijn eigen kracht en Hij doet wat de mens van nature eigen is. Men kan het ook zo uitdrukken: Christus is God, Hij wordt mens naar eigen wil, en lijdt als mens wat de gewone mens lijdt.

13 *Geboren door zijn kracht:* Hij was (samentrekking) geboren door zijn eigen kracht; *en door zijn kracht verworven:* en door zijn eigen kracht heeft Hij (geen samentrekking meer) verworven.

14 (22) Christus sterft, ook naar eigen verkiezing, door eigen kracht. Joh. X:18: (Daarom heeft mij de Vader lief, overmits Ik mijn leven afleg, opdat Ik hetzelve wederom neme). Niemand neemt het van mij, maar Ik leg het van mijzelve af: Ik heb macht hetzelve af te leggen en heb macht hetzelve wederom te nemen; dit gebod heb Ik van mijn Vader ontvangen.

Daarmee, aldus de annotator, wil Christus te kennen geven, dat Hij niet alleen gestorven is krachtens zijn eigen wil, maar Hij drukt er bovendien zijn macht en kracht mee uit, die in de theologie 'potestas activa' heet, d.w.z.: Hij die zijn leven geeft, is in staat, zo het Hem belieft, het leven weer aan te nemen, zoals Hij ook gedaan heeft. Immers, Christus staat op uit het graf en hiermee bewijst Hij aan de mens zijn goddelijke macht. Voor *potestas of potentia activa* zie Thomas van Aquino: *Disputationes de Veritate*, *quaestio* 16, a 1 ad 13. Potentia activa est principium agendi in aliud; passiva est principium patiendi ab alio.
Men zou kunnen denken dat het koninklijke woord van Christus uit Joh. X door Scriverius geciteerd genoeg zou geweest zijn om deze zaken aan de lezer duidelijk te maken.
Heinsius voegt aan hetzelfde gegeven echter een nieuw aspect toe: Christus is God, omdat Hij naar eigen wil mens geworden is. Ook de annotator geeft hier weer een toelichting, ditmaal meer stichtelijk dan dogmatisch van aard: er is immers sprake van 'eenen grooten troost voor de siele'. Het Woord is mens geworden door eigen wil en is toch God gebleven. En de troost voor de ziel ligt hierin dat het menszijn van Christus zo met zijn goddelijkheid verbonden is, dat Hij niets als mens geleden heeft, of we weten ook dat Hij het als God ook niet had kunnen lijden. Hij is uit eigen wil vernederd, opdat de mens in Hem onderdanig zou zijn. Dit is de grond van onze zaligheid. Alleen uit eigen wil kan men onderdanig zijn. Het is dezelfde persoon, die gestorven is als mens, en die als God kon niet-sterven. Hij is, tenslotte, gestorven, om het leven te geven.
Nog voordat er mensen bestonden heeft Christus reeds besloten als mens de mens te redden. Zie vooral vs. 23 v., opnieuw geciteerd in de aantekening. Niets schijnt meer in strijd met de goddelijkheid van Christus dan juist zijn sterven. En toch is juist dit sterven gebeurd 'door den raet ende wille van zijne eewige Godheyt'. Dit goddelijk plan stond reeds 'van den beginne' af aan vast en op de juiste tijd werd dit plan verwerkelijkt. Het zou dwaasheid zijn te menen dat Christus, die zoveel zorg voor de mens en de schepping toont, zonder zijn wil gestorven zou zijn, zomaar en bij wijze van spreken toevallig. In dat geval zou Hij geen God zijn. God doet alleen datgene wat Hij wil, en als Hij tegen zijn wil zou geleden hebben en gestorven zou zijn, was Hij geen God.

14 *geleden en gestorven:* Hij heeft geleden en is gestorven (hier is geen sprake meer van samentrekking!).
15 *mensheyt:* mens zijn.
16 *geschiet:* plaats heeft, tot stand komt.
17 *Geworden:* Hij is geworden; *ware mens:* als waarachtig mens.
19 *vlees:* lichaam; *raet:* plan, besluit.
20 *Noch....alleen:* terwijl hij alleen nog (maar) God was (zonder menselijke natuur); *genomen:* aangenomen.
22 *Besloten:* heeft hij besloten; *bewaren:* redden.
24 *gront:* diepte.
3 *na:* naar.
13 *van zijne natuere* (accent op zijne): van zijn goddelijke natuur.
14 *gelijckerwijs als hy hem selven een beginsel is:* zoals hij voor zichzelf een begin is.
16 *niet lijden:* obj.
17 *door de mensche*, *als die:* met gebruikmaking van de menselijke natuur (door Hem aangenomen), daar hij toch.
19 *en laet...te doen:* houdt hij niet op te doen, blijft hij doen.
28 *met zijne wil:* vrijwillig.
30 *gelaten:* verlaten.
32 *in het aensien dat:* met het oog hierop dat.
39 *mensheyt:* menselijke natuur.
41 *niet:* niets.
42 *dat hy het hadde konnen niet lijden:* dat hij in staat was geweest het niet te lijden.
44 *om dat:* opdat.
48 *de selve:* dezelfde.
49 *niet sterven:* obj.
59 *raet:* plan, besluit.
64 *als die*....: daar hij....
72 *voorsichtigheyt:* voorzienigheid
74 *verstreckt:* uitstrekt; *Matthaei*....: Matth. VI en X, 29, 30.
78 *ende te gelooven:* en tegelijk te geloven (tegenstrijdig met het vorige).

25 Christus als de Wijsheid van de Vader. (5) Tot dit doel eerst een verwijzing naar het oud-testamentische boek Spreuken, waarin een gepersonifieerde figuur, Wijsheid, optreedt, die de mensen goddelijke wijsheid leert. De Wijsheid zet de mens levensvoedsel voor. In VIII:23-31 is deze personificatie het scherpst te ontdekken: de Wijsheid is dan de eerstelinge der schepping Gods en zij bestond reeds voordat God de aarde geschapen had. Deze opvatting uit het Spreukenboek sluit zeer wel aan bij Joh. I:1-18, het evangeliegedeelte dat Heinsius hier volgt. Spreuken VIII:22: De Here bezat mij in het begin zijns wegs, vóór zijn werken, van toen aan.

Het tweede citaat is uit het apocriefe boek der Wijsheid, VIII, 4: Want zij is een leermeesteresse der wetenschap Gods en een uitkiezeresse zijner werken.
Tenslotte een nieuw-testamentisch citaat, niet minder duidelijk dan de voorafgaande: 1 (niet 2) Cor. I:24: Maar hun die geroepen zijn, beiden Joden en Grieken, prediken wij Christus, de kracht Gods en de wijsheid Gods.

25 (9) Christus als het leven van al wat leeft. Nogmaals Joh. I:4, waar Christus 'het leven' genoemd wordt: In het Woord was het leven en het leven was het licht der mensen. Eerste verklaring: Christus onderhoudt al wat leeft. Tweede verklaring: Christus geeft het geestelijk leven aan de mens, en verlicht de mens aldus. Derde verklaring: het is één van Christus' eigenschappen, dat de mens in Hem leeft.
(15) Voor de tweede verklaring zie Theophylactus, Enarratio in Ev. Jo., P.G. 123, 1146 (cap. I): ἀλλά καὶ ὡς τῆς πνευματικῆς ζωῆς πρόξενον πᾶσι τοῖς λογικοῖς.
(18) Cyprianus: De Baptismo Christi, cap. VI: In patre sumus, in filio vivimus, in Spiritu Sancto movemur et proficimus (ed. Pamelius, Keulen 1617, III, p. 267 B).

26 Christus als schepper van alles wat leeft. Voordat de wereld was, voor de tijd er was, waren Vader en Zoon er en hadden zij gemeenschappelijk wat des Vaders was. Zie Joh. III:35: De Vader heeft de Zoon lief, en heeft alle dingen in zijn hand gegeven. Joh. XIII:3: Jezus wetende dat de Vader hem alle dingen in de handen gegeven had, en dat hij van God uitgegaan was en tot God henenging, stond op van het avondmaal.... Matth. XXVIII:18: En Jezus bij hen komende, sprak tot hen, zeggende: Mij is gegeven alle macht in hemel en op aarde. Luc. X:22: Alle dingen zijn mij van mijn Vader overgegeven; en niemand weet wie de Zoon is dan de Vader, en wie de Vader is dan de Zoon, en wie het de Zoon zal willen openbaren.
(24) Christus was 'al in allen'. Christus de alpha en de omega. Het 'al in allen' is bijbels. Gebruikt voor de Vader in 1 Cor. XV:28: En wanneer Hem alle dingen zullen onderworpen zijn, dan zal ook de Zoon zelf onderworpen worden dien, die hem alle dingen onderworpen heeft, opdat God zij *alles in allen*. En in Col. III:11 dezelfde uitdrukking voor de Zoon:... maar Christus *alles in allen*. Deze teksten zijn gebruikt tegen de Arianen. Scriverius prijst Heinsius dat hij deze twee genoemde teksten samengevoegd heeft: de Zoon is niet de mindere van de Vader, beiden zijn ze één God.
(39) Christus des Vaders beeld. Het Boek der Wijsheid VII, 26: Want zij (de wijsheid) is een afschijnsel des eeuwigen lichts, en een onbevlekte spiegel van Gods werkende kracht, en een beeld van zijn goedigheid. De wijsheid hier weer geïdentificeerd met de Zoon. Col. I:15: ...dewelke is het beeld des onzienlijken Gods, de eerstgeborene aller creatuur. Ook in II Cor. IV:4 is sprake van Christus, die het beeld Gods is.
Oecumenius: In ep. II ad Corinth., IV, 4 (P.G. 118, 961 i.f.): Εἰκόνα Θεοῦ τὸν Ξριστὸν ὡς Θεὸν ἐκ Θεοῦ προςηγόρευσεν.
Voor Hieronymus op 2 Corinth., IV, 4: P.L. 29, 803; 30, 781.
Hebr. I:3: Dewelke alzo hij is het afschijnsel zijner heerlijkheid, en het uitgedrukte beeld zijner zelfstandigheid,....
Brouwer vertaalt duidelijker: En daar de Zoon de uitstraling is van zijn heerlijkheid en de afdruk van zijn wezen....
(47) Op tweeërlei wijze wordt nu uitgelegd dat Christus het beeld des Vaders is: ten eerste is Hij, als Zoon, het beeld van God, de afdruk van Gods wezen; ten tweede is Hij Gods beeld als mens. Joh. XIV:9: Wie de Zoon ziet, ziet de Vader.
Zo heeft Christus ons het beeld Gods, weergegeven, nadat het door de zonde verloren gegaan was. Een beeld, door bederf aangetast, kan niet vernieuwd worden, tenzij hij komt, naar wie het beeld gemaakt is.
(62) Tenslotte: Christus was des Vaders welgevallen, Matth. III:17.
De opmerking van Cyprianus is in ons verband belangrijk genoeg: de aangehaalde woorden uit Matth. zijn de eerste woorden die de Vader als de Vader gesproken heeft. We herinneren ons dat de dichter en de annotator de woorden Gods steeds gesproken achten te zijn door de Zoon. Maar bij de doop van Christus spreekt God zelf. Cyprianus, De Bapt. Christ., III, 267 B. (ed. Pamelius, 1617):.... Te ipsum non ita ante hoc tempus locutum audivimus, ut personaliter tibi assignetur locutio quam proferres. .... non est qui sibi hoc verbum audeat arrogare, non est in caelestibus agminibus qui Dominum Jesum, suum audeat filium nominare.

26 *wesen:* bestaan.
28 *Beduyders:* Aanduiders.
30 *verdragen....dat:* overeengekomen ..... dat
31 *al wat dat:* al wat.
33 *het al:* het allemaal, alles.
4 *lijt:* duldt, ondergaat.
16 *naer:* na.
22 Matth. XXVIII:18.
28 *mede brengt:* leert, zegt.
30 *maniere van spreken:* uitdrukking.
35 *trecken:* aanvoeren.

44 *brengt:* betrekt.
53 *Ende dat:* terug op r. 51.
56 *beelt:* afbeelding; *vuyligheyt:* vuil, schimmel.
59 *het selve:* beeld.
66 *stemme:* woord (lat. vox).
35 Weer wordt het probleem Vader-Zoon samenvattend gesteld: de Zoon, het Woord is God. De Zoon is van eeuwigheid God, evenals de Vader dat is. Maar toch gaf de Vader aan de Zoon zijn begin.
(5) Voor Scriverius zijn deze enkele woorden van Heinsius een samenvatting van uitvoerige bespiegelingen der kerkvaders, welke noodzakelijk waren om ketters te bestrijden. Indien men spreekt van Gods Zoon, zonder dat men verder van de Vader spreekt, brengt men onder woorden wat Hij zelf is, en wat Hij van zichzelf heeft; maar als men over Christus spreekt ten aanzien van zijn Zoon-zijn, dus in verband met de Vader, wordt er over Hem op zulk een wijze gesproken, dat blijkt dat Hij alles van de Vader heeft en niets van zichzelf. Of om het anders te zeggen: Christus is t.o.v. zichzelf God, t.o.v. de Vader: Zoon.
(17) Zo ook getuigt Augustinus (Tract. in Joh. nr. 39 (P.L. 35, 1683): quod Filius ad se ipsum est, Deus est; quod ad Patrem est, Filius est, vgl. Enarrat. in Ps. LXVIII, Sermo I, 5 (P.L. 36, 845):.... Pater enim non ad se, sed ad filium dicitur) over Christus, evenals Cyrillus: De sacrosancta Trinitate Liber (P.G. 77, 1143), waar we dit citaat niet letterlijk, maar ongeveer eensluidend aantreffen. De Drieëenheid als eenheid is zonder begin. Maar wat de afzonderlijke personen van de Drieëenheid betreft, is er een verschil. De Vader immers is zonder begin en is het begin van de Zoon en de Heilige Geest. Maar dit begin is boven en buiten ons begrip gelegen: het ligt vóór de schepping, vóór de tijd.
(28) Heinsius drukt in deze twee regels (35-36) uit, wat Griekse theologen zeggen aangaande de Zoon: Hij is αὐτόθεος (zelf God), maar niet αὐτοϋιός (uit zichzelf Zoon). De eerste zegswijze wordt van Christus gebezigd bij Eusebius. Hist. Eccl., X, 4, 16 (P.G. 20, 856 B) en Epiphanius. Contr. Haeres. 77, 35 (P.G. 42, 693 B). Maar zie vooral Origenes (op Joh. 32, 28; P.G. 14, 817 C), die αὐτοϋιός van Christus zelf bezigt naast αὐτοσοφία, doch in andere betekenis.
(34) Deze aantekening maakt de zaak waarover het gaat niet helderder in rationele zin en de paradoxale vormgeving spreekt alleen tot onze verbeelding. De Vader is het begin van al het bestaande, maar heeft zelf geen begin. De Zoon heeft zijn begin uit de Vader, de Heilige Geest heeft zijn begin uit Vader en Zoon. Daarop volgt een correctie: hoewel de Zoon zijn begin heeft uit de Vader, is Hij toch zonder begin, van ons tijdsbegrip uit bekeken.
(43) Augustinuscitaat. Mogelijk: August. Contr. Maxim. Arianor. Episc. Lib. II, cap. XIV, 1 en 2 (P.L. 42, 771). § 1: *non est a se ipso Filius*, sed ab illo de quo natus est; § 2: Nec videtis quam necesse sit, ut qui non est ex nihilo, non est ex aliqua re alia, sed ex Deo, esse quod Deus est de quo est, hoc est *Deus de Deo*. Quocirca Deus de Deo natus, quia non aliud prius fuit, sed *natura coaeterna de Deo est*, non est aliud quam est ille de quo est, hoc est, unius eiusdemque naturae, vel unius eiusdemque substantiae.
35 *als:* evenals.
37 (48) Het probleem is nog niet opgelost: de Zoon komt voort uit de Vader, maar Hij, de Zoon, is niet na de Vader, dus: niet later in de tijd. Dit geldt ook voor de Heilige Geest. Het mysterie van de Drieëenheid ligt buiten onze tijdsvoorstelling. De Vader is zonder de Zoon ondenkbaar: beiden waren van eeuwigheid.
(50) Gregorius van Nazianze: Or. Theol. III (= Or. XXIX) (P.G. 36, 77 B): ὅτι ἐκεῖθεν, εἰ καὶ μὴ μετ᾽ ἐκεῖνον.
Vgl. Cyrillus Alexandrinus: In Jo. Ev. Lib. I, cap. I (P.G. 73, 28).
37 Hoe kunnen wij, vraagt Heinsius zich af, dit onbegrijpelijke duidelijker maken? En hij geeft een oude beeldspraak ter verduidelijking: God is de zon, Christus is te vergelijken met de stralen van de zon. De zonnestralen ontstaan tegelijkertijd met de zon en komen toch uit de zon. Zoals de zon er niet is zonder zonnestralen, zo is de Vader niet zonder de Zoon. Nog een ander beeld: licht en glans kunnen niet gescheiden gedacht worden: de glans is uit het licht, en ontstaat tegelijkertijd met het licht. Het licht is nooit zonder glans.
(60) De aantekening is niet geheel thuis te brengen.
(61) Wellicht: Gregorius van Nyssa: Contra Eunomium; het eerste boek van dit geschrift handelt vooral over de Zoon (P.G. 45, 361-364). Zie ook boek IX, in fine (id., 825 A). Indien we gelijk hebben zou in r. 61 en in r. 71 hetzelfde boek van Gregorius bedoeld zijn, zij het ook dat hier twee verschillende titels genoemd zijn.
(91) Gregorius van Nyssa: De Fide ad Simplicium (P.G. 45, 140 B): Zoals de stralen onverbrekelijk met het licht verbonden zijn (licht zonder stralen bestaat immers niet), zo is ook de Zoon een afstraling. Ἀπαύγασμα is hier de zeer frequente technische benaming van Hebr. I:3 af, van het eeuwige Godslicht; zie ook Gregorius van Nyssa: De Deitate Filii et Spiritus Sancti, P.G. 46, 560 C en D; 561 A. Chrysostomus: 7^{e} Hom. in Jo. (P.G. 59, 64). Ook: Hom. in Hebr. (P.G. 63, 22). Theophylactus: Enarr. in Ev. Jo. cap. 1 (P.G. 123, 1139 A). Leo Magnus: Sermo XXV (P.L. 54, 210). Augustinus: b.v. Sermones, n°. 118 en 120 (P.L. 38, 672, 676), maar liever Ep. 170, 4

(P.L. 33, 749). Ruffinus (sic!): Comment. in Symb. Apost. (P.L. 21, 346 A en B): R. weet dat de vergelijking mank gaat. Justinus: Expositio rectae confessionis (P.G. 6, 1222-1223): de Zoon uit de Vader als licht uit licht; zie verder 1227, 1231, 1239. Tertullianus: Adv. Prax., 8 (P.L. 2, 163 C); T. heeft drie vergelijkingen: Protulit enim deus sermonem,....sicut radix fruticem, et fons fluvium, et sol radium. Meer plaatsen geeft Lampe: Patr. Lexicon, s.v. ἀπαύγασμα.

37 *naer:* na; *wat:* iets.

38 *Om dit te meten af:* ter vergelijking.

40 *haer:* hen (Vader, Zoon).

17 *in het aensien van:* ten opzichte van.

20 *in het aensien dat:* wat betreft het punt dat, in het opzicht dat.

23 *ende is de Sone ende den H. Geest*, *haer begin:* en de Vader is het begin van de Zoon en de Heilige Geest.

25 *boven ons:* boven ons begrip; *voor ons:* temporeel (ante).

26 *ende is...begin:* en t.a.v. (in de trant van) het geschapene geen begin is.

42 *beginsel:* begin.

65 *reden:* woorden.

85 *aldernaest:* het best.

41 Het tweede gedeelte dat handelt over de tijd voor de incarnatie, de geschiedenis die het Oude Testament verhaalt, begint met een achttal regels (vss. 41-48), die de overgang van het eerste naar het tweede deel markeren. Met twee beelden, ontleend aan de scheepvaart en het paardrijden, geeft de dichter te kennen dat hij in het eerste deel zich vermeten heeft dingen te doorgronden, die de mens niet doorgronden kan: de Drieëenheid blijft een mysterie en het is voor de mens gevaarlijk zich al te zeer in dit mysterie te verdiepen: de mens kan Gods wijsheid niet doorgronden.

(5) Scriverius voegt aan deze overgangsregels nog heel wat toe. Allereerst deelt hij mee dat Heinsius niét bedoelt te zeggen dat de zonstralen-beeldspraak nieuw is, hetgeen het apparaat van Scriverius op de vorige bladzijde ook wel overtuigend aantoonde, evenmin dat de vergelijking onjuist zou zijn.

(10) Wellicht horen we dan even een protestants geluid, in de toevoeging: ‘aangezien die van de oude kerk stamt’. Dan volgt wat Heinsius wél bedoeld heeft: het is gevaarlijk om God en Zoon te vergelijken met zon en licht, omdat men, aldus doende, de Schepper en het geschapene vergelijkt. Het is immers onmogelijk zich een beeld van God te vormen door vergelijkingen te trekken die aan de zichtbare wereld ontleend zijn. De zon-stralenvergelijking is reeds gekritiseerd door Rufinus (Comment. in Symb. Apost., P.L. 21, 347-348).

(13) Als de oud-christelijke auteurs dergelijke vergelijkingen toch maken, terwijl de Bijbel daar niets van zegt, deden ze dit om de vijanden van Kerk en Bijbel te bestrijden: zij moesten wel een poging tot nadere verklaring ondernemen. Maar men moet niet van de Heilige Schrift afwijken.

(22) Er volgt een citaat uit Ambrosius (De Incarn. Dom. Sacr., I, cap. III, § 21, P.L., 16, 824): Ne quaerite cuiusmodi naturam. Nescio multo melius hoc, quam scio. Hoc solum bene scio, quod nescio, quae scire non possum.

(26) Vervolgens komt Hilarius (De Trinitate Liber II, § 9, P.L. 10, 58 A) aan het woord. Wij geven allereerst zijn eigen woorden: Ego nescio, non requiro et consolabor me tamen. Archangeli nesciunt, angeli non audierunt, saecula non tenent, propheta non sensit, apostolus non interrogavit, filius ipse non edidit.

De vertaler heeft de opmerkingen over aartsengelen en engelen samengesmolten en een zeer eigen vertaling gegeven van: saecula non tenent.

Beide citaten behoren fraai bij de desbetreffende regels van Heinsius: de eeuwige geboorte van de Zoon is onbegrijpelijk voor iedereen en het begrip is voor het geloof overbodig. Scriverius gaat op dit thema nog voort: wij kunnen niet recht de zon in kijken, laat staan dat we de schepper van de zon, dat is Christus, zouden kunnen aanzien. Wij weten slechts wat wij door Christus weten, zoals Hij ons geleerd heeft toen Hij op aarde was.

41 *Hoe seylen wy dus hoog:* Hoe zeilen we zo scherp aan de wind (WNT VI, 106); *strijcken:* zeil minderen, vaart matigen.

42 *en loopen met den riem:* en met de riemen verder gaan.

43 *misbruyckt:* verkeerd gebruikt.

44 *haest:* spoedig.

47 *en gaet niet vast:* gaat niet zeker, verdwaalt.

48 *onbedacht:* onbezonnen.

49 (48) Het verhaal van het Oude Testament begint Heinsius bij de zondeval en de gevolgen daarvan en de belofte van God, dat Hij eenmaal de duivel zal vernietigen (vs. 49-76). Onmiddellijk is Scriverius op zijn post voor nadere toelichtingen. Hij schrijft over de ellendige staat van de door zonde bezoedelde mens, met als gevolg de straf: de dood van het lichaam en de dood van de ziel: de zonde. Zie: Concilium Arausicanum II, can. 2; Mansi VIII, 712. (56) De genade van God is verloren, de zonde is oppermachtig.

Het menselijk verstand is verminkt, evenals de wil, die de onderdanigheid aan God bestrijdt. Er volgt een omschrijving van het begrip erfzonde:
(62) onkunde, en verduistering van het verstand en een bedorven wil, die zich niet onderwerpt aan God.
Tegelijkertijd is er de belofte: de mens zal de goddelijke genade opnieuw deelachtig kunnen worden door zijn geboorte uit Adam te niet te doen, door de wedergeboorte in Christus, het lam dat van den beginne geslacht wordt. Verwijzing naar Openbaringen. Zie Openb. V:6: En ik zag, en zie, in het midden van de troon en van de vier dieren en in het midden van de ouderlingen een Lam staande als geslacht,.... Vs. 12: Het Lam dat geslacht is, is waardig te ontvangen de kracht en rijkdom en wijsheid en sterkte en eer en heerlijkheid en dankzegging. Zie ook Openb. XIII:8.
(71) Zo is Christus met zijn genadetekenen altijd de mens nabij geweest, dus ook voor zijn geboorte. Totdat Hij zelf als mens op aarde gekomen is, onze waarachtige menselijke natuur aangenomen hebbend, zoals de mens die had voor de zondeval. Christus had geen deel aan de zondeval. Zie Hebr. VII:1 vv.: (... Waar de voorloper voor ons is ingegaan, namelijk Jezus, naar de ordening Melchizédeks een Hogepriester geworden zijnde in der eeuwigheid.) Want deze Melchizédek was koning van Salem, een priester des Allerhoogsten Gods, die Abraham tegemoetging als hij wederkeerde van het verslaan der koningen, en hem zegende; Aan welke ook Abraham van alles de tiende toedeelde: die vooreerst overgezet wordt: Koning der gerechtigheid, en daarna ook was een Koning van Salem, 't welk is een Koning des vredes; Zonder vader, zonder moeder, zonder geslachtrekening, noch begin der dagen noch einde des levens hebbende; maar de Zoon Gods gelijk geworden zijnde, blijft hij een priester in eeuwigheid.

Aantekening van Brouwer bij deze tekst: Melchizédek is Hebr. mijn koning is gerechtigheid. Salem is hier vrede. In Gen. XIV wordt niets van de afkomst van Melchizédek gezegd. Naar rabbijnse regel: wat niet geschreven staat, bestaat niet, wordt hieruit de conclusie getrokken van ‘zonder vader enz.’, Zo is M. een goddelijk wezen, een dubbelganger en voorloper van Jezus. M. hief van Abraham tienden: dit niet alleen: in Abraham ook van het nageslacht van Abraham, dus ook van Levi. Daaruit blijkt, dat het priesterschap van M. hoger was dan dat uit Levi.
Het is duidelijk dat deze gedachte bij Scriverius een plaats heeft. Christus geeft geen tienden, maar ontvangt met Melchizédek tienden.
(80) Christus had het ‘lijckteecken’, de erfzonde niet, zijn bloed zou onze zonde wegdoen; Hij zou weer oprichten hetgeen door de zonde in ons ten val gekomen was.

49 *Naer dat:* Nadat.
50 *Met.... overgoten:* bij *hof van Eden*.
2 *fonteyne:* bron.
3 *Die:* Tertullianus.
9 *als....komt:* aangezien ze komt.
10 *van de oude kercke:* de oud-christelijke kerk, enigszins polemisch tegen het katholicisme?
19 *hier buyten:* buiten de H. Schrift.
23 *Ick en weet dit beter niet als ick het weet:* Ik kan het beter niet dan wel weten.
33 *het begrijp vanden tijt en begrypt het niet:* de omvatting van de tijd omvat het niet.
49 *te bewijsen:* uit een te zetten.
51 *ende in haer:* en in zichzelf.
56 *wel:* goed.
73 *beyde... ende:* zowel....als.
74 *waerheyt:* echtheid, werkelijkheid.
75 *lendenen:* geslacht.
80 *serpent:* slang (duivel); *lijckteeken:* litteken (omschrijving van de erfzonde).
82 *uytvaghen:* wegdoen.
51 Tekening van de gevolgen van de zonde: de mens verliest Gods zegen en hij draagt de zonde over op het volgende geslacht.
(15) De dood is het directe gevolg van de zonde en niet omgekeerd. Rom. V:12: Daarom gelijk door één mens de zonde in de wereld ingekomen is, en door de zonde de dood, en alzó de dood tot alle mensen doorgegaan is, in welke allen gezondigd hebben....
51 *Dat:* Nadat; *moetwilligheyt:* boosheid.
52 *prieel van Oosten:* lusthof van het Oosten, paradijs (Gen. II:7).
54 *erven:* overdragen op nageslacht.
55 *Een vijant enz.:* predicatief bij *hy* (vs. 53); *ongesont:* boos, bedorven(?)
56 *inde gront:* tot op de bodem.
58 *Verlaten....self* (bij *den mens* (vs. 57)): Verlaten door zichzelf en door zichzelf te gronde gericht.
59 *Door Adam....God:* bij *den mens* (vs. 57); *en....staet:* en zijn zaad (van Adam) wordt (samengetrokken) .... gesteld in Adams toestand.
61 Heinsius laat, in overeenstemming met het Bijbelverhaal, de zondeval onmiddellijk gevolgd worden door Gods belofte van de redding der mensen.

(20) Gen. III:15: En Ik zal vijandschap zetten tussen u en tussen deze vrouw, en tussen uw zaad en tussen haar zaad: datzelve zal u de kop vermorzelen, en gij zult het de verzenen vermorzelen.

63 *Of:* Of Hij (God).

64 *vaste:* zekere.

65 *Als dat:* Namelijk dat.

67 *opgestaen:* verschenen.

71 *heeft....gestaen:* is geweest.

72 *In Godes sin:* in Gods geest, gedachten; *besloten:* omsloten.

73 *Geteyckent:* Opgetekend; *vast gemaeckt:* bevestigd; *beset:* omringd.

74 *toegedaen:* gesloten; *seven diamanten:* vgl. Openb. V:1: een boek.... verzegeld met zeven zegelen.

75 *Gegeven....Soon:* Openb. V:6.

76 *Als....doot:* Als hetgeen de hel ontsluit, als geneesmiddel voor de dood.

77 Het verhaal van de zondvloed en Noach met de ark, weer betrokken door de dichter in de opzet van zijn gehele hymne: na de belofte aan het eerste mensenpaar door God gegeven, horen we nu voor het eerst van het verbond van God en mensen.

78 *nemen in:* veroveren, bedekken.

79 *dat:* (plaatsvervangend voegw.) toen; *tocht:* stroom.

80 *vermengelt met de locht:* tot in de lucht.

81 *desen balck:* deze belofte (de paradijsbelofte).

82 *Gesloten.... gekommen:* predicatief bij Noë (81).

83 *gedreven van de sont:* door de zonde aangedreven, veroorzaakt ('zond'vloed).

84 (1) Nadere uitleg in de annotaties: de Christus van het Oude en het Nieuwe Verbond is dezelfde. Christus, opnieuw, het Woord, dat zich richt tot de mens. Dit is het wat Heinsius als tweede gedeelte van zijn Hymne aankondigde: het Verbond, 'en het gestadig onderhouden van het selve'.
(22) Als Noach op de wateren vaart is hij, zegt Heinsius, 'buyten menschen troost' en toch 'binnen het verbont', dat eerst in Abraham zijn voltooiing vindt (vs. 85). Men vergelijke de 'belofte der genade ((22))' en het 'verbont van genade ((37))'.
Tussen de belofte aan de eerste mensen en het verbond met Abraham staan Noach en de zijnen. Met de Verbondsgedachte op de achtergrond is het zeer begrijpelijk dat van oudsher de ark gezien is als een 'voor-beelt' van de kerk: in ark en kerk zijn behoudenis.
(29) De zondvloed is de voorafschaduwing van de doop. Zie b.v. Ambrosius, De Sacramentis II, 1, 1 (P.L. 16, 443): In diluvio quoque figuram baptismatis praecessisse hesterno coepimus disputare. Quid est diluvium nisi in quo iustus ad seminarium iustitiae reservatur, peccatum moritur?
(31) Voor Cyprianus zie men Ep. 74 niet: 7 (P.L. 3, 1183): Nam ut in illo mundi baptismo, quo iniquitas antiqua purgata est, qui in arca Noë non fuit, non potuit per aquam salvatus fieri, ita nec nunc potest per baptismum salvatus videri, qui baptizatus in Ecclesia non est. Vgl. ook Cyprianus: De Haereticorum Baptismate (P.L. 3, 1216). Zie ook I Petrus III:20:.... wanneer de lankmoedigheid Gods eenmaal verwachtte, in de dagen van Noach, als de ark toebereid werd; waarin weinige (dat is acht) zielen behouden werden door het water. Waarvan het tegenbeeld, de doop, ons nu ook behoudt,....

84 *menschen troost:* hulp van mensen; *noch:* toch (de hele versregel predicatief bij Noë).

85 Het verbond met Abraham, waarover Heinsius in het begin weinig zegt. Na een gebed tot Christus van de dichter horen we eerst in vs. 94 iets meer over deze aartsvader. Het gebed is in het geheel van de hymne opvallend genoeg: het verbond met Abraham is het teken van de liefde van Christus voor de mens; Christus hernieuwt in zijn denken de gedachte aan zijn toekomstig verlossingswerk. Van toen af is Christus Emmanuel geweest.
(37) De annotatie wijst op Gen. XV; zie vooral vs. 18: Te dienzelfden dage maakte de Heer een verbond met Abraham, zeggende: Aan uw zaad heb Ik dit land gegeven, van de rivier van Egypte af tot aan de grote rivier, de rivier Frath.
Voor de historische lijn: Matth. I:1: Het boek des geslachts van Jezus Christus, de zoon van David, de zoon Abrahams. Vergelijk ook Gal. III:8: En de Schrift tevoren ziende dat God de heidenen uit het geloof zou rechtvaardigen, heeft tevoren aan Abraham het Evangelie verkondigd, zeggende: In u zullen al de volkeren gezegend worden.
Nogmaals terugblik op Gen. III:15. Daarna een toespeling op de voortschrijdende openbaring door de tijd heen: Adam - Abraham - Mozes - Christus.
(51) Twee teksten, één uit het Oude, één uit het Nieuwe Testament, ter toelichting van de naam Emmanuel. Jes. VII:14: Daarom zal de Heer zelf ulieden een teken geven. Zie, een maagd zal zwanger worden, en zij zal een zoon baren, en zijn naam Immanuel heten. En Matth. I:23: Zie, de maagd zal zwanger worden en een zoon baren, en gij zult zijn naam heten Emmanuel.
(55) Polemiek tegen ketters die ontkenden dat Christus in het vlees gekomen was; zij immers konden evenmin erkennen dat Christus reeds voor zijn komst gekomen is.
(2) Tertullianus: De Carne Christi, cap. VI (P.L. 2, 809): Sed vos hoc non recipitis, non eum Christum recipientes, qui iam tunc et adloqui, et liberare, et iudicare humanum genus ediscebat

in carnis habitu, non natae adhuc, quia nondum morituraе, nisi prius et nativitas eius et mortalitas adnuntiaretur. In dit citaat spreekt Christus 'van doen af' tot de mens, verlossend en oordelend.

85 *Dat:* antec. het verbont; *seer klaer:* zeer duidelijk (adv. bep.).
86 *minnaer van de mens:* Christus; *richter.... saecken:* bestuurder van zijn lot (Christus).
87 *Van doen:* van toen af.
88 *Vernoegen:* vreugd; *sin:* neiging, begeerte; *is.... gekomen....mens:* heeft zich gericht op de mens.
89 *Jehova:* Christus, vgl. 180: *Iehovah sonder naem;* 213: *Iehovah komt te laat*.
90 *uw werck:* het werk van de verlossing; *des Vaders hert gewonnen:* (toen hebt gij) het hart van de Vader voor de mens gewonnen.
91 *Verbolgen....fel:* bij '*des Vaders hert*' (90).
2 *bewijsen:* uiteen te zetten.
5 *vervolginge:* verloop.
8 *Het welcke:* antec. het eeuwige leven.
11 *hem:* Christus.
12 *Vaders:* uit het Oude Testament.
22 *belofte der genade:* (door Scriverius onderscheiden van 37: verbont van genade). Genadebelofte in het paradijs.
25 *voorbeelt:* voorafschaduwing.
27 *uytdruckelick:* met duidelijke woorden.
37 *eerst:* voor het eerst.
39 *Genes.* 15: Tussen haken te denken; *van te vooren:* vroeger (tegenover 'eerst', r. 37) (inzet van de praedic. toevoeging bij 'dat' (r. 37).)
40 *begrepen:* vervat; *treffelicke:* treffende.
43 *het welcke in het aensien van den tijt sich verspreyt:* dat uit het oogpunt van de tijd fasen vertoont, zich in fasen voltrekt. Tegenover 48: *in het aensien van den gront ende fondament*.
48 *in het aensien.... was:* t.a.v. de grond en het fundament *één* verbond was.
49 *te weren:* namelijk
50 *die.... hadden:* die (nl. Christus, die het fundament is) al deze verbonden gemeen hadden.
54 *toegeseyt:* toegezegd, beloofd.
55 *toegeeygent:* toegekend, gegeven (door de engel).
56 *wel:* juist.
58 *bekennen:* erkennen.
93 *Gekomen:* Gij zijt gekomen; *daer wy sijn:* op aarde; *den hemel:* Gij hebt den hemel (geen regulaire samentrekking, evenals in 94).
94 Christus zegt aan Abraham wat hij doen moet: zijn land verlaten en trekken naar een vreemd land (Gen. XII:1).
94 *gevrijt:* hebt gij beschermd.
96 Maar Heinsius denkt evenzeer aan Hebr. XI:8: Door het geloof is Abraham geroepen zijnde, gehoorzaam geweest om uit te gaan naar de plaats die hij tot een erfdeel ontvangen zou, en hij is uitgegaan, niet wetende waar hij komen zou.
96 *in:* naar.
97 Over Izak lezen we heel weinig: de stamvader van het Volk, de 'vader van den segen'. Voor dit laatste: Gen. XXVIII:1 vv.: de zegening van Jacob.
(16) Maar Scriverius geeft een veel uitgebreider verklaring:
1. Izak is de eerste die besneden werd, een teken van de zegen. Gen. XXI:4: En Abraham besneed zijn zoon Isaäk, zijnde acht dagen oud, gelijk als hem God geboden had. (De besnijdenis in het O.T. is gelijk aan de doop in het N.T.)
2. Izak is de eerste vrucht van het geloof. Hebr. XI:11: Door het geloof heeft ook Sara zelve kracht ontvangen om kroost te geven, en boven de tijd haars ouderdoms heeft zij gebaard, overmits zij Hem getrouw heeft geacht die het beloofd had.
3. Izak een voorbeeld van Christus, de zegen boven alle zegen. Het bewijs hiervoor: Maria, de moeder van Christus, kon volgens de wet der natuur geen kind baren; Sara kon op haar leeftijd volgens de wet der natuur evenmin een kind baren. Abraham verwekte een kind, zijn ouderdom in het geloof overwinnend, evenals in Maria de natuur door het geloof overwonnen is.
4. Uitgangspunt Gen. XXV:21 vv.: En Isaäk bad de Heer zeer in tegenwoordigheid van zijn husvrouw, want zij was onvruchtbaar; en de Heer liet zich van hem verbidden, zodat Rebekka zijn huisvrouw zwanger werd. En de kinderen stieten zich te samen in haar lichaam. Toen zeide zij: Is het zo? waarom ben ik dus? en zij ging om de Heer te vragen. En de Heer zeide tot haar: Twee volken zijn in uw schoot en twee natiën zullen zich uit uw ingewand vanéén scheiden; en het ene volk zal sterker zijn dan het andere volk; en de meerdere zal de mindere dienen. Rebekka zal twee kinderen krijgen: Jacob, de vader van het Joodse volk; zie Gen. XXII:17, waar God tot Abraham zegt, nadat deze zijn zoon Izak niet hoeft te offeren: Voorzeker zal ik u grotelijks zegenen en uw zaad zeer vermenigvuldigen als de sterren des hemels, en als het zand dat aan de oever der zee is;.... Het tweede kind is Ezau, de vader van de heidenen. Zie Rom. IX:13: Gelijk geschreven is: Jacob heb ik liefgehad, en Ezau heb ik gehaat. Vgl. Mal I:2 v.: Ik heb

ulieden liefgehad, zegt de Heer; maar gij zegt: Waarin hebt gij ons liefgehad? Was niet Ezau Jacobs broeder? spreekt de Heer: nochtans heb ik Jacob liefgehad, en Ezau heb ik gehaat....
(40) Uit de aantekening blijkt, in overeenstemming met de Bijbel, dat de nakomelingschap van Ezau, de heidenen, in de plaats gekomen is van de Joden: de Joden erkenden Christus niet, de heidenen wel. Genoemd wordt Rom. XI:20; wij citeren de voorafgaande verzen (17 v.): En zo enige der takken afgebroken zijn, en gij een wilde olijfboom zijnde in derzelver plaats zijt ingeënt, en des wortels en der vettigheid des olijfbooms mede deelachtig zijt geworden, zo roem niet tegen de takken; en indien gij daartegen roemt, gíj draagt de wortel niet, maar de wortel u. Gij zult dan zeggen: De takken zijn afgebroken, opdat ík zou ingeënt worden. 't Is wèl; zij zijn door ongeloof afgebroken, en gíj staat door het geloof.
De heidenen zijn door hun aanvaarding van Christus binnen het volk van God opgenomen (Brouwer).
Zo is Izak de vader van de zegen, eerst als vader der Joden, later als vader der bekeerde heidenen. (42) Tertullianus: Lib. adv. Judaeos (P.L. 2, 597 B vv.).

97 *Heeft:* Hij heeft.
98 *Den wortel van den boom:* appositie bij Isaäck
99 Twee regels over Jacob die met God geworsteld heeft (Gen. XXXII:24).
99 *Israël:* Jacob.
101 In een brede vergelijking tracht Heinsius nu zijn lezers duidelijk te maken hoezeer God van de mens houdt: Gods liefde wordt vergeleken met de liefde van een jongen voor een meisje.
(45) Deze vergelijking dient men als ontleend te zien aan het Hooglied.
105 *Gaet over al haer na:* (En) haar overal volgt; *telt:* (en) naspeurt.
106 *Bewaert haer:* Haar met zijn aandacht omringt, haar bewaakt.
107 *beswaert:* zwaar, bedrukt.
108 *Is nimmermeer van haer:* is nooit van haar weg.
109 De geschiedenis van het Volk gaat verder: de slavernij in Egypte, de exodus en de tocht door de woestijn (vs. 112), de vurige kolom die het Volk voorging, het water uit de steenrots, en het manna; de dichter noemt de besnijdenis als teken van de komst van de Verlosser. Het Paasfeest als gedachtenis aan de uittocht wordt gememoreerd en christleijk geïnterpreteerd. En tenslotte (vs. 121 vv.) wordt de doortocht door de Rode Zee in herinnering gebracht.
Op enkele onderdelen gaat de annotator nader in.
(2) Niet Ex. XIV:9, maar Ex. XIV:19: En de Engel Gods, die vóór het heir Israëls ging, vertrok, en ging achter hen; de wolkkolom vertrok ook van hun aangezicht, en stond achter hen....(20)....en de wolk was tegelijk duisternis en verlichtte de nacht.
Psalm LXXVIII:14.
(6) Het water uit de rots: Ex. XVII:5: Toen zeide de Heer tot Mozes: Ga henen voor het aangezichts des volks,.... en neem uw staf in uw hand, waarmede gij de rivier sloeg,.... Daarna een nieuw-testamentische tekst, I Cor. X:4:....en allen dezelfde geestelijke drank gedronken hebben: want zij dronken uit de geestelijke steenrots die volgde, en de steenrots was Christus.

De Bijbel zelf geeft dus aanleiding tot de combinatie van deze twee teksten. Voor onze auteur is het belangrijk dat in allegorische verklaring Christus reeds in het O.T. aanwezig was.
(10) De besnijdenis als oudste sacrament. Hand. VII:8: En hij gaf hem het verbond der besnijdenis. In plaats van insnijdingen van verbondsregels in houten tafelen, insnijding in het lichaam.
(20) Gen. XVII:10: Dit is mijn verbond, dat gijlieden houden zult tussen Mij en tussen u, en tussen uw zaad na u: dat al wat mannelijk is u besneden worde. Joz. V:2 en 3: Te dier tijd sprak de Heer tot Jozua: Maak u stenen messen, en besnijd wederom de kinderen Israëls ten tweden male. 3 Toen maakte zich Jozua stenen messen, en besneed de kinderen Israëls op de heuvel der voorhuiden.
(23) Een tweede sacrament uit het Oude Testament, dat ook naar het Nieuwe Testament toe uitgelegd wordt: het paaslam (Ex. XII:3 vv.).
109 *u:* Christus; *Ioseph:* de zoon van Jacob.
110 *dat:* toen; *dertel:* wederspannig.
3 *en laet dat niet toe:* erkent dat niet.
4 *die:* dem. pron. bij Christum, vooruitwijzend naar ‘die van doen af...’.
26 *naer de nature:* volgens de natuur(wet).
33 *als bysonder:* zoals vooral.
111 *van:* door.
112 *Gestiert:* Bestuurd; *tot in de veertig jaer:* tot veertig jaar toe.
113 *gequeeckt:* grootgebracht; *heyden:* wildernissen.
116 *opgebrocht:* grootgebracht.
117 *tegen het gebruyck en allerhande reden:* op ongewone en het verstand te boven gaande wijze.
118 *Bewesen dijne jonst:* hebt gij Uw liefde betoond.
120 *Gelijck ghy nu noch doet:* in het Heilig Avondmaal.
121 *straffe:* ruwe; *geslicht:* vlak gemaakt;
124 *al het groot gewelt:* de hele, grote legermacht.

125 (29) De periode der richteren en vervolgens die der koningen.
(37) I Sam. VIII:22: De Heer nu zeide tot Samuel: Hoor naar hun stem en stel hun een koning.

(38) I Sam. X:1: Toen nam Samuel een oliekruik en goot ze uit op zijn hoofd, en kuste hem, en zeide: Is het niet alzo, dat de Heer u tot een voorganger over zijn erfdeel gezalfd heeft?
(43) De periodenindeling van de geschiedenis tot de komst van Christus is vanouds zeer bekend en vindt haar oorsprong in Matth. I:17.

125 *Dan:* Vervolgens hebt ge; *rechters ingestelt:* richters aangesteld.
126 Van de koningen worden David, de zoon van Isaï (2 Sam. XXIII:1) en voorvader van Christus, en Salomo genoemd.
126 *den helt van Isaï geboren:* hebt gij de held, de zoon van Isaï.
127 *naer hem:* na hem.
128 *door groot verdriet gebracht:* hebt gij door groot verdriet heen gebracht.
129 De profeten Ezra en Nehemia zijn vermeld in verband met de babylonische ballingschap.
Dit grootste deel van de hymne handelt over het leven van Christus op aarde (vs. 141-580).
129 *stieren:* leiding, beleid.
130 *verweckt:* hebt gij opgewekt (uit zijn verval); *tieren:* groeien.
3 *haddese....geleydet:* leidde ze (geen v.v.t.!).
11 *verstaet:* bedoelt; *Het welcke:* antec. de besnijdenisse. (Vreemde vorm)
16 *dat:* rel. pron., antec. het eerste....sacrament (r. 12).
19 *Ende dat is dat:* en dat betekent, hetgeen.
26 *beteeckende:* symboliseerde.
27 *vereeninge:* vereniging.
30 *ghebiet:* gezag.
34 *Iesus:* Jozua.
37 *Saul te weten:* namelijk Saul.
44 *eeuwen:* perioden (zie vs. 51-135).
49 *verlossinge:* bevrijding uit de babylonische ballingschap.
131 *En wederom.... benout:* En gij hebt wederom het benauwde (benarde) volk; *gesicht:* aanblik.
132 *opgericht:* (en) hebt gij het opgericht.
133 *Haer....aengeseyt:* Gij hebt hun dikwijls aangezegd.
135 Het moment dat Gods raadsplan werkelijkheid zal worden breekt nu aan.
(1) Het is zeer begrijpelijk dat de annotator teruggrijpt naar het eerste deel van de hymne, gebouwd op de proloog van het Johannesevangelie. Het Woord, dat bij God was, vanaf den beginne, dat God was en is, is mensenzoon geworden, heeft de natuur van de mens aangenomen, maar blijft God boven de mens. Door zijn vlees brengt Hij de mens tot God en schenkt Hij de mens wedergeboorte. Christus is eerst uit God geboren, toen uit een mens. De mens wordt eerst uit een mens geboren, maar omdat Christus uit een mens geboren is, en dus mens is geworden, is het voor de mens mogelijk voor een tweede keer geboren te worden, wedergeboren te worden, uit God.
Mij dunkt dat de paradoxale omschrijvingen van Scriverius de diepte van de goddelijke gebooret voor elke moderne lezer duidelijk maken.
135 *den grooten raet:* het grote heilsplan; *aengeroert:* in het Oude Testament.
136 *Beteyckent:* Door sacramenten aangeduid; *eenmaal:* tenslotte.
137 Niet minder paradoxaal is Heinsius: God die de wetten aan zijn volk gegeven heeft, stelt zichzelf nu een wet, terwille van de mens: hij wordt mens.
(30) Cyrillus Alexandrinus: Adv. Anthropom., c. XXII i.f. (P.G. 76, 1119 (393)): καὶ διὰ τοῦτο πέφηνε ἄνθρωπος, ἵνα τῆς ἐν Ἀδάμ ἀσθενείας τὴν ἡμῶν φύσιν ἐλευθερώσας, ὡς ἐν αὐτῷ καὶ πρώτῳ δείξῃ πνευματικήν.
137 *Dat....*: Namelijk dat.... (bij *den grooten raet*, vs. 135).
138 *setten:* stellen.
139 *Te worden....*: namelijk te worden.... (bij: *een wet*, vs. 138); *dat....quaet:* eveneens bij *een wet; het beloofde saet:* Christus.
140 (33) Christus is gekomen om de verwekker van het kwaad te vermorzelen. In de annotatie wordt eerst partij gekozen tegen 'Manichaeum' (zie J. Quasten, Patrology, vol. III, p. 356-362). Mani of Manichaeus heeft een kosmogonie van dualistische aard uitgedacht: licht en duisternis tegenover elkaar. Dat M., zoals Scriverius meedeelt, zonder meer de zonde aan God toeschreef is onjuist. S. citeert Augustinus, die in zijn jeugd manichaeër was, met een uitvoerig citaat, dat de gedachte van de oorsprong der zonde uit God bestrijdt. (De Eccl. Dogm., cap. 27 (P.L. 42, 1218)): Malum vel malitiam non esse a Deo creatam, sed a diabolo inventam, qui et ipse bonus a Deo creatus est.
In de vertaling van Scriverius: *om dat;* de tekst geeft: 'die'. Het citaat gaat verder: nec contentus solus perire, suasit aliis, ut qui esset suae malitiae inventor, fieret et aliorum auctor. Het kwaad is dus afkomstig van de duivel, die door God goed geschapen was. Zo wordt de duivel begin van alle kwaad en de verleider van de mensen.

(44) Cyrillus: Adv. Anthropom., caput 23 (P.G., 76, 1119): κατηγορεῖ μὲν καὶ πάσης σαρκὸς τῆς ἁμαρτίας ὁ εὑρετής.
(46) Nyssenus; Gregorius van Nyssa, Or. cat., cap. 6 en 7 (P.G. 45, 29-32)
Scriverius trekt conclusies en stelt Christus en duivel tegenover elkaar. De duivel is geen schepper van de mens maar zijn verleider. Christus is de schepper van de mens en herschepper door zelf mens te worden. Christus is de mens zonder zonden.

140 *vinder:* verwekker.

141 De annunciatie (141-166). Een uiterst suggestief fragment, dat voortdurend aan de schilderkunstige afbeeldingen van dit gebeuren herinnert. Het begint in de hemel, als de engelen zich naar Christus spoeden.
(65) Een nadere toelichting over de engelen. Matth. XVIII:10: Want ik zeg ulieden, dat hun engelen, in de hemelen, *altijd* zien het aangezicht mijns Vaders, die in de hemelen is. Er blijkt een moeilijkheid met deze tekst te bestaan: het hier gebruikte *altijd* (Gr. διὰ παντός) dient letterlijk opgevat te worden, en betekent dus: (de engelen zien) *steeds* (het aangezicht van God). Dit tegen een andere interpretatie, nl. dat de engelen *van eeuwigheid* Gods aangezicht gezien hebben, waaruit geconcludeerd kan worden dat de engelen van eeuwigheid af geweest zijn.
(1) De engelen dienen God niet uit dwang, noch wegens hun natuur, maar uit genade.
(6) Damascenus: Johannes Damascenus: De fide orthodoxa, lib., II, cap. III (De angelis) (P.G. 94, 865 i.f.): Ἄγγελος τοίνυν ἐστὶν οὐσία νοερὰ, ἀεικίνητος, αὐτεξούσιος, ἀσώματος, Θεῷ λειτουργοῦσα, κατὰ χάριν ἐν τῇ φύσει τὸ ἀθάνατον εἰληφυῖα.

142 *haer:* zich.
31 *de selve:* de verloste natuur; *met:* door.
32 *mede deelen:* (aan ons) mededelen.
38 *de selve:* de duivel.
55 *den duyvel te ontrecken:* de duivel te ontrukken.
59 *vanden duyvel:* afkomstig van de duivel, ook r. 61.
73 *dies volgende:* derhalve.

143 De tocht van de engel Gabriël naar het joodse land, naar Nazaret. De ontmoeting met Maria, ‘de groote bruyt des hemels’.
(8) Voor Scriverius niet alleen een schone wijze van zeggen, maar bovendien polemisch tegen hen die niet geloofden in het wonder van Maria's hemelbruid-zijn. Tegen Nestorius, die de titel θεοτόκος van Maria (dei genetrix) wilde beperken en vervangen door die van Χριστοτόκος. Maria alleen moeder van de mens Christus. Anderen gaan verder en achten Jozef de vader, waardoor God een leugenaar en Christus een bastaard wordt.

143 *al:* allemaal.
145 *Idumaea:* Palestina (= Edom).
147 *heeft:* heeft hij.
148 *Galileën:* genitief.
149 *Aldaer:* waar.

151 Prachtige omschrijving van de goddelijke bruid, wier hart vol van God was en die zijn wet en verbond krachtig bewaarde. Dan nadert door het luchtruim Gabriël, door God, die de mens slechts in hart en geest ziet, gezonden.
(20) Hierover nadere en diepzinnige uiteenzetting van Scriverius: wij zien God met het geestesoog, niet zoals Hij werkelijk is, maar zoals we ons Hem voorstellen. Die voorstelling leidt de mens af of uit Gods werk en daden, of uit de Bijbel, zoals deze Hem niet-adequaat aan ons leert kennen. Vergelijking met de schilder die eerst zijn ontwerp schetst, voordat hij de kleuren aanbrengt. Zo kent de mens God slechts in geschetste contouren, maar de heerlijkheid der realiteit ontbreekt. Zie Gregorius: Oratio Theolog. IV περὶ υἱοῦ (XXX) cap. 17-18 (P.G. 36, 125 B, C). De woorden ὅτι μόνον σχιαγραφεῖται ὁ θεός staan daar evenwel niet zo letterlijk.

151 *hadde vast in d'hant:* bewaarde, onderhield.
155 *niemant niet:* dubbele ontkenning.

157 Als in een droom, tussen slapen en waken in, ziet Maria de engel, die met barokke aanduidingen door Heinsius geschilderd wordt.

158 *bestolen:* beroofd.
162 *drift:* jacht.
163, 164 *Zijn....dageraet:* Zijn sneeuwwitte wangen waren als de late hemel, gloeiend van zon, of de ochtendhemel, gloeiend van de dageraad (samentrekking van ‘den hemel, ontsteken’).
1 *vertoon:* zich tonen, presenteren.
7 *naer:* overeenkomstig.
10 *die:* een (manier van spreken) die.
15 *dat....geweest:* dat Jozef haar ‘bekend’ had, gemeenschap met haar had gehad.
22 *na:* naar, overeenkomstig; *inbeelden:* voorstellen.
23 *uyt:* op grond van, met behulp van.
24 *zyn werck:* de natuur; *uyt het gene dat hem toegeschreven wort:* nl. in de Bijbel.
25 *Gelijck de schilders haer....afmalen:* tussengevoegde vergelijking, waarna de redengevende bijw. bep.: *om....swackheyt* weer aansluit bij de voorgaande zin.

165 Heinsius duidt het gesprek van Gabriël en Maria aan (Luc. I:26-38), met als belangrijkste vers: En de Engel antwoordende zeide tot haar: De Heilige Geest zal over u komen, en de kracht des Allerhoogsten zal u overschaduwen: daarom ook, dat Heilige dat uit u geboren zal worden, zal Gods Zoon genaamd worden (vs. 35).
(1) Het hele gebeuren blijft een wonder, een onbegrijpelijke aangelegenheid en Scriverius weet, zeer zinvol, niet beter te doen dan woorden van Ambrosius aan te halen (De Fide ad. Gratianum, I, cap. X, 65, P.L. 16, 543): Licet scire quod natus sit: non licet discutere quem ad modum natus sit. Illud negare mihi non licet, hoc quaerere metus est.
(8) De woorden van Gabriël brengen, aldus Heinsius, God in het lichaam van Maria. De aantekening leert dat dit gebeurt door de indaling van de Heilige Geest. Het zou een grote dwaling zijn het woord van de engel als directe aanleiding te beschouwen.
(17) Athanasius: Sermo in annuntiationem 7, (P.G. 28, 928): καὶ βλασφημοῦσιν οἱ λέγοντες, ὅτι αὐτὴ ἡ φωνὴ τοῦ ἀρχαγγέλου ἦν ἡ ὑπόστασις τοῦ Θεοῦ Λόγου.
Naïef is de opmerking dat daarom de Evangelist vertelt dat Gabriël onmiddellijk daarna is weggegaan (vs. 38).
(25) Chrysostomus: Hom. IV in Matth. 3 (P.G. 57, 42 v.); beter mogelijk: Hom. 2 ad. Ep. ad. Rom. (P.G. 60, 409-410). Hier richt Chrysostomus zijn pijlen tegen hen die op onbetamelijke wijze de geboorte van God's Zoon willen nasnuffelen. De preciese 'Wortlaut' echter vind ik op beide passages *niet!*
(29) Ook Scriverius brengt onder woorden dat dit mysterie onbegrijpelijk is: we kunnen niet begrijpen hoe ziel en slijk bij de schepping van de mens samengevoegd zijn; zouden we dan wel kunnen begrijpen hoe God en vlees verenigd zijn?

166 *Die:* subject; *haer:* meew. vw.

167 Heinsius laat de zaak voor wat ze is: onbegrijpelijk, en gaat verder met de heilsgeschiedenis: Maria baart Christus, de maagd baart een zoon, een vrouw baart haar Vader!
(37) Niet minder paradoxaal legt Scriverius nader uit: Christus is uit een maagd geboren, opdat Hij geen zondige vader zou hebben. Hij kwam juist om de zondige mens terug te brengen naar het paradijs. Christus is de zoon van een 'vrou van onsen aert', want Hij moest om ons te redden juist mens zijn, zonder deel te hebben aan de zonde van de mens, welke Hij kwam wegnemen. Christus heeft een zuivere geboorte omdat Maria maagd was, sterker: Hij heeft door zijn geboorte Maria gezuiverd; Hij was immers de mens in zijn zuivere vorm die de onzuivere mensennatuur kwam zuiveren.
(53) Maria heeft haar vader gebaard, haar goddelijke vader namelijk. De zoon van de maagd is de schepper van zijn moeder!
(61) Chrysologus: Sermo 142 (P.L. 52, 581 A): Virgo, concipitur ex te auctor tuus, tua ex te oritur origo, in tuo germine est genitor tuus, in tua carne est Deus tuus, et ipse lucem mundi per te recepit qui lucem mundo dedit.
(65) Sermo 143 (P.L. 52, 584 B): Portavit eum qui portat orbem, (genuit genitorem suum), nutrivit omnium viventium nutritorem.
(68) Basilius van Seleucien: In Sanct. Deiparae Annunt. (Or. 39) (P.G. 85, 445-446 C): Τότε κατεῖδεν ἡ κτίσις (= schepsel) ὅ μὴ τεθέαται πρώην · υἱὸν, τῆς τεκούσης πατέρα · βρέφος (= kind), τῆς μητρὸς προϋπάρχον· παιδίον τῶν αἰώνων ἀρχαιότερον.

169 Men lette op de parallelle bouw: vs. 166, 169, 174, 175, 177, 179. Weer Christus als schepper van hemel en aarde.
(73) Nogmaals bespiegelingen hierover van Scriverius: de mens denkt vanuit zijn menselijke positie. Vandaar dat het menselijk denken over de mens geworden Christus vaak zo onjuist is. De vernedering van Gods zoon begint met zijn incarnatie. En deze geboorte van Christus op aarde is in het denken van de mens vaak zo overwegend, dat zijn geboorte uit de Vader vergeten wordt. Daarom, aldus Scriverius, zegt Heinsius nogmaals: Die voor den hemel was. Christus was God en had de goddelijke eigenschappen. Als voorbeeld: de schepping, een daad van Christus.

169 *palen:* pijlers.
4 *mach:* mag, ook in r. 5, 6.
7 *derf:* durf; *ondervragen:* onderzoeken.
10 *overkomste:* indaling.
11 *woort:* logos.
13 *als dat*....: daar dit....
24 *de wijse:* de wijze waarop.
25 *op:* in de uitlegging van.
32 *met den anderen ghevoecht is geworden:* samengevoegd is.
35 *inde gene*....: Christus.
40 *die:* antec. hij.
41 *stichten:* opbouwen, onderrichten, geestelijk opbouwen.
42 *oprechten:* oprichten.
44 *doet daer by:* voegt daaraan toe.
45 *hy:* Christus.

46 *die:* antec. hij.
48 *maer heeft:* maar....heeft.
50 *met:* door.
51 *suyverheyt:* zuivere vorm.
55 *Augustinus:* vgl. p. 210, r. 3 vlg.
64 *hy heeft het licht des werrelts uyt u genomen:* hij heeft uit u het licht gezien, hij heeft uit u zijn geboorte ontleend (let op de woordspeling met 'de werrelt haer licht' (65)).
76 *Oversulcks:* Daardoor; *gemeynelick:* gewoonlijk.
79 *zyne hoogheyt*....: zij zijn hoogheid....
81 *vermaent:* herinnert eraan.
83 *soo uytnemende:* zo zeer.
86 *genomen van:* ontleend aan.
88 *een God alleen:* slechts één God.
90 *de selve:* dezelfde; *in het aensien van:* wat betreft.
174 De dichter, in zijn lofspraak op Christus, de schepper van het al, gebruikt nu een mythologische beeldspraak. Men zie de aantekeningen aan het einde van de Hymne.
174 *knapen:* knechten.
175 *vreeselick:* angstaanjagend.
177 Nogmaals over de eeuwige Christus en de op aarde gekomen Christus.
(1) De eeuwige Christus heeft geen moeder: op die grond zouden we dan ook niet moeten spreken over de eeuwige *geboorte*. Dit is een figuurlijk taalgebruik.
(6) Christus komt voort uit de Vader. Weer Ps. II:7.
177 *gewonnen:* verwekt.
178 (12) Christus is 'onendich'. De aantekening schenkt ons even een blik op de mensopvatting van Scriverius. Christus waarachtig God en waarachtig mens. Hij is dus van eeuwigheid tot eeuwigheid. God alleen is eeuwig, almachtig, 'onbepaelt'. Engelen en mensen zijn dat niet. Andere goddelijke eigenschappen, die de mens enigermate heeft, worden ook genoemd: leven, wetenschap, waarheid, wil, rechtvaardigheid, alle eigenschappen die God volkomener heeft. Hoe het ook zij: deze eigenschappen van de mens tellen mee. Dit alles staat wél bij Scriverius, maar niet bij Heinsius te lezen.
(28) Wat het woord 'onbepaelt' betreft: de betekenis is: die niet in ruimte te vatten is, omdat Hij buiten alle ruimte is. Maar ook: zonder welke geen ruimte is, omdat Hij alles vult en vervult.
(32) Christus boven alles, zijn oneindigheid gaat de eindigheid te boven. Zijn oneindige wijsheid gaat alle eindigheid te boven. Hij reikt tot het geschapene, maar het geschapene kan Hem niet omvatten. (Pastor Hermae, Mand. I ed. Whittaker 26, 1, p. 23, 7).
(42) Een reeks kosmische omschrijvingen van Christus in het Oude Testament, alle bedoeld om de mens steeds in de gedachten te brengen dat de vernederde Christus de machtige God is. In het denken aan Christus dienen vernedering en goddelijke hoogheid altijd verenigd te worden. Christus was bij ons, maar is (ook) boven ons.
178 *onbepaelt:* onbegrensd; *niet.... begonnen:* geen begin heeft.
180 *besluyt sich met:* omsluit zich met, sluit zich op in.
4 *dit woort:* nl. geboren; *oneygentlick:* niet letterlijk, figuurlijk (en eigenlijk onjuist).
9 *eygentlick:* letterlijk (en juist).
16 *bewijst:* zet hij uiteen.
23 *van....deelachtig:* aan welke deelhebben.
26 *eygen:* rechtmatig.
27 *als die*....: omdat hij....
29 *Die:* object; *daer sonder:* zonder wie.
31 *vervolt:* vervult (MNW s.v. vervullen, kol. 254).
37 *alle beyde de eynden:* de twee uiteinden.
43 *die den H. Geest seer bemint:* die vaak in de Bijbel voorkomt.
44 *O recht:* onduidelijk. Vert. Bijbelgenootschap: 'O Jeschurun'.
59 *handelende:* sprekende.
68 *uyt....drucken:* schrijven en spreken.
181 Maria wacht de geboorte van haar zoon af, eindeloos verwonderd over het feit dat God haar zoon zal zijn èn haar bruidegom.
(1) God in de maagd Maria, een thema dat Scriverius aanleiding geeft tot paradoxale bespiegelingen: God was er voor de tijd, maar wordt mens in de tijd. Christus staat eigenlijk, in zijn eeuwigheid, buiten de tijd. Christus is Heer van de tijd. Augustinus: De Civ. Dei, V, cap. 33 (P.L. 41, 439):....tamquam dominus regit (sc. tempus)....
(12) Christus zal door Maria gebaard worden, opdat zij waarachtig Hem als zoon zal krijgen en Hij waarachtig mens zal zijn, die waarachtig Gods zoon is.
(23) Het zeer indirecte citaat uit Cyprianus heb ik niet thuis kunnen brengen. Cf. Exposit. in Symb. Apost. c. 13 Pamel. III, 314 B-315 A? in 315 A b.v.: unum eis (sc. paganis) verbum impossibile videtur quod adolescens femina divinum germen, non *hominis vitio*, *sed Deo inspirante*

conceperit. De geboorte van Christus, aldus Cyprianus, vindt zijn oorsprong bij God, en niet bij Maria. Christus brengt zijn lichaam niet mee uit de hemel, maar Hij ontvangt het van Maria.
(29) Deze bespiegelingen, aldus Scriverius, dienen uit te gaan van het feit dat het Woord God was en dat het Woord vlees is geworden en onder ons gewoond heeft (Joh. I:14). Bestrijding van Eunomius (Quasten, III, 306 vv.), die geleerd zou hebben dat het Woord in vlees veranderd is.
Er volgen vele plaatsen ter adstructie van de ware opvatting, die we hier niet behoeven na te gaan; al deze plaatsen zijn te vinden bij (50) Theodoretus, in diens Dialoog 'Atreptos' (P.G. 83, 76 A-80 C).
(53) Het Woord dat vlees wordt, verandert niet naar zijn wezen: het blijft goddelijk, en neemt onze menselijke natuur aan.
Men lette op Scriverius' verklaring van het woord vlees in Joh. I:14. Over de verschillen tussen Arius en Eunomius: Quasten III, 308.
(60) Over Apollinaris: Quasten III, 377 vv. We citeren p. 382: Following Plato he asserted that in man their coexist body, soul, and spirit (νοῦς). The second of these three elements is understood as the irrational (ψυχὴ ἄλογος) or animal soul and the principle of life; the third, the spirit or mind, as the rational soul (ψυχὴ λογική) and the controlling and determining principle. According to Apollinaris, in Christ were to be found the human body and irrational soul, the first two elements, but not the third, the human spirit or rational soul, the latter being replaced by the Divine Logos.
Men vergelijke 'the rational soul' en Scriverius' 'redelicke siele'. Nogmaals Christus ware God en waar mens. Nogmaals: de toedracht van de ontvangenis door de maagd Maria gaat boven het menselijk begrip uit.
(70) Augustinus: De Trinitate, XIII, 18 (23) (P.L. 42, 1032): Et tamen ex virgine, cuius conceptum spiritus, non caro: fides, non libido praevenit.
(75) Nu nog een aantekening over God als bruidegom van Maria. Hier te denken aan de derde persoon van de Triniteit: de Heilige Geest. Augustinus: Ench. ad Laur., cap. 37 (P.L. 40, 251): Idem namque Iesus Christus, Filius Dei unigenitus, id est unicus, Dominus noster, natus est de Spiritu Sancto et Virgine Maria. Et utique Spiritus Sanctus Dei donum est, quod quidem et ipsum est aequale donanti.
(85) Nogmaals Augustinus geciteerd: De eccl. dogm., cap. 2 (P.L. 42, 1214): Natus est ergo Dei Filius ex homine, non per hominem.
Belangrijk is het hier nog aan toe te voegen dat de tekst van Augustinus misvattingen van ketters als Eunomius en Apollinaris bestrijdt, t.a.v. de vleeswording van Christus. De aard van Scriverius' aantekening klopt geheel met de mededelingen van Augustinus. Eunomius denkt aan het vlees zonder ziel, en Apollinaris aan de afwezigheid van de 'redelicke siele'.
(87) Voor Rufinus: Comm. in symb. Apostol., cap. 9 (P.L. 21, 349 (73)). Deze auteur citeert Luc. I:35 en schrijft: Vide ergo cooperantem sibi invicem Trinitatem.
(1) Voor de naam van de bruidegom in het eind van de aantekening wordt verwezen naar Matth. XXV:1 vv., de gelijkenis van de wijze en de dwaze maagden. Vs. 1: Alsdan zal het koningrijk der hemelen gelijk zijn aan tien maagden, welke haar lampen namen en gingen uit, de bruidegom tegemoet.
Het is wel duidelijk dat Scriverius in begin van deze aantekening op een andere bruidegom zinspeelt dan hier aan het einde.

184 *en haren bruydegom:* en God haar bruidegom wordt. (Vgl. de afwijkende opvatting van Scriverius).
17 *ende alle beyde*, *om dat*....: en beide (waarachtig mens en waarachtig God), opdat....
36 *maer:* maer dat het selve.
40 *met:* met behulp van, uit de geschriften van.
45 *van:* door.
56 *in den voorgehaelden text:* Joh. I:14.
60 *redelicke siele:* verstand.
66 *ende aengenomen heeft:* en die aangenomen heeft (de goddelijke natuur).
69 *ontfangen:* nl. door Maria.
71 *die:* object, antecedent: *hy*.
80 *van:* door.
96 *uyt gedruckt:* genoemd; *Want alsoo:* Want op deze wijze, bij deze uitlegging van de tekst.
185 Nu komt de geschiedenis van Christus' geboorte. Keizer Augustus wordt in het voorbijgaan genoemd, evenals de volkstelling.
De schaapherder David, en Jozef en Maria zijn in Bethlehem geweest. I Sam. XVII:15: Doch David ging henen, en kwam weder van Saul, om zijns vaders schapen te weiden te Bethlehem.
185 *nieuw gespannen:* verse.
189 *Die:* antec. Augustus; *doen:* toen; *beschreven:* geregistreerd.
190 *geven:* opgeven.
191 *Bewaerder*....: appositie bij Den vromen Joseph: beschermer.
192 *En wandelden:* En zij trokken.
193 *Alwaer:* Waar (rel.); *de groote soon van Iesse:* David.

194 *op het droog*, *of in begraesde weyden:* reddend of voedend.
196 *van:* tot in
197 Zoals in zijn voorwoord maakt de dichter ook nu melding van David als de zanger van de komende Christus.
(9) Scriverius tekent er bij aan dat David van Christus gezongen heeft door Christus. Tertullianus zegt het nog fraaier: Ille (David) apud nos canit Christum, per quem se cecinit ipse (De Carne Christi, cap. XX (P.L. 2, 831)).
197 *Aldaer*....: Waar (antec. Bethlehem, vs. 192); *van te voor:* profetisch.
199 *stort*....: het is een diepe val voor de God-Zoon.
201 Lyrisch-romantische beschrijving van Maria en Jozef, Bethlehem betredend.
202, 203 *Tot daer...toe:* tot de zuiderkeerkring.
203 *Capricornus:* het dierenriemteken de Steenbok, hier de steenbokskeerkring, de zuiderkeerkring. De kortste dag is aangebroken, 21 dec.
205 *de vleck:* het vlek (vgl. Van Hoogstraten: het naast de); *doorvlogen:* doordrenkt.
206 *strange:* hevige; *van de lange wegen (doorvlogen):* door de lange tocht afgemat (?).
207 *brocht:* met zich droeg.
208 *Heeft:* heeft zij (de maeght). De zin loopt niet, i.z.v. het subject wisselt van zij (mv.) naar zij (enk., Maria); *mocht:* kon.
209 *mispresen:* gelaakt (predic. bij weggelaten zij, 208).
210 *wesen:* uiterlijk voorkomen.
211 *gaet:* zij gaat.
12 *singt:* bezingt.
13 *de welcke:* antec. David.
213 Tot vs. 248 beschrijft Heinsius de heidense wereld, waarin Christus geboren wordt. Hij begint met de samenvattende omschrijving: Christus komt te laat.
(1) Scriverius weidt daar zeer uitvoerig over uit. Allereerst verklaart hij waarom de dichter niet Christus, maar Jehova zegt: Christus is God, dus Jehova. Jer. XXIII:5 en 6 (niet 2): Zie, de dagen komen, spreekt de Heer, dat ik David een rechtvaardige spruit zal verwekken, die zal als koning regeren en voorspoedig zijn, en recht en gerechtigheid doen op aarde; in zijn dagen zal Juda verlost worden en Israël zéker wonen, en dit zal zijn naam zijn waarmede men hem zal noemen: 'De Heer Onze Gerechtigheid'. Scriverius gaat verder met een woordspel: zoals Christus in het *koudst* van het jaar gekomen is, zo is Hij ook gekomen in een tijd waarin de liefde voor en de kennis aangaande God '*koud*' geworden was. Overal hadden de goden hun plaatsen ingenomen, zodat er voor Hem, die de mensen naar de ware God wilde leiden, geen plaats was. Over het heidendom, het geloof aan de goden, volgt meer in gedicht en annotatie. Sommigen baden tot de gestorvenen, die voorheen in het leven machtig geweest waren. Hieronder verstaat Scriverius ook de Griekse en Romeinse goden, die in de zeventiende eeuw zo vaak gezien worden als na hun dood verheerlijkte vorsten en helden. De volgende opsomming van klassieke goden is wel merkwaardig: Eerst Jupiter en Neptunus, vervolgens de heros Hercules, en dan als tweede categorie de goden die iets bijzonders voor de mens hebben uitgevonden: Ceres, de godin van het graan, Pan, de veegod en de god van de natuur, met de etymologische toevoeging dat de naam van deze laatste god *alles* betekent, hier uitgelegd als: de wereld en al wat er in is. Dit laatste in overeenstemming met de stoïsche zienswijze, zie voor de afleiding nog Lofs. Bacch. vs. 632 + adn. Scriv. Tenslotte, als derde categorie, de goden, die welbeschouwd niets anders zijn dan geobjectiveerde menselijke gebreken, zoals we die reeds eerder tegengekomen zijn in de inleiding op de Bacchushymne. De door Heinsius bezongen Bacchus wordt hier in een adem genoemd met de dievengod Mercurius en de hoerengodin Venus. De oudchristelijke bestrijding van het heidendom is hier slechts aangeduid door een reeks auteursnamen: wij gaan hen stilzwijgend voorbij.. Wat deze opsomming betreft, zie Heinsius' Inleiding op zijn Bacchus-Hymne p. 99.
(42) De Egyptenaren aanbaden zelfs de redeloze dieren.
(50) Het was een goed tijd voor de duivel: voor Christus was geen plaats. Scriverius' ontroerde conclusie ligt voor de hand: in zulk een tijd wordt God mens. De mensen kunnen dit mysterie niet begrijpen, of ze moeten het weer leren verstaan door de mens geworden God. De mens ging dwaselijk in zijn menselijke natuur op en juist dan wordt Christus de ware mens. Anders gezegd: De mens, verstrikt in het vlees (zijn zondige natuur) en zonder *geest* (het goddelijke beeld in hem) wordt gered door Christus, die de menselijke natuur (vlees) aanneemt om onze *geest* uit het *vlees* te verlossen.
213 *naer:* na.
214 *vint:* vindt hij.
215 *een yder:* elke god; *lot:* deel.
216 *daer uyt:* uit het aardrijck; *gesloten:* buitengesloten; *zynen God:* de god van het aertrijck.
218 *ingenomen:* bezet.
220 *beset:* in bezit genomen.
221 *De blintheyt en is niet met monden uyt te spreken:* Er zijn geen woorden voor de blindheid.
222 *Zy:* de mensen; *vieren:* vereren.

223 *gulsigheden:* onmatigheid.
225 *Den oppersten van al:* Jupiter.
226 *op te doen:* te krijgen, verwerven.
7 *koutste van den tijt:* winter.
9 *verkout:* verkild.
10 *vervrosen:* bevroren.
16 *baden aen:* baden tot.
20 *de Goden:* (baden tot) de Goden.
24 *De sommige:* sommigen (aanbaden).
25 *die....hadden:* veelvoorkomende 'vervlechting': waarvan zij meenden, dat enz.; noot op Lofs. B. vs. 632 (p. 176).
34 *de selve:* zij (Grieken en Romeinen).
41 *bewesen:* uiteengezet.
43 *betoont:* aangewezen.
54 *bedocht:* overdacht.
56 *versmoort:* verstikt; *vlees:* zondige menselijke natuur.
57 *in menschelicke gedaente van beesten:* in dieren tot mensen vervormd.
58 *selve:* zelfs.
64 *de mens....die God was:* Christus.
66 *verdooven:* bedwelmen.
67-68 *vlees:* menselijke natuur; *vlees:* zondige menselijke natuur.
227 *laet....staen:* laat....in de steek.
229 Al het kwade bidden de Romeinen aan! De Romeinen zijn de Grieken in het kwade nagevolgd en bij de vorming van het Romeinse wereldrijk wordt het kwaad van dit heidendom over de wereld verbreid. Perzen, Grieken en Egyptenaren genoemd of weer genoemd.
229 *straft:* afkeurt.
230 *Romulus volck:* de Romeinen.
231 *kercken:* tempels; *aenroepen:* roepen aan; *onbedacht:* dwaas, onbezonnen.
233 *daer:* waar; *wiecken:* suggereert ons het beeld van de romeinse *adelaar* als veldteken.
234 *Gekomen....*: (bij '*het Roomsche rijck*'). De Romeinen in hun denken afhankelijk van de Grieken; zij hebben de macht èn de dwaasheid der Grieken overgenomen.
235 *met:* mee.
236 *Vergetende de Son:* zijn zonnedienst verlatende.
237 *Araxes enz.:* rivier in Armenië (zie de aant. van Scriverius achterin).
239 *kouwe:* harde; *onaerdig:* onvriendelijk, onbeleefd; *onbeleeft:* ongastvrij.
241 *heeft alle de gedachten:* richt zich geheel op.
242 *haren eygen dienst:* de dienst aan zichzelf, het dienen van zichzelf; *onbekende:* aan de nietingewijden onbekende.
244 *roert:* beweegt.
246 *vast:* voortdurend.
248 *Anubis:* Egyptische dodengod, mens met de kop van een jakhals; *haren hont:* Anubis vaak als helper of zoon van Osiris beschouwd.
249 *Godes huys:* huis Gods (verkoren volk, waaronder God woont).
250 Tot vs. 260 is nu het oog van de dichter gericht op de Joden, die hun eredienst en hun wetten onderhouden en ook uitzien naar de beloofde Messias. Maar als deze komt, bemerken ze het niet.
(1) Deze omstandigheid weer toegelicht. Het joodse volk had drie gebreken, die hen verhinderden de Messias te onderkennen. In de eerste plaats waren ze van mening dat het rijk van de komende Messias slechts het doel had hun macht te vergroten. De komst van de Messias had dus een politiek-staatkundig doel. Ten tweede begrepen ze niet waartoe de wetgeving diende; de wetten waren niet gegeven terwille van een goede levenswijze, zoals de Griekse wetten wilden, *Aristotelem in zyn tweede Polit.*, cf. *Arist. Polit.* II, 9-12 (= 1269a 28-1274b 26) cap. 9 over Sparta, cap. 10 over Creta, cap. 11 over Carthago en tenslotte cap. 12 § § 2-6 over Solon. Maar de wetten moesten hun leren aangaande het oordeel Gods en zijn afkeer van de zonde. Zo moest het volk uitzien naar de Zaligmaker, die de toorn Gods op zich zou nemen. Ten derde maakten ze geen onderscheid tussen de wetten, het uiterlijk leven betreffend, en de godsdienstige ceremoniën, die toch symbolen waren van de komende Messias.
(13) Matth. XI:13: Want al de profeten en de wet hebben tot Johannes toe geprofeteerd. In Handelingen XV komt de vraag naar voren of onbesnedenen, die christen werden, eerst besneden dienden te worden.
3 *aengaende den Godsdienst:* in godsdienstig opzicht; *ontrent:* t.a.v. (bij 'verblintheyt').
10 *stonden:* zich baseerden; *om het welcke te verstaen:* om dit te verstaan.
12 *daer door dat:* waardoor.
14 *versteken wierden:* verstoken bleven.
15 *gevoelden:* van mening waren.
16 *niet verder en streckte*, *als tot:* slechts diende tot.

17 *vermeerderinge:* versterking; *regieringe:* macht.
19 *om dat:* opdat, cf. r. 28.
20 *goede manieren:* goed handelen.
22 *wetten van Solon*, *Lycurgus*, *Minos:* cf. Scriv. op vs. 748, p. 310: Minos, Lycurgus, Numa.
24 *gelegentheyt:* toestand, omstandigheden; *ende....gevoecht:* en daar geheel bij aangepast.
32 *verklaert:* duidelijk gemaakt, geopenbaard; *hem:* zich.
34 *tusschen de wet....aenginck:* tussen de wet die de regeling van het handelen en de wet die de uitwendige ceremoniën betrof.
254 *niet dan:* niets anders dan.
255 *hoe:* hoede.
257 *licht versuft:* ligt in verdoving.
258 *Van niemand onbewist*,.... Slechts Hem, die de wereld geschapen heeft, niet kennend (letterlijk: van niemand niet wetende, dan van die haar geschapen heeft).
260 *het zijn:* wat van Hem is.
261 Christus in de stal, zoals de engelen zien. Ook de sterren erkennen de Messias. De wijzen uit het Oosten worden door de ster van Bethlehem geleid en de engelen zingen het: 'Vrede op aarde'.
261 *zijn wonderbare geesten:* nl. de engelen.
262 *prince:* vorst.
263 *dies te meer:* destemeer.
264 *kennen:* erkennen.
265 *De schoone gouwen bend':* de schone, gouden schare, de sterren; *schansen:* bolwerken.
266 *onbepaelde:* onbegrensde.
267 *die:* demonstratief; *een van haer:* nl. de ster van Bethlehem.
268 *Staet boven op zijn hooft:* Staat boven zijn hoofd; *neemt waer:* let op.
271 *pas:* moment.
272 *daer:* daar, waar; *hy:* Christus.
273 *ruytery van schrickelicke machten:* heirscharen van engelen.
275 *Belegeren:* omringen.
2 *niet en bestonden dan:* slechts bestonden.
7 *daer door:* waardoor (zij).
11 *uytnemende:* bijzondere.
14 *tot Iohannem:* tot Johannes toe (behoort tot het citaat uit Matth. 11, vs. 13).
279 *heffen op:* heffen aan.
280 *vliet:* stroomt.
281 Tot en met vs. 296 de herders, hier met vergiliaanse pastorale namen aangeduid. Heinsius wil trouwens meer: met de herders van Bethlehem begint een nieuwe, ware pastorale. Dat kan, nu de Herder gekomen is. De klassieke onderwerpen komen te vervallen en Maria en haar zoon komen in de plaats daarvan.
(1) Buiten de 'cultuur' leven de herders, die in tegenstelling tot Grieken, Romeinen en Joden, wel een open oor en oog hadden voor de geboren Messias. Onwetendheid in wereldse zaken is een noodzakelijke voorwaarde om God te leren kennen. Rijkdom en wetenschap verhinderen dit. Omgang met mensen verhindert omgang met God.
282 *den herder:* Christus.
284 *Die:* antec. Tityrus; *gaet:* weggaat.
287 *maeckt:* maeckt te krijgen (er voor zorgt te krijgen); *siet:* siet te krijgen (idem).
289 *maeckt:* ervoor zorgt; *quelen:* zingen.
290 *past:* ervoor zorgt.
291 *lier:* herderslier, fluit.
292-294 object van *quelen*, *spelen*.
295 *vermaert:* bekend.
297 Jozef, in moeilijke omstandigheden, is door Heinsius niet vergeten. Hij ziet Maria zoals ze daar zit in de stal van Bethlehem, en tegelijkertijd ziet hij haar visionair.
298 *nu.... nu:* nu eens, dan weer; *krachten:* wonderen.
300 *wel eer:* reeds lang.
301 *schemel:* schimachtige verschijning, visioen.
302 *loos gesicht:* bedriegelijk visioen; *sit:* zit zij toch (antithetisch met '*daer bij hem*', 301).
304 *Godes borgery:* de engelen.
6 *slechte onnoosele:* domme eenvoudige.
10 *bequaem:* in staat, geschikt.
12 *vry:* los, niet gebonden; *onnoosel:* onwetend.
13 *ofte worden:* of vry enz. wórden.
14 *gierigheyt:* hebzucht.
18 *Die:* Zij die; *dat:* wat.
24 *meeste:* voornaamste.

305 De enige pagina zonder aantekeningen: dat wil zeggen dat er geen dogmatische moeilijkheden in de tekst zijn. Heinsius is hier de lyrisch vertellende dichter; hij verdiept zich in het innerlijk van Maria, in de wisselende stemmingen die haar overvallen. Zij kijkt naar beneden en ziet haar kind; zij kijkt omhoog naar God.
305 *Dan....dan:* nu eens, dan weer.
306 *vertoogen:* tonen; *blijft:* zij blijft.
309 Het kind kijkt lachend naar de moeder. Vgl. Verg. Ecl. IV, 60. Maria lacht terug en is even daarna weer heel klein en toch vol hoge gedachten.
309 *wennen:* zich wenden.
312 *met....bant:* met een liefelijke omhelzing.
313 *bewegen:* ontroering.
314 *verslegen:* nederig, heel 'klein'.
315 *gedachten groot:* hoge gedachten.
316 Prachtig woordspel: Maria heft haar hart op tot God die op haar schoot ligt. Daarna denkt ze aan haar positie als ongetrouwde moeder en bevangt schaamte haar.
316 *En heft haer hert op God:* En heft haar hart op tot God.
317 *maechdom:* maagdelijkheid.
318 *voor al:* boven alles; *beroert:* de maechdom beroert.
322 *voor moeder aengenomen:* hoe zij als moeder (in de gewone zin!) is geaccepteerd (sociaal), wordt beschouwd.
323 *Haar oogen vallen neer:* Zij slaat haar ogen neer; *de schaemte komter by:* de schaamte overvalt haar.
324 *En maeckt*....: en doet haar liefelijk blozen.
325 *Komt staecken:* maakt een einde aan; *manen:* opwekken.
326 *halen voor den dach:* te voorschijn brengen.
327 *nederheyt:* vernederd zijn, vernedering.
328 *Die:* antec. vrees, nederheyt.
329-336 Drieledige vergelijking: zoals de purperen morgenster Venus de dauw brengt, zoals de rode morgenzon in een rivier weerspiegelt, zoals een rode roos door de nachtkoude wordt bedauwd, zo zat Maria rood van schaamte en behuild terneer.
(1) De nu afgesloten Mariapassage wordt door Scriverius samenvattend behandeld: Christus was werkelijk mens, Hij is ook een echt kind geweest, dat toenam in wijsheid (Luc. II:52). Luc. I:80 (niet: 2, 80): En het kindeken wies op,.... Nogmaals de nadruk op de zondeloosheid van Christus.
(12) De uitweiding over Maria wil hetzelfde laten zien nl. *het echte kind-zijn van haar zoon* en tevens dat zij werkelijk ook moeder geweest is: hier is sprake van de liefde van de moeder voor haar kind en niet van Maria's liefde voor de Zoon Gods. Fraai is de wijze waarop Scriverius over deze passage schrijft: Heinsius schreef 'poëtische wijse' en 'tot verciersel' over deze menselijke kant van de stal van Bethlehem.
(25) Na de menselijke kant van Christus, nu zijn goddelijke. Scriverius zegt thans dat de dichter weer hoger gaat klimmen, tot hoger zaken overgaat.
329 *de schoone sterr':* Venus, avond- en morgenster.
330 *douwen:* dauw geven.
331 *met....oog:* door haar gouden oog.
De vergelijkingen in deze regels hebben als gemeenschappelijk punt de combinatie licht, rode gloed: vocht. Zie: Venus - dauw, zon - rivier, rode roos - dauw.
333 *eerst:* pas.
336 *witte nat:* heldere vocht.
340 *gevrijt:* bemind.
341 *Toont:* (imperatief) Toon; *uytbreken:* naar buiten komen, zich uiten.
342 *versteken:* verbergen.
343 *licht:* ligt.
345 Heinsius verlaat nu de stal en plaatst Christus in de kosmische ruimte: zon, maan en sterrebeelden worden, gepersonifieerd, even getekend, alle gezien in hun relatie afhankelijk van Christus. De tegenstelling kribbe-hemellichamen wordt uitgewerkt.
(28) Dit alles is dienstig, zegt Scriverius, om de lezer de twee naturen van Christus, zijn goddelijke en zijn menselijke, te laten zien. Rom. IX:5:.... en uit welke (nl. de Vaderen) Christus is zoveel het vlees aangaat, dewelke is God boven allen te prijzen in eeuwigheid. Amen.
345 *De Son loopt in het zijn:* De zon loopt in het Zijne, in Zijn heelal.
346 *binnen zijn paleys:* binnen zijn rijk.
348 *gevest:* bevestigd, gehecht; *tapissery:* borduursel.
350 *past op:* let op (cf. 351).
352 bij wagen (351).
353 *licht boven:* ligt Hij boven, gaat Hij teboven.
354 *trotst:* praalt; *en....tergen:* en de wereld durft uit te dagen.

356 Nogmaals de twee zijden van Christus: Hij behoort de hemel toe, maar ook: de wereld blijft zijn huis, onze harten zijn zijn kerk.
(41) I Cor. III:16: Weet gij niet dat gij Gods tempel zijt en de geest Gods in ulieden woont? Eph. III:17:.... opdat Christus door het geloof in uw harten wone, en gij in de liefde geworteld en gegrond zijt. De Zone Gods woont in onze harten, evenals de Vader en de Heilige Geest, niet alleen omdat Hij overal is, maar Hij woont ook in ons hart met Zijn Geest, omdat hij genadiglijk bij ons is.
356 *Is:* Is Hij.
357 *balcken:* dak.
358 *vesten:* vestingen (of: slotgrachten).
360 *licht of gaet:* ligt of gaat; *is in zijn eygen werck:* is Hij in zijn schepping.
6 *oversulcks:* daarom.
7 *Kints ende kinderachtig:* met de eigenschappen van een kind en op een kind lijkend.
13 *streckt:* dient.
17 *rechte:* echte.
18 *rechtmoederachtig:* echt moederlijk, als 'n moeder.
23 *poëtische wijse:* op dichterlijke wijze, op de wijze der dichters.
24 *verciersel:* opsiering.
28 *toequamen:* behoorden.
36 *Vaders:* nl. uit het O.T.
361 Heinsius blijft antithesen opstellen, nu tussen het kleine, grote kind en de machthebbers van deze aarde. Van deze tegenstellingen uit denkend betrekt hij ook het joodse land binnen zijn gezichtskring, dat door Christus de scepter ontvangt (370).
361 *Caesar:* Augustus; *goet:* bezit; *moedigheyt:* trots; *verwerren:* verward raken.
365 *Klimm'....dragen:* Hij klimme....en hij late.... (concessief).
367 *gebouw:* bouwwerk (app. bij wagen); *van daer:* antec. Tarpejus berg, 366.
368 *gaer:* helemaal, geheel.
369 *licht boven hem:* ligt boven hem, gaat hem te boven.
371 *vry:* gerust.
372 *vertoog:* vertone.
374 *Haer palmen:* subject; *winnen de laurieren:* overwinnen, zegevieren over de laurieren (vgl. MNW, sv. winnen, kol. 2643).
376 *Iupiter den sant:* de heilige Jupiter.
377 Een zeer lange aanspraak tot de gekomen Christus volgt nu tot (vs. 441): Het ‘sijt willekom’ wisselt af met aanspraken tot Christus, die, als Bacchus, met de meest uiteenlopende, karakteriserende namen toegesproken wordt.
377 *gesien in alle landen:* nl. door de ster van Bethlehem.
378 *Gebootschapt in de locht:* door de engelen.
379 *ommegaet:* draait.
380 *geropen:* geroepen.
381 *beschreven:* (over wie) geschreven (is); *noch:* toch.
384 (1) Christus is al duizenden jaren her verwacht en tenslotte gekomen. In verband met de lange verwachting van zijn komst noemt Heinsius hem o.m. ‘gast van Abraham’. Zie Gen. XVIII:1-4: Daarna verscheen hem de Heer aan de eikenbossen van Mamré, als hij in de deur der tent zat, toen de dag heet werd. En hij hief zijn ogen op en zag; en zie, daar stonden drie mannen tegenover hem; als hij hen zag, zo liep hij hun tegemoet van de deur der tent, en boog zich ter aarde. En hij zeide: Heer heb ik nu genade gevonden in uw ogen, zo ga toch niet van uw knecht voorbij. Dat toch een weinig waters gebracht worde, en wast uw voeten, en leunt onder deze boom.
De oude vaders, aldus Scriverius, menen dat deze verschijning Christus geweest is.
(5) Cyrillus van Jeruzalem: Catechesis XII, P.G. 33, 744.
Voor dit citaat is ook Gen. XVIII:5 en 8 van belang: En ik zal een bete broods langen, dat gij uw hart sterkt.... En hij nam boter en melk, en het kalf dat hij toegemaakt had, en hij zette het hun voor, en stond bij hen onder die boom, en zij aten.
(11) Tertullianus: Adv. Marc. Lib. III, cap. IX (P.L. 2, 361 v.): Ideoque et ipse cum angelis tunc apud Abraham in veritate quidem carnis apparuit sed nondum natae, quia nondum morituae, sed et discentis iam inter homines conversari.
Het is overigens waarschijnlijker dat Scriverius citeert: De carne Christi, cap. VI (P.L. 2, 809 B): Atquin tunc quoque inter illos angelos ipse Dominus apparuit Abrahae sine nativitate cum carne scilicet, pro eadem causae diversitate.
384 Jacob worstelend met God: Gen. XXXII:24: Doch Jacob bleef alleen over; en een man worstelde met hem totdat de dageraad opging. En vs. 30: En Jacob noemde de naam dier plaats Pniël; want, zeide hij, ik heb God gezien van aangezicht tot aangezicht en mijn ziel is gered geweest.
384 *Iacobs worstelaer:* worstelaar met Jacob.
386 (16) Voor beter begrip van deze regel en aantekening, dient men uit te gaan van Ex. XXV, waarin een nauwkeurige beschrijving te vinden is van de tabernakel, waarin cherubs zijn aangebracht,

als symbool voor de aanwezigheid Gods. De tabernakel is de afbeelding van Gods hemelse woning (Hebr. VIII:5, IX:11, 24). Heinsius wil zeggen dat God (Christus dus in dit verband) niet besloten kan blijven binnen de symbolische tabernakel. Christus, zegt Scriverius, is immers oneindig, en hij gaat verder met mededelingen over de cherub. Weinig belangrijk is Cherub als eigennaam (Neh. VII:61): Ook togen dezen op van Telmélah, Telharsa, Kerub....Ex. XXV:19: En maak u een cherub aan het ene einde aan deze zijde, en de andere cherub aan het andere einde aan gene zijde; aan het verzoendeksel zult gijlieden de cherubs maken, aan de beide einden van hetzelve. Ex. XXXVII:8: Eén cherub aan het ene einde aan deze zijde, en de andere cherub aan het andere einde aan gene zijde: aan het verzoendeksel maakte hij de cherubs, aan deszelfs beide einden.

Belangrijkste plaats bij deze regel is Ez. IX:3: En de heerlijkheid van de God Israëls hief zich op van de cherub waarop Hij was, tot de dorpel van het huis.... Ez. X:4: Toen hief zich de heerlijkheid des Heren omhoog van boven de cherub, op de dorpel van het huis.... De laatst genoemde tekst bestaat niet en het is moeilijk uit te maken welke plaats Scriverius bedoelt: er zijn nog vele cherub-plaatsen in Ezechiël. Mogelijk Psalm 79 (80), 2: O Herder Israëls!.... die tussen de cherubs zit. (?)

Men zie nogmaals nu naar vs. 385 v.: het kleine, tere Christuskind gaat boven de cherubs uit, is groter en meer - want allesomvattend.

386 *Cherub:* subject; *en niet:* en Cherub niet; *omgorden:* omvatten.

7 *de selve....met:* dezelfde als.

8 *vergastende:* als gast of vriend bezoekend.

14 *naer het verschil van de oorsaecke:* overeenkomstig het verschil van de oorzaak (van zijn verschijning).

18 *nae:* naar, volgens.

22 *kinderen:* engelen, cherubs (op ark); *genade stoel:* genadetroon, hier de ark des verbonds.

387 Nog een dergelijke antithese: Christus die de hemel vervult en overal is, wordt door Maria neergelegd.

(1) Heinsius' woorden, waaruit we de kleinheid van Christus nog eens horen, worden door Scriverius eenzijdig uitgelegd: hij legt de nadruk op de werkelijke vleeswording, het mensworden. Christus werd niet naar de schijn mens, maar echt mens om ons te verlossen.

(14) De auteur wil het daarna nog eens anders zeggen: God, ziel en vlees zijn in Hem, Gods Zoon, zaligmaker en verlosser, een eenheid. Twee naturen, één persoon.

388 *Wordt met een hant gevat:* door Maria.

389 De kleine Christus: de grote kapitein, de wagen Israëls. Voor de laatste omschrijving verwijst Scriverius naar een Bijbelverhaal: de hemelvaart van Elia: II Kon. II:12: (alzo voer Elia met een onweder ten hemel). En Elisa zag het en hij riep: Mijn vader, mijn vader, wagen Israëls en zijne ruiters! Tweede tekst, uit het einde van de levensgeschiedenis van Elisa (niet Elias zoals S. schrijft): II Kon. XIII:14: Elisa nu was krank geweest van zijn krankheid aan welke hij stierf; en Joas de koning Israëls was tot hem afgekomen, en had geweend over zijn aangezicht, en gezegd: Mijn vader, mijn vader, wagen Israëls en zijn ruiters.

(33) Na een uitleg van deze teksten, deelt Scriverius mee dat Elia en Elisa voorboden en schaduwen van Christus geweest zijn. En bovendien: Elia en Elisa hebben door de kracht van Christus hun daden volvoerd.

(38) Hosea I:7: Maar over het huis van Juda zal Ik mij ontfermen en zal ze verlossen door de Heere hun God, en Ik zal ze niet verlossen door boog noch door zwaard noch door krijg, door paarden noch ruiteren.

390 *haer:* hun (ad sententiam), ook in de volgende vss.

395 (45) Koning Sanherib van Assyrië trok op tegen Juda, toen Jehizkia koning was. II Kron. XXXII:21: En de Heer zond een Engel, die alle strijdbare helden en vorsten en oversten in het leger des konings van Assyrië verdelgde. Voor het getal 185000: II Kon. XIX:35.

395 *moets:* trots; *trots:* spijt.

398 Christus is bekend met het gebied dat Mozes en Josua doortrokken, van Egypte naar het beloofde land.

398 *ginck dwalen:* rond trok.

399 Jesaja, zoon van Amos (Jes. I:1), heeft Christus voorspeld.

399/400 *van:* door.

401 (54) Hooglied II:1: Ik ben een roos van Saron, een lelie der dalen. Door Scriverius als vanouds uitgelegd naar Christus, als bruidegom van de gemeente.

401 *verdwenen:* verlept, verdord.

402 *soo verschenen:* nadruk op *soo*.

3 *tastelick:* tastbaar.

4 *sienlick:* zichtbaar.

5 *met ons:* als wij.

6 *of:* alsof.

7 *schijnelick:* in schijn.

28 *Gevende te kennen*....: bij Elisaeus, Ioas.

30 *die van Israël:* de Israëlieten.
31 *diende:* dienden (vgl. hielpen, 32).
33 *bequamelick:* geschikt, juist.
35 *niet dan....en:* vgl. maer....en (ontkennend partikel).
39 *haer:* hen (= het huis Iuda).
57 *Scaron:* Saron.
58 *beduyden op:* leggen het uit als aanduiding van.
403 *oncierlick:* zonder luister; *uwen staet:* positie.
404 *Veel hooger....*: bij 'staet'.
405 (1) Nieuwe benaming: vorst van Kanaän: het land van belofte, dat, naar Scriverius, het symbool was van het eeuwige leven; in het Nieuwe Testament in Christo ons geheel geopenbaard. Heinsius doelt in het gedicht ook op de hemel, zij het ook dat hij het bijbelse beloofde land in zijn gedachten mee laat spelen.
405 *Canaan enz.:* het hemelse Kanaän.
408 *En uyt de wech gegaen:* En van uw weg afgeweken, afgedoold.
409 Heinsius laat het Christuskind in de Hollandse winterkou geboren worden.
De dochteren Sions: Hooglied III:11, enz.
409 *strange:* koude.
410 *Doorreden....:* predicatief bij *ghy* (vs. 408): geteisterd.
412 *spijtig:* scherp; *Boreas:* Noordewind.
413 Zij moeten het Christuskind toedekken. Laten ook de mannen komen, die door Christus vrijgekocht worden van de duivel.
416 *verslint:* vernietigt.
417 *sonen....van Adam:* mannen.
419 *dincken:* bedenken.
420 *vagen....af:* wegvegen, wegnemen; *druck:* verdriet.
421 De lieflijke wind Zephyrus tegenover de koude Noordenwind uit vs. 412.
422 *Libanus:* van Libanon; *Galaad:* Gilead (streek van Israël).
423 *den hemel in de kou....dou:* dat de hemel in de kou, waar gij ligt, kome vallen met zijn zoete dauw.
425 Prachtig lijken me ook deze verzen, waarin gesmeekt wordt dat de grijze winter verandere in lente, opdat de schepper der jaargetijden gespaard worde! De lente is eigenlijk niet genoeg: de zomer dient te komen.
427 *Kenn':* erkenne.
428 *sich ommekeer:* zich terugwende ('t lente worde).
429 De zomergedachte brengt het lieflijke tafereeltje mee dat nu volgt: de bijen dienen zich te zetten op de lippen van het Kind.
429 *tippen:* lipranden.
5 *beteyckende:* het teken was van.
11 *het rechte Canaan:* het echte (hemelse) Kanaän.
12 *geduyt:* door uitlegging toegepast.
431 Onmiddellijk is er de symboliek van de christelijke bij die het hemels manna van Christus' genade van zijn lippen drinkt.
431 *Die:* de lippen.
432 *Daer uyt:* Waaruit (uit de lippen).
433 Behalve bijen: bloemen op de grond van de stal en langs de kribbe. Ook bloemen op het hoofd van het kind, als een kroon.
Christus meester van de tijd; vgl. Hymne aan Bacchus (vs. 559). Meester van al cf. vs. 212.
434 *vloer:* vloer van de stal.
435 *betoonen:* aantonen, laten zien.
436 *Die meester....al:* bij *ghy* (435); *meester van den tijt:* hij die de tijd naar zijn hand zet.
437 Na de bloemen: de vogels die boven het hoofd van Christus zingen. Met een ook reeds Grieks beeld (cf. Eur. El. 897: αἰθέρος τέκνα) heten ze in vs. 437: kinders van de lucht.
Christus voedt de vogels, een mededeling, naar het op het eerste oog schijnt, van weinig importantie, maar de zaken van het christelijk geloof die de dichter straks zullen bezighouden, komen nu reeds in de annotatie (1) ter sprake: de voorzienigheid Gods.
Uitgangspunt, hoewel pas als laatste tekst genoemd: Matth. X:29: Worden niet twee muskens om een penningske verkocht? En niet één van deze zal op de aarde vallen zonder uw Vader. Scriverius deelt de goddelijke voorzienigheid, naar hij zegt op dezelfde wijze als de Bijbel, in drieën in: de voorzienigheid strekt zich uit over al het door God geschapene; ook het kleinste creatuur leeft onder deze voorzienigheid; elk mens heeft er deel aan. Over het tweede punt is hier in het bijzonder sprake: de vogels zijn in de Bijbel het symbool van de voorzienigheid die zich ook bekommert om het kleine en schijnbaar onbelangrijke schepsel. Allereerst het prachtige citaat uit Job, waar God zelf spreekt. Men lette op de niet te verbeteren wijze van zeggen: de jonge raven schreien tot God als ze niet te eten hebben. 'Hij hoort de jonge raven' zegt gezang 143 van de Hervormde kerk. Ps. CXLVII:9:.... die het vee zijn voeder geeft, den jongen raven

als zij roepen. We wijzen ook op Luc. XII:24: Aanmerkt de raven, dat zij niet zaaien noch maaien, welke geen spijskamer noch schuur hebben, en God voedt dezelve: hoeveel gaat gij de vogelen te boven!
Dit Lucashoofdstuk zal Scriverius ook wel bedoelen als hij zijn driedeling geeft aangaande de voorzienigheid.

437 *De kinders....:* Dat de kinderen....
438 *boven op u:* boven u.
439 *den....willekom:* de liefelijke verwelkoming; *yder een:* elk van de genoemde schepselen.
441 Na de heerlijkheid van het voorgaande gedeelte nu de tegenstelling: het begin van Christus' leven is pijn: de besnijdenis vindt plaats. Christus, zegt Scriverius, (r. 19 e.v.), wordt niet alleen besneden om de wet te volbrengen, maar in Christus wordt de besnijdenis geheiligd. Zie in tegenstelling r. 41/42.
444 (22) Lev. XII:8: (in verband met offergaven na de besnijdenis): Maar indien haar hand niet genoeg voor een lam vindt, zo zal zij twee tortelduiven of twee jonge duiven nemen, één ten brandoffer en één ten zondoffer.... Luc. II:24:.... en opdat zij offerande gaven, naar hetgeen in de wet des Heren gezegd is, een paar tortelduiven of twee jonge duiven.
445 Maria volbrengt de wet, terwijl Hij geen zonden gedaan heeft.
446 *daer:* terwijl.
447 *Met ons:* Als wij.
448 *zijn nieuwe jaer:* Jezus wordt op de achtste dag na zijn geboorte besneden, naar christelijke tijdrekening 1 januari.
449 De kindermoord van Herodes als welkom voor Christus.
449 *woelt en tiert:* gaat tekeer en raast; *meynt:* is voornemens.
2/3 *deelt de voorsienigheyt des Heeren in dry deelen:* onderscheidt drieërlei in de voorzienigheid des Heren.
3/4 *in het aensien*, *dat zij haer verstreckt:* in zoverre zij zich uitstrekt.
6 *geringste:* onaanzienlijkste.
7 *in het aensien van:* ten opzichte van.
13 *schreyen:* schreeuwen.
25 *ende geboden:* en zoals geboden.
38 *gedaen,....geerft:* de bekende onderscheiding van ‘dadelijke’ zonde en ‘erfzonde’.
39 *alleen:* bij ‘hy’ (waarop nadruk).
40 *herboren:* wedergeboren.
41 *alleen:* bij ‘om de wet te voldoen’ (overigens tegenstrijdig met r. 19).
42 *de wet:* aan de wet.
451 *brengt:* brengt hij.
453 Als dit het welkom is van Herodes, laten wij dan nu Christus welkom heten. Heinsius stelt zich dat voor als een stille wereld en een volledige rust.
453 *van ons:* van onze kant.
456 *winckels:* werkplaatsen.
457 *voortaen:* straks; *teelen:* bebouwen.
458 *Doe....uyt de sin:* zette nu even uit zijn gedachten; *goreelen:* garelen.
459 Het Kerstfeest, dat de dichter zich voorstelt, is zo naar de eigen tijd overgebracht dat we nu zeer actuele geluiden horen: zonder twijfel zinspeelt Heinsius op de kerkelijke geschillen van zijn dagen, de befaamde twist tussen remonstrant en contra-remonstrant. Het ‘nieu geschil’ dient met Kerstfeest niet besproken te worden, de predikanten dienen te zwijgen over het diepste wezen van God; Elke onenigheid onder christenen dient geschuwd te worden.
(1) Scriverius wijst in dit verband wel op Joh. XVII, in het bijzonder op vs. 21: Opdat zij allen één zijn, gelijkerwijs Gij, Vader, in mij, en ik in U;....opdat de wereld gelove dat Gij mij gezonden hebt. Met Kerstfeest hebben toch ook de engelen van de vrede gezongen?
(15) Ef. II:12: Dat gij in die tijd waart zonder Christus, vervreemd van het burgerschap Israëls en vreemdelingen van de verbonden der belofte, geen hoop hebbende en zonder God in de wereld. Ef. II:14: Want Hij is onze vrede, die deze beiden één gemaakt heeft; en de middelmuur des afscheidsels gebroken hebbende,....
459 *geweer:* wapen.
460 *gront:* wezen.
461 Een nieuw welkom, allereerst in verband met Simeon in de tempel: Luc. II:25 vv. Scriverius haalt vs. 29 aan: Nu laat Gij, Heer, uw dienstknecht gaan in vrede, naar uw woord. Vervolgens Zacharias, de vader van Johannes de Doper, natuurlijk in het evangelie voorafgaand aan Simeon.

(27) De dichter noemt Zacharias stom, wegens zijn ongeloof en dus in tegenstelling met Simeon (Luc. I:12 vv.). Daarna het verhaal van Luc. I:41: En het geschiedde als Elisabeth de groetenis van Maria hoorde, zo sprong het kindeken op in haar schoot;....
(31) Naar Scriverius meedeelt is als het ware de nog ongeboren Johannes ongedurig om als voorloper van Christus te fungeren.

465 De Bergrede, direct in verband gebracht met de wetgeving op de Sinaï: na de wet nu de vervulling van de wet.
(41) Scriverius knoopt onmiddellijk aan bij de wijze waarop Heinsius dit gebeuren aankondigt: Ghy sult gaen op den berg, gelijck als van te vooren.... Daarmee wordt uitgedrukt, zegt de annotator, dat de wetgever op de Sinaï en Hij die de Bergrede uitspreekt, één en dezelfde zijn.

(45) Om deze overtuiging te adstrueren verwijst Scriverius naar Hand. VII:38: Deze (Mozes) is het die in de vergadering des volks in de woestijn was met de Engel (Christus) die tot hem sprak op de berg Sinaï, en met onze vaderen; welke de levende woorden ontving, om ons die te geven.

Hebr. XII:26: (Ziet toe dat gij dien die spreekt, niet verwerpt; want indien dezen niet zijn ontvloden, die dengeen verwierpen welke op aarde goddelijke antwoorden gaf, veel meer zullen wij niet ontvlieden, zo wij ons van dien afkeren die van de hemelen is;) wiens stem toen de aarde bewoog....

465 *van te vooren:* eertijds (op de Sinaï).
466 *soete wetten:* Bergrede.
467 De wijze waarop Christus de bergrede uitspreekt is duidelijk door Heinsius aangepast aan het oud-testamentische verhaal van de wetgeving: Christus zit zeer hoog en is omstuwd door de discipelen, die de wereld representeren; Hij is gezeten ‘in uwen hoogen stoel’, als God.
467 *by de locht:* hoog, in den hoge; *met.... omringt:* visionair gezien: alle volkeren der aarde zijn rondom. Vgl. *in uwen hoogen stoel* (468).
469 *De selve....slaecken:* Gij zult, dezelfde die de wet op de Sinaï gemaakt hebt, weer de band van de eerste wet gaan losmaken.
470 In de Bergrede wordt de wet van Mozes opgeheven.
11 *eenigheyt:* eenheid.
13 *eerst met den anderen:* eerst met elkander (de gedachte is niet calvinistisch, bij uitzondering!).
17 *de selven:* subject (hij, de apostel).
35 *daer toe dat:* waarvoor.
44 *merckelick:* duidelijk.
471 *kap:* top.
472 *begrepen in het kort:* kort samengevat.
473 Luc. X:27: Gij zult de Heer uw God liefhebben uit geheel uw hart en uit geheel uw ziel en uit geheel uw kracht en uit geheel uw verstand, en uw naaste als uzelve.
(6) Een korte wet, die niemand geheel kan volbrengen: wie bemint God volkomen en altijd, of zijn naaste gedurende geheel zijn leven?
474 *sinnen:* verstand.
477 Een hernieuwd welkom aan Christus die de duivel verjaagt.
(15) Hiermee, aldus Scriverius, begint de dichter de wonderen van Christus te vertellen: de duivel vlucht b.v. als Christus zieken geneest. S. voegt hier aan toe, dat Christus niet alleen de wet van Mozes ten dele terzijde gesteld heeft, maar ook de gang der natuur doorbreekt in zijn wonderen. De verdere aantekening doet me twijfelen of S. het wel zo bedoelt: onder het woord natuur zou hij dan in ieder geval verderop iets anders verstaan. Christus doet alles als mens of als God, naar onze natuur of boven onze natuur. Hij is geboren, heeft honger en dorst geleden als een mens; naar zijn goddelijke natuur heeft hij wonderen gedaan.
(40) Weer tegen de gnosticus Valentinus.
477 *Ick sie den duyvel suchten....*: Bij de genezing van bezetenen.
479 Achtereenvolgens het genezen van blinden en lammen, de wonderbare spijziging, de opwekking van b.v. Lazarus (met mythologische beeldspraak aangaande onderwereld), het stilmaken van de zee bij storm, het wandelen op zee, een maanzieke genezen.
480 *medecijn:* arts.
483 *brengen voor den dach:* het daglicht doen zien.
485 *gevaren:* gegaan, gestegen.
486 *geweldig:* machtig; *stillen:* bedaren.
488 *vertreden:* betreden, bewandelen.
489 *vlagen:* zinsverbijsteringen.
490 *gekomen van:* veroorzaakt door.
5 *van....verstaen:* opvatten als.
11 *als:* zoals.
16 *meeste:* voornaamste, grootste.
18 *ten deele....genade:* vgl. vs. 470.
22 *boven de onse:* op een wijze, die onze natuur te boven gaat, op goddelijke wijze.
24 *de zyne:* zijn goddelijke natuur.
31 *verscheyden:* gescheiden.
32 *die:* antec. de kracht Godes.
34 *gelijck:* evenals.
41 *bekennen:* erkennen.

42 *gemeyn:* gemeen(schappelijk).

491 De verheerlijking op de berg volgt in de reeks wonderen en brengt een uitvoerige theologische verklaring mee in de annotaties.
(1) Er wordt naar drie Bijbelteksten verwezen: Marc. IX:2vv.: En na zes dagen nam Jezus met zich Petrus en Jacobus en Johannes, en bracht ze op een hoge berg bezijden alleen. En Hij werd voor hen van gedaante veranderd; en zijn klederen werden blinkende, zeer wit als sneeuw, hoedanige geen voller op aarde zó wit maken kan. En van hen werd gezien Elia met Mozes, en zij spraken met Jezus.... En er kwam een wolk, die ze overschaduwde, en een stem kwam uit de wolk, zeggende: Deze is mijn geliefde Zoon; hoort Hem.
Luc. IX:29 vv.: En als Hij bad, werd de gedaante zijns aangezichts veranderd, en zijn kleren wit en zeer blinkende. En zie, twee mannen spraken met Hem, welke waren Mozes en Elia.... (En er) kwam een wolk en (die) overschaduwde hen; en zij werden bevreesd, als die in de wolk ingingen. En er geschiedde een stem uit de wolk, zeggende: Deze is mijn geliefde Zoon: hoort Hem.
Tenslotte Matth. XVII:1 vv.: En na zes dagen nam Jezus met zich Petrus, en Jacobus, en Johannes zijn broeder, en bracht ze op een hoge berg alleen. En Hij werd voor hen veranderd van gedaante; en zijn aangezicht blonk gelijk de zon, en zijn klederen werden wit gelijk het licht. En zie, van hen werden gezien Mozes en Elia, met Hem tezamen sprekende.... Terwijl Hij nog sprak, zie, een lichtende wolk heeft hen overschaduwd; en zie, een stem uit de wolk, zeggende: Deze is mijn geliefde Zoon, in dewelke Ik mijn welbehagen heb: hoort Hem. Nu de theologische uitweidingen van Scriverius, die bij de laatste tekst aanknopen: Christus' aardse lichaam is niet veranderd, Hij heeft geen geestelijk lichaam aangenomen, maar Zijn gezicht heeft geblonken als de zon. Lucas deelt mee dat zijn aangezicht is veranderd.
(13) Dan een citaat uit Hieronymus: In Matth. XVII, vs. 1-5, vooral op vers 2 (P.L. 26, 121-122): Transformatio splendorem addidit, faciem non substraxit.
(16) Chrysostomus: 56ste homilie in Matth., 1 en 2 (P.G. 58, 549-550).
(17) Proclus van Constantinopel: Or. VIII (P.G. 65, 763-764).
(20) Damascenus schreef een acrostichon: In transfigurationem Domini nostri Iesu Christi (P.G. 96, 847-848). Het acrostichon luidt: Μωσῆς Θεοῦ πρόσωπον ἐν Θαβὼρ ἔδε. Fraaie overdrachtelijke duiding van deze gebeurtenis op de berg door Damascenus: naast Christus staan de vereerde Mozes en Elia, die Christus kwamen eren, terwijl de levende Joden niets van Christus wilden weten.

493 Het volgende zeer wonderlijke wonder uit Matth. XVII:24 vv.: En als zij te Kapernaüm ingekomen waren, gingen tot Petrus die de didrachmen ontvingen en zeiden: Uw Meester, betaalt hij de didrachmen niet? Hij zeide: Ja. En toen Hij in huis gekomen was, voorkwam hem Jezus, zeggende: Wat dunkt u, Simon? de koningen der aarde, van wie nemen zij tollen of schatting, van hun zonen of van de vreemden? Petrus zeide tot Hem: Van de vreemden. Jezus zeide tot hem: Zo zijn dan de zonen vrij. Maar opdat wij hun geen aanstoot geven, ga heen naar de zee, werp de angel uit, en neem de eerste vis die opkomt; en zijn mond geopend hebbende zult gij een stater vinden: neem die en geef hem aan hen, voor mij en u.
A.M. Brouwer tekent o.a. bij deze geschiedenis aan: Elke Jood boven de 19 moest voor de onderhouding van de tempeldienst jaarlijks een didrachme betalen. Daar didrachmen zelden gemunt werden, betaalden dikwijls twee personen samen een stater. Petrus wist blijkbaar dat Jezus zich aan die verplichting hield. Als aardse koningen van hun familie geen belasting heffen, dan ook de Hemelkoning niet. De Joden betalen voor de Grote Koning (Matth. V:35); Jezus is de zoon, en zijn volgers de kinderen Gods: die zouden dus vrij zijn.
En nu Scriverius: Hoe kan de Zoon Gods iets aan de mensen schuldig zijn, aan wie alle mensen schuldig zijn? S. is van mening dat het geëiste aan de Romeinen betaald moest worden.
(36) Naar de geest was Christus niets schuldig: Hij was de Zoon van God. Ook naar het vlees was Hij niets schuldig: Hij kwam uit het geslacht Davids, het koningsgeslacht, dat niet hoefde te betalen.
Inderdaad lezen we in de geschiedenis, door Mattheus beschreven, iets dergelijks.
(47) De wonderlijke oplossing van het probleem, door Christus gegeven, wordt door Scriverius dubbelzijdig uitgelegd: we kunnen er uit leren wat we de overheid schuldig zijn, en ten tweede demonstreerde Hij ons dat Hij niet behoefde te betalen door de wijze waarop Hij betaalde: uit een ander element, uit het diepste van de zee, haalt Hij door zijn goddelijke kracht wat men Hem op het land (aardeelement) wilde doen betalen.

494 Nu het wonder van de vijgeboom die verdort (Matth. XXI:18 vv.) en de bruiloft te Kana, waar Christus water in wijn verandert (Joh. II:1 vv.).

495 *Achelous nat:* het water, obj. bij (doen) veranderen.

496 *kracht:* eigenschappen (obj. bij *veranderen*).

497 Nieuwe aanspraak tot Christus van de dichter: Wat hebt ge veel voor uw volk gedaan en hoezeer hebben ze u gehaat. Inleiding tot de lijdensgeschiedenis.

499 *gesocht:* beproefd.

501 *Maer....gesproten:* Maar in het bijzonder hebt gij het volk uit Jacob gesproten....

501 (59) Tweede lofzang van Mozes; de eerste: na de doortocht van de Rode Zee.

3 *in het aensien van:* ten aanschouwen van.
18 *bysonder:* in het bijzonder.
25 *om te getuygen:* om er getuige van te zijn.
26 *ende die....synde:* Mozes en Elia.
30 *die:* aan wie.
34 *gemaent wort om:* aangespoord wordt te betalen.
35 *voor zyn hooft:* hoofdelijk.
36 *De welcke al wast dat hy wel wiste:* al wist hij ook wel dat hij deze
40 *maeckt nochtans daer zyn schult af:* toch erkent hij die als zijn schuld (de zin is zeer gewrongen).
43 *verklaren:* openbaren.
49 *ende dat hy....die alleen....betalen:* en dat hij, die alleen in staat was zó te betalen, voor zichzelf niet hoefde te betalen.
56 *gesien op:* gedacht aan.
63 *ende....terwe:* Men vergelijke de tekst in de vert. van het Bijbelgenootschap, die duidelijker (beter) is.
505 *gesogen:* gezoogd (vgl. MNW VII, 2405).
506 *haer:* hen, het volk.
507 *geworpen:* voortgebracht, gebaard.
508 Wat is dit voor een volk dat Christus gaat kruisigen?
(1) Dit lijden van Christus brengt een nieuwe problematiek: hoe kan God lijden? Allereerst het antwoord van Scriverius: God kan niet lijden. Weer de twee-naturen-leer. Alleen Christus als mens kan lijden.
(7) Hand. XX:28:....om de gemeente Gods te weiden, welke Hij verkregen heeft door zijn eigen bloed. I Cor. II:8: Want indien zij (nl. de oversten dezer wereld) ze (nl. de wijsheid Gods) gekend hadden, zo zouden zij de Heer der heerlijkheid niet gekruist hebben.
God is gekruisigd, maar de goddelijkheid van Christus is niet gekruisigd. Hieruit is troost te halen: de mens Christus sterft aan het kruis, de God Christus kan niet lijden en overwint de dood.
509 Nogmaals een terugblik op de lang verwachte Christus van het Oude Testament. Christus reeds voorafgeschaduwd in het joodse Paaslam en in het land van Cham, Egypte. Zie Ps. CV:23: Daarna kwam Israël in Egypte, en Jacob verkeerde als vreemdeling in het land van Cham. Zie ook vs. 27: Zij deden onder hen de bevelen zijner tekenen, en wonderwerken in het land van Cham.
509 *Haer....desen:* predicatief bij '*haren God*' (508).
510 *aengeroert:* vermeld.
512 *het lant van Cham:* Ethiopië (?).
513 (24) Bij deze terugblik hoort ook de geschiedenis van Bileam (Num. XXIV). Dit verhaal is voor Scriverius de duidelijkste voorspelling van Christus in het Oude Testament. Zie vooral vs. 17. II Petrus II:15:.... die de rechte weg verlaten hebbende, zijn verdwaald, en volgen de weg van Bileam, de zoon Beors, die het loon der ongerechtigheid liefgehad heeft.
515 *die....las:* waarvan Judea las.
517 De Joden zelf doden Christus.
(40) Christus' leven is één groot lijden geweest, maar de kruisdood is het toppunt. Drie kanten in het lijden dienen overdacht te worden: het lijden van Christus als mens is het grootst mogelijk lijden dat denkbaar is; de goddelijkheid van Christus in het lijden van zijn menselijke natuur was sterker dan alle levende mensen tesamen, deed zelfs mensen die gestorven waren weer opstaan toen Christus stierf.
(55) Ambrosius zegt: Pendebat in cruce, et omnia commovebat. Tremebat in ligno, quem totus tremebat hic mundus....Christus mortuus est ut illius mors vita fieret mortuorum (De Inc. Dom. Sacr., I, cap. V, § 39 (P.L. 16, 828)). Tenslotte: de vrucht van het lijden van de mens Christus is groter dan dat de mens deze zich ooit denkend kan voorstellen. Zijn offer is groter dan de zonden van alle mensen, de genade Gods is groter dan alle menselijke overtredingen.
(65) Cyprianus: De Passione Christi, par. 6: Ecce plus potuit unius donum quam omnium delictum, et gratia quam peccatum (ed. Pamel., III, 280 A (1617)).
(66) Het slot van de aantekening heeft, zoals vaker, een piëtistische toon: ons denken over het lijden dient vol 'bevinge' te zijn; Christus' lijden dient met boetvaardigheid overdacht te worden, zijn macht dient ons te verschrikken, zijn bloed moeten wij met tranen overdenken.
517 *ongenadich:* wreed.
518 *wort hantdadich:* slaat de hand aan hem.
11 *Godtheyt:* goddelijke natuur.
14 *niet eygen:* niet geheel juist, het wezenlijke niet geheel treffend.
27 *vermaeckelicker:* verheugender; *voor de geloove:* voor het geloof (vrl. genus lijkt mij niet onmogelijk, vgl. WNT s.v. geloof, kol. 1234).
30 *als ook van te vooren:* evenals daarvóór.
31 *hem:* Israël.
33 *onuytsprekelicke:* die hij uit zichzelf niet zou hebben kunnen zeggen.

37 *kinderen van Seth:* vgl. p. 286, r. 35. Opnieuw de Moabieten (zonen van het krijgsrumoer). Zie Beknopt Commentaar op de bijbel in de nieuwe vertaling (J.H. Kok, Kampen), p. 123.
48 *sonderlinge:* in het bijzonder.
57 *verroerde:* bracht in beweging.
62 *die meerder is:* die groter is, overtreft (vgl. 64).
69 *overleggen:* overdenken.
519 De verschrikkelijkheid van Christus' lijden verder benadrukt: de afgezant van de hemel aan een kruis; Christus beladen met al onze zonden, van God en mens verlaten.
(15) Matth. XXVII:46: Mijn God! Mijn God! waarom hebt Gij mij verlaten. Christus, aldus de annotatie, kan dit alleen uitgeroepen hebben van zijn menselijke natuur uit. Daar Hij, naar zijn andere natuur God is, kan Hij niet van God verlaten zijn. Weer: dit alles is niet door een mens te doordenken.
(16) Ps. XXII:2: Mijn God, mijn God! waarom hebt Gij mij verlaten, verre zijnde van mijn verlossing, van de woorden mijns brullens?
(20) Cyprianus: De Passione Christi, par. 6, Pamelius III, 279 B: Pro similitudine poenae, non culpae.
Nogmaals in de annotatie samengevat: Christus heeft om onzentwil geleden; Christus sprak deze woorden als mens, niet als God; de menselijke natuur van Christus was van God verlaten; Christus was mens, maar de *ware* mens zonder zonden.
(32) Irenaeus: Contra haereses, III, (P.G. 7, 928 A): Si enim alter quidem passus est, alter autem impassibilis mansit.
521 *met....geladen:* predicatief bij *Die* (521): beladen met enz.; *pack:* last.
523 *gepraemt:* gekweld.
525 De schepping ziet haar schepper aan het kruis hangen, maar is toch te klein voor Hem. Weer een paradox. De natuur kan dit niet aanzien: de zon onttrekt zich derhalve aan het oog. Dat is het eerste teken van de onvoorstelbaarheid van de dood van Christus.
(36) Toegelicht door Scriverius, allereerst met een argument dat we bij Heinsius niet lezen: de zon weigert haar licht aan de Joden. Maximus Taurinensis Hom. 57 (P.L. 57, 364 A):.... ut quorum mentem caecitas invaserat, eorum oculos caecitas occuparet. De tweede reden komt overeen met die Heinsius geeft. De derde reden: de mensen die de schepper van de zon onrechtvaardig ter dood brachten, dienen de zon te missen, die Hij, de Zon der gerechtigheid, geschapen heeft.
526 *locht:* hemel.
528 *haer eygen vaders doot:* de dood van haar schepper.
529 *voor eerst:* als eerste.
530 *hem:* zich; *hem....vertoogen:* zich vertonen.
531 *hy:* de zon.
532 *weygerde den dach:* wilde geen licht meer geven.
532 *ontsloten:* (intr.) opengingen.
533 (48) Als de zon weg is, scheurt het voorhangsel van de tempel. Scriverius spreekt niet van tempel, maar van kerk. Hij voegt er nog een stilistische opmerking bij. Volgens II Kronieken III:14, waar de tempelbouw beschreven wordt, zag het voorhangsel er als volgt uit: Hij maakte ook de voorhang van hemelsblauw, en purper, en karmozijn, en fijn linnen.... Nu noemt Heinsius alleen het rood; synecdoche, zegt de annotator, d.w.z. pars pro toto.
533 *kerck:* tempel.
534 *heeft eenen krack gegeven:* is gescheurd.
535 *de steenen:* de rotsen zijn.
536 Matth. XXVII:51:....en de aarde beefde, en de steenrotsen scheurden.
536 *gemaelt:* vermalen tot gruis.
2 *Een maniere van spreken:* een uitdrukking.
3 *uyt de persoon van de mens:* vanuit, voortkomend uit zijn mens-zijn (vgl. 19: '*uyt onse natuere*').
4 *hy:* bep. aankondigend.
9 *Die:* de toorn Gods.
15 *behouden:* niet veranderd.
21 *als die*....: omdat hij....
25 *in ons:* als mens.
28 *in zyn aensien:* ten opzichte van hem, wat hem betreft.
32 *Om dat te weten:* opdat namelijk.
35 *voldoen:* (absoluut gebruikt) de schuld voldoen, betalen.
37 *gemeene:* gemeenschappelijke.
39 *met namen:* genaamd.
42 *beroert:* bewogen.
43 *naer...maer:* slechts naar onze (menselijke) natuur.
50 *schutsel:* voorhangsel (van 'het heilige').
55 *Ende:* En dit.
537 De gebeurtenissen bij het sterven van Christus worden nu in mythologische trant verder verhaald. Atlas laat de hemel bijna vallen, die hij van oudsher gestut had. De diepten der aarde openen

zich tot in de hel: Pluto verliest zijn macht, Cerberus ziet voor het eerst het daglicht, de furie Tisiphone verkeert in grote angst, de hellerivier de Phlegethon spuwt vuur. Het lijkt mij waarschijnlijk dat Heinsius nu juist de mythologie hanteert om te laten zien dat het sterven van Christus het einde betekent van het heidense geloof.

537 *Atlas:* de hemeldrager; *quam te schudden:* begon te schudden, schudde; *drillen:* trillen.

538 *Te wijcken van:* onder (zijn last) uit te gaan.

539 *laten gaen:* laten neervallen.

540 *belaen:* bedrukt.

541 *daer mede dat:* waardoor.

547 *den dach:* het licht.

550 *Verroerde:* schudde.

555 *In dien:* wanneer.

557 *Trinacria:* Sicilie; *bestaet te:* gaat.

559 In deze en de volgende regels spreekt Heinsius over het opstaan van doden tijdens het sterven van Christus.

(1) Zoals uit de annotatie blijkt is het mogelijk de bijbelse gegevens op verschillende manieren te interpreteren, wat voor sommigen ingewikkelde consequenties meebrengt. In het gedicht zegt Heinsius dat de doden op Christus' stem herleefden en korte tijd daarna in Jeruzalem waren. Deze weer tot het leven gekomenen getuigden overal dat Christus de duivel had overwonnen (vs. 561 vv.).

Scriverius wijst er allereerst op dat Christus in zijn grootste vernedering zijn grootste wonderteken heeft verricht: doden levend maken. Nu volgen oud-testamentische voorbeelden van het opwekken van doden. I Koningen XVII vertelt over de opwekking van de zoon van de weduwe van Zarfath (vs. 9 vv.) door Elia; II Kon. IV:33 vv. geeft het verhaal van Elisa, de Sunamitische en haar gestorven zoon. Voor Scriverius waren overeenkomstig de gangbare reformatorische visie Elia en Elisa gezanten en ambassadeurs van Christus; deze wonderen gebeurden door de kracht van Hem, die voor alle mensen gestorven is en stervend doden heeft opgewekt. In de volheid des tijds verschijnt Christus, om te kennen te geven dat alle wonderen van voor zijn komst in zijn naam gedaan zijn door de zijnen en dus zíjn wonderen waren. Nu komt het probleem ter sprake. Matth. XXVII:52 luidt:.... en de graven werden geopend, en vele lichamen der heiligen die ontslapen waren, werden opgewekt. Maar vs. 53 luidt:....en uit de graven uitgegaan zijnde *na zijn opstanding*, kwamen zij in de heilige stad, en zijn velen verschenen.

Uit het tweede citaat zou kunnen blijken dat de gestorvenen eerst na de Paasmorgen opgestaan zijn. Een oplossing voor de moeilijkheid geeft Augustinus, Brief 164,* cap. 3, § 9 (P.L. 33, 712)): hij brengt het geval terug tot een stijlfiguur, een anticipatio. Ter verduidelijking zie men de bij Prosper (in Psalm. 104, 23) gegeven definitie: potest per anticipationem id est prolepsim sic dictum accipi, ut, quod futurum erat, quasi factum dictum sit.

Griekse kerkvaders, niet met name genoemd, brengen een andere oplossing: op Goede Vrijdag worden de doden tot leven gebracht, maar met Pasen eerst traden zij uit hun graf.

(1) Een citaat uit de oud-christelijke dichter Iuvencus (4de eeuw), uit diens werk Historia Evangeliorum (IV, 708 vv. (P.L. 19, 338)). De opvatting van Iuvencus vindt geen genade in de ogen van Scriverius: de dichter laat de opstanding der doden en hun komst in Jerusalem gelijktijdig gebeuren. Het lijkt wel, zegt de annotator, of hij de betreffende plaats in het evangelie niet gelezen heeft.

(9) Vertaling van Iuvencus: Toen openden zich de graven der ouden nadat de grafstenen waren weggerukt, en zijn de zielen weer levend in de lichamen teruggekeerd en nadat zij de aanblik van het volk doorstaan hadden, zwierven zij wijd en zijd over de stad.

Cyprianus:?

Chrysostomus: Homil. Mat. LXXXVIII, § 2 (P.G. 58, 777 med.).

Origenes: Comm. in Mat. (P.G. 13, 1791 D). (22) Nog een variant op de mogelijkheden: op Goede Vrijdag herrezen, op Paasmorgen in Jeruzalem gekomen.

(26) Heinsius, aldus Scriverius, heeft zich zeer voorzichtig uitgedrukt. De dichter maakt het onderscheid: levend worden en opstaan. Elders zal Heinsius over deze Bijbelplaats zijn mening te kennen geven, en dan zullen alle moeilijkheden opgelost zijn. De oplossing blijkt overigens niet voor iedereen bestemd te zijn!

(44) Christus' overwinning op de duivel (Belial): Christus heeft als God de duivel overwonnen, maar ook als mens. Zie Irenaeus, Contra Haer., lib. III, 7 B (P.G. 7, 937): Εἰ γὰρ μὴ ἄνθρωπος ἐνίκησε τὸν ἀντίπαλον τοῦ ἀνθρώπου, οὐκ ἂν δικαίως ἐνικήθη ὁ ἐχθρός....

Irenaeus wil zeggen, dat als de duivel niet overwonnen was geweest door een mens, deze ten behoeve van de mens niet afdoende overwonnen geweest zou zijn.

559 *leefden:* herleefden, werden levend.

2 *meeste kracht:* grootste wonder.

28 *swarigheyt:* moeilijkheid.

561 *en liepen self getuygen:* en liepen, doordat ze daar gingen, te getuigen.

562 *Betoonen:* te bewijzen.

* = 99.

564 *behielt het velt:* overwon.
565 (54) De opstanding van Christus, die dwars door het graf heen kwam breken, zegt Heinsius. Dit geweld was nodig, meent Scriverius, omdat hiermee het geweld van de zonde overwonnen moest worden. Christus is door de macht van de duivel heen gebroken, de kop van de slang verpletterend. Christus verrijst na de dood doorbroken te hebben. Christus breekt ten slotte door zijn vijanden heen uit het graf. De Joden dienen door deze verrijzenis te begrijpen wie Christus was, wat Hij ook aantoonde door het natuurgebeuren tijdens zijn sterven. Zijn lijden was de hoogste trap van zijn vernedering, zijn opstanding de eerste trap van zijn verhoging, en ook van de onze.
565 *midden door het graf:* dwars door het graf heen.
566 *Gebruycken:* Aanwenden; *heeft u geweken:* is voor u geweken.
567 *spijt:* verbittering en verdriet.
568 (80) De Hemelvaart is de hoogste trap van Christus' verhoging.
(2) Cyprianus, Exp. symb. apost., cap. 30, ed. Pamelius T. III, p. 318 B. Dit citaat gaat nogmaals over Christus' twee naturen: Christus keert terug naar de plaats waar Hij tevoren was, maar waar het vlees geworden Woord niet geweest was.
(2) Zo zegt Cyprianus het: Ascendit ergo ad coelos, non ubi verbum Deus ante non fuerat: quippe qui erat semper in coelis et manebat in patre, sed ubi verbum caro factum ante non sederat.
Vele bespiegelingen van Scriverius: hij keert eerst terug tot vs. 566 van de hymne: de dood is van Christus geweken, omdat deze geen macht had over de goddelijke Jezus. De duivel heeft het onderspit gedolven, de duivel die de grote vijand is van Christus, God en mens tegelijk. Christus' Hemelvaart heeft plaats terwille van ons, want naar zijn goddelijke natuur heeft Christus de hemel nooit verlaten en was terugkeer dus niet nodig. In Hem is onze natuur, tot grote ontsteltenis van de duivel, aldus ten hemel gevaren. Zo is de mens aan de macht van de duivel onttrokken.
(20) Toelichting op de lichamelijke Hemelvaart van Christus. De Hemelvaart was de hemelgang van Christus als God en als mens. De hele persoon van Christus in zijn tweeledigheid voer op ten hemel. Zo voer onze menselijke natuur ten hemel.
568 *ingeklommen:* (ten hemel) ingeklommen.
7 *waren:* zouden zijn; *de selve:* de woorden uit het evangelie van Matthaeus, nl. '*na zijne verrijsenis*', vgl. r. 13, 17.
13 *na gelaten:* verwaarloosd.
17 *op een ander:* op een andere plaats, cf. r. 39.
24 *sterf:* stierf.
28 *de oude:* de oude christelijke schrijvers;
38 *daer mede:* waardoor.
39 *op een ander:* bij een andere gelegenheid, in een ander geschrift.
41 *onder den anderen:* onder elkaar.
42 *slechte:* onwetende.
47 *behoorlick:* naar de eis, zoals 't moet, vgl. 52.
49 *het en hadde geweest:* ware het niet geweest.
51 *hadde:* ware.
53 *voor:* ten behoeve van.
57 *stant:* toestand.
58 *gestelt:* gebracht.
61 *is gebroken door:* is heengebroken door, heeft overwonnen, vgl. 63, 67.
68 *bewaerden:* bewaakten.
69 *niet:* de bekende 'contaminatie'.
83 *het vlees:* zijn lichaam.
569 *met ons vlees:* lichamelijk.
572 Heinsius spreekt daar ook over: Christus brengt ons lichaam door zijn lichaam in de hemel en boven de engelen.
572 *boven haer:* boven hen (de engelen).
573 Het Pinksterfeest, de uitstorting van de Heilige Geest, de derde persoon van de Drieeenheid, voortgekomen uit de Vader en de Zoon, en onderscheiden van hen. De Heilige Geest is ook God, maar toch onderscheiden van de Vader en de Zoon. Ook de Heilige Geest is van eeuwigheid geweest.
Met deze vier regels is Heinsius uitgesproken over de Heilige Geest: de derde persoon van de Drieëenheid is wel het kortst behandeld, zoals meestal bij de behandeling van de Drieeenheid het geval is. Opvallend is dat Heinsius zich in de eerste regel tot Christus wendt. Scriverius draait en wendt de zaak nog vele malen, zonder veel aan de tekst van het gedicht toe te voegen. Wij zullen hem toch volgen.
573 *Van daer:* Vanwaar (rel. aansluiting).
574 (55 e.v.) De Heilige Geest is van eeuwigheid uit Vader en Zoon geboren. Bernardus, in Festo Pentecostis sermo III, § 2 (ed. Mabillon, II (Milaan 1851), kol. 309 E) zegt over de H. Geest als

band: Spiritus tamen Sanctus quasi specialiter spiritus dicitur quod ab utroque *procedat*, *firmissimum et indissolubile vinculum Trinitatis*.
De woorden bij Scriv. (64-65): 'de weldadigheyt van God, ende God selve' lezen wij eveneens bij Bernardus, In F. Pentec. Sermo I (Mabillon, II, kol. 301 D): 'Dulcissimum enim quiddam in Deo Spiritus Sanctus est, *benignitas* Dei et idem ipse Deus'.
(68) De Heilige Geest is onderscheiden, maar niet verschillend van God de Vader en God de Zoon, eenzelfde God, maar niet dezelfde persoon in deze God. Voor Scriv. r. 71: distinctus, non diversus, zie men b.v. Paulinus v. Nola, Epist. XXI, 3: *distincti* potius quam divisi (= diversi) sc. filius, pater, spiritus.
(73) De paradoxale Heinsiusregels vinden in de annotaties een eenvoudige uitleg. Wat God de Vader en wat God de Zoon is, is ook de Heilige Geest: waarachtig God. Bovendien zijn alle drie personen van de Drieëenheid geest. Om het met Bernardus in Festo Pentecostis sermo III, § 2 (Ed. Mabillon, II, kol. 309 E) te zeggen: Filius enim spiritus, Pater spiritus, Spiritus Sanctus spiritus est.
(80) Nogmaals: de Heilige Geest is noch de Vader, noch de Zoon. Matth. III:16, 17: En Jezus gedoopt zijnde, is terstond opgeklommen uit het water; en zie, de hemelen werden hem geopend, en Hij zag de Geest Gods nederdalen gelijk een duive, en op Hem komen. En zie, een stem uit de hemelen, zeggende: Deze is mijn Zoon, mijn Geliefde, in dewelke Ik mijn welbehagen heb. Joh. XIV:16: En Ik zal de Vader bidden, en Hij zal u een anderen Trooster geven, opdat Hij bij u blijve in der eeuwigheid. I Joh. V:8: En drie zijn er die getuigen op de aarde, de Geest, en het water, en het bloed; en die drie zijn één; vgl. ook 1 Joh. V:7: Want ons geoordeeld; zijn heerlijkheid heeft als Vader, het Woord, en de Heilige Geest; en deze drie zijn één.
(1) Nogmaals: de Heilige Geest is God, en toch ook een ander in persoon.
(10) De Heilige Geest is van eeuwigheid, ook al komt Hij voort uit Vader en Zoon.

574 *haer:* hen.

575 *dat ghy beyde zijt:* God; *beyde....en:* zowel God als 'iets eigens' (3e persoon in het goddelijke wezen).

3 *hem:* voor hem; *die:* antecedent 'de doot'.

5 *ende de duyvel:* en (dat) de duivel (hem geweken heeft); *van onse natuere:* van de mens.

7 *van de selve:* van deze (de menselijke natuur).

10 *naer zyne natuere:* naar zijn goddelijke natuur.

15 *vervoert:* verleid.

22 *alleen te weten:* namelijk alleen.

23 *alleen in het aensien van:* alleen voorzover betreft.

26 *Die:* antec. onse natuere.

28 *als....natuere:* niet alsof zij dezelfde natuur zou zijn of één (met de goddelijke).

29 *maer van....selven:* maar als wezende van Hem en in Hem; *door dien....vereenigt:* doordat zij (onze natuur) in Hem was verbonden (met Zijn goddelijke natuur).

32 *begrijpen:* samenvatten.

49 *de selve:* hen (alle mensen).

53 *van de welcken:* door wien (antec. 'hy' = Christus).

54 *hy:* de H. Geest.

56 *eygen is:* kenmerkt.

61 *wesen:* bestaan.

70 *verscheyden:* verschillend, anders (nl. een goddelijk wezen met Vader en Zoon).

71 *diversus:* anders.

577 Het slot van dit deel: een kort uitzicht op het laatste oordeel. God zal levenden en doden oordelen.

(15) Christus heeft voor ons geleden, is voor ons geoordeeld; zijn heerlijkheid heeft als consequentie dat Hij ons eenmaal oordelen zal. Christus oordeelt zowel hen, die hem geoordeeld hebben als ook de heidenen, die opzettelijk aan zijn oordeel onderworpen willen zijn.

Dit laatste gedeelte is een lof- en dankzegging en geeft een opsomming van alle mogelijke eigenschappen en namen van Christus. Tenslotte een gebed en een beschrijving van de geestelijke gaven, die Christus schenkt.

578 *trompet:* bazuin (van het laatste oordeel).

579 *spreken uyt het recht van:* rechtspreken over, oordelen.

580 *En....heeft:* En degenen die (dan reeds) gestorven zijn.

581 Het lijkt wel of Heinsius nogmaals, maar korter, de Bijbelse verhalen in verband brengt met Christus, zoals we dit reeds eerder tegengekomen zijn in deze hymne. Tot vs. 605 treden allerlei oud-testamentische figuren naar voren. Allereerst wordt Christus aangeroepen als verlosser van satanische machten en in dit verband noemt Heinsius Hem leeuw van Juda (Openb. V:5; Gen. XLIX:9).
(31) In de Openbaringentekst is Christus de overwinnaar. Scriverius wil de benaming leeuw ook betrokken zien op Christus' opstanding. Hij doet dit in navolging van Bernardus De Diversis

Sermo LVII, § 2: De Septem signaculis per Christum solutis (Mabillon II, 697 C): Et qui agnus exstiterat in passione, leo factus est in resurrectione. Surrexit et vicit leo de tribu Iuda: quia mortem, quam ex infirmitate nostra pertulit, ex virtute sua resurgendo calcavit.
Christus de God van Abraham, de hersteller van het paradijs, de ter helle gedaalde, de vervuller der wet. Christus die door Mozes gezien is, b.v. in het brandende braambos.
(45) Tertullianus: De carne Christi, cap. VI (P.L. 2, 808 C): Quid illi cum Moyse, qui Deum Moysi rejicit? (*niet:* Tegen Marcionem).

581 *van....machten:* bij 'Verlosser'.
583 *neergedaelt:* uit de stam van Juda voortgekomen.
584 *naer:* na.
586 *Cocytus:* jammerrivier in de onderwereld, hier: hel; *Pytho:* slang door Apollo bij Delphi gedood; hier: de *duivel* ('de oude slang').
587 *saet:* telg.
588 *Pluto:* god van de onderwereld, hier: Satan.
589 *posten:* poorten (van de hel); *afgesmeten:* neergesmeten.
590 *het oude jock:* van de wet; *versleten:* vernield (door het te dragen!).
592 *minnelick:* lieflijk.
593 *Het....propheten:* omschrijvingen van Christus (einde van de wet der werken, vervulling van alle profetie).
594 (48) Josua als voorbeeld van Christus.
594 *Die:* (obj.) Christus; *geweten:* gekend.
1 *dat:* hetgeen; *de Vader te weten:* nl. de Vader.
17 *was verheyschende:* eiste.
22 *alle die zyn oordeel onderworpen willen syn enz.:* degenen die van Christus niet willen weten en zich bewust aan zijn oordeel blootstellen.
23 *liever hebben:* de voorkeur aan geven, prefereren.
27 *Iuda:* als gen. op te vatten.
38 *geladen:* op zich genomen.
43 *eynden:* doeleinden.
51 *rechte:* ware.
595 Christus het einde van de oude wet, cf. vs. 593, begin van de christelijke liefdewet, de samenvatting van de wet.
595 *weder:* ook weer, anderzijds; *het begin:* van de wet der genade.
596 (1) Christus als de vader van Jacob, zoals Scriverius uitlegt: Jacobs vader was Christus, dus God; hij mag dus zijn zoon genaamd worden. Christus als Benjamin, de liefste zoon van Jacob; voor de verdere uitleg zie Gen. XLIX, waarin Jacob zijn zoons zegent; in vs. 10 spreekt hij tot Juda: De scepter zal van Juda niet wijken, noch de wetgever van tussen zijn voeten, totdat Silo komt, en dezelve zullen de volken gehoorzaam zijn. Zie ook Matth. II:6: En gij Bethlehem, gij land van Juda, zijt geenszins de minste onder de vorsten van Juda; want uit u zal de Leidsman voortkomen, die mijn volk Israël weiden zal. De bedoeling is dus als volgt: Jacobs liefste zoon was Benjamin; uit Jacobs geslacht komt Christus voort, die de bemindste 'zoon' van Jacob genoemd zou kunnen worden. De twee aangehaalde teksten zijn voorspellingen over de komende Christus uit Jacobs geslacht.
597 (8) Herhaling van de beloften uit het Oude Testament, aan Adam en Noach. Wat de laatste betreft wordt het teken van de regenboog nu in het geding gebracht. Gen. IX:9: Maar Ik, ziet, Ik richt mijn verbond op met u, en met uw zaad na u. En vs. 11 vv.: En Ik richt mijn verbond op met u, dat niet meer alle vlees door de wateren des vloeds zal worden uitgeroeid; en dat er geen vloed meer zal zijn om de aarde te verderven. En God zeide: Dit is het teken des verbonds, dat Ik geef tussen mij en tussen ulieden, en tussen alle levende ziel, die met u is, tot eeuwige geslachten. Mijn boog heb Ik gegeven in de wolken; die zal zijn tot een teken des verbonds tussen Mij en tussen de aarde.
597 *vast:* voortdurend.
598 *den goeden man geschreven:* gij hebt voor de goede man geschreven.
599 *verschoont:* gespaard.
601 Jacob worstelend met Christus, Salomo zingend over Christus in het Hooglied.
(17) Voor het eerste zie men vs. 384: *o Jacobs worstelaer?* cf. Gen. 32:24 (*niet:* 23, 24)!
601 *Die:* obj. (Christus).
602 Simson als 'voor' beeld van de vervolgingen, maar ook van het lijden van Christus. Prosper van Aquitanië: De promissionibus et praedictionibus Dei, Pars II, cap. XXI en XXII (niet: 11 en 12) (P.L. 51, 790-795).
602 *uytgebeelt:* voorafgebeeld; *van alle kant besprongen enz.:* predicatief bij Samson.
603 Voor Moab: Num. XXII:1 vv.: Daarna reisden de kinderen van Israël, en legerden zich in de vlakke velden van Moab.... Zoo vreesde Moab zeer voor het aangezicht dezes volks. Zie eerder p. 274, vs. 513/4 (24).
604 Amalec heeft Christus gevreesd. Ex. XVII (niet: 27), waarin verteld wordt dat Amalec (37) tegen het Volk optrekt, maar Mozes weet de strijd ten goede te wenden (vs. 11): En het geschiedde,

terwijl Mozes zijn hand ophief, zo was Israël de sterkste; maar terwijl hij zijn hand nederliet, zo was Amalec de sterkste. Dit verhaal vaak uitgelegd op zulk een wijze, dat Mozes hier de voorafschaduwing is van de lijdende Christus. Voor Prosper, o.c., Pars I, cap. XL, P.L. 51, 766.

604 David ziet uit naar Christus in zijn Psalmen.

604 *en David heeft gesucht:* en naar wien David verlangd heeft.

605 *aldermeesten:* allerhoogste (God).

606 Tenslotte Christus als een tweede Josua (Jezus) - Josua brengt het Volk in het beloofde land, Christus brengt de mensheid in het ware Kanaän. Prosper, o.c., Pars II, cap. 14-16, P.L. 51, 782-785, in het bijzonder cap. 15 (niet 25, zoals Scriverius zegt) over Iesus Nave.
Wat Scriverius betreft, naast Josue, zoon van Nun (r. 51) wordt (r. 55) Jesus Josedec, d.w.z. zoon van Josedec genoemd. Laatstgenoemde behoorde met zijn metgezel Zorobabel (d.w.z. zaad v. Babel) tot dat twaalftal joden, dat omstreeks 536 naar Jeruzalem terugkeerde. Haggaï I:1 noemt beiden; volgens Zachar. VI:11 en 12 was Zorobabel vóór-beeld van de Messias. Nave van regel 60 = Nun (r. 51). Jesus Sirach XLVI, 1-10, LXX: Ἰησοῦς υἱὸς Ναυῆ, kerkvaders b.v. Tertullianus Carm. adv. Marc, 3, 67: Jesus filius Nave. Vorst van Kanaän (r. 65/6); vergelijk vs. 405 voor deze eretitel.
Het rijm in 605-606 is niet zuiver: aldermeesten - den eersten.

606 *aldermeeste:* allergrootste.

5 *naer de mensheyt*, *gelijck Benjamin:* naar zijn menselijke natuur, zoals Benjamin.

5 *als die:* daar hij (Christus).

11 *versekeringe:* waarborg, teken van beveiliging.

12 *gelyck:* als het ware.

13 *tot:* als.

22 *betoonen:* aantonen.

36 *Seth:* gen. (vgl. Nun, gen. r. 52).

58 *deel:* opzicht.

607 Lofzegging op de zoete naam van Christus, waarbij de dichter voor de moderne lezer niet al te kieskeurig is in het kiezen van zijn vergelijkende beelden. Het adjectief ‘soet’ wordt liefst *tienmaal* achtereen gebezigd.

614-616 Christus als de ware Jonathan, vgl. II Sam. I:26, de ware Elia, de ware Jona.

615 Het ‘weest gegroet’ is steeds de inleiding van een nieuwe perikoop, cf. 581 (en 801): Verlosser weest gegroet (begin en einde van het 4e deel). Verder zie men 615, waar de oudtestamentische benamingen, na de onderbreking van de Jesus-naam, verdergaan, 637, 641, 645, 804 (variant: ‘syt gegroet’).

616 *Elias....vis:* beelden van Christus.

617 In een herhaald overzicht van het leven van Christus komt nogmaals zijn dood ter sprake. (19) Christus is gestorven zonder te sterven. Christus' lichaam sterft, maar zijn goddelijke natuur kan niet sterven. Zo is Hij gestorven en blijven leven.

618 Christus nedergedaald ter helle, maar zonder dat Hij God miste. Hij was immers zelf God. (32) Heinsius zegt dat Christus in de schoot des Vaders was en daar voegt hij aan toe: Christus was altijd in de schoot des Vaders, voordat Hij ter aarde kwam, toen Hij op aarde was, en ook daarna. Zie Joh. I:18: Niemand heeft ooit God gezien; de eniggeboren Zoon, die in de schoot des Vaders is, die heeft Hem ons verklaard. Het is duidelijk dat men de uitdrukking ‘in de schoot des Vaders zijn’ de grootste intimiteit van Vader en Zoon wordt uitgedrukt.
(38) *Een ‘out Vader’*? Christus heeft zijn lichaam aan de schoot der aarde toevertrouwd, zonder de schoot des Vaders te verlaten.
(44) Cyrillus tegen hen die beweren dat tijdens Christus' rondgang op aarde de hemel leeg was (Contra Anthropom., cap. XIX, P.G. 76, 1111). Gregorius van Nyssa:?
(60) Gelasius v. Cyzicus († 477) geeft ons de ‘Historia Concilii Nicaeni’ Ons citaat bij *G. Loeschcke* en *M. Heinemann* (G.C.S. 1918, deel 28), II, 83[19] e.v.:ἦλθε θεὸς ἐπὶ γῆς ὁ υἱος, σαρκὶ κρύψας, ὡς ἠβουλήθη, τὸ τῆς αὐτοῦ θεότητος μέγεθος, οὐκ ἐρημώσας τὰ ἐν οὐρανοῖς (οὐδὲ γὰρ πρὸ τοῦ σαρκωθῆναι ἔρημος αὐτοῦ ὁ κόσμος). θ ε ὸ ς ἦν καὶ ἔστι <, γέγονε καὶ ἄνθρωπος δι’ οἰκονομίαν, σαρκωθεὶς καὶ τεχθεὶς ἐκ παρθένου δι’ οἰκείαν φιλανθρωπίαν.>

618 *derven:* missen.

619 *Als die:* Daar gij; *zijnen schoot:* de schoot van God.

8 *Iesus:* gen.

12 *bewegelicke;* ontroerende.

17 *Uwe liefde:* de liefde tot u.

18 *sonderlinge:* bijzonder, verschillend van andere; *der vrouwen:* tot de vrouwen.

21 *met het vlees:* tezamen met, tegelijk met.

24 *van den anderen:* van elkaar.

28 *mens:* levend mens; *in het aensien te weten van:* nl. t.a.v.

40 *het selve:* het vlees.

44 *straft:* berispt.

50 *gescheyden:* afgescheiden (van den Vader).

53 *de natuere van de Godtheyt*....: (subj.) de goddelijke natuur niet wordt verdeeld (gespleten).
57 *na:* overeenkomstig.
64 *daer hy was:* in de hemel.
621 Van vs. 621 tot en met vs. 636 blijft de dichter geboeid door de wonderbaarlijke dood van Christus, in dit gebed nog steeds aangesproken. De verbazing over de stervende God, waarmee de vorige bladzijde eindigde, duurt voort: Christus bij God, Christus God, Christus dood en begraven. Joh. XIX:39 v.: En Nicodemus kwam óók,.... brengende een mengsel van mirre en aloë, omtrent honderd ponden gewicht. Zij namen dan het lichaam van Jezus en bonden dat in linnen doeken met de specerijen, gelijk de joden de gewoonte hebben van begraven.
(2) Het lichaam van Christus, die het leven zelf was, mag niet vergaan, hoewel het aan de aarde toevertrouwd wordt. Scriverius kan slechts met schrik en troost (getroost) over deze zaak denken: Christus' lichaam begraven, zijn ziel in de hemel, zijn goddelijkheid op beide plaatsen, de moordenaar aan het kruis mee naar de hemel nemend, zijn lichaam onverderfelijk aan de aarde toevertrouwd. Christus als God en Christus als mens bleven die ze waren, toen zijn lichaam begraven was! Hierin is troost voor de mens te vinden: In Christus' verrijzenis staat met zijn goddelijke natuur ook onze natuur tot en met het vlees op, waarborg dat ook onze natuur zal herrijzen uit het graf. Psalm XVI:10: Want Gij zult mijn ziel in de hel niet verlaten, Gij zult niet toelaten dat uw Heilige de verderving zie. Hand. II:31: Zo heeft hij (David) dit voorziende, gesproken van de opstanding van Christus, dat zijn ziel niet is verlaten in de hel noch zijn vlees verderving heeft gezien.
622 *kostelicke:* kostbare.
623 Uitgangspunt Luc. XXIII:43: En Jezus zeide tot hem (de moordenaar): Voorwaar zeg Ik u, heden zult gij met mij in het paradijs zijn. (33) Heinsius, aldus Scriverius, heeft zich opzettelijk zo uitgedrukt: Christus' ziel was bij God en bij de moordenaar. Hieronymus (waar?) ziet in de moordenaar de eerste martelaar, die voor zijn geloof in Christus stierf. Euthymius Zigabenos (Zigadenos): XIIe eeuw onder Keizer Alexios I Komnenos (1081-1118 n. Chr.) Comm. in Luc. Cap. LXXXI: De latronis paenitentia (P.G. 129, koll. 1091-2): Ἀλλὰ πῶς εἶπεν, ὅτι σήμερον μετ᾽ ἐμοῦ ἔσῃ ἐν τῷ παραδείσῳ Διότι ὡς Θ ε ὸ ς, τὰ πάντα πληρῶν, πανταχοῦ ἦν ἅμα καὶ ἐν τῷ τάφῳ, καὶ ἐν τῷ ᾅδῃ, καὶ ἐν τῷ παραδείσῳ καὶ ἐν τῷ οὐρανῷ.
Deze meent ten onrechte dat hier gesproken wordt over Christus als God, die overal is, ook bij de moordenaar, toen Hij dat beloofde. Heinsius ziet het anders: Christus' ziel (een stuk van zijn menselijke natuur) was bij God èn bij de moordenaar. Er is nog een interpretatie mogelijk: Christus is hier het paradijs van Adam en Eva. Heinsius' dichtregel betekent volgens Scriverius dat na dit leven voor de gelovige rust in de hemel bereid is, dus in het hemelse paradijs.
623 *De siele:* van Christus.
624 *in alle bey:* in vlees en ziel.
625 Matth. III:17.
625 *in uwen doop:* tijdens uw doop.
626 *gewesen:* aangewezen.
627 (51) Weer de Drieëenheid, met toelichting in de annotatie, met afwijzing van het veelgodendom.
628 *alleen:* een, enig.
629 Nogmaals Christus in zijn kosmische grootheid. Eerst nog als overwinnaar van dood en zonde. Fulgentius van Ruspe: Ad Thrasymundum, lib. III, cap. 2 (P.L. 65, 270 A):....quam ille qui sic potuit moriendo mortem vincere, ut mortem non posset in morte sentire.
630 Hemel, wolken, sterren en zon tijdens de dood van Christus. Voor het beeld van de Wagenaar (vss. 632/3) zie men b.v. Dracontius: Laudes dei II, 15: ut sol auriga vocetur.
630 *staen gebonden:* met open gaan, geen water geven.
632 *verstoort:* bedroefd; *wagenaer:* menner.
2 *niet:* niets; *te vergeefs:* zonder reden.
4 *door:* onder.
6 *selve:* zelfs.
9 *als dat:* nl. dat (vgl. WNT II, 1, 262).
11 *treckende:* predic. bij Godtheyt.
17 *selve:* zelfs.
19 *van den selven:* van Hem (Christus).
20 *versekeringe:* veiligstelling, borgstelling.
21 *eenen troost....natuere:* (nw. deel, evenals versekeringe) een bemoediging van onze (menselijke) natuur.
22 *tot het vlees toe:* tot en met het vlees!
25 *een wet stelt voor:* bindend is voor, vastlegt.
30 *het verderf:* het bederf in het graf.
34 *voorsichtelick:* opzettelijk zo.
37 *die:* subj.; *aen het* 23, 43: in het 23^{e} hfdst., vs. 43.
42 *verstaen hebben van:* (gezegde bij subj. *die*, 37): hebben opgevat als te zijn gezegd van.
45 *gelijck oock tegen andere:* bij *gesproken* (34).

49 *dat is:* namelijk (de zin loopt niet m.i.: men mist ‘in’ voor ‘*de ruste*’.)

637 (1) De drie ambten van Christus: het koninklijke, het profetische en het priesterlijke. Christus koning van de gelovigen; Christus de priester die zijn eigen lichaam offert; Christus profeet van alle profeten, die slechts profeet konden zijn door Christus. Zie ook Hymne, vs. 644.
Het ‘O koninck weest gegroet’ zou een protestantse variant kunnen zijn op het ‘Ave Maria’.
Nogmaals wijst de dichter op de eeuwige geboorte van Christus. Als in de Bacchushymne talloze namen voor de bezongene.

639 Melchizédek. Uitgangspunt Gen. XIV:18 vv.: En Melchizédek, koning van Salem, bracht voort brood en wijn; en hij was een priester des allerhoogsten Gods. En hij zegende hem en zeide: Gezegend zij Abram Gode, de Allerhoogste, die hemel en aarde bezit.
(12) De aantekening allereerst naar Hebr. VII:1 vv.: Want deze Melchizédek was koning van Salem, een priester des allerhoogsten Gods, die Abraham tegemoet ging als hij wederkeerde van het verslaan der koningen, en hem zegende; aan welke ook Abraham van alles de tiende deelde; die vooreerst overgezet wordt: Koning der gerechtigheid, en daarna ook was een Koning van Salem, hetwelk is een Koning des vredes; zonder vader, zonder moeder, zonder geslachtsrekening, noch begin der dagen noch einde des levens hebbende; maar de Zone Gods gelijk geworden zijnde, blijft hij een Priester in eeuwigheid.
Brouwer tekent bij deze plaats aan: Het eigenlijke thema van de brief wordt hier behandeld, nl. het ware hogepriesterschap van Christus. Het priesterschap van Melchizédek hoger dan dat van Levi. Het wordt betoogd door Ps. CX:4 (De Heer heeft gezworen, en het zal hem niet berouwen: Gij zijt Priester in eeuwigheid, naar de ordening Melchizédeks) met Gen. XIV:17-20 te verbinden en uit te leggen.... In Gen. wordt niets van de afkomst van Melchizédek gezegd. Naar rabbijnse regel: wat niet geschreven staat, bestaat niet, wordt hieruit de conclusie getrokken van ‘zonder vader enz.’. Zo is Melchizédek een goddelijk wezen, een dubbelganger en voorloper van Jezus. Zulke bespiegelingen over Melchizédek vindt men ook buiten Hebr. en hebben daar tot een verering van Melchizédek geleid.
Scriverius werkt in deze aantekening deze gedachte verder uit. Melchizédek en Christus waren koning, priester zonder einde, zonder moeder (Christus als God heeft geen moeder), zonder vader (Christus als mens heeft geen vader), zonder geslachtsrekening (Christus als God), boven Abraham (Joh. VIII:58).
(33) Athanasius, Histor. de Melchisedec: P.G. 28, 525 vv.

639 *sonder tijt:* eeuwig.

640 (37) Christus de eeuwige profeet, de profeet van eeuwigheid.
Christus heeft een veel groter uitwerking dan de Hem voorafgaande profeten; Hij maakt zijn leer, die de profeten voordien ook verkondigd hebben, krachtig en vruchtbaar. Christus schrijft in de tafelen van onze harten door de geest van de levende God.
Christus eeuwige Leviet: Hij offert zijn leven en is dus priester.
Heinsius noemt Christus priester en Leviet. Een Leviet is overigens iemand die de priester helpt in zijn ambt.

640 *Levijt:* Leviet (onduidelijk, ondanks Scriverius' aant.).

641 (58) Voor de toenaam gezalfde: Jes. LXI:1: De geest des Heren is op mij, omdat de Heer mij gezalfd heeft.... Hand. X:38:.... Jezus van Nazareth, hoe Hem God gezalfd heeft....
Merkwaardig is in deze regel van de hymne de combinatie van *Gesalfde* en met *soeten dau bestreken*.

641 *dau:* hier voor zalf, olie?

643 (62) Olie van vreugd: Zie Ps. XLV:8: .... daarom heeft U, o God! uw God gezalfd met vreugde-olie boven uw medegenoten (niet: XLIV:8).

643 *bequaem:* geschikt, geëigend (bij ‘*salven*’).

8 *van zijn eygen lichaem:* een priester die zijn eigen lichaam offert.

10 *van:* uit.

14 *priester sonder eynde:* priester tot in eeuwigheid.

21 *geslachte:* geslachtsrekening.

23 *als die:* daar hem.

27 *dat hy voor hem*....: dat hij hem in de tijd voorafging maar hem ook voorging in....

30 *van:* tussen.

45 *voorgestelt:* gepresenteerd, voor ogen gesteld; *daer:* terwijl.

50 *die:* die leere.

53, 54 *rechten:* ware.

56 *Gelijck die selve:* Daar dezen.

645 Messias weest gegroet: variant op vs. 641. 3 × weest gegroet: 637, 641, 645.
(4) Hilarius: Lib. de patris et filii unitate (P.L. 10, 886 D).

646 (8) Christus: Gods wijsheid. Fijne betekenisnuancering van Scriverius, in het voetspoor van Augustinus: Christus is niet alleen de wijsheid Gods, maar Hij is ook als God de wijsheid.
Augustinus: De Trinitate, VII, cap. 3 (P.L. 42, 937): Sapientia ergo filius de sapientia Patre, sicut lumen de lumine, et Deus de Deo, ut et singulus Pater lumen et singulus Filius lumen; et singulus

Pater Deus, et singulus Filius Deus: ergo et singulus Pater sapientia et singulus Filius Deus. Et sicut utrumque simul unum lumen, et unus Deus, sic utrumque una sapientia.
(18) Petrus Lombardus, Lib. I, dist. 5 en 10 (P.L. 192, 536, 550).
647 (28) Christus de schat. II Cor. IV:7 (*niet:* I Cor., IV, 7): Maar wij hebben deze schat in aarden vaten. Col. II:3: (Christus) in dewelke alle de schatten der wijsheid en der kennis verborgen zijn.

(35) Hilarius, o.c.P.L. 10, 886 B [hier ook de citaten uit r. (45) en r. (53)].
Christus het net. Matth. XIII:47: Wederom is het Koninkrijk der Hemelen gelijk een net geworpen in de zee. De uitleg van dit Bijbelwoord levert ook wel op dat Christus zelf een net is, dat de heidenen 'vangt' en tot de kerk brengt.
(59) Christus de landman. Matth. III:12. Een dreigement tegen de schijnheiligen in de kerk, die door hun medegelovigen niet doorzien worden, maar wel door de oordelende Christus. Christus scheidt het kaf van het koren. Cyprianus Epist. X, § 25 (P.L. 3, 816): Quod nec apostolis concessit Dominus, ut zizania a frumento putet se posse discernere. De herhaling van het briefnummer 21 is hier zeer verdacht! (77)-(78) Er is nog een andere Cyprianusbrief: Epist. LI, § 3 (P.L. 4, 354) met hetzelfde thema: Esse non potest maior domino suo servus; nec quisquam sibi quod soli filio pater tribuit vindicare potest, ut putet aut, ad aream ventilandam et purgandam, palam iam ferre posse *aut a frumento universa zizania humano iudicio separare*.
649 Matth. III:10: En ook is alrede de bijl aan de wortel der bomen gelegd: alle boom dan die geen goede vrucht voortbrengt, wordt uitgehouwen en in het vuur geworpen.
651 Christus de hoeksteen van het huis. Marc. XII:10: De steen die de bouwlieden verworpen hebben, deze is geworden tot een hoofd des hoeks.
(1) De laatst aangehaalde plaats (Ef. II:20, niet: III:20) bewijst, zegt Scriverius, dat alle andere plaatsen duidelijk op Christus slaan.
(4) Theophylactus: Enarr. in Ev. Marci (P.G. 123, 623). Christus, de rechte steen waarop de kerk gebouwd is, is verworpen door wijzen en Joden.
(11) Christus de grondeloze schat: zie vs. 647. Niet I Cor. II:3, maar Col. II:3.
651 *grondeloose:* bodemloze, onuitputtelijke.
652 *Die:* degene die.
10 *de wijsheyt als God:* als God (daar hij God was), de wijsheid.
19 *Sententien:* wijze spreuken.
20 *uyt de selve:* uit hen (de vaders).
22 *eygelick:* 't meest treffend, 't meest juist.
25 *de goddelicke natuere:* het goddelijk wezen (in het algemeen).
31 *treffelickste:* treffendste.
34 *kercke ende opbouwinge:* zijn kerk en de opbouw daarvan.
46 *op dat:* omdat.
58 *verstaen:* onderkend. Vgl. Matth. 13:48: lezen zij het goede uit in hunne vaten, maar het kwade werpen zij weg.
63 *reden:* woorden.
70 *bekent:* gekend.
77 *selve:* zelfs.
83 *beproefsteen:* vert. Bijbelgenootschap: beproefden steen.
653 (18) Christus het Pascha. I Cor. V:7: Want ook ons Pascha is voor ons geslacht, namelijk Christus.

Christus de fontein van ware vreugden. Hilarius, o.c. (P.L. 10, 886).
(26 e.v.) Hilariuscitaat: Fons aquae appellatur; quia ex eo sitientium corda caelestis aquae gratia irrigantur.
Joh. IV:13 v.:.... Een ieder die van dít water drinkt, zal wederom dorsten; maar zo wie gedronken zal hebben van het water dat Ik hem geven zal, die zal in eeuwigheid niet dorsten, maar het water dat Ik hem zal geven, zal in hem worden een fontein van water, springende tot in het eeuwige leven.
Alle 'lust' buiten Christus is ijdelheid en dwaasheid.
653 *Pascha:* Paaslam; *lusten:* vreugden.
654 Christus de eerst verrezene. I Cor. XV:20 en 23: Maar nu, Christus is opgewekt uit de doden, en is de eersteling geworden dergenen die ontslapen zijn.... Maar een iegelijk in zijn orde: de eersteling Christus, daarna die van Christus zijn in zijn toekomst.
Leo Magnus: Sermo XXVI, cap.II (P.L. 54, 213). Christus is mens geweest, zijn geboorte is ons ware begin geweest. De geboorte van het hoofd is ook de geboorte van het lichaam (de gelovigen). Zo is ook in Hem onze natuur opgestaan, en daarom is Christus de eersteling der verrijzenis.
654 *eerstelinck....rusten:* zie 1 Cor. XV:20: de eersteling.....dergenen die ontslapen zijn (vert. Bijgelgenootschap); ook in vs. 23, waarnaar S. verwijst, 'eersteling'.
655 Christus vredevorst. Zie ook annotaties, r. 77.
Christus de hopman.
656 *deylen:* delen, uitdelen.

657 Christus gisteren en heden dezelfde en in der eeuwigheid (Hebr. XIII:8).
658 Een moeilijke kwestie komt aan de orde als Christus genoemd wordt: engel van de raad. Wij hebben eerder deze uitdrukking verklaard als: de engel van Gods raadsbesluit, zijnde de komende Christus, aangezien in deze hymne bepaalde engelverschijningen gelijk gesteld worden aan verschijningen van Christus voor diens geboorte. In de Septuagint is sprake van de engel van de grote raad: μεγάλης βουλῆς ἄγγελος, bij Ambrosius b.v. eveneens: magni consilii angelus (De sacramentis, II, 4). Bijbels uitgangspunt is Jes. IX:5, reeds geciteerd op deze pagina in de aantekeningen r. 54. Men ziet hier uit Scriverius' aantekening, dat de engel van de grote raad afkomstig is uit de Septuagint. Alles draait om de twee aanduidingen van Christus uit de genoemde Jesajaplaats, aldus in de Statenvertaling vertaald: Wonderlijk, Raad. (Vulgaat: consiliarius of admirabilis consiliarius, die in de Septuagint vervlochten zijn in de ene benaming: engel van de grote raad.
(84) Athanasius: Or. adv. Arianos, III, 63 (P.G. 26, 457 A). Justinus Martyr: b.v. Contra Tryphonem, 76, 3 (P.G. 6, 653 A); 126, 1 (P.G. 6, 768 C); Apolog. I, 63, Epiphanius Panarion 69, 35, 3 (G.C.S. III, 183, 28-184, 2 Holl.):.....οὕτω καὶ ὁ μονογενής, ἐπειδὴ ἀνηγγειλε τὸ θέλημα τοῦ πατρὸς τοῖς ἀνθρώποις, μεγάλης βουλῆς ἄγγελος, ἐν τῷ κόσμῳ ἀναγγέλων τὴν μεγάλην βουλήν. Dionysius de Areopagiet: De caelesti hierarchia, cap. IV, 4 (P.G. 3, 181 D). Acacius, Homilia Ephesina,: P.G. 77, 1470 D. Regel 89 Scr. corrigere men Melitenen. Tertullianus: De carne Christi, 14, 3 (II, 450 Oehl.). Cyprianus: Adv. Judaeos, lib. II, 5 (P.L. 4, 699-700). Hieronymus: Comm. in Jes., lib. III, 9 (P.L. 24, 128). Bij Hieronymus lezen we iets over de vertaling van de Septuagint, die het niet aangedurfd heeft het Christuskind zonder meer God te noemen, verschrikt als men was voor de majesteit van de naam. Zo is er iets komen te staan wat in de Hebreeuwse tekst niet staat, nl. Magni consilii angelus.
(2) Petrus Diaconus: De Incarnatione et gratia D.N.I.C. ad Fulgentium (P.L. 62, 87 B). Hilarius: De Trinitate IV, 23 (P.L. 10, 114). Augustinus: De civitate Dei, lib. XVIII, cap. 35; De Trinitate, II, 13, 23 i.f. (P.L. 42, 860). Novatianus, De Trinitate, cap. 18 (P.L. 3, 950). Ambrosius, Comment. in epist. ad Rom., cap. X, vs. 13 (P.L. 17, 145). Epiphanius in zijn Ancoratus: (P.G. 43, 51, temidden van een opsomming van Christusnamen).
(12) Tertullianus: De carne Christi, XIV, 3: Dictus est magni consilii angelus, id est nuntius, officii, non naturae vocabulo. Dionysius de Areopagiet: P.G. 3, 194 D, 195 A.
Christus is dus in deze gevallen de boodschapper Gods, Hij is daarom nog geen gewone engel. Voor Augustinus is Christus boodschapper en dienaar. Scriverius voegt hier nog aan toe, dat de Zone Gods voortdurend in de Bijbel engel genoemd wordt, hetgeen ons na al het voorafgaande niet verwondert. Voor de gehele materie vgl. *J. Barbel*, Christos Angelos, Bonn, 1941.
(31) De nu nog genoemde plaats(en) uit Exodus onjuist. Wellicht bedoeld Ex. III:2; XIV:19; XXIII:20 en 23.
(34) Moeilijke plaats in Gen. XVI:7, waar de engel des Heren aan Hagar de geboorte van Ismaël voorzegt. Hier wil Hilarius, De Trinitate IV, 24 (P.L. 10, 114 C-115 A), dat de engel nu de Zoon is. Tertullianus verklaart zich hiertegen, wschl. adv. Prax. c. XVI:.... ni haec in imagine et speculo et aenigmate fuissent.
(40) Nog een aantekening over hetzelfde: hier vinden we een nadere verklaring van het woord *raet:* heilsplan. Hieronymus: Comm. in Jes., lib. III, 9 (P.L. 24, 128).
2 *opentlick:* duidelijk.
5 *opgebouwt:* op gebouwd.
36 *sotte wanen:* dwaze illusies.
44 *beginsel:* begin.
46 *de selve:* onze natuur.
49 *toe komen:* toebehoren.
58 *den Prince van paeys:* de Vredevorst.
62 *zijn oogmerck gehat:* gedoeld op.
75 *het selve:* dit.
76 *staet hier te mercken:* nu dient er hier op gelet te worden; *de Vaders:* de kerkvaders.
77 *verhaelt:* geciteerd.
78 *de andere oversetters:* de andere vertalers (wie?).
81 *den Grieckschen:* septuagint.
83 *de Grieksche:* de Griekse kerkvaders.
90 *de Latijnsche:* de Latijnse kerkvaders.
659 Nogmaals over de engel, nu die, welke het Volk naar het beloofde land voert.
(45) Ook hier is deze engel Christus. Uit het vervolg blijkt dat dit ook een zeer strijdbare engel is: hij overwon de volkeren, die voor het Volk moesten wijken.
659 *openbare:* klaarblijkelijke.
662 *voor:* ten behoeve van.
663 (54) Christus als God de meester en heer van David, naar zijn menszijn een afstammeling van David.
663 *knaep:* knecht.
664. Christus de wijnstok: Ik ben de ware wijnstok (Joh. XV:1).

Christus de herder: Ik ben de goede herder (Joh. X:11).
Christus het schaap. Jes. LIII:7:.... als een lam werd Hij ter slachting geleid, en als een schaap dat stom is voor het aangezicht zijner scheerders, alzo deed Hij zijn mond niet open.

664 *wijngaert:* wijnstok.

665 Christus de fakkel (Jes. LXII:1).
Christus het licht. Luc. II:32:.... een licht tot verlichting der heidenen en tot heerlijkheid van uw volk Israël. Voor het vervolg, zie Luc. I:79:.... om te verschijnen dengenen die gezeten zijn in duisternis en schaduw des doods, om onze voeten te richten op de weg des vredes.

666 *verklaeren:* verlichten.

1 *in de selve:* hierin, in die woorden.

18 *engelsche wijse:* als van een engel.

27 *deurgaens:* voortdurend.

38 *het selve niet toe en staet:* van een ander oordeel is.

40 *raet:* plan.

51 *past:* zorgt er voor.

79 *onnooselheyt:* onschuld; *gedultsaemheyt:* lijdzaamheid.

90 *treffelicke:* treffende.

667 Christus de hoorn van ons heil. Luc. I:69: .... en heeft een hoorn der zaligheid ons opgericht in het huis Davids zijns knechts.
(26) Christus de parel van grote waarde. Hieronymus: Comm. in Matth., Lib. II, cap. 13 (P.L. 26, 94 D): Bonae margaritae, quas quaerit institor, Lex et Prophetae sunt. In deze annotatie verschillende uitleggingen van wat de parel aanduidt.
(29) Chrysostomus?
(32) Theophylactus: Enarr. in Mat., cap. 13, 45-46 (P.G. 123, 289).
(33) Isidorus van Pelusium: Liber I, brief 182 (niet: 82) (P.G. 78, 301-302).
In deze annotatie is de vraag gesteld naar de juistheid van deze naam voor Christus.

668 Christus de zon. Mal. IV:2: Ulieden daarentegen die mijn naam vreest, zal de Zon der gerechtigheid opgaan.
Deze zon, aldus Heinsius, zal nooit ondergaan. Christus de geestelijke spijs. Joh. VI:55:.... want mijn vlees is waarlijk spijs.

669 Christus de arend. Dit, naar Heinsius zegt, in verband met dood en opstanding. Hilarius: Lib. de patris et filü unitate (P.L. 10, 886 D): Aquila dicitur: quia post venerabilem resurrectionem, quasi remis alitum, ad Patrem revolavit.

671 Christus de koperen slang, dat is als verlosser van het kwaad. Num. XXI:9: En Mozes maakte een koperen slang, en stelde ze op een stang; en het geschiedde als een slang iemand beet, zo zag hij de koperen slang aan en hij bleef levend. Hiernaast de slang uit het paradijs, wiens beet dodelijk is, tenzij de gebetene opziet naar het kruis. Joh. III:14: En gelijk Mozes de slang in de woestijn verhoogd heeft, alzo moet de Zoon des mensen verhoogd worden.

672 *went:* afwendt.

673 *tot:* in.

674 Christus, van eeuwigheid geboren, bij Daniël in de leeuwenkuil. Dan. VI:23: Mijn God heeft zijn engel gezonden, en Hij heeft de muil der leeuwen toegesloten,....
(78) Theodotion (± 180 A.D.) vertaalde het Oude Testament in het Grieks, waarvan Origines weer gebruik maakte voor zijn zeskolommige uitgave van het Oude Testament. Het hier genoemde veertiende hoofdstuk van Daniël ontbreekt in de Hebr. tekst en in de LXX. De vulgaat heeft het. Men beschouwt het als werk van Theodotion. Inhoud: geschiedenis van het idool Bel te Babel en van de Draak. Het laatste der 2 geschiedenissen geeft a.h.w. een duplicaat van de leeuwenkuil uit Dan. VI:23.

674 *Die:* subj.

7 *verklaringe:* verlichting.

26 *by:* onder.

28 *eynde:* vervulling.

47 *haer....vertrecken:* (refl.) weggaan; *voor:* tot.

51 *beneven:* behalve.

62 *als met riemen van vleugels:* als het ware met de riemen der vleugels(?).

77 *gemeyne:* gewone.

675 Christus bij de jongelingen in de vurige oven. Dan. III:25: Zie, ik zie vier mannen los wandelende in het midden des vuurs, en daar is geen verderf aan hen; en de gedaante des vierden is als van een zoon der goden.
(8) Deze zoon der goden is bij Scriverius de Zoon Gods.
(14) Ambrosius: De Fide ad Gr., I, 13 (P.L. 16, 570 A): Rex gentilis in igne cum tribus pueris Hebraeis quarti quasi angeli vidit figuram; et quia praestare putabat angelis, Dei filium, quem non legit, sed credidit, iudicavit.
(15) Tertullianus: Adv. Marc. IV, 10 (P.L. 2, 379); Adv. Praxean, cap. XVI (P.L. 2, 174).

677 Toepassing van het verhaal van de vurige oven op het menselijke hart en het menselijke verstand.

680 *Met:* Door.

681 (19) De mens niet geneigd tot enig goed. Filipp. II:13:.... want het is God die in u werkt beide het willen en het werken, naar zijn welbehagen.
(25) De mens geneigd tot het kwade, of niet in staat tot het goede.
(29) Fulgentius van Ruspe (Ruspensis): De veritate praedestinationis et gratiae Dei, II, cap. 5 (P.L. 65, 631). Een paradoxale uitspraak: Wij behagen God slechts indien wij willen; maar wij kunnen slechts willen als Hij ons dat willen geeft en Hij onze wil verandert. Want de wil zoekt anders het kwade, althans niet het goede.
681 *voor al:* bovenal; *den wil*, *die niet*....: de wil, die (van nature) niet....
683 *oft nimmermeer en staet*....: of nooit streeft; *Behoorlick:* naar den eis, zoals 't moet (bijw. bep. v. hoedanigh.).
685 Gebed om hecht aan Christus gebonden te zijn.
685 *uwe leden:* appositie bij *ons* (leden van Uw lichaam of leden van U, die het Hoofd zijt).
688 *maeckt....vast:* maak dan vast.
690 (40) Col. II:2 (niet: 1):.... opdat hun harten vertroost mogen worden, en zij samengevoegd zijn in de liefde, en dat tot alle rijkdom *der volle verzekerdheid* des verstands, tot kennis der verborgenheid van God en de Vader en van Christus. In het Grieks staat voor: der volle verzekerdheid: τῆς πληροφορίας. Die volle verzekerdheid is het werk van de Heilige Geest.
(52) Rom. VIII:26:.... maar de Geest zelf bidt voor ons met onuitsprekelijke zuchtingen. Rom. VIII:35, 39: Wie zal ons scheiden van de liefde van Christus?.... (want ik ben verzekerd dat) noch hoogte noch diepte, noch enig ander schepsel ons zal kunnen scheiden van de liefde Gods, welke is in Christus Jezus onze Heer. Gal. IV:6: En overmits gij kinderen zijt, zo heeft God de Geest zijn Zoons uitgezonden in uw harten, die roept: Abba, Vader!
8 *Nebucadnezar:* subj.
27 *onbehoorlick:* boos (adv.).
28 *niet behoorlick:* niet zoals 't moet, niet voldoende.
30 *Verordeninge:* Besluit.
33 *dat wy willen:* dat wij God willen behagen.
34 *van de welcken het en zy enz.:* en tenzij de wil des mensen door Hem veranderd wordt tot het goede, zoekt zij of altijd het kwade, of streeft zij nooit zoals het moet naar het goede.
45 *Van elck een in het bysonder:* (Krasse samentrekking!) Van de liefde Gods tot elkeen in het bijzonder.
49 *verordent:* verkoren door zijn besluit.
50 *hare:* hun (nl. van ‘de onuytsprekelicke suchten des geestes’ en ‘het onuytsprekelick vertrouwen enz.’).
691 Bede om even groot geloof als de martelaren hadden.
(14) Athanasius: Or. de incarnatione verbi 27 in fine (65) (P.G. 25, 144 B).
691 *midden door de pijn:* dwars door de pijn heen.
693 *onsen sotten waen:* onze dwaze gedachten; *genegentheden:* neigingen (om).
694 *in reden:* in redelijkheid (in onze! redelijkheid gegrond is).
695 *reden:* redelijke grond.
696 Een soort imitatio Christi: laten wij uw lijdensweg en de weg van uw heerlijkheid, in de evangeliën lezend, van het begin tot het einde volgen. Ons hart zal door Uw woord herboren worden en tot U opstijgen.
696 *vast stellen:* zonder wankelen, vast neerzetten.
700 *tot daer....syt:* bij ‘*vliege*’ (698).
701 Een even moeilijk als actueel probleem volgt nu: de predestinatie. Tot vs. 717. Uitgangspunt Gen. XXV:23: En de Heer zeide tot haar (Rebekka): Twee volken zijn in uw schoot, en twee natiën zullen zich uit uw ingewand vanéén scheiden; en het ene volk zal sterker zijn dan het andere volk; en de meerdere zal de mindere dienen. Vgl. Rom. IX:12/3: De meerdere zal de mindere dienen; Gelijk geschreven is: Jacob heb ik liefgehad, en Ezau heb ik gehaat. Deze tekst heeft te maken met Mal. I:2 en 3: Ik heb ulieden liefgehad, zegt de Heer; maar gij zegt: Waarin hebt gij ons liefgehad? Was niet Ezau Jakobs broeder? spreekt de Heer: nochtans heb ik Jakob liefgehad, en Ezau heb ik gehaat....
(20) Scriverius deelt allereerst mee dat Heinsius alle duistere en overbodige moeilijkheden voorbijgaat, waarmee het standpunt van Heinsius en Scriverius in de actuele problematiek gegeven lijkt te zijn. Heinsius zegt expressis verbis dat hij het probleem van het verworpen zijn van Ezau voor zijn geboorte niet wenst aan te roeren. Scriverius keert zich tegen de geschillen die op grond van dit bijbelse gegeven zich dan openbaren. De kerken scheuren door de dogmatische polemieken (‘God betert’); laten zij, die met alle geweld deze zaken begrijpen willen, zich er mee bezig houden. Als men op deze vraag van de predestinatie ingaat, blijft er geen tijd over de in de Schrift geopenbaarde waarheid te overdenken met een zuiver hart. Deze opvatting is gefundeerd in een prachtige uitspraak van Augustinus, die spreekt over de juiste levenswijze, die belangrijker is dan theoretische en verborgen aangelegenheden. Augustinus: De Videndo Deo Ep. 147, § 1 (P.L. 33, 597): Quam ob rem primum mihi videtur plus valere in hac inquisitione vivendi quam loquendi modum. Nam qui didicerunt a domino Iesu Christo mites esse et humiles corde, plus cogitando et orando proficiunt quam legendo et audiendo.

(38) Een minder voorname reden om Ezau buiten beschouwing te laten: hij hoort in een lofzang op Christus niet thuis. Er volgt een positieve interpretatie van de predestinatie: de voorbeschikking tot redding, niet tot verwerping. De verwerping komt daarna (53).
(51) Verdere bespreking van de predestinatie. Naar Scriverius meent is dit begrip oorspronkelijk gebruikt voor de uitverkiezing, niet voor de verwerping. Jakob en Ezau hadden beiden deel aan de erfzonde, geen van beiden is geboren met het geloof of de kracht van het geloof. Dit tegen Pelagius, die meende dat het geloof in de macht der natuur was. Op Pelagius' geschrift 'De Natura' (414) gaf Augustinus (415) antwoord in zijn 'De Natura et Gratia'. Over dat geschrift zegt Augustinus (Retractationes II, 42, 68): liber Pelagii, ubi *hominis naturam* contra *dei gratiam*.... quanta potuit argumentatione defendit. Meer in het artikel van *E. Dinkler* P.W.R.E. XIX (1938) koll. 226-242 i.v. Pelagius n°. 19. Maar waarom heeft God Ezau verworpen? God kan zich toch ontfermen over wie Hij wil? Ex. XXXIII:19: .... maar Ik zal genadig zijn wie Ik zal genadig zijn, en Ik zal mij ontfermen over wie Ik mij ontfermen zal. Deze zelfde woorden in Rom. IX:15. Ezau heeft Gods genade verworpen.

701 *laten staen:* praten niet over: *bevragen:* onderzoeken.
702 *insien:* beschouwen, nagaan.
703 Heinsius wendt de steven: laten we niet spreken over Ezau, maar de mens moet onderzoeken wie God het meest behaagt.
3 *kloeckste:* dapperste.
15 *van haren capiteyn:* door hun aanvoerder.
21 *questien:* vragen.
23 *met gewelt:* met alle geweld.
25 *hem:* zich.
27 *uytgedruckten:* duidelijk geformuleerde.
37 *vrucht doen:* vrucht geven.
38 *Segt:* 'Den auteur' zegt.
40 *Voorordeninge:* voorbeschikking.
43 *geen plaetse en heeft:* niet kan bestaan.
44 *van God:* door God.
48 *daer....van:* waarvan (nl. van het tot kwaad gebracht worden).
49 *alsoo:* zo (nl. goed).
54 *eygentlick:* terecht, juist.
61 *verstont:* van oordeel was.
66 *ontfermt:* zich ontfermt over.
67 *te weten:* nl. aansluitend bij '*ander oorsaeck*'.
705 (1) Het behaagt God het meest dat de mens zich niet bezighoudt met het onbegrijpelijke: doet hij dat wel, dan komt daar onrust en twist uit voort. Heinsius, zegt Scriverius, geeft een goede raad: laten we beginnen bij de vruchten der uitverkiezing. Gelovige, eenvoudige mensen kunnen rustig en vol vreugde de predestinatie in hun geloofsleven een plaats geven: ze kunnen van hun uitverkiezing verzekerd zijn We moeten, aldus Scriverius, niet zoeken naar reden en oorzaak van de uitverkiezing, maar naar de uitwerking, 'de vruchten'. En opnieuw pleit de annotator voor een navolging van Christus: de gelovige houde het oog gericht op wat Christus gedaan en geleerd heeft. De gelovige beginne een nieuw leven. Zo zal hij de kracht van het geloof en de liefde Gods ervaren en deze ervaring is het ware teken van de uitverkiezing. Wie de 'theorie' van het dogma al te zeer bestudeert, zal van deze praktijk des geloofs niets ervaren. (We mogen hier wel even onze oprechte bewondering voor de annotator uitspreken, die op zulk een voortreffelijke wijze zijn lezers voorlicht.)
705 Dus: van onder aan beginnen; de tekst leert dat dat lezen in de Bijbel betekent. Buiten deze openbaring van God is het niets gedaan. Wat we nu niet kunnen begrijpen, zal ons in de hemel (het paradijs) duidelijk worden. In de hemel zal ons al het onbegrepene verklaard worden.
(29) Weer is het Augustinus die een verhelderend citaat levert (Ench. ad Laur. I, 95 (P.L. 40, 275)): Tunc non latebit quod nunc latet, cum de duobus parvulis unus esset adsumendus per misericordiam, alius per iudicium relinquendus.
705 *Begint:* Die begint....(opnieuw rel. bijzin bij hem, 703); *uw':* van Christus.
706 *baen:* weg, spoor.
707 *het ander:* het andere (niet geopenbaarde).
713 Na Ezau: Jacob, over wie eenvoudiger te spreken is: Jacob wordt door God uitverkoren en hij geloofde in Christus voor dat Hij geboren was.
(40) Het citaat spreekt niet van Jacobs menselijke deugden, maar van de goddelijke gaven.
(41-44) Zie Fulgentius: Epist. XV, § 7 (P.L. 65, 437) met als opschrift: Episcopi Africani in Sardinia exules, Ioanni et Venerio, de gratia Dei et humano arbitrio:.... profecto non sunt electa neque dilecta in Jacob humana opera sed dona divina.
713 *Wy....koos:* Wij aanvaarden Jacob die (obj.) God (de Vader) verkoos; *om te geven:* om hem te geven.
714 *noch sijnde sonder leven:* nog vóór zijn geboorte.

717 Nogmaals de aansporing om de theologische strijd niet op de spits te drijven. Aldus een voortreffelijk samenspel van opvattingen tussen de contraremonstrant en de remonstrant.
(45) Wie de verborgenheid Gods zoekt te doorgronden, verliest zijn kennis van God. Men verliest daardoor de innerlijke vrede en daardoor God. En weer Augustinus: Melius est dubitare de occultis, quam litigare (twisten) de incertis (De Gen. ad lit. Lib. VIII, cap. V (P.L. 34, 376)).
717 *onder blijven:* falen.
718 *Doorgronden....soecken:* infinitieven, nevenschikkend met twisten, kijven.
722 *vast:* snel.
3 *met kracht ende gewelt:* met alle geweld.
6 *komt.....ende geeft:* komt geven.
7 *aenwijsende:* er op wijzende.
14 *de vruchten:* de vruchten der verkiezing (samengetrokken); *de oorsaeck:* die zeer hoog ligt, in Gods ondoorgrondelijke wil.
22 *synde:* en dat gevoelen van de kracht enz. is.
26 *in de selve:* daarom (om de *oorzaak* der verkiezing).
51 *Daer door dat:* Waardoor.
53 *door de welcke:* waardoor.
56 *twijffelen:* in onzekerheid verkeren.
57 *hooren:* Augustinus: litigare!
723 Nogmaals worden de gevolgen beschreven van de hoogmoed, die Gods verborgen wegen wil narekenen: liefde en nederigheid verdwijnen; de mens klimt in het wilde weg, zonder de Bijbel te gebruiken rukt hij op eigen risico omhoog.
723 *de nederheyt:* nederigheid.
725 Buiten Christus om tracht de mens God te bereiken, wat een onmogelijkheid is.
(1) In Christo is God geopenbaard. Buiten deze openbaring is slechts onwetendheid. De duivel tracht de mens van Christus als goddelijke openbaring weg te trekken. Christus verbindt ons op tweeërlei wijze met de Vader: door zijn leer en door zijn menswording. Cyrillus: Thesaurus, Assertio XIV (P.G. 75, 242 i.f.). Hiernaast: de sacramenten. Samenvattend: dit alles is slechts mogelijk, indien de mensen zich niet druk maken om geschilpunten.
727 Wie de Bijbel verlaat verdrinkt. Mythologische parallellen van menselijke hoogmoed.
728 *verdrincken:* verdrinken we.
735 Zoals Adam de boom des levens verruilde voor de boom der kennis, van goed en kwaad, zo doen ook de christenen van nu en zij vallen met Adam.
736 *De plant van wetenschap:* de boom der kennis, des goeds en des kwaads; *dat:* wat, hetgeen.
737 *breken in:* verschaffen ons wederrechtelijk toegang tot.
738 *gront:* diepste wezen.
739 *Gaen boven:* Wij gaan hoger dan....
740 Wie eenvoudig blijft in zijn geloof, vindt het Christuskind in de stal. Zo vonden de drie koningen Christus, de ster volgend.
741 *de Persianen:* de drie koningen, de wijzen uit het Oosten.
744 *haer:* zich.
746 Nogmaals een oproep Christus te zoeken waar Hij te vinden is: in het evangelie.
746 *daer ghy schijnt:* waar gij licht verspreidt.
3 *als die:* daar deze (wil).
16 *met....God:* als mens is Hij de band met ons mensen, als God en een God (tweede persoon in het goddelijk wezen) is Hij de band met God de Vader.
19 *ons vlees bewaert tot....geest:* ons vlees (lichaam) behoudt als een waarborg (dat wij ook met ons lichaam ten hemel zullen gaan) en ons hier (op aarde) zijn geest (de geest van Christus die altijd en overal met ons is) laat als tegenpand (waarborg op aarde dat Hij de gelovigen tot zich trekken zal).
747 De mens moet Christus zoeken waar Hij stralend is, en niet waar Hij verborgen aanwezig is. Als voorbeeld van dat laatste volgt alsdan: Mozes bij de wetgeving op de Sinaï.
(1) Scriverius maakt duidelijk dat het Christus was, die de wetgeving op de Sinaï voltrok. Hebr. XII:26:.... wiens stem toen de aarde bewoog, maar nu heeft Hij verkondigd, zeggende: Nog eenmaal zal Ik bewegen niet alleen de aarde, maar ook de hemel. Hand. VII:38: Deze (Mozes) is het die in de vergadering des volks in de woestijn was met de Engel, die tot hem sprak op de berg Sinaï, en met onze vaderen; welke de levende woorden ontving, om ons die te geven.
(10) Ex. XIX:18 (niet: 19, 5, 18).
Uit de volgende regels van de hymne blijkt dat het verschrikkelijk is Christus aldus te ontmoeten, verschrikkelijk en zoals uit het voorgaande bleek, noodzakelijk.
(18-20) Voor Mozes en Minos als wetgevers zie Clemens Alexandr. Strom, II, V, p. 123, 16 Stählin. Minos en Lycurgus kregen hun wetten van Jupiter en Apollo volgens Scholion Eur. Hipp. 98. Voor Numa en Egeria, Plut. Vit. Num. IV, 11, 12.
749 *ongeweer:* onweer, storm (niet in WNT dat wel *ongeweerte* geeft, wel in MNW, V, 746).
751 *afkomen:* neerdalen (Ex. 19:11, Bijbelgenootschap); *omcingelt:* omringd.
755 *gaer en gants:* geheel en al, vgl. vs. 368: gants en gaer.

757 Een ander voorbeeld van het zien van Christus: Hij begeleidt het Volk bij de tocht door de woestijn, zoals Farao aan den lijve ondervonden heeft. Ex. XIV:24: En het geschiedde in de morgenwake dat de Heer in de kolom des vuurs en der wolk zag op het leger der Egyptenaren en Hij verschrikte het leger der Egyptenaren.
(52) Griekse Lofzang: Het citaat is afkomstig uit de Orthros (morgendienst) van de zaterdag voor Pasen volgens de Byzantijnse ritus. De Griekse tekst luidt: χύματι θαλάσσης τὸν χρύψαντα πάλαι διώχτην τύραννον ὑπὸ γῆς ἔχρυψαν τῶν σεσωσμένων οἱ παῖδες. (Mededeling van Prof. Dr. C.A. Bouman te Nijmegen).
(57) Joh. Damascenus: Carmen in Theophaniam (P.G. 96, 825 B).
(72) Vincentius Lirinensis: Commonitorium I, 6 (P.L. 50, 646).
6 *meest alle:* bijna alle.
7 *de selve:* deze (plaatsen).
12 *ghereetschap maeckte:* zich gereed maakte, bereidde (WNT 4, 1649).
17 *aensienlick:* eerbiedwekkend, ontzagwekkend.
25 *meerder:* groter.
26 *maer wiens.... verdragen:* maar zo, dat geen mens.
29 *teerende:* verterend.
34 *de Heere:* Jezus.
37 *overtreffende:* zeer treffende.
46 *het veertiende:* het veertiende hoofdstuk.
59 *groote sielen:* grote gelovigen.
61 *doen hy God alleen was:* toen Hij alleen God was (en geen mens).
62 *haer:* hen (nl. zijn volk).
65 *niet te vergeefs:* niets zo maar, zonder reden.
66 *by....brengen:* aanvoeren, vermelden.
67 *Om dat:* opdat.
759 (1) Deut. XXXII:9.
(6) Deut. IV:20:.... opdat gij Hem tot een erfvolk zoudt zijn.... I Kon. VIII:33 (lees: 51): Want zij zijn uw volk en uw erfdeel.
(12) Christus de herder, dan Israël het vee. Jer. XIII:17: omdat des Heeren kudde gevankelijk is weggevoerd.
764 *nederheyt:* nederigheid, staat van vernedering.
765 Nogmaals God die mens wordt.
(42) Ambrosius: De incarn. Dom. sacr., cap. 4, 23 (P.L. 16, 825): Ego quod erat illius, non habebam: et ille quod meum est, non habebat. Suscepit quod meum est, ut impertiret quod suum est.
(54) Gennadius: De eccl. dogm., cap. I en III (P.L. 58, 981-982):.... non amittens quod erat, dignatus esse quod non erat.
766 *allebey:* beide (God en mens).
14 *eenen herder:* naamw. dl.
15 *eygentlicken:* zonder beeldspraak, rechtstreeks; *voortijden:* vroeger, voorheen; *alleen:* als enige, met uitsluiting van alle andere (nevensch. met *eygentlicken*).
17 *geseyt:* genoemd.
28 *God*, *te weten,:* nl. God.
31 *Te weten.... zijn:* Nl. mens, wat wij zijn.
46 *te vergeefs:* zinledig.
65 *de Vaders:* des Vaders natuur.
769 (1) De mens door Christus gebracht aan de rechterhand van de Vader.
(3) Ambrosius: De Fide ad Grat. Lib. IV, cap. X (P.L. 16, 643): Denique sicut in illo sedemus ad dextram Patris, non quia cum ipso sedemus, sed quia sedemus in Christi corpore.... sicut, inquam, sedemus in Christo per corporis unitatem, ita et in Christo vivimus per corporis unitatem.

(15) Maximus Taurinensis: Sermo 29 (P.L. 57, 593 B, C-594 A).
(25) Nogmaals een samenvatting van hetgeen waar het hier om gaat: Christus is mens geworden, vlees van ons vlees, wij worden in onze wedergeboorte vlees van zijn vlees.
(31) I Cor. VI:15.
(40) Ef. II:6: (Maar God) heeft ons mede opgewekt, en heeft ons mede gezet in de hemel in Christus Jezus.
(46) J. Chrysostomus: Hom. in Hebr. III, cap. I (P.G. 63, 28). Wat is de menselijke natuur groot, dat hij in Christo in de hemel verheven is!
769 *mensheyt:* menselijke natuur; *getogen:* getrokken.
770 *Daer:* Daar, waar.
773 *Die:* antecedent *ons* (vs. 771); *gesloten:* verbonden.
774 *zijn:* nl. van ‘ons hooft’ (Christus).
776 *Te komen:* om te komen.
777 (61) Het heilig Avondmaal als middel om tot God te komen.

(75) Ps. LXXVIII:25: Een iegelijk at het brood der machtigen; hij zond hun teerkost tot verzadiging. Het avondsmaalbrood: het brood der engelen en het ware manna der genade, eeuwigheidsbrood. De avondsmaalwijn: hemelse fontein. I Cor. X:4:.... en allen dezelfde geestelijke drank gedronken hebben: want zij dronken uit de geestelijke steenrots die volgde, en de steenrots was Christus.

778 *ghy geeft:* geeft gij.
32 *ons....zijn:* niet van onszelf zijn.
34 *toekomen:* toebehoren.
45 *ten rechten:* terecht (vgl. r. 52).
50 *van.... gae:* in extase raak. Vgl. p. 316, Scriv. r. 36.
53 *als dat:* aangezien Christus het (nl. het menselijk geslacht).
55 *van:* de band van.
67 *de selve:* hij (de mens Christus).
70 *Waer in:* Waarin.
72 *des selven:* van hem (Christus).
779 Een wel barok beeld van de vreugde van het Avondmaal.
(11) Zie ook August. Serm. 84, 3 in Luc. (P.L. 39, kol. 1908-1909).
Augustinus: Sermo 56, 57, 59 (P.L. 38, 381, 389, 401). Deze Sermones handelen over Matth. VI:9-13.
(11/12) De plaatsen van het 'dagelijks brood' 〈ἄρτος ἐπιούσιος〉: Luc. XI:3, Matth. VI:11. De Griekse tekst bij Lucas luidt: τὸν ἄρτον ἡμῶν τὸν ἐπιούσιον δίδον ἡμῶν τὸ καθ᾽ ἡμέραν.
(13) Cyprianus: De oratione dominica, cap. 18 (P.L. 4, 548-549): het brood is Christus.
(19) Voor Cyprianus vergelijke men: De Coena Domini (ed. Pamel. III, 273 B):.... cruci haeremus, sanguinem sugimus et intra ipsa redemptoris nostri vulnera figimus linguam.
(25) Augustinus:?
(34) Cyprianus, De Coena Domini (ed. Pamel. III, 273 B-274 A): Quam praeclarus est calix iste, quam religiosa est huius potus ebrietas, per quam excedimus Deo et quae retro sunt obliti, ad anteriora extendimur. Vergelijk voor de inhoud ook Cyprianus' brief ad Caecilium (LXIII) de Sacramento Dominici Calicis (P.L. IV, 394) en wel de zinsnede: quod scilicet calix Dominicus sic bibentes inebriat ut sobrios faciat.
(38 e.v.) Cyprianus De Coena Domini l.l. Haec ebrietas non accendit, sed extinguit peccatum
779 *set:* zet gij.
780 *geheugenis:* gedachtenis ('Doet dit tot mijn gedachtenis').
783 *Gaen:* Daar gaan wij.
787 *mesten:* overvloedig voeden, verzadigen.
789 *verschijnen:* zich ten volle openbaren (de hemelse vreugde).
790 *suygen uyt:* scheidbaar samengesteld werkwoord.
792 *Verborgen in uw vlees:* bij *wij* (vs. 789).
797 *Versmooren:* verdrinken, geheel doen opgaan.
2 *gelijck wy behooren:* zoals het behoort, op gepaste wijze.
5 *ende wy in hem:* en wij in Hem gekruisigd worden.
12 *oock....uytlegt:* ook het dagelijks brood (waar wij om bidden) opvat als dit (het hemels) brood.
15 *dat:* dat brood (van het Heilig Avondmaal), teken van het hemels brood.
22 *steken:* bevinden ons.
27 *ende worden:* en wij worden (toch).
31 *manieren van spreken:* uitdrukkingen.
36 *daer door dat:* waardoor; *van ons selven gaen:* buiten onszelf treden.
39 *de sonde:* obj.
799 *den ban:* de ban der zonden.
800 (1) Job XL:10: Zie nu, de behemoth, welke ik gemaakt heb nevens u, hij eet hooi gelijk een rund.

(8) Job XL (niet V):20: Zult gij de leviathan met de angel trekken, of zijn tong met een koord, dat gij laat nederzinken?. Jes. XXVII:1: Te dien dage zal de Heer met zijn hard en groot en sterk zwaard bezoeken de leviathan, de langwemelende slang, ja de leviathan, de kromme kronkelende slang, en Hij zal de draak die in de zee is, doden.

(13) Procopius: Comm. in Jes. XXVII:1 (P.G. 87^2, 2233 C).
(17) Basiliscus (Gr.: βασιλίσκος) is behalve de naam van een kruid (regia herba) ook de betiteling van een bij Plinius (Nat. Hist.) beschreven slang (cf. *Wellmann*, R.E. III, 100). Verduidelijkend is hier August. (in Ps. XC:9 [13]): rex est serpentium basiliscus, sicut diabolus rex est daemoniorum.
803 (33) In Apoc. I, 5 vindt men de A en O *niet!*
804 (35) Hier verwachtte men O, *omega* sijt gegroet, een mogelijke pun.
(41) Gregorius over de geboorte des Heeren, waar? Soms in Gregor. Nyss. in diem natalem Christi (P.G. 46, 1128)? Daar niet gevonden.
(46) Tertullianus: De Monogamia, cap. V.
(47) Epiphanius, Ancyratus (P.G. 43, 17 e.v.).

(49) Origenes: Comm. in Io. Tom. Prim. c. 22 (P.G. 14, 57 en 62).

804 Bij Scriverius in de commentaar missen we Ambros. Exposit. in VII Visiones I, 8 (Christus als begin) en Prudent. Cath. IX, 10-12: corde natus ex Parentis ante mundi exordium // Alfa et Ω cognominatus, ipse fons et clausula // omnium quae sunt, fuerunt, quaeque post futura sunt.

804 *O:* ook interjectie (woordspelend).

13 *genomen:* gebruikt.

44 *verder gehaelde:* ingewikkelder.

45 *in het aensien dat:* ten aanzien hiervan dat.

Vytlegginge
van sekere werreltsche historien, woorden, ende manieren van spreken, die in desen Lofsanck gebruyckt worden.

[1] D En auteur heeft desen Lofsanck soo(1)
[2] geschreven, dat hy by wijle heeft willen
[3] gebruycken eenige poëtische woorden,
[4] in plaetse van andere, die gemeender4
[5] sijn. Gelijck, als hy de zee *Tethys*, het water5
[6] *Achelous* heeft genaemt. Het welcke niemant
[7] en kan berispen, dan die de oude Leeraers, die
[8] hy, als wesende de geleerste ende godsalichste
[9] navolgers van de Propheten ende Apostelen,
[10] oock daer in heeft willen volgen, niet gesien
[11] nochte gelesen en heeft. Onder de welcke
[12] S. Augustinus geensins de minste, ende die12/13
[13] geen poesie en schreef, in zijn boeck Van het
[14] gevoelen der Christenen aengaende de leere, het
[15] woort *Tethys* insgelijcks voor de zee gebruyckt
[16] heeft. Iae dat meer is, S. Ambrosius in zijn derde(16)
[17] Van het geloof, heeft zijn eerste capittel tegen
[18] dit volck geschreven, *Die*, segt hy, *niet wetende*18
[19] *te vinden om te berispen in het geloof*, *berispen*
[20] *wat in de woorden*. Ende toont dat den Heyligen
[21] Apostel Paulus Actor. 17, 28, wel heeft durven(21)
[22] gebruycken de woorden van den poeët Aratus,
[23] sprekende met die van Athenen. Ende dat de23
[24] Propheten selve, na de oude oversettinge, poetische24
[25] woorden gebruyckt hebben. Voor exempel,
[26] *Gigantes*, *Vallis Titanum*, ende by Esaias ende(26)
[27] Ieremias, *Sirenes*, *filiae Sirenum*, het welcke
[28] woorden sijn ontleent van de poeten. Heeft den
[29] auteur het woort *Cocytus* gebruyckt, sprekende
[30] van de Hel, ende hare poelen, hy sal seggen, dat
[31] het selve in de oude oversettinge noch wort gelesen
[32] Iobi 21,33. Heeft hy het woort *Pytho*,(32)
[33] voor den duyvel, dat is, het rechte serpent gebruyckt,
[34] sal voortbrengen verscheyden plaetsen34
[35] uyt de Heylige Schriftuere, daer het selve is gedaen.
[36] Als Deuteronom.18,11. 1 Reg. 28,3, ende(36)
[37] 7. Gelijck oock 2 Reg. meermaels. Esai.8,19.
[38] 19,3. 29,4. Actor.16,16. In welcke plaetsen,
[39] dat woort niet alleen van waerseggers, maer
[40] oock voor den boosen geest, van de oversetters
[41] wort genomen. Gelijck in de leste plaetse oock41
[42] selve den Grieckschen text heeft, πνεῦνα Πύθωνος,(42)42
[43] *de geest van Pytho*. Waer uyt genoechsaem
[44] blijckt, dat den Heyligen Geest de leere van de

[45] Heydenen verworpen heeft, maer niet de woorden.
[46] Dit sy dan alleenelick voor de gene, die
[47] sonder wetenschap oordeelen, ende gevoelen na[47]
[48] haer oordeel, gelijck zy oock oordeelen nae
[49] haer verstant.[49]

[50] *Pag.* 242. a *Die met den blixem speelt.*]

[51] Den auteur heeft uytgedruckt het Griecksche[51]
[52] woort τερπιχέραυνος, van den poëet Homerus[(52)]
[53] gebruyckt, dat is, *die met den blixem speelt*,
[55] ofte, *sich vermaeckt* ende schrijft het selve met[55]
[56] meerder reden den levenden ende eenigen God
[57] toe.

[58] *Pag.* 248.[a] *Neptunus.*

[59] De namen van dese Goden zijn boven in het
[60] korte verklaert. Den auteur segt, dat doe de
[61] Heere Iesus in het vlees quam, sijnde den rechten
[62] ende waren God met den Vader, alles dat hy gemaeckt
[63] hadde, aen afgoden verdeelt was: niet
[64] anders als het goet gedeelt wort van yemant die
[65] overleden is, ofte buyten lande sijnde, voor doot
[66] wort gehouden. Aen Iupiter, die de God by haer
[67] was van den hemel, hadden zy den hemel gegeven,
[68] aen Neptunus de God van de zee, de zee,
[69] aen Pluto, de God van de hel, de hel. Soo datter
[70] niet overgebleven en was van alles dat gemaeckt
[71] was, voor den schepper van alles. Ende dese gansche
[72] plaetse heeft den auteur getrocken uyt zijne[(72)]
[73] Tragoedie, genaemt Infanticidium, ofte Van
[74] de moort der onnooselen, die Herodes ombracht;
[75] noch niet uytgegeven.

[76] *Pag.* 248.[b] *Den oppersten van al.*[(76)]

[77] Iupiter, wiens schandelicke wellusten ende
[78] hoereryen, van Homerus ende ander poëten beschreven
[79] worden. Waer uyt de Vaders, Tertullianus,
[80] Cyprianus, Arnobius, Lactantius, Minutius
[81] Felix, Cyrillus, Nazianzenus, Theodoretus,
[82] ende meer andere, tegen de Heydenen bewijsen,
[83] dat het geen God sijn en kan, die als een overspeelder
[84] van zijn eygen dienaers wort beschreven.

[86] ***Pag.*** **250.[a]** ***Verandert in een stier.***]**[(86)]**

[87] Doen hy Europam vrijde. Siet Ovid. 2 Metamorph.
[88] Moschum in zijn Europa, Apollodorum
[89] in zijn 3. Hyginum, ende andere.

[90] ***Pag.*** **250.[b]** ***oft' in een witte swaen.***]**[(90)]**

[91] De poëten seggen, dat Iupiter sich veranderde
[92] in een swaen, als hy Leda de moeder van Helena
[93] vrijde.

[94] ***Pag.*** **250.[c]** ***Al wat de werrelt straft.***]

[95] Vyt de Tragoedie alreede verhaelt, daer den[(95)]
[96] auteur segt,

Quodcunque lex coercet, aut damnat pudor;
Virtus Deorum est.

[99] Ende,

100 *Quod quisque peccat, Graia gens caelo dedit,*[(100)]
Colitque in aris. Roma suscepit nefas,
Misitque in omnes: velaque errori suo
Pedemque laxat. Qua triumphatas videt
Sol ire gentes, & Quiriti limitem

Tenslotte de aantekeningen van mythologische aard, die in de uitleggingen van de Christushymne geen plaats konden krijgen wegens hun heidens karakter.

werreltsche: wereldse, profane.

Vnaque terris figit extremum mare,
Arae sequuntur, *templaque*, *& magni Dei*
Gentis Latinae. sacra victoris sui
Vnaque habenas barbarus discit puer.
Qua ferus Ister claudit errantes viros,
Cultorque Mithrae Tigris, *& fluctu minor*
Inobsequentes volvit Euphrates aquas,
Pontisque Araxes immemor terram premit;
Vbique Roma est. illa quos fecit Deos,
Indixit orbi.

[11] *Pag.* 250.[d] *Vergetende de Son*.

[12] Want de Persianen hadden de Son voor God,
[13] die zy Mithram noemden.

[14] *Pag.* 250.[e] *En daer Araxes loopt*.

[15] Een rivier in Armenien. Den auteur noemt de
[16] selve hier, *bruggeloos*, om hare snelheyt ende onstuymigheyt,
[17] die geen bruggen en konde verdragen.
[18] Ende heeft gelet op het gene dat Virgilius
[19] geseyt hadde van de selve, *pontem indignatus*[(19)]
[20] *Araxes*. Dat is,

Araxes wilt en onversaecht,
En die geen bruggen en verdraecht.

[23] *Pag.* 250.[f] *onbeleeft*.

[24] Den auteur noemt de Scythen *onbeleeft*, om
[25] dat zy van de Griecken genaemt worden ἄξενοι,
[26] dat is, onbeleeft, ende vyanden van alle gasten
[27] ende vreemdelingen.

[28] *Pag.* 250.[g] *en op de wagens leeft*.

[29] De poëten ende andere auteuren, schrijven dat
[30] de Scythen op wagens leven, ende alsoo haer eygen
[31] huysen voortmennen, als zy verhuysen. Ende
[32] daerom worden zy van de Griecken ἁμαξόβιοι[(32)]
[33] dat is, *volckeren die op wagens leven*, genaemt.

[34] ***Pag.*** **250.[h]** ***Loopt naer Eleusis toe.*****]**

[35] Eleusis was een stat in het ambacht van Athenen,[35]
[36] daer Ceres by nachte wiert geviert, ende
[37] dese feesten ofte heylige nachten wierden *sacra*
[38] *Eleusinia* genaemt, daer die van Athenen soo veel[38]
[39] van hielden, dat zy Hercules geweygert hebben[(39)]
[40] toeganck tot de selve: ende wierden soo heymelick
[41] ende met sulcken verstant van swijgen geviert,[41]
[42] datmen van de gene die swijgen, ende yet
[43] seer verbergen, het spreeckwoort gebruyckt:
[44] *Die van Athenen houden de feesten van Eleusis*.[(44)]
[45] Ende daerom noemtse onsen auteur in zijn Tragoedie,
[46] daer boven van gesproken is, *furorem*
[47] *tacendi*, dat is, *de raserye ofte dulheyt van swijgen*.
[48] Ende dit is *de ketterye van Eleusis*, daer Tertullianus[(48)]
[49] in zijn boeck tegen de Valentinianen af
[50] spreeckt, ende segt, *al dat zy swijgen*, *is schande te*
[51] *verhalen*. Siet by den selven, de reden.

[52] ***Pag.*** **250.[i]** ***neemt toortsen in haer hant*****.**

[53] De voorgemelde nachten van Eleusis wierden
[54] geviert ter eeren van Ceres: die haer dochter
[55] Proserpina met brandende toortsen gesocht hadde,
[56] na dat zy van Pluto wech was gevoert: ende
[57] daerom wierden inde selve oock toortsen ontsteken,[57]
[58] ende met de hant geschut. Daer van[58]
[59] men heeft by Senecam in Hippolyto, Euripidem,[(59)]
[60] Claudianum, andere.

[61] ***Pag.*** **250.[k]** ***En soeckt Osiris vast*****.]**

[62] Want Osiris was de selve by die van Egypten,[(62)62]
[63] die Bacchus was by de Griecken, de welcke verscheurt
[64] zijnde van Typhon zijn broeder, aldereerst
[65] van Isis wiert gesocht. Het welcke de Egyptenaers
[66] met groot geluyt ende afgoderye nabootsten.

[68] ***Pag.*** **250.[l]** ***Het wijtberoemde kalf*****.][(68)]**

[69] Den auteur verstaet Apis. Alsoo noemden
[70] die van Egypten het kalf dat zy aenbaden, ende

[71] dat de Israëliten na maeckten Exod. 32,4.

[72] *Pag.* 250.[m] *geteyckent met zijn bont*.]

[73] Om dat het kalf dat zy aenbaden, ende Apis
[74] noemden, een witte plecke (gelijck Plinius getuygt)(74)
[75] op zijn rechter zijde hadde: by na gelijck
[76] de hoorens van de mane, als zy begint te
[77] wassen.

[78] *Pag.* 250.[n] *Den wreeden crocodyl*.](78)

[79] Een wel bekent dier in den Nijl, riviere van
[80] Egypten. Het welcke de Egyptenaers aenbaden.
[81] Den auteur noemt hem *wreet*, om dat hy
[82] wel somtijts kinders heeft verslint, van de gene
[83] selfs die hem aenbaden. Siet onder andere Maximum
[84] Tyrium in zijn 38 gespreck.

[85] *Pag.* 250.[o] *Op Aarons schoonen rock*.](85)

[86] Den auteur verstaet de kleedinge van Aaron,
[87] daer van gesproken wort Exodi 2, 8. daer de
[88] Heere Moses last geeft aen het 2, ende 3 v. dat[88]
[89] hy Aaron soude laten maecken sulcke kleederen,
[90] als hem souden behoeven tot den dienst. Maer[90]
[91] insonderheyt, sprekende van den rock, verstaet
[92] hy den langen rock, die tot de voeten van Aaron
[93] quam, vol oogen, gelijck het servetwerck is, dat[93]
[94] wy *partrijs oogen* noemen, daer eenen anderen,
[95] veel korter over wiert getrocken, *Meghil Ephod*
[96] genaemt, daer granaten ende klocxkens aen hingen.
[97] Siet S. Hieronymus in het boeck Van Aarons(97)
[98] gewach[1].[98]

[99] *Pag.* 254.[a] *Stont Tityrus en keeck*.]

[100] Tityrus ende Corydon, zijn by de poëten,(100)
[101] Theocritus ende Virgilius, namen van herders,
[102] die den auteur hier voor alle herders gebruyckt,
[103] gelijck Lucae aen het tweede 8, 9, 10, 11, ende
[104] van daer voort, geseyt wort, dat de engelen aldereerst
[105] de herders te kennen gegeven hebben
[106] de geboorte van het kint, ende dat zy na Bethlehem

1 Lees: gewaet.

[107] gegaen zijn, ende het kindeken besocht
[108] hebben.

[1] *Pag.* 254.[b] *Niet Daphnis oude pijn*.]

[2] Oock eenen naem van eenen herder: van
[3] wiens doot ende droefheyt men segt, dat alder
[4] eerst Herders liedekens gemaeckt zijn. Soo dat
[5] het by Theocritus een spreeckwoort is, τὰ[5]
[6] Δάφνιδος ἄλϒεα: *De pijnen ofte droefheyt van*[(6)]
[7] *Daphnis*, als de herders by de selven van groote[7]
[8] swarigheyt willen spreken.

[9] *Pag.* 254.[c] *Melibeus*.]

[10] Oock insgelijcks een naem van eenen herder.[(10)]

[11] *Pag.* 254.[d] *Romulus wolvin*.]

[12] Die de history-schrijvers ende poëten seggen,
[13] dat Romulus ende Remus opgebrocht ende gevoet
[14] heeft, als dan Livius, Dionysius, Plutarchus,[(14)14]
[15] Virgilius, Ovidius, Propertius, en meer andere
[16] getuygen.

[17] *Pag.* 256.[a] *Gelijck de schoone ster*.]

[18] Den auteur schijnt inden sin gehat te hebben
[19] de gelijckenisse Reg. 2,4, *Gelijck het licht van de*[(19)]
[20] *morgen smorgens schijnt sonder wolcken*, *ende gelijck*
[21] *door den regen het kruyt spruyt uyt der eerden*.
[22] Al ist dat zy hier anders wort gebruyckt.

[23] *Pag.* 258.[a] *Van Pleias staet gevest*.]

[24] Pleias is de seven sterre.

[25] *Pag.* 258.[b] *Orion heeft van hem*.][(25)]

[26] Een teycken in den hemel ontrent een ander,[26]
[27] genaemt Taurus.

[28] ***Pag.* 258.[c] *staet met den blooten degen*.]**

[29] Om dat de poëten seggen, dat Orion met een[(29)]
[30] bloot geweer inden hemel staet, ende dreycht.[30]

[31] ***Pag.* 258.[d] *De wagen*.]**

[32] Het hemels teycken, dat genaemt wort in
[33] Latijn *Vrsa major*, vanden Griecken ἅμαξα, dat
[34] is, *de wagen*.

[35] ***Pag.* 258.[e] *Die vanden kouwen vloet*.]**

[36] Den auteur heeft Homerus gevolgt, die van
[37] dit hemels teycken alsoo spreeckt:

Αρκτόν θ', ἣν καὶ ἅμαξαν ἐπίκλησιν καλέουσι:[(38)]
Μούνηδ' ἄμμορός ἐστι ῥοάων' Ωκεανοῖο.
En Arctos die men oock den wagen dickwils heet,
Die van den kouwen vloet van Tethys niet en weet.

[42] ***Pag.* 258.[f] *van Tethys*.]**

[43] Dat is, van de zee. Want de poëten seggen,
[44] dat Tethys is de huysvrouw van Oceanus.[(44)]

[45] ***Pag.* 260.[a] *zijnen rock van purper, met de sterren***
***[46] Gestickt en geborduert*.]**

[47] Den auteur verstaet den rock die de Keysers
[48] ende Velt-oversten van de Romeynen aentrocken,
[49] als zy triumpheerden, die zy noemden *Togam*
[50] *palmatam*, ende was van purpur met sterren[(50)]
[51] geborduert.

[52] ***Pag.* 260.[b] *den Ister en den Rijn Doen vallen***
***[53] voor hem neer*.]**

[54] Dat is, Germania. Want den Ister oock, gelijck
[55] wy weten, daer spruyt. Wy weten oock,[(55 e.v.)]
[56] dat den Keyser Augustus door Drusum zijnen
[57] schoonsoon weynig voor dien tijt, de eerste victorie

[58] van Germania verkregen hadde, die daer
[59] na Tiberius ende Germanicus vermeerdert hebben.
[60] Al ist dat my dunckt, datmen dit bequamelick
[61] verstaen mach van de palen van het[61]
[62] Roomsche Rijck: het welcke, van Augustus tot
[63] Trajanum toe, zijn volkomen groote heeft gehat.
[64] Waer van de selve Augustus de palen aldereerst
[65] gestelt heeft, in het Oosten Euphrates, in
[66] het Westen den Ocean, in het Noorden den
[67] Ister ende den Rijn.

[68] ***Pag.*** **260.[c]** ***Tot op Tarpejus berg.***]**(68)**

[69] Een van de seven bergen van Roomen, die
[70] anders genaemt wort *Mons Capitolinus*. Op de
[71] welcke de Velt-heeren klommen, als zy triumpheerden.

[73] ***Pag.*** **260.[d]** ***Dat Sina zy verheugt.***]

[74] Den vermaerden berg in de woestijne ofte
[75] wildernis van Pharan in Arabien, daer de Wet
[76] op gegeven is, ende daer de Heere met Moses
[77] op sprack, bannende van den selven al het volck
[78] om de tegenwoordigheyt van zijne majesteyt.
[79] Exodi 19, ende 20.

[80] ***Pag.*** **260.[e]** ***Dat nu Iordanes vry.***]

[81] Een riviere in Iudaea, daer de arcke des verbonts
[82] door gegaen is, Iosue 4, 11. ende daer de
[83] Heere Christus, sijnde de rechte arcke des verbonts,
[84] in wort gedoopt. Matth. 3, 15.[84]

[85] ***Pag.*** **260.[f]** ***En Basan sich vertoog.***]

[86] Het lant van de koninck Og, dat ten deele gevallen[86]
[87] was aen de halve stam van Manasse, ende
[88] den berg gelegen in het selve: dickwils inde
[89] H. schriftuere vermaent. Gelijck Psalm 68[(89)89]
[90] wort geseyt, dat den berg Basan, eenen berg
[91] Godes is, ende vol hooge klippen.

[92] ***Pag.*** **260.[g]** ***dat Sion zich verbly.***]

[93] Den verkoren berg Godes, binnen het oude
[94] Ierusalem, daer het paleys van David op stont,
[95] ende zijn graf: gelijck de Roomsche Keysers op
[96] den berg, genaemt, *Mons Palatinus*, woonden.

[97] ***Pag.*** **260.**[h] ***Haer palmen rijsen op.*****]**

[98] Want Idumeen was vol palmen, de welcke(98)
[99] oock by de Romeynen de victorie beteyckenden,
[100] ende wierden inde victorien gebruyckt: ge-

[1] lijck het woort *palma*, selve wort genomen, voor
[2] de victorie.

[3] ***Pag.* 260.[i] *Die Coesar met zijn hant*.]**

[4] Het was gebruyckelick by de Romeynen, dat
[5] den Velt-oversten, na de triumphe, op het Capitolium
[6] op zijn knien kroop, ende daer wachte
[7] tot dat hem gebootschapt wiert, dat de gevangenen
[8] om gebracht waren, het welcke doen gebeurde.
[9] Soo haest als hy de bootschap ontfangen
[10] hadde, ginck hy ende leyde eenen lauwertack
[11] in den schoot van Iupiter, die daer geviert
[12] wiert.

[13] ***Pag.* 270.[a] *van Amphetrite self*.]**[(13)]

[14] De huysvrouw van Neptunus, dochter van
[15] Oceanus ende Doris, die van de poëten wort gebruyckt[(15)]
[16] voor de zee, gelijck oock hier.

[17] ***Pag.* 270.[b] *ghy sult de groote vlagen***
***[18] Gekomen van de maen*.]**

[19] Den auteur verstaet de sieckte die men in het
[20] Latijn noemt *morbum Lunaticum*, dat is, de sieckte
[21] van de maen, ofte *morbum comitialem*: die wy de[(21)]
[22] vallende sieckte noemen. Siet Matth. 2, 4, ende[(22)]
[23] 17, 38.

[24] ***Pag.* 272.[a] *en Achelous nat*.]**[(24)]

[25] Eenen naem van een oude rivier, van de welcke[25]
[26] de poëten al het water soo genaemt hebben,
[27] gelijck Aristophanes, Virgilius, andere, ende gelijck
[28] den auteur selve hier doet. Die hier by verstaet
[29] het mirakel gedaen in Cana Galilaea. Iohan.
[30] 3.

[31] ***Pag.* 278.[a] *Den ouden Atlas*.]**

[32] Eenen koninck in Mauritania, die de poëten[32]
[33] seggen dat in den berg verandert is, ende noch
[34] op zijn schouweren den hemel draecht.

[35] ***Pag.*** **278.**[b] ***tot aen Cocytus poel*****.]**[35]

[36] Een helsche rivier, die haren naem heeft, van
[37] het gehuyl ende misbaer, dat daer gemaeckt
[38] wort.

[39] ***Pag.*** **278.**[c] ***De dolle Cerberus*****.]**

[40] Den dryhoofdigen hont, die de poëten seggen,
[41] dat de deuren van de Hel bewaert.

[42] ***Pag.*** **278.**[d] ***Tisiphone bebloet*****.]**

[43] Om dat de poëten seggen, dat in de Hel dry
[44] Furien, dat is Godinnen van de rasery zijn, die
[45] de boose plagen. Tisiphone, Alecto, Megaera.[45]

[46] ***Pag.*** **278.**[e] ***Phlegethon*****.]**

[47] Een helsche rivier, alsoo genaemt, om dat zy
[48] altijt brant, van het Griecksche woort φλεγέθειν.

[50] ***Pag.*** **278.**[f] ***Gelijck als Etna schiet*****.]**

[51] Den vermaerden berg in Sicilia, die altijt
[52] brant.

[53] ***Pag.*** **278.**[g] ***Een grondeloose zee*****.]**

[54] Den hoogvliegenden Pindarus en gaet nergens
[55] soo hoog, als in zijne beschrijvinge van den
[56] berg AEtna, ende van Typheus, die daer onder
[57] ligt, in zijn eerste liet van zijn tweede boeck, genaemt
[58] *Pythionica*, dat qualick genaemt wort[58]
[59] *Pythia*. Ende daerom hebben de oude (onder
[60] andere Macrobius in zijn 5 boeck Saturn. in het[60]
[61] 17 cap.) de plaetse Pindari met die van Virgilio,[61]

[62] daer uyt genoechsaem genomen, overleyt, ende[62]
[63] tegen den anderen gestelt. Gelijck oock in onsen
[64] tijt gedaen is van den grooten Iulius Scaliger.
[65] Pindarus segt onder andere, *dat uyt de binnenste*[(65)]
[66] *hoecken van den brandenden berg*, *fonteynen viers*
[67] *gespogen worden. ende datter gantsche rivieren van*
[68] *vlammen uyt komen*, *die eenen vloet van swarten*
[69] *roock daer uyt gieten*. Welcke treffelicke hooge[69]
[70] woorden, den auteur uytgedruckt heeft, ende[70]
[71] durven na komen, jae vermeerderen ten deele
[72] het gene van Pindarus geseyt was, sprekende
[73] niet alleen van rivieren ende fonteynen, maer
[74] van een gantsche, jae een grondeloose zee van
[75] vlammen.

> *Gelijck als Etna schiet uyt hare diepe kolcken*,
> *Een grondeloose zee van vlammen in de wolcken*.

[78] ***Pag.*** **278.[h]** ***Indien Typheus roert*****.]**

[79] Typheus ofte Typhon, een reus alsoo genaemt,[(79)]
[80] geboren uyt Terra, die willende den Hemel
[81] bevechten, soo de poëten seggen, van Iupiter
[82] geworpen is onder den berg Inarime: ofte,
[83] gelijck Pindarus, Strabo, Ovidius, den auteur,[(83)83]
[84] onder den berg Etna. Seggen daer by, dat soo
[85] dickwils als hy hem roert, gants het eylant beeft.
[86] Het welcke anders te verstaen is. Want het selve
[87] woort beteeckent, eenen stercken draey-wint,[(87)]
[88] die het sulpher, dat in den berg licht, ontsteeckt,
[89] ende om dat dit selve niet sonder groot geluyt
[90] en geschiet, segt den auteur, dat Typheus eenen
[91] schreeu geeft.

[92] ***Pag.*** **278.[i]** ***Trinacria*****.]**

[93] Het eylant, anders Sicilia genaemt, by Italien.[(93)]

[94] ***Pag.*** **308.[a]** ***Gelijck Bellerophon*****.]**

[95] Een sone van Glaucus, die de poëten seggen,[(95)]
[96] dat het vliegende peert Pegasus getemt, ende
[97] daer mede gesocht heeft na den hemel te vliegen,
[98] door hoogmoet ende grootsheyt.

[99] ***Pag.*** **308.[b]** ***Pegasus*****.]**

[100] Het vliegende peert van Bellerophon, alreede
[101] verhaelt.

[1] ***Pag.*** **308.[c]** ***Gelijck als Phaëton.*****]**[(1)]

[2] De sone van Apollo ende Clymene, die de
[3] poëten seggen, dat op den wagen van Apollo
[4] zijn vader, heeft versocht te sitten, ende van zijn
[5] peerden afgeworpen is geweest, vallende uyt
[6] den hemel op de eerde.

[7] ***Pag.*** **316.[a]** ***o grooten Pelekaen.*****]**[(7)]

[8] De oude seggen, dat de Pelekaen van sulcker
[9] aert is, dat hy hem selven de borst open bijt, ende
[10] met het bloet dat daer uyt loopt, zijne jongen
[11] spijst. Andere seggen, gelijck oock Epiphanius[(11)]
[12] in zijn boeck genaemt *Physiologus*, dat de jongen
[13] van den Pelekaen, doot gekoestert zijnde van de
[14] moeder, door een al te groote liefde, wederom
[15] tot het leven door het manneken gebrocht worden,
[16] dat zijn sijde wont, ende met het bloet, dat
[17] daer uytvloeyt, haer weder verweckt. Het een,[17]
[18] ende het ander, past wonder op den Heere Iesus,
[19] ende daerom wort oock dese gelijckenis hondertmael
[20] gelesen by de oude Theologanten, jae[(20)20]
[21] in alle oude huysen ende kercken, daer de Heere
[22] aen het kruys hangt, sietmen eenen Pelekaen by
[23] hem geschildert ende gemaeckt staen. Al ist dat[23]
[24] de gene, die de natuere van den Pelekaen te
[25] recht kennen, dat op geenderley maniere en kon
[26] nen voor waerschijnlick houden. De Pelekaen
[27] is de vogel, die van Plinius *Platea*, van Cicero[(27)]
[28] *Plateala*, van Plinius, Hieronymus, Eucherius,
[29] *Onocrotalus*, van ons *Lepelaer* genaemt wort; hier[(29)]
[30] te lande wel bekent ende gemeen: met eenen
[31] platten beck, (daer hy oock de naem van heeft)
[32] ende oversulcks onbequaem om zijn lijf te doorbooren,
[33] daer hy nochtans scherp geschildert
[34] wort. Ende dit schijnt daerom veel eer een eygenschap
[35] te zijn van eenen anderen vogel in
[36] Egypten, de oude beter als ons bekent. Van den
[37] welcken de Vaders dese eygendommen genomen[37]
[38] hebben, ende soo veel over al van schrijven.

Eynde vande tweede uytleggingen.

Eindnoten:

(1) Het metonymisch gebruik van godennamen bij Heinsius in zijn lofzang op Christus lijkt de annotator gewettigd op grond van de overweging dat ook de oud-christelijke schrijvers deze niet geschuwd hebben.
Als voorbeelden worden genomen Augustinus en Ambrosius.
In het door Scriverius geciteerde boek van Augustinus: Van het gevoelen der Christenen aengaende de leere, waarmee toch wel bedoeld zal zijn: De Doctrina christiana, is deze metonymie mij niet bekend. Wel in zijn: De mirabilibus sacrae scripturae, I, cap. 22 (P.L. 35, 2167). Het gebruik van Thetys als metonymie is overigens al heidens (Lucanus, Pharsalia, I, 413; Seneca, Herc. Fur., 886 etc.). Zie ook Porphyrius bij Eusebius, Praep. Ev., III, 11.

4 *gemeender:* gewoner.

5 *Gelijck*, *als:* Bijv. als.

12/13 *ende die geen poesie en schreef:* vgl. echter Inleiding, p. 197[206-207].

(16) Wat Ambrosius betreft, zie: De Fide ad Gr., III, cap. 1, par. 3 en 4 (P.L. 16, 589 v.). Ook in de volgende regels volgt de annotator Ambrosius op de voet.

18 *dit volck:* deze mensen (deze berispers); *niet:* niets.

(21) Handelingen XVII:28: Want in Hem leven wij, en bewegen wij ons, en zijn wij; gelijk ook enigen van uw poëten gezegd hebben: Want wij zijn ook zijn geslacht. Met deze Griekse dichters zijn Aratus (Phaen. 5) en Cleanthes (Hymne aan Zeus, 4) bedoeld.

23 *sprekende....Athenen:* in zijn gesprek met de Atheners.

24 *de oude oversettinge:* de Vulgaat.

(26) Zowel Gigantes als Titanes is vertaling van Rephaïm of Raphaïm, voorisraëlitische bewoners van Palaestina van rijzige gestalte cf. e.g. voor Giganten ook Gen. XIV:5 en Jos. XII:4 in LXX.
Sirenes (Hieronym. Jer. 2, 10, 22: Sirenae, monstra quaedam et daemonum phantasmata) Jesaja 43:20 (apud Tert. Marc. 3, 5): benedicent me bestiae agri, Sirenes (dracones: Vulg.) et filiae passerum.
Jeremia L:39. θυϒατέρες Σειρήνων, cf. Job. XXX:29: ἀδελφὸς γέγονα Σειρήνων, ἑταῖρος τῶν στρουθῶν. De modernen vertalen Sirenes met '*jakhalzen*'.
Vallis Titanum: II Sam. V:18 en 22.

(32) Pytho: oorspronkelijk de draak die het Delphische orakel behoedde (Strabo, IX, 3, 12), in de genoemde plaatsen uit de Bijbel een waarzeggende geest. We geven één voorbeeld uit de Vulgaat: Hand. XVI:16: Factum est autem, euntibus nobis ad orationem, puellam quamdam habentem *spiritum pythonem* obviare nobis,....

34 *sal:* hij zal.

(36) 1 Reg. 28,3, ende 7: lees: 1 Sam. XXVIII 3 en 7.

41 *genomen:* gebruikt.

(42) Variant: πνεῦμα Πύθωνα.
Deze gehele aantekening komt hier op neer dat naar de mening van de annotator de Bijbel weliswaar het heidendom verwerpt, maar dat de Heilige Geest, als schrijver van de Bijbel, wel heidense uitdrukkingen tolereert. De latere tegenstander van Heinsius, Balzac, verwijt de dichter desondanks het gebruik van heidense beeldspraak in zijn Herodes Infanticida.

42 *selve....text:* de Griekse tekst zelf.

47 *gevoelen na haer oordeel:* denken overeenkomstig hun (geringe) oordeelskracht.

49 *verstant:* begrip.

51 *uytgedruckt:* weergegeven.

(52) Τερπικέραυνος: Hom. Il., I, 419 en andere plaatsen.

55 *met meerder reden:* met meer reden.

(72) Uit het drama van Heinsius (uitg. 1632, p. 15):

> Jupiter coelum tenet,
> Neptunus undas, tertiam frater domum.
> Nihil relictum est, cuncta divisit furor.

(76) Over de schanddaden van Jupiter: Tertullianus, Apol., XXI (P.L. I, 454); Ad nationes, I, 10 (P.L. I, 646); Cyprianus, Ep. I, 8 (P.L. 4, 215); Arnobius Adv. Gent. IV, c. 35 i.f. (P.L. 5, 1073); Lactantius, Inst. Div. I, cap. XI (P.L. 6, 165) enz.

(86) Zeus in een stier veranderd: Ov. Met. II, 836-III, 2, speciaal vers 850; Apollodorus, Bibl. III, 1, 1.; Hyginus, Fab. 178, 1. Moschus II, 77 e.v.

(90) Leda en de zwaan: Prop. I, 13, 29; Ov. Met. VI, 109. Kritiek op dit verhaal bij Tertullianus, De spectaculis, 8: De cycno love non erubescunt.

(95) O.c., p. 14 vv. Al wat de wet aan banden legt of het schaamtegevoel veroordeelt, is de deugd der goden.

(100) Wat ieder misdrijft, schreef het Griekse volk toe aan de hemel en vereert het op altaren. Rome heeft de zonde overgenomen en heeft haar uitgezonden over de hele wereld: Rome viert zo

aan zijn dwaalleer de vrije teugel. Waar ook maar de zon de onderworpen volkeren ziet gaan en waar zee en land tezamen aan de uiterste uiteinden voor de Romeinen de grenzen bepalen, daar volgen op de voet altaren en tempels en de grote goden van de Latijnse stam. De barbaarse knaap leert de religieuze dienst van zijn overwinnaar tezamen met zijn teugels kennen. Waar de woeste Donau de Nomaden omsluit en waar de Tigris, vereerder van Mithras, en waar de Eufraat, minder snel stromend, zijn niet gehoorzamende wateren voortwentelt, en de Araxes, die geen brug kent, over de aarde stroomt, daar is overal Rome. De goden, welke zij gemaakt heeft, heeft ze opgelegd aan de wereld.

(19) Verg. Aen. VIII, 728. Een gevleugeld woord; zie Seneca, Nat. Quaest. VI, 17, 1 en Quintilianus, Inst. Or. VIII, 6, 11.

(32) Voor ἁμαξόβιος (op wagens levend): Justinus Martyr, Dial. cum Tryph. 117, 5. (P.G. 6, 748 B).

35 *ambacht:* rechtsgebied.

38 *daer.... soo veel van hielden:* die.... zo hoog stelden.

(39) Voor het verband van Hercules en Eleusis, over zijn al dan niet ingewijd zijn aldaar, zie O. Gruppe, i.v. Heracles, P.W.R.E., Suppl. III, kol. 929. Voor de mysteriedienst zie ook Heinsius' tragedie, p. 13.

41 *verstant van swijgen:* kunst van zwijgen.

(44) De spreekwijze luidt: Ἀττικοὶ τὰ Ἐλευσίνια (sc. καθ᾽ ἑαυτούς), ziende op de beslotenheid van de congregatie. Duris van Samos, Fr. 95 Jacoby (Fragm. Graec. Hist. II A, p. 157).

(48) Tertullianus, Adv. Valent. 1 (P.L. 2, 573-574): Quod tacent pudor est.

57 *inde selve:* in die (nachten).

58 *Daer van men heeft:* Waarvan men geschreven vindt.

(59) Seneca, Hippolytus, 106 vv.; Hercules Furens, 301 v.; Euripides, Cretes frgm. 472[13]: μητρί τ᾽ὀρείῳ δᾷδας ἀνασχών. Dit ter eere van *Cybebe* (Cybele)!; Claudianus, De rapt. Proserp. 36, 332 vv.

(62) Osiris en Typhon broers: een zeldzaamheid. Zie Manetho bij Syncellus (18 C), een Byzantijns chronograaf; Eusebius, Chron. Arm. 93 (ed. Maï).

62 *de selve:* dezelfde.

(68) Parallel Ex. XXXII:4 en de Apisdienst in Egypte.

(74) Plinius, Nat. Hist. VIII, 46, 71 (par. 186).

(78) Maximus Tyrius, dialoog 8, sectio 5, verhaalt van een kind dat met een jonge krokodil speelde en later door het dier werd verslonden. De moeder van het kind bleef de krokodil aanbidden. In 1614 verscheen de tweede druk van Heinsius' uitgave van Maximus Tyrius.

(85) Ex. XXVIII:8 (niet: 2, 8, maar 28): En de kunstige riem zijns efods, (cf. r. 95), die op hem is, zal zijn gelijk zijn werk, van hetzelfde, van goud, hemelsblauw en purper, en scharlaken, en fijn getweernd linnen. Zie ook vs. 4: .... en een rok vol oogjes.

88 *aen:* in.

90 *als hem souden behoeven:* als voor hem nodig zouden zijn.

93 *servetwerck:* tafellinnen.

(97) Hieronymus, Ep. 64, ad Fabiolam de veste sacerdotali (P.L. 22, 607-622). Hieronymus verwijst in deze brief naar het hem door de schrijver cadeau gezonden geschrift van Epiphanius over de edelstenen van Aärons gewaad (P.G. 43, 294-302).

98 *gewach* (?)*:* gewaad.

(100) Men zie voor Tityrus: Theocritus, Id. III, 2; Verg. Ecl. I, 1. Voor Corydon: Ecl. II, 1; Lucas II:8 vv.

5 *spreeckwoort:* zegswijze, uitdrukking.

(6) Theocr. Id. V, 20.

7 *by de selven:* bij hem (Theocritus).

(10) Verg. Ecl. II.

(14) Livius, I,4-7,3; Dionysius van Halic., Ant. Rom. I, 72; 76; 79-87; Plut. Romul. I, 2 en 7-10; Verg. Aen. VIII, 630 vv.; Ov. Fasti, III, 1-70; IV, 801 vv.; V, 451-484; Prop. III, 9, 50 v.

14 *als dan:* zoals dan.

(19) II Sam. XXIII:4.

(25) Orion en de Pleiaden: Hom. Il., XVIII:486.

26 *ontrent:* bij

(29) Eur., Ion, 1153.

30 *bloot geweer:* getrokken zwaard.

(38) Hom. Il., XVIII, 487 en 489. Het Grieks van de verzen 487 en 489 luidt aldus:
487 Ἄρκτον θ᾽, ἣν καὶ Ἅμαξαν ἐπίκλησιν καλέουσι,
489 Μοῦνη δ᾽ ἄμμορός ἐστι ῥοάων Ὠκεανοῖο.
Het vers is afkomstig uit de beschrijving van Achilles' schild. Vs. 489 luidt eigenlijk: οἵη δ᾽ ἄμμορός ἐστι λοετρῶν Ὠκεανοῖο. Ook hier weer een vrij Scriverius-citaat.

(44) Tethys en zijn vrouw Oceanus: Ov. Fasti, V, 81.

(50) Togam palmatam: Servius op Vergilius Aeneis, XI, 334 en Juvenalis, Sat. X, 38.

(55 e.v.) Drusus' krijgsbedrijven in Germanië: 13 v. Chr.-9 v. Chr. Drusus drong in 11 v. Chr. tot de Weser, in 9 v. Chr. tot de Elbe door.

61 *palen:* grenzen.
(68) Men vergelijke voor *Tarpejus berg:* Verg. Aen. VIII, 652.
84 *wort:* werd.
86 *ten deele:* ten deel.
(89) Ps. LXVIII:16: De berg Basan is een berg Gods; de berg Basan is een bultige berg.
89 *vermaent:* vermeld.
(98) Idumeen; Marc. III:8.
(13) Amphitrite: (men corrigere in het lemma: Amphitrite) zeegodin; bij Hesiodus, Theogonie, 243 en 254, dochter van Nereus en Doris. Bij Apollodorus, Bibliotheca, I, 2, 2 een dochter van Oceanus en Thetis.
(15) Amphitrite voor zee b.v. Euripides, Cycl. vs. 702.
(21) Morbus comitialis: de ziekte die bij haar optreden (epilepsie) aan de comitia een einde maakte (Celsus III, 23).
(22) Zie Matth. XVII:14 vv. (niet: XVII:38). Matth. IV:24.
(24) Achelous: zie Bacchushymne, p. 134, noot op vs. 251.
25 *van de welcke:* naar welke.
(32) Atlas, koning van Mauritanië en bezitter van de tuin der Hesperiden, werd door Perseus met behulp van het Medusahoofd in een berg veranderd (Ov. Met. IV, 631 vv.). De berg Atlas voor het eerst bij Her. IV, 184.
(35) Cocytus: naam afgeleid van χωκύειν: weeklagen. Hom. Od. X, 513.
(45) De drie Furiën met name genoemd bij Apollodorus, Bibl. I, 1, 4. Hier Tisiphone bebloed, meestal als epitheton: pallida: bleek (verg. Aen. VI, 370 v.: ultrix: de wreekster).
(58) De geijkte opening van Pindarus' zegezangen is de verzameling der Olympische Oden; op het tweede plan volgen de Pythische. Waarom Scriverius Pythia minder juist vindt dan Pythionica, zegt hij niet, maar het is wel duidelijk: immers in de betiteling Pythia is het begrip overwinning weggelaten. S. ziet hier op Pindarus, Pyth. Ode, I, 40 vv.
(60) Scriverius haalt Macrobius aan (Sat. V, 17, 9). De met Pindarus te vergelijken Vergiliusplaats treffen we aan in Aen. III, 570 vv. S. heeft hier belangstelling voor klassieke tekstvergelijking, hetgeen ook uit het volgende blijkt. Hij noemt in r. 64 de oude Scaliger die in zijn *Poetices*, V, cap. 4, zijn lieveling Vergilius met enig succes verdedigt tegen een aanval op Vergilius gedaan door Favorinus bij Gellius, Noctes Atticae, XVII, 10, 9, welke passage vrijwel letterlijk bij Macrobius (l.c.) terugkeert.
61 *met:* samen met.
62 *overleyt:* overlegd; *ende....gestelt:* en met elkaar vergeleken.
(65) De proza-Pindarusvertaling van Scriverius laat ten onrechte de tijdsbepaling van Pindarus weg: Pindarus gaat bij zijn beschrijving van dit vulkanisme namelijk uit van een kunstmatige verdeling dag-nacht. Overdag zijn er stromen rook, des nachts is er een vuurkolom.
69 *hooge:* verheven.
70 *uytgedruckt:* weergegeven.
(79) Typheus zoon van Gaia en Tartaros, Hes. Theog., 821 vv. Voor de berg Inarime: Verg. Aen. IX, 713; Claudianus, XXVII, 18. De kunstmatige naam berust op de voor-aziatische lokalisatie van εἰν Ἀρίμοις, bij Hom. Il., II, 783 en Hes. Theog. 304.
(83) De gewone Etnatraditie bij Pindarus, l.c., Strabo, V, 4, 9, Ov. Met. V, 321 vv. Niet genoemd Aeschylus, Prometheus, vs. 365.
83 *den auteur:* Heinsius.
(87) De naturalistische verklaring van de wervelwind reeds bij Scholion Hesiodus' Theogonie, vs. 304.
(93) Trinacria: oude naam van Sicilië, genoemd naar de driehoekige vorm van het eiland, of naar de drie voorgebergten.
(95) Voor de Pegasusgeschiedenis: Pind. Olymp. Ode, XIII, 63-92; Apoll. Bibl. II, 32; Hyg. Fab. 57.
(1) Phaeton, zoon van Apollo en Clymene, Ov. Met. I, 756. Het hele verhaal: Met. II, 1-400.
(7) De pelikaan: zie D'Arcy Wentworth Thompson: A Glossary of Greek birds (Oxford, 1936), p. 231 vv.
(11) Epiphanius: Physiologus, cap. 8 (P.G. 43, 523-526). De volgende regels van deze annotatie zijn een vertaling naar Epiphanius, ook de parallel met Christus. In deze pelikaangeschiedenis is het besprenkelen met het bloed belangrijker dan het spijzigen met het bloed.
17 *verweckt:* opwekt.
(20) Oude Theologanten: Thomas van Aquino, die in zijn Sacramentshymne (Adoro Te) met nadruk gewaagd van ‘heilige pelikaan’. Van Thomas af is de pelikaan het symbool van de eucharistie.
20 *Theologanten:* theologen.
23 *gemaeckt:* uitgebeeld.
(27) Plinius' *platea:* Nat. Hist. X, 40, 56, par. 115. Cicero, Nat. Deor. II, 49 (platalea).*
(29) Voor *Onocrotalus:* Plinius, Nat. Hist. X, 47, 66, par. 131. Hieronymus: Comment. in Soph. liber, cap. 2 (P.L. 25, 1368 B). H. noemt twee soorten. Eucherius: Instr. ad Salonium, lib. II, cap. 11 (P.L. 50, 820 C). Onocrotalus betekent ‘ezelklepperaar’.

* Men corrigere in (28): Platalea.

37 *eygendommen:* eigenschappen.

Hymne aan Bacchus
Griekse schrijvers

		blz. vs.
Acusilaus		
	F. Gr. H.I p. 49 frgm. 1 Jacoby	135[251]
Aelianus		
	Variae Historiae III, 42	163[517]
AEschylus		
	Eum. 295	153[417]
	Frgm. 86 Mette	119[65]
Alcaeus		
	Frgm. 66 Diehl (= Z 43 Lobel-Page)	115[53]
Alcman		
	Frgm. 56 Page	179[638]
Anacreon		
	Frgm. 126 Page	173[596]
	bij A.P. XI, 48	-
Anacreontea		
	Frgm. 4 Preisendanz	-
	- 23 -	173[589]
Anaxagoras		
	59 A 1 § 9; 42 § 11; 84 Diels V.S.	109[17]
Anthologia Palatina		
	VI, 74	177[622]
	VII, 1-7	169[569]
	VII, 8	171[581]
	VII, 9, 5	-
	VII, 271, 1	113
	IX, 75	127[149]
	IX, 99	-
	IX, 229, 6	113

	IX, 331	111[33]
	IX, 338, 3	173[588]
	IX, 368	137[258]
	IX, 524, 1, 10, 26	179[636]
	IX, 524, 4	175[609]
	IX, 524, 5	109[19]
	IX, 524, 14	119[65], 123[119], 137[265]
	IX, 524, 18 en 24	179[633]
	XI, 48	173[596]
	XI, 49	163[511]
	XI, 60, 9	179[638]
	XI, 115, 2	113
	XIII, 29	171[588]
Antisthenes Philosophus		
	Frgm. XI, 1 Winckelmann	100[38]
Apollodorus		
	Bibliotheca	
	I, 6, 1-3	153[426]
	III, 1, 1	175[604]
	III, 4, 3	107[11]
	III, 5, 1	129[175]
Apollodorus		
	Bibliotheca	
	III, 5, 3	163[519]
	III, 14, 7	163[503]
Apollonius Rhodius		
	Argonautica	
	III, 496	159[464]
	IV, 423	159[469]
	IV, 432	147[375]
Apostolius (XVe E.)		
	IV, 58	131[189]

	XII, 2	-
Aratus		
	Phaenomena	
	66 (en 669)	149[391]
	71 e.v.	-
	92 (en 97)	163[511]
	898-906	141[326]
Aristides Rhetor		
	Oratio XLI § 6 (= II, 331 Keil)	149[404]
	- - § 7	179[638]
Aristophanes		
	Equites 534	171[585]
	Frgm. 351 (= Kock, C.A.F.I p. 485)	135[251]
	- 596 (= Kock, C.A.F.I p. 543)	167[549]
	- 878 (= Kock, C.A.F.I p. 587)	179[636]
	Lysistrata 388 (en Schol.)	177[632]
	Pax 702/3 (en Schol.)	171[585]
	Plutus 1128 e.v.	127[153]
	Ranae 215	179[636]
	- 330 e.v.	149[382]
	- 398 (403, 408, 413)	123[109]
Aristoteles		
	Ethica Nicomacheia Lib. VII init. (1145 A 21)	82[25]
	Meteorologica Lib. II, 9 (369 A 10)	109[17]
	Problemata Lib. III, 9, 20 (872 A 18; 874 A 5	175[613]
Arrianus		
	Anabasis V, 1, 6	107[12], 111[22]
Artemidorus Daldianus		
	Onirocriticon II, 11 (= p. 101[4] Hercher)	121[94]

Astydamas Tragicus

Frgm. 6 (= T.G. Fr.^{2} p. 780)	119[63]

Athenaeus

Deipnosophistae	
I, 33 D	143[331]
II, 36 B	155[441]
II, 36 C	165[528]

		blz. vs.
Athenaeus		
	Deipnosophistae	
	II, 36 D	155[449]
	II, 37 E-F	115[53]
	II, 39 C	171[588]
	II, 40 B	119[63]
	II, 40 F	169[561]
	II, 41 A	169[569]
	X, 440 B-C	117[57]
	X, 444 D	167[549]
	XI, 476 A	121[85]
	XV, 675-676	149[382]
Callimachus		
	Hymne Apollo	
	17 en 18	147[377]
	58 e.v.	121[97]
	Hymne Delos 253	133[233]
	Hymne Diana 105 e.v.	123[112]
	Hymne Iuppiter	
	1 e.v.	107[1]
	3	175[609]
	5	107[9]
	6-7	111[31]
	8-9	111[32]
	Frgm. 305 Pfeiffer	127[143]
	- 503 -	149[385]
	bij A.P. VII, 271, 1	113
Cleanthes		

	Stoïcorum Veterum Fragmenta I, 546, p. 124, 19-21 v. Arnim	111[22]
Clemens Alexandrinus		
	Protrepticus IV, 56, 1	99[13]
	Stromata Lib. II, c. 20 § 107, 2-3 (= Stählin II, p. 171[20]-171[23])	100[38]
Cornutus		
	Natura Deorum c. 30	
	173 Osann.	111[22]
	174 -	109[12]
	175 -	185[645]
	178 -	159[469]
	181 -	159[463]
	184 -	179[636]
Cratinus		
	Frgm. 36 Kock	157[455]
	- 199 -	171[588]
	- 321 -	185[645]
Damagetus		
	bij A.P. VII, 9, 5	171[581]
Democritus		
	Frgm. 117 (= Diels V.S.[8] II, p. 166)	27 n.1
Demosthenes		
	De Corona 260	177[632]
Diodorus Siculus		
	I, 11, 3 (Cf. Orph. Frgm. 237 Kern)	175[615]
	I, 15, 6	111[22]
	I, 23	119[65]
	I, 23, 2	171[581]
Diodorus Siculus		
	I, 23, 7	-

	III, 64, 5	111[22]
	III, 65, 6	171[581]
	III, 65, 7	111[22]
	III, 66, 3	111[22]
	III, 73, 2	121[89]
	IV, 2, 2	107[11]
	IV, 3, 4	185[651]
	IV, 4, 2	121[89]
	IV, 17, 3	111[32]
	IV, 52, 2	107[11]
Empedocles		
	Frgm. 31 A 63 Diels	109[17]
Ephorus		
	F. Gr. H. 70 frgm. 20 Jac.	135[251]
Eubulus		
	Frgm. 94, Kock	155[441]
	- 94, vs. 12 K	165[528]
Euenus		
	bij A.P. IX, 75	127[149]
	- - - XI, 49	163[511]
Euripides		
	Bacchae	
	1 e.v.	107[11]
	24	123[119]
	25	141[323]
	34	171[581]
	59	119[61]
	111	147[375]
	113	123[121]
	120-134	145[337]
	136	147[375]

156	119[61]
242 e.v.	107[11]
251	123[121]
286-297	107[11]
353	151[416]
367 (en 508)	185[652]
526	109[19], 179[641]
697/8	177[625]
772	119[63]
773	131[189]
918/19	175[613]
Cyclops	
523	100[31]
525	100[33], 165[532]
Hecuba 121	177[625]
Hercules Furens 611	127[140]
Hippolytus 560	109[19]
Iphigineia Aulidensis 757	177[625]
Ion	
214	153[418]
217	141[323]
Medea 1	113
Phoenissae 1102 (en Schol.)	179[636]
Troades 325	115[51]
Frgm. 132	139[301]

		blz. vs.
Euripides		
	Frgm. 360, 46	133[234]
	- 480	173[599], 179[636]
Galenus		
	IV, 809 Kühn	117[57]
Geoponica		
	XII, 17, § 16-19 (ed. H. Beckh, Teubn. 1895)	129[169]
	XV, 1, 14	163[517]
Hecataeus		
	F. Gr. H.I p. 12 e.v. frgm. 20 Jac	175[607]
Herodotus		
	IV, 192	123[117]
	V, 58 en 59	175[607]
	VIII, 55	133[234]
Hesiodus		
	Opera et Dies 52	123[121]
	Theogonia	
	144-145	171[579]
	229	159[471]
	306 e.v.	153[425]
	337 e.v.	135[251]
	364	135[251]
	567	123[121]
	820 e.v.	153[425]
	907	155[449]
	940-943	107[12]
	947	137[273]
Homerus		

	Ilias	
	I, 590 e.v.	149[402]
	I, 592	153[421/2]
	I, 609 (en Schol.)	149[402]
	II, 6	167[539]
	V, 338	155[450]
	VI, 129 e.v.	129[173]
	VI, 261	169[569]
	IX, 201 e.v.	169[573]
	XIV, 269	155[449]
	XVI, 432	135[238]
	XVII, 139	113
	XVIII, 356	135[238]
	XVIII, 390 e.v.	149[403]
	XVIII, 483 e.v.	173[592]
	XVIII, 591	141[319]
	XX, 231 e.v.	155[431]
	XXIV, 258-259	83[6-7]
	Odyssee	
	V, 70	169[569]
	V, 333	185[656]
	V, 388	153[421/2]
	VIII, 364	155[450]
	IX, 5-11	171[580]
	IX, 14	107[10]
	IX, 106 e.v.	171[579]
	IX, 197	143[331]
	IX, 203-211	169[569]
	X, 513	127[136]
Homerus		
	Odyssee	
	X, 514	-

	XI, 195	113
	XIV, 466	-
	XXI, 295 e.v.	163[502]
Hymni Homerici		
	IV, 25	133[233]
	VII	163[519]
Julianus Apostata		
	bij A.P. IX, 368	137[258]
Leonidas Tarentinus		
	bij A.P. IX, 99	127[149]
Libanius		
	Epist. 1477, 5 Förster	171[585]
Lucianus		
	Deorum Concilium 6	111[32]
	Dialogus Marinorum 8	163[519]
	Parasitus 10	171[580]
	Sacrificium 10	111[32]
Lucillius		
	bij A.P. XI, 115, 2	113
Lycophron		
	Alexandra 113	139[283]
	1237 (en Schol.)	177[619]
Marcus Argentarius		
	bij A.P. IX, 229, 6	113
Meleager		
	bij A.P. IX, 331	111[33]
Moschus		
	Ἐπιτάφιος Βιώνος 99	131[213]
Musaeus		
	Hero et Leander 131/2-164/5	147[370]

Nonnus

Dionysiaca	
I en II passim	153[425]
V, 242	115[39]
V, 287 e.v.	123[112]
V, 555	185[652]
VII, 1-368	107[12]
VIII, 25	145[339]
VIII, 114 e.v.	111[32]
VIII, 396 e.v.	107[12]
IX, init	107[12]
IX, 22	111[22]
IX, 23	179[636]
IX, 25	111[33]
IX, 115-117	145[337]
X, 175	125[129]
X, 181 e.v.	125[129]
XI	125[131]
XI, 233	123[119]
XI, 325	127[131]
XII	125[131]
XIII, 253 e.v.	115[39]
XIV, 50	163[502]

		blz. vs.
Nonnus		
	Dionysiaca	
	XIV, 260 e.v.	159[463]
	XIV, 353	141[323]
	XVII, 27	141[326]
	XVII, 192-289	157[453]
	XVIII, passim	143[331]
	XVIII, 5-XX, 139	143[333]
	XVIII, 7	-
	XVIII, 124-125	143[335]
	XVIII, 265	175[609]
	XIX, 225 e.v.	115[39]
	XXI, 1 e.v.	129[175]
	XXII, 6	179[637]
	XXV, 92	175[609]
	XXVII, 307	127[143]
	XL, 93 e.v.	157[460]
	XLI, XLII, XLIII	125[128]
	XLI, 225	155[449]
	XLII, 144	175[602]
	XLIV-XLVI	185[652]
	XLIV, 240 e.v.	163[519]
	XLV, 105 e.v.	163[519]
	XLVII, 116 e.v.	163[503]
	XLVII, 253-4	163[511]
	XLVII, 265-471	137[273]
	XLVII, 320 e.v.	137[277]
	XLVII, 328/9	139[287]
	XLVII, 332	139[283]

	XLVII, 337	137[273]
	XLVII, 381	139[293], 139[305]
	XLVII, 390	139[301]
	XLVII, 396	139[304]
	XLVII, 428	137[273]
	XLVII, 456 e.v.	147[377]
	XLVII, 703 e.v.	149[389]
	XLVIII, 1-89	153[419]
	XLVIII, 974 e.v.	155[431]
Novum Testamentum		
	Epistula ad Titum I:12	111[32]
	Lucas V:37	129[156]
	Matthaeus XX:16	123[121]
Oppianus Anazarbensis		
	Halieutica I, 648 e.v.	163[519]
Oppianus Apamensis		
	Cynegetica III, 70	159[464]
Orphicorum Fragmenta (ed. Kern)		
	5 (cf. 235 K.)	123[121]
	85	175[615]
	126	171[581]
	237, 7	111[22]
Orphicorum Hymni (ed. Quandt.)		
	I, 35	185[654]
	XI, 4	179[637]
	XXX, 4	177[619]
	XLV, 2	123[117]
	XLV, 7	179[637]
	XLVI, 1	187[665]
Orphicorum Hymni (ed. Quandt.)		
	L, 5	179[634]

	LII, 2	109[13], -
	LII, 3	179[637], 187[665]
	LII, 4	127[143]
Panyassis		
	Frgm. 13 Kinkel	155[449]
Paulus Silentiarius		
	bij A.P. XI, 60, 9	179[638]
Pausanias Grammaticus		
	Atticista p. 122, 3 Schwabe	129[157]
Pausanias Periegetes		
	I, 40, 6	137[265]
	II, 27, 3	143[335], 167[550]
	VIII, 17, 5	133[233]
	IX, 35, 1	155[449]
Pherecydes v. Syrus		
	(cf. Diels-Kranz, V.S.[8] I (1956), pp. 43-51)	101[57]
Philochorus		
	F. Gr. H. 328 F. 7 Jac.	111[32]
	Fr. Gr. H. III b, Supp. vol. I, p. 274 (op frgm. 7)	151[416]
Philodamus Scarpheus		
	J.U. Powell, Collectanea Alexandrina p. 165 e.v.	179[636]
Philostratus		
	Vita Apollonii, II, 7-9	111[22]
Philostratus Junior		
	Imagines	
	I, 14	107[12]
	XV, 2	159[469]
Photius		
	Lex. i.v. Θρίαμβος	157[456]
Pindarus		
	Olymp. Od. I, 1	169[561]

	Pyth. Od. VIII, 15	153[426]
	Nem. Od. I, 67	153[417]
	Frgm. 208 Schroeder	123[115]
Plato		
	Cratylus	
	406 C	151[413]
	408 C en D	177[632]
	Leges II, 666 B	117[57]
	Phaedo 69 C	123[121]
	Phaedrus 247 A	115[43]
	Res Publica	
	378 D	149[397]
	390 B	171[580]
	Symposium	
	176 C	161[492]
	190 D	127[153]
	214 A	161[492]
	220 B	-
	223 C	-
Plutarchus		
	Vita Solonis III, 6	109[17]
	- Thesei XXI, 2	121[97]

		blz. vs.
Plutarchus		
	Moralia	
	De audiendis poetis p. 18E, cap. III.	103[124]
	- - - - 22A, - IV	103[114]
	- - - - 23A-D, - VI	101[50]
	De cupiditate divitiarum p. 527 D	127[149]
	De Iside et Osiride, passim	121[90]
	- - - p. 364 D	179[636]
	- - - - p. 364 E, F	177[619]
	De sollertia animalium 35	121[97]
	De superstitione 10	103[114]
	Quaestiones Convivales I, 2	119[80]
	- - VII, 9, 714 C	127[143]
Proclus		
	Epigram 2 (ed. E. Voigt, Procli Hymni 1957, p. 34)	179[633]
Solon		
	Elegia X, 2. (ed. Diehl)	109[17]
Stobaeus		
	IV, 2, 29 Hense	117[57]
Strabo		
	Geographia	
	IX, 2, 14	111[22]
	X, 3, 10 i.f.	141[321]
Strabo		
	Geographia	
	XIII, 4, 11	109[13]
	XVII, 1, 14 i.f.	143[331]

Theocritus		
	Idylle	
	26 (opschrift)	141[321]
	29, 1 e.v.	115[53]
Theodoretus		
	Graecorum Affectuum Curatio c. III, 53	100[38]
Theognis		
	178	113
	1358	-
Thespis		
	Frgm. 4 (T. Gr. Fr.[2] p. 833)	109[13]
Thucydides		
	II, 15, 4	127[143]
Timotheus		
	Frgm. 778 Page (Poet. Mel. Graec.)	103[115]
Xenophon		
	Symposium	
	II, 26	161[494]
	VIII, 30	155[431]
	IX, i.f.	147[375]

Romeinse schrijvers

		blz. vs.
Augustinus		
	De Haeresibus 62	127[153]
Cicero		
	De Natura Deorum	
	II, 23, 60	119[73]
	III, 44	159[471]
	III, 53	111[32]

	Cato Maior de Senectute XIV, 46	161[490], 161[494]
Claudianus		
	De Raptu Proserpinae I, 89	115[37]
Curtius (Q. Curtius Rufus)		
	Historia Alexandri VIII, 10, 7	111[22]
Catullus		
	Carmina	
	V, 4-6	133[215]
	LXIII, 23	123[115]
	LXIV, 50-267	137[273]
	LXIV, 56 e.v.	139[283]
	LXIV, 63	145[341]
	LXIV, 65	-
	LXIV, 87 e.v.	139[295]
	LXIV, 132-134	137[274]
	LXIV, 136	137[275]
	LXIV, 143	139[311]
	LXIV, 149	139[309]
	LXIV, 152 e.v.	139[308]
	LXIV, 157	139[309]
	LXIV, 159	139[298]
	LXIV, 177	139[293]
Catullus		
	Carmina	
	LXIV, 184	139[293], 145[339]
	LXIV, 252	141[325]
	LXIV, 255	141[319]
	LXIV, 256	141[321]
	LXIV, 259	143[329]
	LXIV, 261	145[337]

Gellius

Noctes Atticae

I, 8, 2 121[82]

XIX, 9, 6 173[596]

Hieronymus

in Galatas II, 3 127[156]

Horatius

Ode

I, 10, 1 115[37]

I, 10, 6 133[233]

I, 17, 23 177[619]

I, 18, 11 123[117]

I, 37, 14 143[331]

II, 10, 5 163[501, 511]

II, 19, 19 e.v. 177[626]

II, 19, 23-24 153[419]

II, 19, 25 151[413]

II, 19, 31 127[140]

III, 4, 53 153[418]

III, 4, 53 e.v. 153[419]

Horatius		**blz. vs.**
	Ode	
	III, 21, 11	159[489]
	III, 21, 18	121[84]
	IV, 2, 25 e.v.	169[561]
	Epode	
	IX, 38	115[49]
	XIV, 9	173[596]
	Satura	
	I, 4, 34	121[91]
	I, 4, 89	117[56]
	Epistula	
	I, 5, 16	-
	I, 5, 19	115[37]
	I, 12, 29	119[82]
	I, 19, 1-3	171[585]
	I, 19, 6	169[569]
	Ars Poëtica 239	141[325]
Hyginus		
	Astronomica	
	II, 4	163[503]
	II, 5	163[511]
	Fabula	
	130	163[503]
	132	129[169]
	134	163[519]
	164	133[234]
	167	107[12]
	179	107[12]
	181	123[112]
	Praefatio 1	167[539]

Isidorus v. Sevilla

Etymologiae XIV, 8, 11	111[22]

Iuvenalis

Satura II, 3	103[103]

Lactantius

Institutiones Divinae	
I, 11, 46	111[32]
I, 14, 10	-
I, 22, 15	171[581], 171[583]
De Opificio Dei IX, 1	175[613]

Lucanus

Pharsalia	
I, 675	115[49]
II, 372 e.v.	161[490]
V, 72-73	173[599]

Macrobius

Saturnalia	
I, 7, 26	119[79]
I, 18, 1	179[634]
I, 18, 6	173[599]
I, 18, 13	175[615]
I, 18, 15	111[22]
I, 19, 2	107[5]
V, 18, 4-12	135[251]
V, 18, 9	137[251]
VI, 2, 26	147[377]

Martialis

Liber Spectaculorum I, 4	121[97]
Epigrammata IV, 14	167[553]

Mela (Pomponius)

	Chorographia	
	II, 7	111[32]
	III, 66	111[22]
Naevius		
	Fragmentum Incertum 5 Marmorale	119[79]
Ovidius		
	Amores	
	I, 15, 35	167[553]
	III, 15, 17	121[89]
	Ars Amatoria	
	I, 239	121[84]
	I, 244	131[189]
	I, 527 e.v.	137[273]
	I, 529	145[341]
	I, 532	145[341]
	I, 537 e.v.	145[337]
	I, 541	149[385]
	I, 542	141[319]
	I, 543 e.v.	141[325]
	I, 558	149[393]
	II, 609	143[329]
	III, 788	121[89]
	Heroides	
	X,	137[273]
	X, 9	137[279]
	X, 12	-
	X, 53	-
	XVI, 62	115[37]
	XXI, 99	121[97]
	Fasti	

I, 391	141[325]
III, 407 e.v.	125[129]
III, 459-516	137[273]
III, 475	139[311]
III, 510	149[389]
III, 515 e.v.	149[389]
III, 733 e.v.	115[39]
V, 195 e.v.	147[380]
V, 343	137[251]
V, 663	115[37]
V, 668	133[236]
Ibis 613 (en Schol.)	163[503]
Metamorphoses	
I, 42/3	149[394]
II, 223	123[113]
II, 742/3	115[37]
III, 138 e.v.	123[112]
III, 253-315	107[12]
III, 317	109[19]
III, 511-733	185[652]
III, 582-691	163[519]
III, 654-5	163[520]
IV, 1-41	163[517]
IV, 11	115[49]
IV, 12	109[13]
IV, 13	177[619]
IV, 15	115[51], 123[109], 137[265]
IV, 26	123[121]
IV, 389-415	163[517]

Ovidius		**blz. vs.**
	Metamorphoses	
	VI, 71 e.v.	133[234]
	VIII, 182	149[389]
	XI, 635	167[539]
	XI, 640	-
	XII, 210 e.v.	163[502]
	XII, 378	163[502]
	XV, 114	127[149]
	Epistulae ex Ponto IV, 2, 9	115[39]
Persius		
	Saturae	
	I, 99	145[339]
	I, 102	145[339]
	III, 54 (en Schol.)	161[490]
Plautus		
	Pseudolus	
	671	119[81]
	1250 e.v.	165[528]
Plinius		
	Naturalis Historia	
	VI, 21, 79	107[12]
	XVI, 34, 62	173[588]
	XVI, 179	123[121]
Propertius		
	Elegia	
	II, 33, 29	163[511]
	III, 17, 8	149[389]
Seneca		

	Dialogus IX (De tranquillitate animi)	
	I, 15	161[490]
	XVII, 8	119[73]
	Naturales Quaestiones XI, 12, 3 e.v.	109[17]
	Hercules Oetaeus 595	143[329]
Silius Italicus		
	Punica IV, 277	153[418]
Solinus		
	Collectanea XI, 6	111[32]
Statius		
	Silvae	
	I, 2, 220	115[51]
	II, 7, 7	115[51]
Tacítus		
	Annales XI, 14	175[607]
Terentius		
	Eunuchus 732	131[189]
Tibullus		
	Elegia	
	I, 7, 27-43	121[90]
	II, 1, 3	121[89]
Varro		
	De Re Rustica	
	I, 2, 19	127[149]
	II, 1, 3	123[121]
Vergilius		
	Aeneis	
	I, 46	135[237]
	IV, 301 e.v.	123[114]
	IV, 303	143[329]
	IV, 469/470	175[613]

VI, 279/280	159[471]
VI, 517	115[53]
VII, 389	115[51]
VIII, 294	163[502]
Ecloga	
VI, 13	141[325]
VI, 15	123[109]
VI, 17	143[327]
Georgica	
I, 9	137[251]
I, 12 e.v.	133[234]
I, 17	133[235]
I, 19	-
I, 20	143[336]
I, 33	163[511]
I, 166	123[109]
II, 382/3	129[157]
II, 384	127[153]
II, 456/7	163[502]
II, 493 e.v.	143[336]
III, 43	143[329]
III, 293	167[553]
IV, 315 e.v.	115[39]

Moderne auteurs

		blz. vs.
Aeneas Silvius		
	Parallela Alfonsina	182[33]
Anselmus, G.		
	Bacchusode vs. 17	107[7]

Marullus

Bacchusode vs. 60 (ed. Perosa p. 116)	119[67]

Ronsard

Dithyrambe	
1-181	167[541]
255	167[535]
285	153[418]

Ronsard

Hinne de Bacus	
1	107[1]
7	107[10]
25	111[33]
93 e.v.	127[145]
122	143[327]
162	153[418]
221	167[535]
231-236	179[631-641]
261 e.v.	119[67]
285	111[29]
slot	187[665-666]

Hymne aan christus
Oude Testament

De cijfers geven de bladzijden aan. De kleine cijfers verwijzen naar de regels van de commentaar van Scriverius. De Romeinse cijfers duiden de betreffende kolom aan.

Genesis

I:1	206[46-47]
III:15	54, 224[20], 226[41]
III:19	280[58-60]
VII	226[20]
IX:9	286[15], 287-I
*IX:11	286[15], 287-I
XII:1	230[11]
*XIV:5	321-I
XIV:18 e.v.	292[29], 293-I
XV:18	226[39]
XVI:7	298[34], 299-I
XVII:10	234[22]
XVIII:1-4	260[2], 261-I
XVIII:5-8	261-I
XXI:4	230[21], 231-I
XXII:17	230[38], 231-II
XXV:21 e.v.	230[34], 231-II
XXV:23	305-I
*XXVIII:1	231-I
XXXII:24	233-I, 261-II, 286[17], 287-I
*XXXII:30	261-II
XLVIII:16	298[29-30]
*XLIX:9	285-II
XLIX:10	286[6-7], 287-I

Exodus

III:2	299-I
X:22	210[79] (= 215-I)
XII:3 e.v.	235-II
XII:11	296[23]
XIV:19	55, 191, 299-I, 310[49]
XIV:19/20	234[2]
XIV:24	55, 191, 311-II
XV:2-3	55, 191
XV:4-5	191
XV:10	191, 312[23-26]
XVII:5	234[7]
XVII:11	287-II
XIX:18	310[10], 311-I
XXIII:20	56, 298[47]
XXIII:20 en 23	299-I
XXIV:17	310[28]
XXV:19	260[23]

Exodus

XXVIII:(8)	322[87], 323-II
XXXII:4	322[71], 323-II
XXXIII:19	304[67], 305-II
XXXVII:8	260[23], 263-I

Leviticus

XII:8	266,[26], 267-II

Numeri

XXI:9	300[65-66], 301-II
*XXII:1 e.v.	287-II
XXIV:17	274[35-38], 275-II, 286[32]

Deuteronomium

IV:20	312[10], 313-I
XVIII:11	320[36]
XXXII:9	312[2-3], 313-I
XXXII:14	272[59-63]
XXXII:28	56, 192[57]
XXXIII:26	242[44]

Jozua

IV:11	324[82]
V:2 en 3	234[22], 235-II
*XII:4	321-I

Richteren

V:2-31 (Debora)	56, 192[62]

1 Samuël

II:1 e.v. (Anna)	56, 192[62]
VIII:22	234[37], 235-II
X:1	234[38-39], 235-II
XVI:7	246[18]
XVI:13	234[40]
XVII:15	246[6], 247-II
XXVIII:3 en 7	320[36], 321-I

2 Samuël

I:26	288[14-18]
V:18 en 22	321-I
VII:12	57, 192
VII:18	192/3
XXI:3	312[10]
XXIII:1	235-I
XXIII:4	324[19], 325-I

*Plaatsen met een kruisje gemerkt zijn toevoegingen *van ons*.

1 Koningen

VIII:51	313-I
XVII:9	278[5], 279-I

2 Koningen

II:12	262[23], 263-II
IV:33	278[5-6], 279-I/II
XIII:14	262[26-28], 263-II
*XIX:35	263-II

2 Kronieken

III:14	276[52], 277-II
XXXII:21	262[46], 263-II

Nehemia

VII:61	260[21]

Job

XXI:33	320[32]
XXXIX:3	266[12-14], 267-II
XL:10	318[2], 319-I
XL:20	318[9], 319-I

Psalmen

II	193[78]
*II:7	57, 208 (211)[64-68], 242[9-10]
II:8 en 9	193 80-83
XVI:10	290[29-31], 291-I
XVIII:10-11	242[50-51]
XXII	57, 193[95]
XXII:2	57, 276[17], 277-I
XXII:19	57

XLV	57, 193[89]
XLV:8	292[63], 293-II
XLVII:5	312[10]
XLVIII:16	324[89], 325-II
*LXVIII:9	194[127]
LXVIII:34	242[47]
LXXII:(*4)	57, 193[93]
LXXVIII:14	234[2-5]
LXXVIII:25	314[75], 315-II
LXXIX:2	260[25], 263-I
CIV:3	242[48-49]
*CV:23 en 27	275-II
CX:(*1)	57, 193[93]
CX:1	298[64-66]
CX:4	293-I
CXVIII:22	294[85]
*CXXXVIII:7	213-II
CXLVII:9	266[15], 267-II

Spreuken

VIII:22	216[6]
VIII:27-28	210[6-12]
VIII passim	211-II, 212-I

Hooglied

II:1	262[55], 263-II
*III:11	265-I

Jesaja

*I:1	262[49-50], 263-II
VII:14	226[54]
VII:15	264[19-20]
VIII:14	206[1-2]

Jesaja

VIII:19	320[37]
IX:5	296[52-59], 296 77
XIX:3	320[38]
XXVII:1	318[11], 319-I
*XXVIII:16	207[1 e.v.], 294 82
XXIX:4	320[38]
XL:12	296[16-17]
*XLIII:20	321-I
LIII	58, 193[105]
LIII:7	298[80]
LIII:12	296[63]
LX:1	210[62]
LX:20 (en 19)	300[45]
LXI:1	292[59], 293-II
LXII:1	298[85-89]

Jeremia

XIII:17	312[18], 313-I
XXIII:2 en 3	312[18-19]
XXIII:5 en 6	248[4 e.v.], 249-I
XLIX:22	300[56]
L:39	321-I

Ezechiël

IX:3	260[25], 263-I
X:4	- -

Daniël

III:19	302[2]
VI:23	301-II
XIV (apocrief: Theodotion)	300[76-77], 301-II

Hosea

I:7	262[38], 263-II

Micha

V:1	208[46 e.v.]

Haggaï

I:1	287-II

Zacharia

II:12	312[10-11]
*VI:11-12	287-II

Maleachi

I:2 e.v.	231-II
I:2 en 3	305-I
IV:2	300[39], 301-I

Nieuwe Testament

De cijfers geven de bladzijden aan. De kleine cijfers verwijzen naar de regels van de commentaar van Scriverius. De Romeinse cijfers duiden de betreffende kolom aan.

Mattheus

I:1	229-I
*I:17	235-II
I:23	226^{55}
*II:6	287-I
III:10	295-II
III:12	294^{62-66}, 295-II
III:16, 17	282^{84-85}, 285-I
III:17	216^{64-65}, 291-II
IV:24	326^{22}, 327-I
V:1	270^{2-3}
*V:35	275-I
VI:11	317-I
VI:26 (??)	212^{74}
X:29	266^{15}, 267-I
X:29/30	212^{75-77}
XI:13	252^{13-14}
XII:29	$195^{157-158}$
XIII:45	300^{21}
XIII:47	294^{50}, 295-I/II
*XVII:1	273-I
XVII:14	326^{22}, 327-I
XVII:20	272^{3}
XVII:24 e.v.	273-II
XVIII:10	236^{68}, 237-II
XXI:18 e.v.	275-I
XXI:42	$207^{1\ e.v.}$, 296^{9}

XXV:1 e.v.	246[3], 247-I
XXVII:35	57
XXVII:46	57, 276[15], 277-I
XXVII:51	277-II
XXVII:52-53	278[18-23], 279-II
XXVIII:(18)	217-II

Marcus

III:8	325-II
IX:2	272[2], 273-I
XII:10	294[87], 295-II
XV:34	57

Lucas

*I:12 e.v.	269-I
I:22	268[28]
I:26-38 (speciaal vss. 35 en 38)	241-I
I:35	244[77-78]
*I:41	269-II
I:69	300[15], 301-I
I:79	299-II
I:80	258[12]

Lucas

II:14	252[18-20]
II:24	266[24], 267-II
II:29	268[23]
II:32	210[62], 299-II, 300 8
II:34	207[1 e.v.]
*II:52	259-I
IX:29	272[2], 273-I
X:22	217-II
X:27	271-I
*XI:3	316[12], 317-I

XII:24	267-II
XVI:22	199[9]
XX:17	294[87]
XXIII:43	290[37], 291-I

Johannes

I:1	206[48], 208[18], 208[39], 208[49]
*I:3	211-II, 213-II
I:4	210[62], 216[10-11]
I:5	210[62], 210[68-70]
I:14	244[33]
I:18	289-II
II:1 e.v.	275-I
III:	326[30]
III:14	190[3], 301-II
III:35	208[99], 217-I
IV:13/14	296[29], 297-I
V:17	270[38-40]
VI:55	300[53]
VIII:58	292[25], 293-II
X:11	298[74]
X:18	212[25], (215-II)
XIII:3	217-I/II
XIII:25	207[19]
XIV:6	294[2-4]
XIV:9	216[52], 219-I
XIV:16	282[85], 285-I
XV:1	298[68-69]
XVI:17	282[54]
XVII:21	269-I
XIX:24	57
*XIX:39-40	289-II, 290[1-5]

Handelingen

II:31	290[32], 291-I
VII:3	230[11]
VII:8	234[15]

Handelingen

VII:38	268[45], 269-II, 310[5], 311-I
X:38	292[60], 293-II
XV	252[16]
XVI:16	320[16], 321-I
XVII:28	320[21], 321-I
XX:28	274[7], 275-I/II

Romeinen

V:12	224[15-18]
VIII:20	198
VIII:26	302[52], 303-II
*VIII:35 en 39	303-II
IX:5	258[35]
IX:12 en 13	305-I
*IX:13	231-II
IX:15	304[67], 305-II
IX:32/33	206[2]
XI:17	195[159-160]
XI:20	230[41], 231-II

1 Corinth.

I:24	216[7-8]
II:8	198[243], 275-II
III:16	258[41-43]
V:7	296[20], 297-I
VI:15	314[31], 315-I
X:4	234[7-9], 314[81], 315-II
XIII:12	204[34-36]
XV:20 en 23	296[40], 297-I
XV:28	216[29]

2 Corinth.

IV:4	216[41]
IV:7	294[39-40], 295-I

Galat.

*III:8	229-I
IV:6	302[54], 303-II

Efes.

II:6	314[40-42], 315-I/II
*II:12	268[16], 269-I
II:14	268[17-20], 269-I
II:20	194[129], 294 87, 297-I
III:17	258[47], 259-II

Filipp.

II:10	288[7-10]
II:13	302[23-24], 303-I

Coloss.

I:15	58, 194[113], 210 (213)[45], 216[40-1]
I:16	210[1]
II:2	302[40], 303-II
II:3	294[42], 295-I, 296[12-14], 297-I
III:11	216[31-32]

1 Timoth.

III:16	203[19-21]

Hebr.

I:2	198[243], 208[96]
I:3	58, 194[114], 216[45-46]
VII:1 e.v.	220[77], 223-II, 292[32], 293-I
VIII:5	261-II

IX:11, 24	261-II
XI:1	203[8-10]
*XI:8	231-I
*XI:11	231-I
XII:26	268[45-46], 269-II, 310[5], 311-I
XIII:8	203[4-5], 296[69-71]

1 Petr.

III:20	227-II

2 Petr.

*I:19	211[71]
II:15	274[38-39], 275-II

1 Joh.

V:(7 en) 8	282[85/86], 285 I

Openb.

I:4	318[29]
I:5	318[33]
I:7	194[124-126]
I:8	318[34]
I:11	318[34]
IV:8	198[251-252]
V:1	225-II
V:5	194[131], 284[28-32], 285-II
V:6	}223-II
V:12	}223-II
XIII:8	}223-II

Apocriefen

Jes. Sir. XLVI:1-10	286[60], 287-II
Sap. VII:16	198
- VII:26	216[40]

Oud-christelijke Griekse auteurs

De cijfers geven de bladzijden aan. De kleine cijfers verwijzen naar de regels van de commentaar van Scriverius. De Romeinse cijfers duiden de betreffende kolom aan.

	P.G.	
Acacius, *Melitenus*		
Homilia Ephesina	77, 1470 D	296^{88-89}, 297-II
Apollinaris (rius), *Laodicensis*		
Psalmenparafrase	33, 1313 e.v.[1] 33, 1637 e.v.	61, 197^{214}
Athanasius		
Oratio adversus Arianos III, 63	26, 457 A	296^{84}, 297-II
Epistula ad Epictetum	26, 1064 A	244^{40}
De incarnatione Verbi 27 in fine (65)	25, 144 B[2]	304^{14}, 305-I
Homilia in Annuntiationem Deiparae 7	28, 928	240^{17}, 241-I
Historia de Melchisedec	28, 525 e.v.	292^{33}, 293-II
Basilius, *Caesariensis*[3]		
Adversus Eunonium, Lib. IV	29, 689 A	210 (213)^{27}
Basilius, *Seleucensis*		
Oratio in Sanctae Deiparae Annuntiationem: or. 39.	85, 445-446 C	240^{68}, 241-II
Chrysostomus, *Joannes*		
Homilia 4 in Matthaeum	57, 42 e.v.	241-I
- 56 in Matthaeum 1 en 2	58, 549-550	272^{16}, 273-II
- 88, 2 in Matthaeum	58, 777 med.	280^{14}, 281-I

1 Modernere editie van *A. Ludwich*, Teubner, 1912.
2 Modernere editie van *F.L. Cross*, Londen, 1939.
3 D.w.z. Basilius de Grote in Heinsius' index.

- in Johannem I, 2	59, 25 en 26	206[23]
- 7 in Johannem	59, 64	218[91], 221-I
- 2 ad Epistulam ad Romanos	60, 409-410	240[25-29], 241-I
- in Hebraeos	63, 22	218[91], 221-I
- in Hebraeos III, 1	63, 28	314[46-52], 315-II
bij Theodoretus, Atreptos (P.G. 83, 77 C en D)	?	244[42]
op Matth. XIII:45 (Christus als parel)	?	300[29]

Cyrillus, *Alexandrinus*

contra Anthropomorphitas c. 19	76, 1111	289-II
- - c. 22 in fine	76, 1119 (393)	236[30], 237-I
- - c. 23	76, 1119	236[44-46], 237-II
In Evangeliam Iohannis Lib. I, c. 1	73, 28	218[49], 221-I
Thesaurus, Assertio XIV[4]	75, 242 in f.	308[15], 309-I
de Trinitate	77, 1143	218[20-24]

Cyrillus, *Hierosolymitanus*

Catechesis XII	33, 744	260[5-6]

4 sc. De Similitudine Patris et Filii.

	P.G.	
Pseudo-Dionysius Areopagita		
De caelesti Hierarchia cap. IV, 4	3, 181 D	296[86-88], 297-II
- -	3, 194 D, 195 A	298[16], 299-I
Epiphanius		
* De XII Gemmis quae erant in veste Aaronis liber	43, 294-302[1]	323-II
Ancoratus	43, 51	298[8-9], 299-I
- (over A en Ω)	43, 17 e.v. (??)	318[47-48], 319-II
Panarion 69, 35, 3	G.C.S.III, 183,28-184, 2 *Holl.*	296[86], 297-II
Physiologus c. 8	43, 523-526	328[11-12], 329-I
Euthymius Zigabenus		
Comm. in Luc. cap. LXXXI	129, 1091-1092	290[35-36], 291-I/II
Flavianus, *Antiochensis*		
bij Theodoretus, Atreptos (P.G. 83, 77 B)[2]		244[40-41]
Gelasius, *Caesarensis*		
bij Theodoretus, Atreptos (P.G. 83, 77 C)[3]		244[41-42]
Gelasius, *Cyzicenus*		
Historia Concilii Nicaeni	G.C.S.XXVIII(1918),II,83[19] *G. Loeschcke* en *M. Heinemann*	288[54-60], 289-II
Gregorius Nazianzenus		

1 = Dindorf. IV, 1, p. 141 e.v.
2 De fragmenten van Flavianus en Leontius v. Byzantium bij Theodoretus zie men bij *S. Cavallera*, S. Eustathii Antiocheni in Lazarum homilia, Parijs 1905, p. 105.
3 De fragmenten van Gelasius Caesar. bij Theodoretus zie men bij *F. Diekamp*, Analecta Patristica (Orientalia Christiana Analecta 117), Rome 1938, p. 44 e.v.

* Christus Patiens	38, 133-338[4]	61, 197[212]
Gregorius Nazianzenus		
Epist. Cl. = epistula prima ad Cledonium bij Theodoretus, Atreptos (P.G. 83, 76 B)	37, 189 C	244[40]
Orat. Theol. III (= Or. XXIX)	36, 77 B	218[50], 221-I
- - IV (= - XXX), c. 17-18	36, 125 B, C	238[25-30], 239-II
Gregorius Nyssenus		
De Deitate Filii et Spiritus Sancti	46, 560 C en D, 561 A	218[91], 221-I
Contra Eunomium, Lib. I	45, 361-364	}218[61], 221-I
Zie ook C. Eun. Lib. IX in f.	45, 825 A	}218[61], 221-I
De fide ad Simplicium	45, 140 B	218[91], 221-I
In diem natalem Christi	46, 1128 e.v. (??)	318[41], 319-II
Oratio Catechetica cap. 6 en 7	45, 29-32[5]	236[46], 237-II
Hermas		
* Pastor, Mandatum I, Whittaker 26, 1, p. 23, 7		242[39-41], 243-II
Hymni Graeci		
cf. Triodion, ed. Athene 1901 p. 439 kol. 2		310[51-56], 311-II
Irenaeus		
contra Haereses III	7, 928 A	276[30-32], 277-II
- - III, 7 B	7, 937	280[49-53], 281-II
- - III, 11, 1		207[15]

4 Modernere editie van *J.G. Brambs*, Teubner 1885.
5 Moderne uitgave van *J.H. Srawley*, Cambridge 1903.

	P.G.	
Isidorus v. Pelusium		
Epistularum Liber I, Ep. 182	78, 301-302	300[33-34], 301-I
Iohannes Damascenus		
Carmen in Theophaniam	96, 825 B	310[57], 311-II
- - transfigurationem Domini Nostri Jesu Christi	96, 847-848	272[20], 273-II
De fide orthodoxa II, cap. III (de angelis)	94, 865 i.f.	238[6], 239-I
Justinus Martyr		
Apologia I, 63		296[84], 297-II
Dialogus cum Tryphone 76, 3	6, 653 A	296[84], 297-II
- - - 117, 5	6, 748 B	323-II
- - - 126, 1	6, 768 C	296[84], 297-II
Expositio rectae confessionis	6, 1222-1223	}218[93-94], 221-II
Zie ook	6, 1227, 1231, 1239	}218[93-94], 221-II
Oecumenius		
in Ep. II ad Corinth. IV:4	118, 961 i.f.	216[42], 217-II
Origenes		
Comm. in Matth.	13, 1791 D	280[22], 281-I
- - Joh. T. Prim. c. 22	14, 57 en 62	318[49], 319-II
- - - 32, 28 (αὐτοϋιός!)	14, 817 C	219-II (218[32])
Proclus, *Constantinopolitanus*		
Orat. 8	65, 763-764	272[17], 273-II
Procopius, *Gazaeus*		

in Jes. XXVII, 1	87[2], 2233 C	318[13], 319-I
Severianus, *Gabalensis*		
Homilia de sigillis librorum 6 (P.G. 63, 542) bij Theodoret., Atrept. (P.G. 83, 80 B)		244[42-43]
Synesius, *Cyrenensis*		
Hymni	66, 1021-1756[1]	61, 197[217]
Theodoretus, *Cyrrhensis*		
Eranistes, Dialoog 1: Atreptos	83, 76 A-80 C	244[45-50], 245-I
Theophylactus		
Enarratio in Matth. c. 13, vs. 45-46	123, 289	300[22], 301-I
- - Marc.	123, 623	296[4], 297-I
- - Joh. c. 1	123, 1139 A	218[91], 221-I
- - -	123, 1139-1140	210 (213)[27]
- - -	123, 1146	216[15]

1 Nu: *N. Terzaghi*, Synesii Cyrenensis Hymni et Opuscula 1, 2. Rome 1944.

Oud-christelijke Latijnse auteurs

De cijfers geven de bladzijden aan. De kleine cijfers verwijzen naar de regels van de commentaar van Scriverius. De Romeinse cijfers duiden de betreffende kolom aan.

Ambrosius	P.L.	
Hymni (b.v. Veni redemptor gentium)	16, 1409-1412	}60, 197[198], 197[204-205]
	17, 1171-1222	}60, 197[198], 197[204-205]
De Fide ad Gratianum I, 8	16, 541	}208[31 e.v.]
	Zie ook 16. 527	}208[31 e.v.]
- - - - I, 10	16, 543	240[3-7], 241-I
- - - - I, 13	16, 570 A	302[14-15], 303-I
- - - - III, 1, § 3 en 4	16, 589 e.v.	320[16-20]
- - - - IV, c. 10	16, 643	314[4-10], 315-I
De Incarnatione Dominici Sacramenti I, c. 3 § 21	16, 824	220[22-26], 223-I
- - - - I, c. 4 § 23	16, 825	312[42-44], 313-II
- - - - I, c. 5 § 39	16, 828	274[55], 275-II
- - - - I, c. 6 bij Theodoretus, Atreptos (P.G. 83, 76 C en 77 A)		244[40]
**Ps. Ambrosius*		
De Sacramentis II, 1, 1	16, 443	227-I/II
- - II, 4		297-II
Commentarius in Epistulam ad Romanos X, 13[1]	17, 145	298[8], 299-I
Amobius Sen.		
Adversus Gentes IV, c. 35 in f.	5, 1073	321-II
Augustinus		
De civitate Dei. V, c. 33	41, 439	244[10-11]

1 = Ambrosiaster.

- - - XVIII, 35		298[5-6], 299-I
Confessiones V, 13, 23		60, 197[198-199]
- IX, 12, 32		- -
Encheiridion ad Laurentium c. 37	40, 251	244[78 e.v.]
- - - c. 38	40, 251-252	212[4] (215-I)
- - - c. 95	40, 275	306[30-35], 307-II
Epistula 147 § 1 (= ad Paulinam, de videndo Deo)	33, 597	304[30-38], 305-II
- 164, 3 § 9 (= ad Euodium)	33, 712	278[29-30], 279-II
- 170, 4	33, 749	218[92], 221-II
Tractatus in Johannem nr. 39	35, 1683	218[17], 219-I
De Genesi ad Litteram, Lib. VIII, c. 5	34, 376 med.	306[55-57], 307-II
Contra Maximinum Arianorum Episcopum Lib. II, cap. XIV 1 en 2	42, 771	218[43], 219-II
Enarratio in Ps. LXVIII, Sermo I, 5	36, 845	219-I
Sermo 56, 57, 59 in Matth. VI, 9-13	38, 381, 389, 401	317-II
Sermo 118 en Sermo 120	38, 672, 676	218[92], 221-I
De Trinitate I, 4, 7	42, 824	208 (211)[60]
- - I, 6, 9	42, 824	210[3-4]
- - II, 10, 18	42, 857	215-I
- - II, 13, 23	42, 860	298[6], 299-I
- - VII, 3	42, 937	294[12 e.v.], 295-I
- - XIII, 18 (23)	42, 1032	244[70-72], 245-II

Ps. Augustinus	P.L.	
De ecclesiasticis dogmatibus c. 2	42, 1214	244[85], 245-II
- - - c. 27	42, 1218	236[35-44], 237-II
Sermo 84, 3 in Luc. (XI:3)	39, 1908-1909	316[11], 317-I
Augustinus Hibernicus (scripsit anno 655)		
De mirabilibus sacrae scripturae I, c. 22	35, 2167	320[12], 321-I
Bemhardus Claravallensis		
In Festo Pentecostis Sermo I	Mabillon II kol. 301 D	282[64-65], 283-II
- - - - III § 2	- II - 309 E	282[64], 283-II, 282 78, 283-II
De Diversis Sermo LVII § 2[1]	- II - 697 C	284[33], 285-II
Concilium Arausicanum:		
II, can. 2, Mansi VIII, 712		220[49-55], 223-I
Cyprianus		
De Haereticorum Baptismate	P.L. 3, 1216	227-II
De oratione dominica c. 18	- 4, 548-49	316[13-14], 317-I
Epist. I, 8	- 4, 215	321-II
- X, 25	- 3, 816	294[77-78], 295-II
- LI, 3	- 4, 354	294[77-78], 295-II
- LXIII, ad Caecilium	- 4, 394	317-II
- LXXIV, ad Pompeium	- 3, 1183	226[31], 227-II
Ps. Cyprianus		
De Iona	}	59, 196[180]
De Sodoma	}	59, 196[180]

1 De Septem signaculis per Christum solutis.

De resurrectione mortuorum et de iudicio Domini	}	59, 196[180]
Adversus Iudaeos II, 5	- 4, 699-700	296[91-92], 297-II
De Baptismo Christi Cap. VI	ed. Pamelius[2] III, p. 267 B	216 (217)[18], 219-I
- Coena Domini	- - III, p. 273 B-274 A	316[19-23], 316[34-40], 317 II
- Passione Christi § 6	- - III, p. 279 B	276[20], 277-I
- - - § 6	- - III, p. 280 A	274[65], 277-I

Ps. Cyprianus (= Rufinus)

Expositio in Symbolum Apostolorum c. 13	- - III, p. 314 B-315 A	244[23], 245-I
- - - - c. 30	- - III, p. 318 B	282[2]
Cyprianus op Matth. XXVII:52	(??)	280[13]

Dracontius

Laudes Dei II, 15		291-II

Drepanius

a. Latinus Pacatus Drepanius, Panegyricus in Theodosium (389 n. Chr.)		}60, 61, 197[208]
b. Drepanius Florus (hymnendichter uit het einde v.d. IV[e] E.) P.L. 61, 1083-1090		}60, 61, 197[208]

Eucherius

Instructiones ad Salonium, Lib. II, Cap. XI	50, 820 C	328[28], 329-II

Fulgentius Ruspensis

Epistula XV, 7	65, 437	306[38-44], 307-II
De Veritate praedestinationis et gratiae Dei II, 5	65, 631	302[29 e.v.], 303-I
Ad Thrasimundum Regem III, 2	65, 270 A	290[68-71], 291-II

2 Keulen 1617.

Gennadius Massiliensis	P.L.	
De Ecclesiasticis dogmatibus 1 en 3	58, 981-982	312[54], 313-II
Hieronymus		
Epistula LXIV, ad Fabiolam, de veste sacerdotali	22, 607-622	322[97], 323-II
Comm. in Jes. III, 9	24, 128	296[92-93], 297-II, 299-II
- - Matth. II, 13	26, 94 D	300[26], 301-I
- - - XVII, 2	26, 121-122	272[13], 273-II
- - Sophoniam c. II	25, 1368 B	328[28], 329-II
Interpr. homil. Origenis in Lucam	26, 219-306	290[40-41]
hierin soms Hier. op Luc. XXIII:24 (moordenaar aan het kruis!)?		
Ps. Hieronymus		
op 2 Cor. IV:4	29, 803	}216[44], 217 II
	30, 781	}216[44], 217 II
Hilarius		
De Trinitate II, 9	10, 58 A	220[26-36], 223-I
- - IV, 23	10, 114	298[4-5], 299-I
- - IV, 24	10, 114 C-115 A	298[36], 299-I
- - IX, 7	10, 286 A	212[8-21] (215-I)
Ps. Hilarius		
Liber de Patris et Filii unitate	10, 886	296[26], 297-I
- - - - - -	10, 886 B	294[45 en 53]
- - - - - -	10, 886 D	300[59], 301-I
Hymnus de Christo		60, 196[187]

Iuvencus		
Historia Evangeliorum IV, 708 e.v.	19, 338	280[2-12], 281-I
Lactantius		
Institutiones Divinae I, 11	6, 165	321-II
De ave Phoenice[1]	}7, 283	59, 60, 196[183]
De Passione Domini	}7, 283	59, 60, 196[183]
Leo Magnus		
Sermo XXV	54, 210	218[92], 221-I
- XXVI, 2	54, 213	296[43], 297-I
Maximus Taurinensis		
Homilia LVII	57, 364 A	276[39-41], 277-II
Sermo XXIX	57, 593 B, C-594 A	314[15], 315-I
Novatianus		
De Trinitate XVIII	3, 950	298[7], 299-I
Petrus Chrysologus		
Sermo CXLII	52, 581 A	240[61-68]
- CXLIII	52, 584 B	-
Petrus Damiani		
3[e] Hymnus de Gloria Paradisi, ex dictis *beati Augustini* (vers. pol.)	145, 861-864	60, 197[206-207]
Petrus Diaconus		
De Incarnatione et gratia D.N.I.C., ad Fulgentium	62, 87 B	298[2-4], 299-I

1 Edit.: *Brandt*, Corp. Vindob. XXVII, 135-147.

Petrus Lombardus	P.L.	
Sententiarum Liber I, distinctio 5 en 10	192, 536, 550	294[18 e.v.], 295-I
Prosper Aquitanicus		
Carmen de ingratis	51, 91-148	60, 196[189]
Ps. Prosper Aquitanicus		
De promissionibus et praedictionibus Dei,		
Pars I, c. 40	51, 766	286[41-42], 287-II
- II, c. 14, 15, 16	51, 782-785	286[66], 287-II
- II, c. 21, 22	51, 790-795	286[25-26], 287-II
Prudentius		
Peristephanon en Cathemerinon		60, 197[208]
Rufinus		
Commentatio in Symbolum Apostolorum IX	21, 349 (73)	244[87], 245-II
- - - -	21, 346 A en B	218[92], 221-II
- - - -	21, 347-348	221-II
Sedulius, *Caelius*		
Carmen Paschale[1]		61, 197[209]
Tertullianus		
Apologeticum XXI	1, 454	321-II
De carne Christi VI	2, 808 C	285-II
- - - VI	2, 809	230[2-9]
- - - VI	2, 809 B	261-II
- - - XIV, 3	II, 450 *Oehler*	296[90-91], 297-II
- - - XIV, 3	II, 450 -	298[18], 299-I

1 Edit.: *Huemer*, Corp. Vindob. X, 14-146.

- - - XX	2, 831	246[12-14], 247-II
Adversus Judaeos	2, 597 B e.v.	230[42] (233)
- Marcionem III, 9	2, 361 e.v.	260[11-15], 261-II
- - IV, 10	2, 379	302[15-16], 303-I
De Monogamia V		318[46-47], 319-II
Ad Nationes I, 10	1, 646	321-II
De Oratione I	1, 1251	208[14 e.v.]
Adversus Praxean VII	2, 162 C (185)	210 (213)[33-35]
- - VIII	2, 163 C	218[95], 221-II
- - XVI	2, 174	298[37], 299-I/II, 302[17-18], 303-I
De Spectaculis VIII		321-II
Adversus Valentinianos I	2, 573-574	322[48-49], 323-I
Ps. Tertullianus		
Carmen adversus Marcionitas	2, 1051 e.v.	59, 196[166-167]
Thomas Aquinas		
Disputationes de Veritate, quaestio 16		212[31-32] (215-II)
Venantius Fortunatus		
Hymnen (Pange Lingua, Vexilla Regis)		61, 197[209]
Vincentius Lirinensis		
Commonitorium I, 6	50, 646	310[72], 311-II
- XVIII, 24	50, 637	59, 196[174-175]

Heinsius' schrijverslijst (cf. p. 205)

1. ACACIUS, † 438, bisschop van Melitene (Klein-Armenië): 431-438, tegenstander v. Nestorius, nam deel aan het Concilie van Ephese. In zijn 'homilia Ephesina' betitelde hij de H. Maagd met Theotokos.
   P.G. 77, 1468-1472

2. AMBROSIUS, 340-397, 374 bisschop v. Milaan, bestrijder der Arianen. A. was befaamd om zijn kerkhymnen, waarvan er 12 echt zijn.
   P.L. 14-16

3. ATHANASIUS, 295-373, de beroemdste der Alexandrijnse bisschoppen, bestrijder van Arius, apologeet van de besluiten van het Concilie van Nicaea, zoals uit zijn geschriften blijkt.
   P.G. 25-28

4. AUGUSTINUS, 354-430, geboren in het Numidische Thagaste, eerst Manichaeër, later (387) door Ambrosius te Milaan tot christen gedoopt, 396 bisschop van Hippo in Numidië. Beroemdste werken: Confessiones, De Civitate Dei, De Trinitate. Uit de laatste 2 werken citeert S. bij voortduring.
   P.L. 32-46

5. BASILIUS MAGNUS, 330-379, uit Caesarea in Cappadocië, oudere broeder van Gregorius v. Nyssa (Nyssenus). B. is een bevestiger van de orthodoxie v. Athanasius en stond positief t.o.z.v. de bestudering v.d. heidense lit.
   P.G. 29-32

6. BASILIUS v. SELEUCIA (in Isaurië) † 468, bestrijder der Monophysiten, bekend om zijn sermones.
   P.G. 85, 27-474

7. BERNARDUS (sc. v. Clairvaux) ± 1090-1153, stichtte in 1115 het klooster Clairvaux en was daarvan de 1e abt. Bestreed de dialectiek van Abaelardus. Hij was - man van mystieke vroomheid - als prediker vermaard.
   P.L. 182-185

8. CHRYSOSTOMUS, 2e helft 4e eeuw, uit het Syrische Antiochië, patriarch van Constantinopel, zijn leermeester in de rhetorica was Libanius. Talrijke preken en Bijbelexegesen zijn van zijn hand over.
   P.G. 47-64

9. CYPRIANUS (Thascius Caecilius C.), eerst rhetor te Carthago, op latere leeftijd christen geworden, 248/9 bisschop van zijn vaderstad, onder Valerianus' christenvervolging (258) onthoofd.
   Tekst: *W. Hartel*, CSEL 3, 1-3 (1868-1871)

10. CYRILLUS ALEXANDRINUS, Patriarch v. Alex.: 412-444, fanatiek bestrijder v. Nestorius, schreef vele dogmatische tractaten.
    P.G. 68-77

11. CYRILLUS HIEROSOLYMITANUS, bisschop te Jerus. 348-386. Belangrijk zijn zijn 24 Κατηχήσεις.
    P.G. 33

12. DAMASCENUS (JOHANNES), ± 650-750, uit voorname Arabisch-christelijke familie, vertegenwoordiger van de theologie van het Concilie van Calchedon. Hoofdwerk: Πηγὴ γνώσεως, een Summa Theologica.
    P.G. 94-96
    litt.: *Hans-Georg Beck*, Kirche u. theol. Literatur im byz. Reich, München 1959, p. 478-86.

13. DIONYSIUS AREOPAGITES, 500 n. Chr., pseudoniem. Schrijver van een dogmatiek van de Oost. Kerk: *hemelse hierarchie*, *kerkelijke hierarchie*, *mystische Theologie*, *Godsnaam* hierin behandeld. Zeer grote mystiek van de cultus kenmerkt zijn oeuvre.
    P.G. 3, 4

14. EPIPHANIUS, 4e eeuw n. Chr. uit Judea, vanaf 367 bisschop te Constantia op Cyprus. 2 werken zijn belangrijk: Ἀγκυρωτός (de 'verankerde') en Πανάριον ('t Medicijnkastje'), richten zich beide tegen de ketters. E. was een geloofsijveraar en felle bestrijder van Origenes.
    P.G. 41-43

15. EUCHERIUS, bisschop v. Lyon (± 428-450). Bekend door 2 werken 'Formulae spiritalis intelligentiae' (handelt over allegorese) en Instructiones ad Salonium (Libri II). Scriv. haalt uit het laatstgenoemde werk een citaat voor de *pelikaan* op het slot v.d. Lofzang.
    P.L. 50

16. EUTHYMIUS, Euthymius Zigabenos (Zigadenos), begin XIIe eeuw, monnik te Constantinopel, schreef op instigatie van keizer Alexius Comnenus (1081-1118) een tegen alle mogelijke ketterijen gericht verzamelwerk, met name Δογματική πανοπλία onder 28 hoofden (τίτλοι)
P.G. 128-131

17. FULGENTIUS, 467-533, bisschop van Ruspe in Noord-Afrika, tegenstander van het Arianisme. Van zijn geschriften citeert S.: 'Ad Thrasymundum regem 1. III'.

P.L. 65

18. GENNADIUS[1], einde 5^{e} eeuw, presbyter te Marseille, schrijver van dogmatische werken (b.v. 'Adversus omnes haereses') en van een boekje 'De viris illustribus', voortzetting v. Hieronymus. Bedoeld zal wel *niet* zijn de Byzantyn Gennadius II, Scholarius, patriarch v. Const. (1405-1472), of een naamgenoot, eveneens patriarch v. Const. (458-471).

19. GELASIUS, wrschl. bedoeld Paus Gelasius (492-496), die tegen de Pelagianen schreef en over Christus' twee naturen. Beroemd is het z.g. 'Decretum Gelasianum de libris recipiendis et non recipiendis'.
P.L. 59

20. GREGORIUS NAZIANZENUS, 2^{e} helft 3^{e} eeuw, uit Cappadocië afkomstig, vriend van Basilius Magnus. Van hem over 45 oraties. Een niet onverdienstelijk dichter, zijn epigrammen beslaan het 8^{e} boek van de Anth. Palat.
P.G. 35-38

21. HIERONYMUS, 331-420, uit Stridon (in Dalmatië), te Antiochië tot priester gewijd, stichtte in Bethlehem een klooster. H. bestreed Origenes en Pelagius. Zijn grootste verdienste is de Bijbelvertaling. Bekend ook zijn christelijke literatuurgeschiedenis 'De viris illustribus' en zijn vertaling van Eusebius' Kroniek.
P.L. 22-30

22. HILARIUS, 4e eeuw (310-367), bisschop van Poitiers, bestrijder van de Arianen en éérste dogmaticus in het Avondland. Behalve door zijn hymnen bekend om zijn 'De Trinitate', waaruit S. herhaaldelijk citeert.
P.L. 10
(Modernere tekst: *A. Zingerle - A. Feder*, CSEL 22, 65 (1891. 1916)).

23. IUSTINUS MARTYR, 2e eeuw, uit Flavia Neapolis (Nablus) in Palestina, ging via het Platonisme tot het christendom over, leed de martelaarsdood te Rome: 165. Uit zijn werken 'Apologie v.d. Chr.' en 'Dialoog met de jood Tryphon' citeert S. Er bestaat een recente vertaling met tekst van *W. Schmid* (1962).

24. IUVENCUS, (Gaius Vettius Aquilinus I.), ± 330 floruit, Spaans priester; Evangeliorum 1. IV is zijn enige werk: een meer dan 3000 Vergiliaanse hexameters tellende Evangelieharmonie naar Mattheus. P.L. 19 Modernere editie v.J. Huemer, CSEL 24 (1891).

1 bij Heinsius in de volgorde Gennadius Gelasius, hij behoorde te zijn: Gelasius Gennadius.

Een der weinige poëten hier in deze lijst genoemd. Prudentius ontbreekt n.b.!

25. LEO I, Paus, 440-461, 96 preken van hem over, stilistische meesterstukken.
P.L. 54-56

26. MAXIMUS TAURINENSIS, omstreeks 400 (gestorven tussen 408 en 423), bisschop v. Turijn, 200 Latijnse preken, die naast die van Ambrosius en Augustinus kunnen worden gesteld.
P.L. 57

27. MINUTIUS FELIX, 2e of 3e eeuw, uit Noord-Afrika, ging eerst op zeer late leeftijd over tot het christendom. Of zijn dialoog 'Octavius' vóór of ná Tertullianus valt, is van oudsher een twistpunt. In dit gulden boekje wil M.F. bewijzen, dat het nieuwe christendom niet met de heidense bestaande cultuur botst en dat de heidense filosofen a.h.w. als een praeparatio Evangelii konden gelden.
P.L. 3, 231

28. NOVATIANUS, 3e eeuw (midden), geestelijke te Rome. Zijn voornaamste geschrift 'De Trinitate' staat onder invloed van de theologen Irenaeus en Tertullianus.
N.B. Irenaeus staat in deze lijst t.o. niet vermeld.
P.L. 3, 886-952

29. NYSSENUS, d.w.z. Gregorius v. Nyssa, uit Cappadocië, 4e eeuw, zijn jongere broeder was Basilius de Grote. Onder de Cappadociërs de grootste theoloog en mysticus. Zijn 'Adversus Eunomium' herhaaldelijk geciteerd.
P.L. 44-46
(Nieuwe uitgave begonnen door *Werner Jaeger*, in 't bijzonder van Adv. Eun.).

30. PETRUS CHRYSOLOGUS, 425-50 bisschop v. Ravenna, beroemd preker, de '*Collectio Feliciana*' telt niet minder dan 176 Sermones.
P.L. 52

31. PETRUS DIACONUS, hiermee is *niet* bedoeld de bibliothecaris en archivaris van die naam uit Monte Cassino (1e helft 12e eeuw), doch een andere P.D., schrijver van een *dogmatische brief* t.w. 'Epistula seu liber Petri Diaconi et aliorum qui in causa fidei a Graecis ex Oriente Romam missi fuerunt, de *incarnatione* et *gratia* D.N.I.C. ad Fulgentium et alios episcopos Africae' d.w.z. Epistula Fulg. nr. 16. Het betreft hier een schrijven uit 519-520, gericht door Scythische monniken aan de Afrikaanse bisschoppen, door de Vandalenkoning Thrasimundus in Sardinië verbannen. Onder deze verbannen bisschoppen bevond zich Fulgentius Ruspensis.
P.L. 62, 83-92 en (onder Fulg.) 65, 442-451

32. PETRUS LOMBARDUS, † 1160, geboren te Novara in Lombardye, 1159 bisschop: 'Magister Sententiarum'. Hoofdwerk: Sententiarum libri IV, waarin veel wijsheid is opgenomen van Johannes Damascenus. *I. de Ghellinck* i.v. in Dict. Theol. Cath. XII^2 (1935), koll. 1941-2019
P.L. 191, 192, 9-964

33. PROCLUS, bisschop v. Constantinopel, 434-446 († 446) - niet te verwarren met de Neoplatonicus van dezelfde naam - noemde in een sermo Maria de Theotokos.
P.G. 65
Lit.: *W. Enszlin*, i.v. bij P.W., R.E. XXIII (1957), koll. 183-186.

34. PROSPER AQUITANICUS, ± 420-450 floruit. Schrijver van: Περὶ ἀχαρίστων, zie Heinsius' inleiding.
P.L. 51, 91-148 (Schanz, IV, 2, 495)
Epistula ad Rufinum *de gratia et libero arbitrio*.
P.L. 51, 77-90
Als schrijver van een wereldkroniek van Adam tot de verovering van Rome door Geiserik (455) doet hij hier niet ter zake.

35. RUFINUS, (Tyrannius R.), 345-411, afkomstig van Concordia bij Aquileja, aanhanger van Origenes, vertaalde diens Περὶ ἀρχῶν, had hierover een controverse met Hieronymus. Rufinus was een bekend vertaler van Griekse theologische werken.
P.L. 21, P.G. 17, 539-632
Zijn Commentarius in Symbolum Apostolorum:
P.L. 21, 335 e.v.
Ruffmus bij H. (sic!).

36. SYNODUS EPHESINA. Een der vermaarde Concilies. Wij noemen slechts die van *Nicaea* (325), *Constantinope 1* (381), *Ephese* (431) en *Chalcedon* (451).

37. TATIANUS, Grieks-christelijk apologeet uit de 2e helft v.d. IIe eeuw, uit Syrië afkomstig, leerling van Justinus, schrijver van een beruchte Oratio ad Graecos, waarin het heidendom wordt afgekraakt. Zijn tweede werk het z.g. 'Diatessaron' leeft nog voort als 'Althochdeutsche Tatian' en is een van de oudste werken der Duitse lit. Ed. van *Ed. Schwartz* v.d. Oratie (T.U. 4, 1, Leipzig 1888), van *E. Sievers* v.h. Diatessaron (^{2}1892).

38. TERTULLIANUS, (Quintus Septimius Florens T.), ± 150-230, uit Carthago, de vruchtbaarste Chr. Lat. auteur uit de tijden van vóór Constantijn, werd in 207 Montanist.
Scriv. citeert o.a. uit Adversus Praxean (triniteitsleer), de Carne Christi, de oratione, adversus Judaeos. Zijn stijl is moeilijk en duister.
P.L. 1 en 2

39. THEODORETUS, 1e helft 5e eeuw, uit Antiochië, bisschop van Kyrrhos bij Antiochië (423), liet een zeer omvangrijk oeuvre na. Hoofdwerk: Ἑλληνικῶν θεραπευτικὴ παθημάτων in 12 bkk.
P.G. 80-84

40. THEOPHYLACTUS, v. Achrida, leerling van Psellos, 1090-1108 bisschop v. Achrida (Bulgarije), schreef reeksen commentaren op Bijbelboeken.
P.G. 123-126

41. VINCENTIUS LI(E)RINENSIS, Gallische presbyter, schreef in 434 het z.g. Commonitorium
P.L. 50, 637 (Separate uitgave van dit geschrift door *R.S. Moxon*, Cambridge 1915. Ook Grotius citeert herhaaldelijk uit het Commonitorium.)

Niet in de lijst genoemde, maar wel in de tekst geciteerde auteurs

ARNOBIUS, Sen. ± 300 na Chr., uit Sicca in Numidië, auteur van zeven boeken adversus Nationes (295) in rhythmisch proza.
248[38]
Moderne tekst: *C. Marchesi* ([2]1953).

CLEMENS ALEXANDRINUS, 2[e] eeuw n. Chr. schreef: Protrepticus, een Maanrede tot de heidenen en een filosofietractaat onder de titel Στρωματεῖς. De Griekse wijsbegeerte stond bij hem in hoog aanzien. Moderne tekst: *O. Stählin* I-IV ([2]1936-1939).
248[37]

FLAVIANUS v. ANTIOCHIE, † 404, geboren ± 320, te onderscheiden van de gelijknamige bisschop van Constantinopel (446-449).
244[40-41]

GELASIUS v. CYZICUS, schrijver van de Historia Concili Nicaeni, het materiaal: P.G. 85, 1179-1360; *Mansi*, Coll. Conc. II, 753 e.v.; niet te verwarren met de gelijknamige Paus.
288[60]

IRENAEUS, bisschop v. Lyon, stierf 202 de martelaarsdood tijdens de Christenvervolging onder Septimius Severus. Zijn hier geciteerd hoofdwerk heet: ‘Adversus haereses’
276[32]
Tekst: *W. Harvey* (1957).

ISIDORUS v. PELUSIUM, † 435, abt van een Aegyptisch klooster, van hem zijn ± 2000 brieven over. Zij betreffen vragen van ethiek, ascese, exegese (P.G. 78).

300[33/34]

OECUMENIUS, saec. V-VI. Schreef behalve commentaren op de Paulus-Brieven ook een commentaar op de Apocalyps; cf. *H.C. Hoskier*, University of Michigan Studies 23, Michigan 1928.
216[42], 217-II

ORIGENES, (185-254) uit Alexandrië, leerling van Clemens, een der geleerdste Griekse kerkvaders. Wat van hem over is kennen we uit de Latijnse vertaling van Rufinus. Beroemd was zijn O.T.-uitgave, de z.g. Ἑξαπλᾶ.
280[22]

PELAGIUS, 350-4, geboren in Engeland, gestorven 423-429 in Egypte. De grote ketter-tegenstander van Augustinus. Beroemd zijn zijn rationalistisch-moraliserende commentaar op de Paulus-brieven (over!). Zijn de devies was de wilsvrijheid van de mens, het z.g. liberum arbitrium.
304[61]

G. de Plinval. Pélage, Lausanne 1943.

PROCOPIUS (Gazaeus), † 538. Sophist, schreef o.a. een panegyricus op keizer Anastasius. Hij is ook auteur van catenae op het O.T. (P.G. 87).
318[13]
Men verwarre hem niet met Procopius v. Caesarea, de historicus en medewerker van Belisarius.

SEVERIANUS v. GABALA, bisschop van Gabala bij Laodicea in Syrië, de grote tegenstander van Joh. Chrysost. † 408.
244[42]

Korte lijst van afkortingen

A(nth.) P(al.)	Anthologia Palatina ed. Hermann Beckby, München 1957 e.v. (4 dlnn).
C.A.F.	Comicorum Atticorum fragmenta ed. Theod. Kock, Leipzig 1880-1888 (3 dlnn).
F.Gr.H(ist.)	Die Fragmente der Griechischen Historiker, ed. Fel. Jacoby, Berlijn 1923 e.v.v. (16 dlnn).
G.C.S.	Griechische christliche Schriftsteller, hg. i.A.d. Kommission f. spätantike Religionsgeschichte d. deutschen Akad. d. Wiss. Berlin.
Mansi, J.D.	Sacrorum concilio um nova et amplissima collectio (1759 e.v.v.).
M.L.	Ausführliches Lexikon der griechischen und römischer Mythologie. W.H. Roscher, Leipzig, 1884-1890-1937 (8 dlnn + 4 suppl.).
M.N.W.	Middel-Nederlands Woordenboek.
Orph. Frgm.	ed. Otto Kern, Berlijn 1922.
Orph. Hy.	ed. Guilelmus Quandt, Berlijn 1955.
P.G.	Patrologiae cursus completus, series Graeca, ed. J.P. Migne (1857 e.v.v.).
P.L.	Patrologiae cursus completus, series Latina, ed. J.P. Migne (1844 e.v.v.).
P.W.R.E.	Pauly's Real-Encyclopädie der class. Altertumswissenschaft. Neue

	Bearbeitung hrsg. v.G. Wissowa, W. Kroll u.a. (1894 e.v.v.).
R.A.C.	Reallexikon für Antike und Christentum, hg. von Th. Klauser.
T.Gr.Frgm.	Tragicorum Graecorum Fragmenta, ed. A. Nauck^{2}, Leipzig 1889.
V.S.	Fragmente der Vorsokratiker hg. v. Hermann Diels-Walther Kranz,^{8} 1956 (3 dlnn.).
W.N.T.	Woordenboek Nederl. Taal.

BROUWER, A.M. Het Nieuwe Testament met aanteekeningen, Leiden, 1942^{2}.
VAN ES, G.A., Barokke Lyriek van Protestantsche dichters in de zeventiende eeuw, Groningen 1946.
HORST, D.J.H. TER, Daniel Heinsius, Utrecht 1934.
QUASTEN, J., Patrology, Utrecht-Antwerpen 1962 (3 dlnn).
RABY, F.J.E. A History of Christian-latin Poetry, Oxford 1953^{2}.
SMIT, W.A.P., De dichter Revius, Amsterdam 1928.